

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2019
32

УДК 94:8](477)(082)

У 45

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

Збірник об'єднує студії з історії, мовознавства та літературознавства.

Статті історичного блоку розкривають актуальні проблеми історії (Західноукраїнської Народної Республіки, воєнної історії), а також містять розвідки про відомих людей та їх значення у формуванні української державності.

Мовознавчі студії репрезентують дослідження мовних явищ за матеріалами пам'яток XVI–XVIII ст., засідань Галицького сейму, а також польовими матеріалами Чернігівщини.

Дослідження з літературознавства зосереджені довкола аналізу праць міжвоєнного періоду (Софія Яблонська-Уден), спогадів сучасників про відомих людей (Олена Пчілка).

Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood / Ed. Ihor Soliar; NAS of Ukraine, I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. Vol. 32. 372 p.

The collection of scientific papers is an interdisciplinary edition of the Institute which integrates studies in history, linguistics, and literary criticism.

Articles from historical block reveal current issues of history (the West Ukrainian People's Republic, military history) as well as investigations about famous persons and their importance in the formation of Ukrainian history.

Linguistic studies represent research of linguistic phenomena based on the materials of monuments of the 16th-18th centuries, meetings of Diet of Galicia and Lodomeria, field materials of Chernihiv region.

Literary criticism studies focus on the analysis of works of the interwar period (Sofia Jablonska-Uden), as well as memoirs of contemporaries about famous people (Olena Pchilka).

Рекомендувала до друку вчена рада

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 10 від 26.11.2019 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Соляр Ігор Ярославович, д.і.н., с.н.с. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Акіллі Алессандро (Achilli Alessandro), PhD (Australia)

Борчук Степан Миколайович, д.і.н., проф. (Україна)

Газдаг Вільмош (Gazdag Vilmos), PhD (Україна)

Даниленко Андрій (Danylenko Andriy), PhD, prof. (США)

Золтан Андраш (Zoltán András), dr hab., prof. (Угорщина)

Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

Мозер Міхаель (Moser Michael), dr hab., prof. (Австрія)

Муравський Олег Іванович, к.і.н., с.н.с. (Україна)

Надрага Марта Степанівна, к.і.н., с.д. (Україна)

Пастух Тарас Васильович, д.філол.н., доц. (Україна)

Рембішевська Дорота Кристина (Rembiszewska Dorota Krystyna), dr hab., prof. (Польща)

Романюк Михайло Васильович, к.і.н. (Україна)

Ситник Олександр Степанович, д.і.н., проф. (Україна)

Ястремська Тетяна Олександрівна, к.філол.н., с.н.с. (Україна)

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії

УДК 929 Грушевський: 371.83(477)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-3-21

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник*

відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

«МОЛОДІЖ НЕ ПОВИННА УКЛАДАТИСЯ В ГОТОВІ ВЖЕ, ВИРОБЛЕНІ ШАБЛОНІ ...»: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО

Проаналізовано взаємовідносини М. Грушевського й української молоді наприкінці XIX – на початку XX ст. – один із нерозкритих у сучасній історіографії аспектів грушевськознавства. Акцентовано увагу на його візії ролі й основних завдань студентства у процесі національної самоідентифікації українців. Досліджено взаємини М. Грушевського та молоді під час його роботи у Львівському університеті, зокрема лекційних і семінарських занять. Також наголошено на використанні вченим як головою Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) особистих ресурсів та коштів товариства для наукового, морального й матеріального сприяння обдарованим студентам. Завдяки цілеспрямованій діяльності М. Грушевського в цьому напрямі українська наука поповнилася плеядою талановитих вчених. Розкрито особливості педагогічної роботи професора, відносин із його учнями у приватній сфері. Схарактеризовано його вклад у справу матеріальної підтримки молоді, зокрема в будівництво Академічного дому для українського студентства. Розглянуто підтримку деяких політичних ініціатив молоді, серед яких боротьба за відкриття українського університету у Львові.

Ключові слова: Михайло Грушевський, молодь, студентство, Львівський університет, Академічний дім.

«Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони, іти пробитими слідами, насліпо повторяти те, що вже було сказане і показане. Вона повинна шукати, повинна на пробнім камені своїх інтелектуальних і моральних вимог провірювати сучасні погляди і принципи, вартості сучасного життя. Се можливе, розуміється, тільки при серйозній духовній праці, колективній, опертій на спільних ідейних і етичних підставах»

М. Грушевський «Перед осінніми зборами академічної молодіжні» (Львів, 1913)

Михайло Грушевський – епохальна постать в українській історії кінця XIX – початку XX ст. Знаний, насамперед, як визначний історик і політичний діяч, він доклав чимало зусиль для пробудження й організації національного життя українців.

Наукова спадщина та біографія вченого стали предметом багатьох досліджень. Упродовж останньої чверті століття з'явилося чимало публікацій, присвячених політичній, громадській, науковій, педагогічній діяльності М. Грушевського, його приватному життю, взаєминам з ученими, громадськими діячами тощо. Один з аспектів, що залишився поза увагою дослідників, – відносини вченого з молоддю. Цю проблему епізодично висвітлено лише у працях, присвячених педагогічній і науковій діяльності М. Грушевського¹.

Мета статті – схарактеризувати взаємовідносини М. Грушевського з українською молоддю на рубежі XIX–XX ст. Зокрема, акцентувати увагу на баченні вченим ролі студентства у процесах українського національного відродження й державотворення, а також на політичній, науковій, моральній і матеріальній підтримці обдарованої молоді.

М. Грушевський – у край неординарна особистість у галицькому національно-культурному житті кінця XIX – початку XX ст. Сприйняття його тогочасним суспільством також було доволі контраверсійним: від глибокої поваги, визнання, навіть захоплення як ученим до критики, звинувачень у зверхності, амбітності й егоцентризмі. Неоднозначність і навіть унікальність цієї постаті в українській історії промовисто ілюструють слова Ярослава Дашкевича: «Людина дуже амбітна і переконана у своїй власній великій творчій силі – в чому він не помилявся. Амбітна в кращому – і амбіційна в гіршому розуміннях. ... А велика творча сила – це в першу чергу, колосальна працездатність та відданість науці. ... Далі – авторитетність – та авторитарність. Безсумнівна висока авторитетність в питаннях історії України та суміжних країн, авторитетність широко визнана в тогочасній Європі – та в сучасній історичній науці. Авторитарність – у ставленні до учнів, формальних та справжніх, тому підбір як співробітників не лише талановитих творчих (в цій ділянці він розумівся на людях), але й послушних. ... Принциповість і впертість, але й конфліктність та злопам'ятність в наукових та науково-організаційних справах. Велетенський і радше нетиповий для розміряних українців науково-організаційний талант, розуміння значення підготовки молодих українських істориків»².

Така складність і винятковість М. Грушевського як особистості аж ніяк не впливає на оцінку його вкладу в українське національно-культурне відродження у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Завдяки професорові резонансним

¹ Кондратюк К. Педагогічна діяльність М. Грушевського у Львівському університеті. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.)*. Львів: Світ, 1995. С. 68–70; Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського у формуванні львівської історичної школи. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.)*. Львів: Світ, 1995. С. 49–51; Тельвак В., Педич В. Персональний склад Львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія»*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.

² Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість. *Грушевський М. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / упоряд., арх. передм. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевич*. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. С. VII.

питанням галицького життя стала проблема національної освіти, особливо заснування українського університету, почала активно розвиватися українська наука. А це вплинуло на процеси національної ідентифікації українського населення краю.

Взаємини М. Грушевського з українським студентством становлять окрему сторінку його біографії. Вчений усвідомлював виняткову роль і місію молоді в українських націє- і державотворчих процесах, а тому всіляко намагався сприяти її становленню й розвитку. Він був переконаний, що саме молодь – це носій потенціалу народу і від її характеру й добробуту залежить майбутнє українства. Своє завдання та завдання громадськості вбачав у тому, щоби створити умови для «самовідродження» молоді, позбавлення її готових шаблонів і стереотипів мислення та діяльності, формування у неї таких якостей, як ініціативність, самостійність, креативність, відповідальність. І на цьому неодноразово наголошував у суспільно-політичній публіцистиці: «Наша молодіж повинна знайти себе. Повинна в собі, в своїм нутрі вишукати сили і опорні точки для своєї організації – не формальної тільки організації в товариства, комісії і секції, а перетворенням в живу, органічну діяльну силу, котрою вона перестала бути, а котрою повинна бути всюди – чи то в партійних кругах, до котрих потягне її созвучність провідних політичних ідей, чи то в сфері міжпартійній і безпартійній, де знаходиться багато такого, що об'єднує всю молодіж, одушевлену громадськими і культурними поступовими інтересами, незалежно від ріжниць у поглядах, тому що вона молодіж, тому що містить в собі і повинна містити в собі се могутнє джерело оновлення всього, куди вона входить»³. Однак його думки мали не лише теоретичний вимір, адже вчений щоденною кропіткою працював намагаючись втілювати їх на практиці.

Потрапивши в нове для себе доволі специфічне галицьке середовище, М. Грушевський наштовхнувся на певну байдужість суспільства до проблем молоді. У публікаціях він неодноразово піднімав тему міжпоколінневих взаємин галицьких українців. Наголошував, що завдання громади не в тому, щоби ставити перед студентством нові виклики і вимоги, керувати ним, чекати від нього «слухняності», а одночасно – цілковитої «жертвності». Суспільство повинно створити належні умови для становлення молоді, дбати про її добробут чи принаймні гідне існування. А разом із тим – позбавити опіки й тотального контролю, дати можливість здійснювати вибір самостійно, помилятися і виправляти помилки, здобувати неоціненний для майбутнього досвід. Тільки дієва, активна, національно свідома молодь стане основою формування української еліти, що самовіддано працюватиме на благо рідного народу.

Своє сприйняття студентства та бачення його ролі в суспільстві М. Грушевський виклав у статті «Батьки і діти». Він писав: «Молодіж завсіди молодіж. Коли вона сильна, жива, енергійна, криє в собі задатки будучої плідної й творчої діяльності – вона мусить до певної міри виколіюватися з старих протертих, проїжджених доріг. Від осібняків занадто зрівноважених, занадто розважних в 20–25 літ, таких, що вже тоді проглянули в корінь життєвої премудрості, розраховали, чого вони можуть для себе сподіватися і, відложивши всякі ілюзії й ідеології, приложилися

³ Грушевський М. Перед осінніми зборами академічної молодіжі. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т.* / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ», 2005. Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. 173.

всю душею і “помышлением” до реального, – від них великої потіхи нашому громадському життю чи культурному, чи політичному не ждати. Елемент ірраціонального, того, що формулюється словами *contra spem spero* [без надії сподіваюсь] мусить бути в молодечім житті, щоб від сеї молодечі можна було в будучності, коли відпаде зайве і скрайне, як лушпинка від дозрілого зерна, можна було сподіватися доброго, здорового урожаю»⁴.

Активні взаємовідносини вченого з українським студентством розпочалися одразу ж після прибуття до Львова у 1894 р. Потрібно нагадати, що завдяки політиці українсько-польського порозуміння (т. зв. «нової ери» 1890–1894 рр.) українці одержали можливість створити на філософському факультеті кафедру всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу, в якій вбачали кафедру історії України і найчастіше так її неофіційно й називали⁵. У 1894 р. в результаті політичних домовленостей уряд затвердив кандидатуру М. Грушевського на посаду професора цієї кафедри.

У Галичині перед молодим вченим із Наддніпрянщини відкривався великий горизонт роботи. Окрилений ще юнацьким ентузіазмом*, М. Грушевський мав великі плани і надії, які негайно почав реалізовувати. Як згадував сам учений, прибувши до Львова: «Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині»⁶.

На той час у системі вищої освіти краю склалася доволі несприятлива ситуація для українського населення. Навчатися рідною мовою українці могли лише у Львівському університеті. З кінця 1870-х років цей навчальний заклад перетворився на один із форпостів польської культури у краї (див. табл. 1). Понад половину всіх українських студентів університету студіювали дисципліни на теологічному факультеті. Попри це вони постійно відчували дискримінацію у здобутті освіти рідною мовою. Як правило, останньою на факультеті упродовж 80-х років XIX ст. читали лише 2 курси, протягом наступного 20-ліття – 3–4 і тільки для студентів 4-го року навчання. Таку ж кількість предметів вивчали українською мовою студенти юридичного факультету. Для порівняння: польською у 1880-х роках читали близько 25 курсів, напередодні Першої світової війни – понад 40⁷. Дещо сприятливіша ситуація склалася на філософському факультеті. На медичному з моменту його створення у 1894 р. навчання проводилося винятково по-польськи (див. табл. 2). Польськими були й усі інші вищі заклади освіти в Галичині.

⁴ Грушевський М. Батьки і діти. *Грушевський М. Твори: у 50-ти т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Вид-во «Світ», 2005. Т. 2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». С. 221.

⁵ Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету. *Український історик* (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). 1986. № 3–4. С. 85–86, 89; Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 26 (Львівський університет). Оп. 5. Спр. 510 (Особова справа Михайла Грушевського, 1894–1914). Арк. 1.

* М. Грушевському на момент приїзду до Львова виповнилося лише 28 років.

⁶ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто, 1981. С. 13.

⁷ С. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. Lwów, 1885. S. 25; С. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. Lwów, 1909. S. 5–6.

Таблиця 1

**Кількість предметів у Львівському університеті
за мовами викладання⁸**

Роки	Кількість предметів за мовами викладання			
	українська	польська	німецька	латинська
1880	8	76	8	13
1890	9	94	3	12
1900	17	167	3	15
1910	13	222	5	16
1914	24	236	4	17

Таблиця 2

**Кількість предметів, які викладали у Львівському університеті
українською і польською мовами⁹**

Роки	Кількість предметів за мовою викладання по факультетах								Усього	
	теологічний		юридичний		філософський		медичний			
	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.	укр.	пол.
1880	2	2	3	23	3	51	–	–	8	76
1890	3	3	3	31	3	60	–	–	9	94
1900	4	4	3	38	10	80	–	45	17	167
1910	4	8	3	31	6	111	–	72	13	222
1914	4	11	4	33	16	125	–	67	24	236

Не кращою була ситуація і з чисельністю українських викладачів у Львівському університеті. Польське керівництво навчального закладу не надто схвалювало допуск до роботи професорів-українців, а інколи гальмувало цей процес. Тому кількість українських викладачів була вкрай низькою (таблиця 3).

Таблиця 3

**Кількість викладачів українців у Львівському університеті
(1880–1914)¹⁰**

Навчальний рік	Загальна кількість викладачів	Викладачі-українці	Частка викладачів-українців, %
1880/1881	56	10	16,07
1890/1891	63	12	19,04
1900/1901	147	13	8,84
1910/1911	219	14	6,39
1913/1914	222	16	7,21

⁸ Мисак Н. Реалізація освітніх потреб національних меншин та народів Австро-Угорської імперії у вищій школі (на прикладі Галичини): юридична та практична складові. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*: монографія / відп. ред. І. Соляр; упоряд. М. Романюк. Львів, 2018. Кн. 1. С. 81.

⁹ Там само. С. 88.

¹⁰ Мисак Н. Реалізація освітніх потреб... С. 90.

Як щирий поборник української мови, М. Грушевський прагнув якомсь змінити цю ситуацію і розширити можливості студентів навчатися рідною мовою. Головною сферою, у якій професор міг реалізувати свої ідеї, була освіта. М. Грушевський усвідомлював значення інтелектуально розвинутого, дієвого студентства для української справи, а тому завжди намагався йому сприяти. У його стосунках із молоддю не було зверхності – лише глибока симпатія, повага, демократизм. Професор вважав, що відкрита модель спілкування сприяє формуванню довірливих взаємовідносин між вчителем і учнем, позитивного емоційного клімату на заняттях, а це – своєрідне заохочення до навчання та розумової праці¹¹.

Упродовж усього «львівського періоду» педагогічна діяльність М. Грушевського була різноплановою і доволі насиченою. Він читав такі оригінальні лекційні курси, як: «Великий Новгород, історія, устрій і побут його до к. XV в.», «Історіографія руська, період давній (загальний огляд і розбір критичний важніших джерел)», «Великий рух народів», «Старинна історія Східної Європи», «Історія унії Литви і Польщі», «Галицько-Волинська держава в XIII–XIV в.», «Історія Великого князівства Литовського до пол. XV в.», «Хмельниччина», «Україна в XVII–XVIII ст.» тощо¹². Втім, лекції М. Грушевського не були особливо цікавими. Як згадував І. Крип'якевич: «... він читав частини своєї “Історії України”, яку поступнево, том за томом, підготовляв до публікації. Він давав багато фактів, серед яких загублювались узагальнення. Він не любив синтезу – раз висловився навіть: “ми збираємо матеріали, а інші будуть робити висновки”»¹³. Також учні М. Грушевського вказували на сухість, строгість його викладу, монотонність, відсутність пафосу, бодай якогось драматизму, занадто швидкий темп мовлення, через що майже неможливо було за ним конспектувати матеріал¹⁴. Необхідно зауважити, що сам професор не дуже любив викладацьку роботу. Значно більше його приваблювала наукова праця. Але педагогічну складову своєї діяльності він сприймав як необхідну даність*, як «не цілком приємний обов'язок»¹⁵.

¹¹ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 28.

¹² С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1901/1902. Lwów, 1901. S. 48; Ibid. w półroczu zimowym 1906/1907. Lwów, 1906. S. 57; С.к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1897/8. Lwów, 1898. S. 43; Ibid. w letnim półroczu 1894/5. Lwów, 1895. S. 32; Ibid. w letnim półroczu 1896/7. Lwów, 1897. S. 40; Ibid. w zimowym półroczu 1899/900. Lwów, 1899. S. 48; Ibid. w półroczu zimowym 1902/1903. Lwów, 1902. S. 48; С.к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1912/1913. Lwów, 1912. S. 14.

¹³ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича (1904–1911). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 478.

¹⁴ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі за український університет. Мюнхен; Нью-Йорк, 1968. С. 11; Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 48.

* Лекції, як правило, дуже втомлювали М. Грушевського. Доволі часто під час або після занять його мучили головні болі. У щоденнику за 1904–1905 рр. професор критично аналізував свої лекції і лише кілька оцінив на «відмінно» (Детальніше див.: Гирич І. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип, 2016. С. 335–337).

¹⁵ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 335.

Незважаючи на це, під час його занять аудиторію заповнювали студенти, що одержали змогу вивчати історію свого народу рідною мовою. На виклади до М. Грушевського «записалося все, що причислялося до українства на університеті»: слухачі не лише філософського, а й юридичного та богословського факультетів¹⁶. Лекції професора були насичені новим матеріалом, а крім того, детальним оглядом джерельної бази. Слушно схарактеризував його педагогічну діяльність К. Кондратюк: «Під час читання лекційного курсу М. Грушевський активно використовував проблемний метод при висвітленні української історії. У його лекціях студенти знаходили не лише систематичний виклад історичних подій, а розкриття основних, з погляду автора теоретичних узагальнень, які характеризують історичний процес. Такий методичний прийом активніше розбуджував думки слухачів і сприяв їх самостійному мисленню. Крім того, Грушевський акцентував увагу не лише на історії держави, а головне на історії українського народу»¹⁷. З кожним роком професор оновлював лекції історичними фактами, віднайденими в архівах, бібліотеках і приватних збірках не лише Галичини, а й Російської імперії. Саме туди майже щороку М. Грушевський здійснював наукові відрядження, схвалені та фінансовані Міністерством віросповідань і освіти¹⁸.

З 1896/1897 н. р. професор також проводив в університеті практичні заняття, т. зв. «Історичні вправи»*, під час яких намагався сформувати у студентів дослідницькі вміння, виробити в них науково-критичний погляд на історичний процес¹⁹. Там його учні опрацьовували історичні джерела, аналізували історіографію певної проблеми, брали активну участь в обговоренні питань і, зрештою, писали невеликі за обсягом самостійні історичні дослідження. На заняття записувалися студенти філософського та юридичного факультетів. Про можливість відвідування «Історичних вправ» майбутніми теологами

¹⁶ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі ... С. 11.

¹⁷ Кондратюк К. Педагогічна діяльність... С. 70.

¹⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 26. Оп. 5. Спр. 510. Арк. 58, 79, 83–83зв., 95.

* Варто зауважити, що справа з організацією «Історичних вправ» була дуже кропіткою. Оскільки кафедра, яку очолював М. Грушевський, за статусом в університеті була додатковою, то відповідно жодних семінарських занять на ній не було передбачено. Молодий професор усвідомлював необхідність практичних занять для повноцінного навчального курсу, для набуття відповідних вмінь студентів роботи з джерелами. Разом із тим він розумів, що отримати дозвіл ради професорів філософського факультету на повноцінний науковий семінар – це утопія. Адже самостійний науковий семінар означав значні видатки (на приміщення, утримання бібліотеки, оплату праці керівника і премії для кращих студентів). Тому 1895 р. після консультацій та порад із деканом А. Каліною, професором Т. Войцеховським і послом австрійського парламенту О. Барвінським М. Грушевський вирішив переформатувати своє навчальне навантаження і так одержати години на семінар (замість 4 лекційних годин на тиждень він пропонував запровадити 3 години лекцій і годину – на практичне заняття). Це рішення підтримала й рада професорів філософського факультету. Оскільки це не був самостійний науковий семінар, то заняття одержали назву «Історичні вправи». Згодом М. Грушевський звертався до адміністрації факультету й Міністерства віросповідань і освіти з проханням про перетворення «Історичних вправ» на повноцінний семінар, але схвальної відповіді так і не отримав (Детальніше див.: Тельбак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Вид-во «Світ», 2016. С. 58–61).

¹⁹ С. к. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1896/7. Lwów, 1896. S. 34.

М. Грушевський дбав особисто*. Іноді на семінарах були присутні особи взагалі не пов'язані з університетом²⁰. Про достовірну чисельність слухачів «Історичних вправ» говорити доволі складно, адже їх обліку ніхто не проводив. Наприклад, І. Крип'якевич стверджував, що заняття відвідували «20–30 студентів-українців, з різних курсів...»²¹. Віталій Тельвак і Василь Педич у дослідженні наводять дещо інші цифри – 15–20 осіб²². «Історичні вправи» користувалися великою популярністю серед молоді. Саме під час цих занять якнайкраще виявився педагогічний та організаторський хист М. Грушевського. Самому професорові практичні заняття, порівняно з лекціями, були більше до душі. Зникала звична монотонність у мовленні, у настрої з'являлися піднесення і динамічність. Такі зміни Любомир Винар пов'язував із тим, що на «Історичних вправах» професорові доводилося працювати з майбутніми фахівцями вузької спеціалізації, що виявляли значний інтерес до історичної науки²³. На цих заняттях М. Грушевський міг поділитися з учнями всіма азами наукової роботи, порадити, як краще писати дослідження, вказати на помилки, навіть гостро скритикувати, скерувати в необхідне русло²⁴. Як слушно зауважив В. Педич: «... у цих історичних семінарах кристалізувався науково-критичний світогляд молодих істориків, удосконалювалася методика їх дослідницької праці»²⁵. Про ефективність таких занять для формування кваліфікованих фахівців свідчить той факт, що «Історичні вправи» поступово перетворилися на ядро, з якого згодом постала історична школа М. Грушевського.

Професор у підготовці молодих спеціалістів завжди дотримувався трьох основних принципів: зацікавити студентів історичною наукою, показавши її престижність щодо інших дисциплін у процесі вивчення розвитку суспільства; бути вимогливим до учнів; ставити перед ними щораз складніші завдання і водночас спонукати до наполегливої самостійної, але контрольованої роботи²⁶. Хоча в той же час приязно й по-товариськи ставився до молоді. У його стосунках зі студентством не було зверхності – лише безпосередність, глибока симпатія та повага. Ось як згадував професора І. Крип'якевич: «Низького зросту, з бородою, в окулярах. Він був тоді привітною людиною, з деяким скептичним гумором, прихильний до молоді. Студентам говорив “пане товаришу” і студенти звали його (поза очі) “пан товариш”»²⁷. У роботі М. Грушевський поділяв принципи гуманізму й демократичності, вважав, що завдання педагога – бути керівником і радником студента в його непевних спробах на науковій ниві. Завдяки щирості, неприхованій емоційності, доступності у спілкуванні, рівності, відсутності будь-якого натяку на зверхність професор доволі швидко згуртував навколо себе талановиту молодь. Спершу

* Для запису на курси, що читалися на інших факультетах Львівського університету, студенти-теологи повинні були отримати спеціальний дозвіл. М. Грушевський особисто протягом трьох років домагався такого (Див.: Тельвак В. Львівський університет. С. 48).

²⁰ Тельвак В., Педич В. Персональний склад... С. 20.

²¹ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 478.

²² Тельвак В., Педич В. Персональний склад... С. 20.

²³ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 11.

²⁴ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 335–336.

²⁵ Педич В. Роль історичного семінару М. Грушевського... С. 50.

²⁶ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування й мемуарів). *Український історик*. 1991. Т. 28. Чис. 1–2(108–109). С. 25–26.

²⁷ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 478.

студенти, призвичаєні в міжособистісних стосунках до галицького консерватизму, таку відкритість сприймали дещо насторожено, але з часом і самі ставали більш відкритими, брали активну участь в обговоренні на заняттях наукових проблем, вчилися аргументувати й відстоювати свою позицію в публічних дискусіях²⁸. Вдало схарактеризував педагогічні вміння свого наставника І. Крип'якевич: «Грушевський як учитель був дуже ввічливий і приступний. ... Він мав таку вдачу, що не раз одним жартівливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом»²⁹. Утім, необхідно зауважити, що попри виваженість професор все ж був людиною настрою. Це іноді могли відчувати на собі його учні. Наприклад, Михайло Грушевський занотував у щоденнику, як у березні 1905 р., роздратований після чергового непорозуміння з деканом філософського факультету Казимиром Твардовським, на «Історичних вправах» несправедливо скритикував реферат Івана Крип'якевича³⁰.

Крім університетських студій, професор практикував приватні заняття, т. зв. «privatissima», під час яких надавав найдібнішим студентам консультації, за-слуговував реферати, невеличкі повідомлення і ґрунтовніші праці, оцінював їх, а найкращі згодом публікував на сторінках періодичних видань НТШ³¹.

Двері його дому завжди були відчинені для студентів, яким дозволяв користуватися своєю бібліотекою. І взагалі, попри перевантаженість роботою професор радо з ними спілкувався³². Студенти були частими гістьми в домі М. Грушевського: заходили на консультації, поради, просто поділитися новинами. Подекуди такі розмови переростали в цікаві й корисні для молоді дискусії³³. Іноді стосунки з учнями були приватними: М. Грушевський запрошував їх до себе на свята чи просто на обід або вечерю. Наприклад, у щоденнику вченого за 1910 р. знаходимо згадку про те, що в нього обідав Іван Джиджора³⁴. Часто студенти заходили в помешкання професора, щоб повідомити новини громадського чи політичного життя³⁵. Такі візити, під час яких велися дуже цікаві й пізнавальні для молоді дискусії, з особливим піднесенням згадував І. Крип'якевич³⁶.

Іноді учні М. Грушевського відпочивали разом з учителем. Відомо, що влітку 1909 р. у його помешканні в с. Криворівня гостювали Микола Залізняк та В. Козловський [повне ім'я не встановлене – *Н. М.*]³⁷.

²⁸ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 28.

²⁹ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність. Львів, 1935. С. 21–22.

³⁰ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 337–338.

³¹ Korduba M. Michał Hruszewskyj jako uczony. *Przegląd Historyczny*. 1935. Serja 2. T. 12. S. 404.

³² Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя... С. 22.

³³ Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами...). С. 25–26.

³⁴ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік. *Український історик*. 2002. № 1–4. С. 108–109.

³⁵ Там само. С. 115.

³⁶ Крип'якевич Р. І. Іван Крип'якевич і Михайло Грушевський. *Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України, академіка Івана Крип'якевича*. Івано-Франківськ, 1991. С. 11.

³⁷ Панькова С. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 830.

М. Грушевський ніколи не гордував товариством молоді, намагався бути її ширим порадиником, допомагав у професійних починаннях. Про це свідчить досить цікавий факт з історії взаємин професора й І. Крип'якевича. Останній, ще будучи гімназистом, обрав фах історика. Але вирішив із цього приводу проконсультуватися з М. Грушевським. У травні 1903 р. він написав професорові листа, «щоб порадити ся, як вчити ся історії і археології і приготувити ся до університету»³⁸. Невдовзі І. Крип'якевич не просто отримав відповідь. Вчений щиро зацікавився допитливим юнаком, радив, яку краще літературу простудіювати, вирішив із ним познайомитись ближче і навіть запросив на розмову: «... без церемонії зголосіть ся до мене чи в Тов[ариство] ім. Шевченка, чи дома, а я радо послужу»³⁹. Таке щире ставлення породжувало в молоді повагу й симпатію до вченого.

Професор привчав студентів працювати в архівах із першоджерелами і накопичувати новий матеріал для дослідження. Свого часу І. Крип'якевич пригадував, як уже на першому курсі працював в архіві Львова: спершу збирав якісь дані для М. Грушевського, а згодом – матеріал для власного дослідження «Львівська Русь в першій половині XVI ст.», яке згодом виголосив на семінарі⁴⁰. Професор неодноразово допомагав студентам отримати дозвіл для роботи в різних архівах Російської імперії, Австро-Угорщини й інших країн Європи, знаходив фінансову підтримку для таких подорожей⁴¹.

Втім найціннішим було те, що М. Грушевський заохочував молодь займатися науковими дослідженнями й публікувати їх результати. Чимало студентів професора ще під час навчання в університеті друкували свої праці нарівні з іменитими вченими. Та й працювали на науковій ниві доволі плідно. Наприклад, І. Крип'якевич у 1905 р. як студент 2-го курсу філософського факультету опублікував 12 наукових статей і рецензій⁴². У наступні, 1906 та 1907, роки світ побачили ще 24 праці молодого дослідника (по 12 за рік)⁴³. Як редактор «Записок НТШ», М. Грушевський спонукав своїх учнів публікувати спершу рецензії та хроніки, а згодом і статті на сторінках часопису. Роботи студентів склали значну частину текстів цього серійного видання. Як зауважив І. Крип'якевич, «мабуть, половина статей і рецензій вийшла з семінару Грушевського»⁴⁴. Професор розумів, що самостійні проби пера необхідні для формування критичного мислення, вироблення навиків написання наукових праць, врешті-решт підвищення самооцінки, а відтак і становлення майбутнього науковця-дослідника. І саме в цій царині виявилася педагогічна майстерність М. Грушевського. Він дуже вдало вмів побороти в молоді

³⁸ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 449.

³⁹ Заболотна І. Початок співпраці І. П. Крип'якевича з М. С. Грушевським. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2004. Вип. 8/9, т. 11/12. С. 631–632.

⁴⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. праць / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 89, 99.

⁴¹ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / упоряд. Г. Сварник. Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. С. 7.

⁴² Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич... С. 25.

⁴³ Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць / відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій. Львів, 2001. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 20–21.

⁴⁴ Заболотна І. Спогади Івана Крип'якевича... С. 479.

почуття невпевненості, відродити віру у власні сили, вислухати, порадити, виправити перші помилки. Чи не найскравіше розкрив у спогадах ці якості Михайла Грушевського його учень Мирон Кордуба: «Нас, своїх студентів, професор зягував до рецензійного відділу. Зразу се нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз питував про вислід порівняння, вражіння, яке нова книжка зробила, і т. ін. Вислухавши терпеливо устного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути більшу увагу на ту або іншу точку зору й кінчив “А тепер, товаришу, попробуйте все те написати”»⁴⁵. Так на сторінках видань НТШ з'являлися перші студентські роботи, а молодь формувала дослідницькі вміння й набувала навиків наукової праці.

Як професор університету, впливова й поважна в наукових колах особа, М. Грушевський науково, фінансово і навіть силою свого авторитету сприяв талановитій молоді. Наприклад, у листопаді 1903 р. він звернувся до Кирила Студинського з проханням підтримати студента 2-го курсу Г. Головка [повне ім'я не встановлене – *Н. М.*] «як пильного і солідного слухача», подання якого про підвищення стипендії мали розглядати на філософському факультеті. Самого М. Грушевського на той час не було у Львові⁴⁶.

Опікувався вчений і кар'єрою своїх учнів. Лише завдяки його зусиллям Степанові Томашівському в 1911 р. вдалося вдруге подати документи на габілітацію* й успішно подолати всі три етапи цього процесу⁴⁷. Підтримував М. Грушевський наукові починання І. Джиджори, заохочуючи його до складання іспиту на ступінь доктора наук. Зокрема, у лютому 1912 р. у листі до учня професор писав: «... не дайте <протягатися> справі докторату»⁴⁸. Епістолярна спадщина достеменно не відображає підтримки, яку надавав учений у цій справі молодому історикові. Але І. Джиджора цінував допомогу М. Грушевського. Про це свідчить те, що відразу ж після складення докторського іспиту він відверто написав у листі до вчителя: «... я нарешті покінчив з докторатом. Се историческое событие скоїлося сьогондя (в середу) між 8–9 год. рано. Пішло добре. Я одначе, признатися, особливої приємности не відчув, хиба остільки, що нарешті ся скучна історія скінчилася. Надто вже “по-штубацки” виглядав сей останній екзамен, і він, як такий, не стоїть ніякій пропорції до вложеної праці. Та тільки се П. Професорови

⁴⁵ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 13–14.

⁴⁶ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського... С. 4.

* У 1909 р. академічний сенат університету не дозволив габілітуватися на посаду приват-доцента австрійської історії С. Томашівському, мотивуючи це загостренням політичних обставин у краї.

⁴⁷ Борзняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським. *Михайло Грушевський і українська історична наука: матеріали конференцій* / ред. Я. Грицак, Я. Дашкевич. Львів, 1999. С. 188–190.

⁴⁸ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич; упоряд. С. Панькова, В. Пришляк. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2008. Т. IV: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. С. 241.

говорю, дякуючи ще раз за ласку і інтерес, з якими П. Професор відносилися до моєї докторантської історії»⁴⁹.

Крім педагогічної роботи протягом навчального року, М. Грушевський намагався не втрачати контактів з учнями і під час канікул. Тому влітку 1904 р. за сприяння НТШ заснував у Львові українські академічні вакаційні курси й викладав на них історію України⁵⁰. На цих курсах українська молодь мала можливість познайомитись і поспілкуватись з українськими вченими не лише з Галичини, а й Наддніпрянщини. Так, на курсах викладали: Іван Франко (літературу), Федір Вовк (археологію), Іван Раковський (антропологію), Микола Ганкевич (історію революційних рухів у Західній Європі), Степан Рудницький (географію України) тощо⁵¹.

М. Грушевський щиро переймався й фінансовими проблемами українського студентства, неодноразово наголошуючи на цьому в публіцистичних статтях. Професор усвідомлював, що байдужість громади до матеріальної скрути молоді може кардинально вплинути на подальшу долю не лише майбутньої еліти, а й українського народу загалом. Акцентуючи на цьому питанні, М. Грушевський наголошував, що «журба під час академічних студій не раз вичерпувала останні сили студента. Ця недбалість наша тяжко мстила суспільству, яке замість свіжих, енергійних діячів отримувало закатарованих зомлілих недобитків»⁵².

Спілкуючись із молоддю, професор знав про її матеріально-побутові проблеми й намагався вирішити їх. Він розумів, що фінансова скрута, з якою стикалася більшість молодих українців, не дозволяла вповні розкрити науковий та освітній потенціал. Зокрема, з цього приводу М. Грушевський писав: «Число академіків світських факультетів, що мусять дбати про свій прожиток, зростає. Тим часом загострення національної боротьби відбивається на заробітках: коли зголошується студент по лекції, його питають уже про народність і довідавшись, що то русин, відсилають ні з чим. Те ж саме, чую, робиться і з іншими заробітками. Особливо студенти філософії, яких число сильно збільшило ся в останніх роках, дуже терплять від браку заробітків, бо не можуть пересиджувати поза Львовом, ані йти на діурни, що не дають можливості ходити на виклади. Запомогові фонди* академічної громади** вичерпалися за часи сецесії, і коли крайцари, привезені з вакацій або заощаджені гіркою працею в гімназії, вже проїджені, починається голодування – “обідають що другий або що третій день, а вечеряють ще рідше”. Се оповідають студенти спокійно, навіть не без гумору, але з сим не можна жартувати, пам’ятаючи,

⁴⁹ Листування Михайла Грушевського... С. 247.

⁵⁰ Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1912. Т. 2 (1898/9–1909/10). S. 496.

⁵¹ Заболотна І. Спогади Івана Крип’якевича... С. 483.

⁵² Грушевський М. Що зробити з «академічним фондом»? *Літературно-науковий вісник*. 1902. Т. XX, кн. X. С. 52.

* Запомоговий фонд – у складі студентського товариства «Академічна громада» існував спеціальний фонд для матеріальної підтримки молоді. Члени товариства могли отримати безвідсоткові позики, які зобов’язувалися повернути після закінчення навчання. Однак через бідність молоді доволі часто повернення коштів тривало роками й супроводжувалося судовою тяганиною.

** «Академічна громада» (1896–1921) – українське студентське товариство народовецького спрямування у Львові засноване внаслідок злиття «Ватри» й «Академічного братства». З початку створення розгорнуло активну громадсько-політичну діяльність. У 1900 р. воно об’єднавало у своїх лавах 250 осіб, що становило 68 % всієї української університетської молоді.

як часто тратять у такій біді люди й здоров'я й енергію і всякі ідеальні змагання на віки»⁵³.

Наука й освіта – дві сфери, якими, зазвичай, студентам доводилося «жертвувати» в пошуках фінансової стабільності. Аби запобігти цьому, М. Грушевський залучав усі доступні йому засоби й ресурси, намагаючись не відкинути жодного прохання про допомогу. Нерідко навіть позичав власні кошти. Щоби стимулювати інтерес до наукової праці, професор залучав своїх студентів до роботи у «Записках НТШ» за доволі високу платню⁵⁴. Як голова НТШ, він міг посприяти в отриманні фінансової допомоги від товариства*. Однак при цьому ставив неодмінну умову – відпрацювати кошти в редакції чи канцелярії НТШ⁵⁵. Аби молодь не розтринькувала надані їй гроші, М. Грушевський контролював їх використання. Коли до професора доходили чутки про легковажність студентів, він реагував негайно і прямолінійно, вимагаючи пояснень про використання коштів⁵⁶. У 1900 р. за ініціатииви професора у НТШ засновано Запомоговий фонд під зарядом М. Грушевського. Акумуляовані в ньому кошти призначались для допомоги студентам, що займалися науковими дослідженнями під його керівництвом. Фонд поповнювали товариство й особисто професор. Зокрема, при заснуванні М. Грушевський передав на його рахунки 216 крон** (гроші, зароблені коректурою). Професор також був розпорядником фонду⁵⁷.

Щоб покращити матеріально-побутові умови української молоді, науковець у 1902 р. виступив ініціатором будівництва студентського гуртожитку – Академічного дому у Львові. Він організував академічний фонд*** для збору коштів на

⁵³ Грушевський М. В справі «Академічного дому». *Грушевський М. Твори: у 50-ти т. / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.* Львів: Вид-во «Світ», 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». С. 177.

⁵⁴ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія)... С. 99.

* Для матеріальної підтримки молодих науковців-українознавців у НТШ було засновано низку стипендіальних фондів (академічний резервний, запомоговий ім. А. Бончевського, стипендіальний ім. Ол. Огоновського; стипендіальний ім. О. Кониського; стипендіальний ім. Я. Головацького, стипендіальний ім. І. Франка, стипендіальний ім. М. Грушевського тощо). Щороку з них надавали кілька стипендій для навчання найдібнішої молоді у вищих навчальних закладах Львова і за кордоном (див.: Савенко В. Діяльність НШТ в українознавчій сфері (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна – Європа – Світ: міжн. зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини.* 2010. Вип. 5, ч. 1. С. 111).

⁵⁵ Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа... С. 30.

⁵⁶ Там само. С. 30–31.

**Крона (корона) – грошова одиниця Австро-Угорської імперії (1892–1918), замінила в обігу гульден (флорин), за яким утвердилася напівофіційна назва «золотий ринський».

⁵⁷ Хроніка Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1900. Ч. 1. С. 102.

***Основою фонду були гроші, зібрані українською громадою Галичини для будівництва української вищої школи й підтримки молоді, що взяли участь у сесії з Львівського університету 1901 р. Наступного, 1902, року кошти, що залишилися, М. Грушевський запропонував використати як стартовий капітал для будівництва комфортабельного гуртожитку для української молоді. Свої думки з цього приводу професор обґрунтував на сторінках Літературно-наукового вісника. М. Грушевський пропонував спорудити будинок, у якому могли б одночасно проживати 80 осіб. Утім був щиро переконаним, що надання помешкання в гуртожитку повинно відбуватися лише на платній основі: «Організацію академічного дому представляю собі на принципі: все як найдешевше, нічого за дармо. Minimum своєї екзистенції молодик мусить оплатити, заробити, чи зараз, чи – в крайности – пізніше його оплатити. Сей minimum повинен бути дуже невеликий. Мешканне в покої, призначенім на чотирьох студентів,

ці цілі, особисто листувався з наддніпрянською інтелігенцією, що прагнула допомогти фінансово. Найбільший вклад у реалізацію ідеї зробив Євген Чикаленко. Він радо відгукнувся на заклик М. Грушевського підтримати справу допомоги українській молоді. Упродовж двох років він кілька разів надсилав значні суми особисто й залучав до меценатства наддніпрянських інтелектуалів⁵⁸. Саме завдяки М. Грушевському за 2 роки, у 1904 р., вдалося зібрати понад 70 тис. крон⁵⁹. Професор опікувався й питаннями купівлі землі та будівництва, пошуком додаткових коштів. Особисто наглядав за ходом робіт. А коли його не було в місті, покладав контроль за будівництвом на членів управи НТШ⁶⁰. Завдяки зусиллям М. Грушевського вже 1905 р. споруджено будівлю українського Академічного дому по вул. Супінського, 17 (тепер – вул. М. Коцюбинського, 21). Чимало відомих згодом діячів української літератури, науки, політики з Галичини й Наддніпрянщини, що здобували освіту у Львові, перейшли через цей гуртожиток, де могли отримати не лише нічліг та страву, але й добрі умови для навчання.

Співпраця М. Грушевського з молоддю відбувалася і на інституційному рівні – він підтримував студентські організації в різних аспектах їхньої діяльності. Неодноразово брав участь у заходах, влаштовуваних молодіжними товариствами. Зокрема, 8 березня 1898 р. професор разом з Іваном Франком та Олександром Колесою був на відчиті про українську еміграцію й українські поселення в Америці в товаристві «Академічна громада»⁶¹.

М. Грушевський позитивно ставився й до політичних ініціатив молоді, особливо до виявів самостійного політичного мислення. Іноді за це ставав об'єктом для кпинів галицької громадськості. Наприклад, у травні 1898 р. він разом з І. Франком взяв участь у ювілейному вечорі з нагоди 50-ліття скасування панщини в Галичині, яке організували студентські товариства «Академічна громада» й «Основа»*, що поділяли соціалістичні ідеї і за це зазнавали цькування з боку народовців. Після цього І. Франко та М. Грушевський (попри розбіжності в політичних поглядах) стали об'єктами гострої критики на сторінках галицької преси.

Вчений також підтримав починання молоді в боротьбі за відкриття українського університету у Львові, часто був її натхненником. Він вважав можливість здобувати освіту рідною мовою природним правом і невід'ємною умовою українського націєтворення. Цю думку М. Грушевський вперше обґрунтував у 1899 р. у статті «Листи з-над Полтви. Лист третій». Науковець навів історичні й правові

з опалом і світлом може коштувати не дорожше 7 кор. місячно, вікт [харчування – М. Н.] – яких 15 корон. Не буде се розкішне, вигідне жите, але ми говоримо про незасібних, яких хотіли б охоронити від голоду й надмірної нужди» (Див.: Грушевський М. Що зробити з «Академічним фондом»? *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. XX, кн. X. С. 51–54).

⁵⁸ Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар; упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: УІТ, ВД «Простір», 2010. Т. V: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. С. 44–49.

⁵⁹ Грушевський М. «Академічний Дім». *Літературно-науковий вістник*. 1904. Т. XXXII, кн. XII. С. 177.

⁶⁰ Гирич І. Михайло Грушевський... С. 339–340.

⁶¹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. Ф. 119 (Академічна громада). Спр. 3 (Кореспонденційна книга за 1898 р.). Арк. 34.

* «Основа» – товариство українських студентів Політехнічної школи у Львові. Виникло в березні 1898 р. Першим його головою став Володимир Дидинський.

підстави необхідності заснування української вищої школи в Галичині. Зрештою зауважив: «У Львові, столиці галицької Русі, центрі національного, культурного життя в теперішніх обставинах не лиш австрійської, а цілої України Русі, від Сяна до Кубані, в першій лінії мусить бути задоволена сея потреба українсько-руського народу. Львівський університет належитья Русинам!»⁶².

М. Грушевський не просто декларував права українців на національну вищу школу, він використовував усі доступні методи, щоб на практиці просувати цю ідею. По-перше, наголошуючи на утраквістичності Львівського університету, у спілкуванні з академічним сенатом*, деканом, на засіданнях ради професорів філософського факультету науковець послуговувався винятково українською мовою. Він був ініціатором низки задалегідь бойкотованих польськими професорами проєктів**, спрямованих на розширення можливостей українських студентів навчатися рідною мовою. У 1902 р. і 1907 р. за пропозицією вченого НТШ зверталось з меморандумами про необхідність заснування для українців національної вищої школи відповідно до австрійського уряду й міністра освіти і віросповідань. До речі, авторство обох документів належить М. Грушевському⁶³. Він активно підтримував молодь у її боротьбі за свої права: був присутнім на студентських вічах, висвітлював їх перебіг на сторінках часописів. Дослідник наукової спадщини М. Грушевського Л. Винар взагалі назвав професора «головним промотором заснування українського університету у Львові»⁶⁴.

Отже, взаємовідносини М. Грушевського з українською молоддю були тісними й різноплановими. Вчений усвідомлював виняткову роль студентства в націєтворчих починаннях українців, вважав запорукою їх успіху формування інтелектуальної еліти, основою якої мало стати саме студентство. Тому в діяльності пріоритет надавав науковій, моральній і матеріальній підтримці молоді, створенні належних умов для її інтелектуального та професійного становлення.

REFERENCES

1. Bortniak, N. (1999). Stepan Tomashivskiy: do vidnosyn iz Mykhailom Hrushevskym. *Mykhailo Hrushevskiy i ukrainska istorychna nauka. Materialy konferentsii*. Lviv [in Ukrainian].

⁶² Observator [Грушевський М.]. Листи з-над Полтви. Лист третій. *Літературно-науковий вістник*. 1899. Т. VIII, кн. XI. С. 102.

* Академічний сенат – вищий колегіальний орган управління у Львівському університеті. До його складу входили ректор, декани та сеньйори (найстарші за віком і стажем професори), а компетенції – найважливіші питання, які стосувалися загального керівництва навчальним закладом.

** Наприклад, М. Грушевський пропонував раді філософського факультету звернутися з петицією до Міністерства віросповідань і освіти щодо створення нових кафедр з українською мовою викладання. У 1899 р. піднімав питання про дозвіл студентам виконувати письмові завдання на семінарах українською тощо (див.: Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 4. С. 27).

⁶³ Винар Л. Михайло Грушевський в боротьбі... С. 15–16.

⁶⁴ Там само. С. 14.

2. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1909/1910. (1909). Lviv [in Polish].
3. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład i program wykładów w zimowym półroczu 1885/6. (1885). Lviv [in Polish].
4. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1901/1902. (1901). Lviv [in Polish].
5. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1906/1907. (1906). Lviv [in Polish].
6. C. k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1896/7. (1896). Lviv [in Polish].
7. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Program wykładów w półroczu zimowym 1912/1913. (1912). Lviv [in Polish].
8. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1897/8. (1898). Lviv [in Polish].
9. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1894/5. (1895). Lviv [in Polish].
10. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w letnim półroczu 1896/7. (1897). Lviv [in Polish].
11. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1899/900. (1899). Lviv [in Polish].
12. C.k. Uniwersytet imienia Cesarza Franciszka I we Lwowie. Skład uniwersytetu i program wykładów w półroczu zimowym 1902/1903. (1902). Lviv [in Polish].
13. Dashkevych, Ya. (1998). Mykhailo Hrushevskyyi yak osoba i osobystist. In V. Svarnyk (Comp.), *Hrushevskyyi M. Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932)*. Lviv, New York: V-vo M.P. Kots [in Ukrainian].
14. Hrushevskyyi, M. (1902). Shcho zrobyty z “Akadeichnym fondom”? *Literaturno-naukovyi vistnyk*. XX (X), 51–54 [in Ukrainian].
15. Hrushevskyyi, M. (1904). «Akademichnyi Dim». *Literaturno-naukovyi vistnyk*. XXXII (XII), 177-178 [in Ukrainian].
16. Hrushevskyyi, M. (2002). V spravi «Akademichnyi Dim». In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 1). Lviv: Svit [in Ukrainian].
17. Hrushevskyyi, M. (2005). Batky i dity. In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 2). Lviv: Svit [in Ukrainian].
18. Hrushevskyyi, M. (2005). Pered osinnimy zboramy akademichnoi molodizhi. In P. Sokhan (Ed.), *Tvory: u 50 t.* (Vol. 3). Lviv: Svit [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2016). *Mykhailo Hrushevskyyi: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
20. Hyrych, I., & Todiichuk, O. (2002). Shchodennyk Mykhaila Hrushevskoho za 1910 rik. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4, 96–127 [in Ukrainian].
21. Isaievych, Ya. (Ed.). (2001). *Ivan Krypiakievych u rodynnii tradytsii, nauksi, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist)*. Lviv [in Ukrainian].
22. Khronika Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka. (1900), 1, 102 [in Ukrainian].
23. Kondratiuk, K. (1995). Pedahohichna diialnist M. Hrushevskoho u Lvivskomu universyteti. Proceedings of the Scientific Conference: *Mykhailo Hrushevskyyi i Zakhidna Ukraina*, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994. Lviv: Svit [in Ukrainian].

24. Korduba, M. (1935). Michał Hruszewskij jako uczony. *Przegląd Historyczny*. Serja 2 (12), 389–406 [in Polish].
25. Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. (1912). (Vol. 2 – 1898/9–1909/10). Lviv [in Polish].
26. Krypiakewych, I. (1935). *Mykhailo Hrushevskiyi. Zhyttia y diialnist*. Lviv [in Ukrainian].
27. Krypiakewych, I. (2001). Spohady (Avtbiohrafia). *Ivan Krypiakewych u rodynnii tradytsii, nautsi, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Zbirnyk naukovykh prats 8)*. Lviv, 2001, 77–140 [in Ukrainian].
28. Krypiakewych, R. (1991). Mykhailo Hrushevskiyi ta Ivan Krypiakewych (Za materialamy neopublikovanoho lystuvannia y memuariv). *Ukrainskyi istoryk*, 28 (1–2), 24–36 [in Ukrainian].
29. Krypiakewych, R. I. (1991). Ivan Krypiakewych i Mykhailo Hrushevskiyi. *Abstracts and reports of the Scientific-Theoretical Regional Conference dedicated to the 105th anniversary of the renowned historian of Ukraine, academician Ivan Krypiakewich*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
30. Mysak, N. (2018). Realizatsiia osvitnikh potreb natsionalnykh menshyn ta narodiv Avstro-Uhorskoï imperii u vyshchii shkoli (na prykladi Halychyny): yurydychna ta praktychna skladovi. In Soliar I. (Ed.) *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XIX – pochatok XX stolit): monohrafiia* (Vol. 1, pp. 76–95). Lviv [in Ukrainian].
31. Observator [Hrushevskiyi, M.]. (1899). Lysty z-nad Poltvy. Lyst tretii. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, VIII (XI), 84–116 [in Ukrainian].
32. Pankova, S. (2007). Litni vakatsii Mykhaila Hrushevskoho u Kryvorivni. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 12, 826–833 [in Ukrainian].
33. Pedych, V. (1995). Rol istorychnoho seminaru M. Hrushevskoho u formuvanni Lvivskoi istorychnoi shkoly. *Proceedings of the Scientific Conference: Mykhailo Hrushevskiyi i Zakhidna Ukraina*, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994. Lviv: Svit [in Ukrainian].
34. Savenko, V. (2010). Diialnist NShT v ukrainoznavchii sferi (kinets XIX – pochatok XX st.). *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 5 (1), 109–116 [in Ukrainian].
35. Svarnyk, H. (Ed.). (1998). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932). Lviv; New York: V-vo M.P. Kots [in Ukrainian].
36. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiyi ta polsko-ukrainskyi konflikt u Lvivskomu universyteti: sprobha rekonstruktsii. *Skhidnoievropeiskiyi istorychnyi visnyk*, 4, 24–33 [in Ukrainian].
37. Telvak, V., & Pedych, V. (2014). Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho: komunikatyvna pryroda ta psykholohichni klimat. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
38. Telvak, V., & Pedych, V. (2015). Personalnyi sklad Lvivskoi istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho: metodolohichni aspekt. *Problemy humanitarnykh nauk : zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia "Istorii"*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
39. Telvak, V., & Pedych, V. (2016). *Lvivska istorychna shkola Mykhaila Hrushevskoho*. Lviv: Svit [in Ukrainian].

40. Telvak, V. (2014). Lvivskiy universytet u stanovlenni istorychnoi shkoly Mykhaila Hrushevskoho. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 10, 46-52 [in Ukrainian].
41. Vynar, L. (1968). *Mykhailo Hrushevskiy v borotbi za ukrainskyi universytet*. Miunkhen, New York [in Ukrainian].
42. Vynar, L. (1981). *Avtobiohrafii Mykhaila Hrushevskoho z 1926 roku*. New York, Munich, Toronto [in Ukrainian].
43. Vynar, L. (1986). Avstriiski uriadovi dokumenty pro pryznachennia Mykhaila Hrushevskoho profesorom Lvivskoho universytetu. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4, 76–89 [in Ukrainian].
44. Vynar, L. (Ed.). (2008). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. Vol. IV: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory*. Kyiv, New-York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, VD «Prostir» [in Ukrainian].
45. Vynar, L. (Ed.). (2010). *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho. Vol. V: Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Yevhena Chykalenka*. Kyiv, New-York, Paris, Lviv, Toronto: UIT, VD «Prostir» [in Ukrainian].
46. Zabolotna, I. (2004). Pochatok spivpratsi I.P. Krypiakevycha z M.S. Hrushevskym. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia*, 8/9 (11/12), 629–632 [in Ukrainian].
47. Zabolotna, I. (2010). Spohady Ivana Krypiakevycha (1904–1911). *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk. Nova Seriia*, 15, 476–497 [in Ukrainian].

Nataliia MYSAK

«YOUTH SHOULD NOT FIT INTO READY-MADE TEMPLATES...»: M. HRUSH- EVSKY AND THE UKRAINIAN STUDENTS

M. Hrushevsky is a remarkable figure in the Ukrainian history of the late 19 – early 20th century. In recent decades there have been a lot of papers devoted to his scientific and political activities, personal life, and analysis of his scientific heritage. However, M. Hrushevsky's relations with the Ukrainian youth are still one of the unsolved aspects. The main idea of the article is an attempt to analyze the scientist's interpretation of the role and key tasks of the students in the process of national self-identification of the Ukrainians. The aims are to explore the nature of M. Hrushevsky's relationship with young people in educational, scientific, private spheres of life, and to specify the professor's contribution in the case of material support of youth.

The scientist was clearly aware of the exceptional role and mission of youth in the processes of the Ukrainian nation formation and construction of the Ukrainian state, and therefore he tried to promote its establishment and development in every way. He was convinced that the youth is the bearer of the nation's potential and that the future of the Ukrainians depends on its character and well-being. M. Hrushevsky was assured that his own task and the task of the public are the creation of the conditions for the young generation formation, the development of such qualities as initiative, independence, creativity, and responsibility.

The main sphere of relations between M. Hrushevsky and youth was education. In 1894 professor headed the World history department at the philosophy faculty at Lviv University, with a special emphasis on Eastern Europe. He believed that the main condition of the formation of the Ukrainian youth is the creation of the ability to get an education in the native language, as well as the opportunity of being involved in the scientific activity.

M. Hrushevsky read original lecture courses in Ukrainian, which were attended by students of different faculties. At the university, he also conducted the practical classes («historical exercises»), during which he tried to stimulate students' scientific activity and develop their critical view of the world. Professor had the private lessons, too, during which he provided students with the consultations, listened to the research works, and estimated those. Moreover, he allowed students to use his library.

M. Hrushevsky encouraged young people to study science. In the summer of 1904, with the assistance of the Shevchenko Scientific Society, he founded in Lviv the Ukrainian academic vacation courses. The last ones gave to the Ukrainian youth the opportunity to meet and communicate with the Ukrainian scientists from Galicia and the Dnieper Ukraine. M. Hrushevsky himself taught courses on the history of Ukraine. The professor encouraged students to work in the archives and collect materials for the research. He helped them to obtain permission to work in the archives in different countries and searched the financial support for such assignments. And, as an editor of scientific publications, he promoted publication of the articles by his students.

Sometimes the relationship between professor and his students acquired a private character. The students often visited M. Hrushevsky's home with the aim to talk or report the news, accepted his invitations for lunch, dinner, and holidays. Some of them had a vacation in a professor's house in Kryvorivnia village.

M. Hrushevsky always was sincerely concerned about the financial problems of Ukrainian students. For the financial support of the young scientists on the professor's initiative, several scholarship funds were established in the Shevchenko Scientific Society. M. Hrushevsky also initiated the fundraising for the construction of a dormitory for the Ukrainian youth – «Academic building» in Lviv. He curated the construction of this institution during 1904–1905.

M. Hrushevsky, in every way, supported student organizations in various aspects of their activities, as well as the political initiatives of young people. For numerous times, he participated in various events organized by youth societies. The scientist entirely supported the students in the struggle for the opening of the Ukrainian University in Lviv.

Thus, in the paper, it is proved that M. Hrushevsky was aware of the exceptional role of students in the formation of the Ukrainian nation and believed that youth is the basis of the intellectual elite foundation process. The relations between the scientist and the Ukrainian youth were close and diverse. In M. Hrushevsky's activities, the priority was given to the versatile political, scientific, moral, and material support of students.

Keywords: M. Hrushevsky, youth, students, education, science, Lviv University, Academic building.

УДК 94:[614:061.2](477.83-25)"19"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-22-44

Віра ТРАЧ*аспірант кафедри нової і новітньої історії України**Українського католицького університету**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4589-3610>**e-mail: viratracz@gmail.com*

«ГІГІЄНА Є МІРИЛОМ КУЛЬТУРИ»: УКРАЇНСЬКІ ФАХОВІ КОЛА ТА ГІГІЄНІЧНИЙ РУХ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Констатовано, що розвиток сфери громадського здоров'я та підпорядкування вимогам гігієни всіх сфер змінювали життя європейських суспільств упродовж «довгого» ХІХ ст. Зазначено, що на зламі століть гігієнічний рух виник також у Львові, але формувався він переважно в польських професійних середовищах, а через участь у спільному професійному просторі провінції до нього поступово долучалися й українські фахівці, передовсім лікарі. Проте відзначено, що розвиток польського й українського національних рухів у Галичині зумовлював також «націоналізацію» широкого спектра питань, які стосувалися гігієни, що засвідчує внесення проблем громадського здоров'я та гігієни до переліку головних чинників подальшого розвитку тогочасного українського суспільства, їх виділення в окрему секцію на просвітньо-економічному конгресі товариства «Просвіта» 1909 р.

Зазначено, що в подальшому фаховим осередком для формування кола українців-прихильників гігієни стало Українське лікарське товариство та започаткований ним часопис «Здоровле»; основні зусилля спрямовано на ведення просвітницької роботи і виховання «гігієнічного способу життя». Констатовано, що поряд із гігієною поширювали також національні ідеї, і навпаки, бо гігієна належала до показників цивілізованості та культури народів; переважно лікарське середовище виконувало роль «гігієністів-популяризаторів», намагалося забезпечити українську присутність в інституціях громадського здоров'я провінції та держави і планувало доповнити їх новими.

Ключові слова: гігієна, просвітньо-економічний конгрес, Українське лікарське товариство, «Здоровле».

Гігієнічний рух виник в Європі на початку ХІХ ст. і найсильнішим був у Франції. Згодом, у середині століття, лідерство у сфері гігієнічних реформ перейняла Великобританія. Упродовж «довгого» ХІХ ст. він поширювався в усіх європейських країнах та на інших континентах. Гігієністи ставили за мету реформувати всі сфери життя суспільства з погляду гігієни й потреб громадського здоров'я. Їх фахові середовища склались із представників різних професій, хоча основою

завичай були фахівці, причетні до медичних наук: лікарі-практики, хіміки, біохіміки, фармацевти та викладачі вищих закладів освіти. Важливу роль у русі відігравали наукові та громадські товариства, а також наукові й навчальні інституції. У різних країнах гігієнічні рухи відрізнялися багатьма ознаками, зокрема рівнем й особливостями співпраці з владою, ресурсами для практичної діяльності, рівнем інституціоналізації та професіоналізації. Також різнилося співвідношення наукової, просвітницької і громадської складових.

Практична діяльність гігієністів розвивалася разом із модерною концепцією громадського здоров'я. Ідеї просвітянців про здоров'я як природне право, забезпечення відсутності хвороб, міцного здоров'я і продовження тривалості життя як результат розвитку цивілізації неабияк вплинули на зміну підходів до розуміння громадського здоров'я, зокрема й ролі держави в цій сфері. Високі темпи індустріалізації та урбанізації стали викликом для міст, які не встигали розбудовувати інфраструктуру та налагоджувати забезпечення основних потреб своїх мешканців, котрих ставало все більше. Крім того, виникали нові й загострювалися вже відомі небезпеки для здоров'я, пов'язані з промисловістю. Один із наслідків цих процесів – часті й агресивні спалахи епідемій інфекційних захворювань, котрі завдавали значних людських та економічних втрат. Водночас причиною змін був і розвиток наук, зокрема природничих. Велике значення для боротьби з інфекційними захворюваннями мало поступове заміщення міазматичної теорії бактеріологічною. Ці чинники вплинули на формування модерної концепції громадського здоров'я, зумовили появу гігієністів і поширення поняття гігієни в найрізноманітніші сферах життя. Гігієнічний рух став важливим чинником модернізаційних змін у ХІХ – на початку ХХ ст. Такі явища й поняття, як каналізація, водогін, прибирання сміття, боротьба з курявою в місті, планування міської забудови із врахуванням напрямків вітрів, типу ґрунту, наявності підземних вод і достатньої інсоляції, миття рук, вакцинація, дезінфекція, бактерії, заразність, гігієна праці та багато інших упродовж ХІХ ст. стали звичними для багатьох західноєвропейських країн. Ґрунтовного переосмислення зазнали самі поняття «чистоти» і «бруд». «Гігієнічні показники» увійшли до переліку ознак рівня «цивілізованості», «культурності» та розвитку загалом певної держави чи суспільства. Сфера громадського здоров'я стала важливою складовою державних і національних інтересів.

Поступово «гігієнічні» ідеї та поняття впроваджували в щоденний вжиток і на Сході Європи. Тут також виникають науково-громадські гігієнічні товариства, які стають ініціаторами змін у сфері громадського здоров'я. Наприклад, 1877 р. у Петербурзі засноване Російське товариство охорони народного здоров'я (Русское общество охранения народного здравия). Його філії працювали в різних містах імперії, зокрема у Феодосії, Ялті, Катеринославі, Миколаєві, Одесі, Харкові, Києві та Єлисаветграді¹. Кількома роками раніше, в 1873 р., при Харківському медичному товаристві створено бюро санітарної статистики, яке, зокрема, працювало над проектами оздоровлення Харкова та губернії. З кінця ХІХ ст. у Києві діяло Товариство боротьби з туберкульозом, яке 1904 р. відкрило санаторій у Пущі-Водиці. Проблеми

¹ Губерт В. 25 лет научно-практической деятельности Высочайше утвержденного Русского общества Охранения народного здравия: краткий исторический очерк. Санкт-Петербург, 1904. 143 с.

громадського здоров'я були предметом розгляду і дискусій також у Київському лікарському товаристві². У 1913 р. Полтавське фельдшерсько-акушерське почало видавати перший в підросійській Україні журнал українською мовою з гігієнічно-медичною тематикою «Життя і знання»³. Наприкінці XIX ст. вдалося заснувати Варшавське гігієнічне товариство (Warszawskie Towarzystwo Higieniczne), яке мало філії в містах Королівства Польського, організовувало виставки, видавало часопис, публікувало популярну та наукову літературу в цій сфері тощо⁴.

У Галичині середовище гігієністів поступово формувалося упродовж другої половини XIX ст. Проте зацікавлення цією галуззю відбувалося паралельно зі зміцненням польського й українського національних рухів, а відповідно і польсько-українського протистояння⁵. Це впливало на всі сфери життя галицького суспільства й не оминуло і гігієни. Рух, який виник у Львові на зламі XIX–XX ст., фактично був польським та мав більші зв'язки з польськими колегами у Варшаві, ніж з українськими у Львові⁶.

Мета статті – проаналізувати особливості сприйняття питань гігієни та громадського здоров'я в українських фахових колах. Вивчення громадських заходів, організованих українськими прихильниками гігієнічних реформ, дасть можливість також встановити, чи вдалося їм сформувати свій окремий осередок на початку XX ст. у Львові. Тогочасному українському лікарському середовищу присвячені нечисленні дослідження. Питання участі українців у гігієнічному русі розглянені побіжно і поза контекстом його існування в тогочасній Галичині⁷.

Розвиток руху та поширення знань із гігієни в Галичині були тісно пов'язані з професійними товариствами і конгресами. Основу спільноти гігієністів становили лікарі, які гуртувалися довкола медичних факультетів Краківського, а від 1894 р. – і Львівського університетів, а також декількох наукових товариств. Лікарські організації почали діяти з кінця 1860-х років: Лікарське товариство у Кракові

² Матеріали до історії української медицини / ред. кол.: П. Джуль, В. Марчук, П. Пундій та ін. Чикаго, 1988. Т. II. С. 1–7.

³ Бібліографія і критика. *Здоров'я* (Львів). 1913. Ч. 9. С. 141–142.

⁴ Demel M. Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914). Wrocław, 1964. 220 s.

⁵ Аркуша О. Польсько-українські дискусії про національний характер Східної Галичини на початку XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2006–2007. Т. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. С. 586–606; Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під Австрійським пануванням. Історичні есе: в 2-х т. Київ, 1994. Т. 1. С. 413–450; Zaskilniak L. Stosunki polsko-urkaińskie na przełomie XIX i XX wieku. Zarys problematyki. *Biuletyn Ukrainoznawczy* (Przemysł), 2000. Nr 6. S. 34–47.

⁶ Трач В. Гігієнічні часописи та формування дискурсу громадського здоров'я у Львові на початку XX століття. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій* (Київ). 2017. № 2(4). С. 136–161; Трач В. «Для культури в напрямку гігієни»: громадське здоров'я та «виставковий комплекс» у Львові наприкінці XIX – на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2019. № 6(1). С. 99–118.

⁷ Наприклад, див.: Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX ст. та їхні наукові школи: біографічні нариси та бібліографія. Львів, 2002. 540 с.; Білинський Б. «Просвіта» і народне здоров'я. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. С. 201–206; Пундій П. Українські лікарські організації західних земель України та в еміграції у Чехо-Словаччині. *Пундій П. Українські лікарі*. Львів; Чикаго, 1994. Кн. 1: Естафета поколінь національного відродження: бібліографічний довідник. С. 255–271.

(Towarzystwo Lekarskie Krakowskie), Товариство галицьких лікарів (Towarzystwo Lekarzy Galicyjskich), пізніше поділене на краківську та львівську секції. Врешті, у 1901 р. остання почала діяти як Львівське лікарське товариство (Towarzystwo Lekarskie Lwowskie)⁸. У Науковому товаристві ім. Т. Шевченка (НТШ) від початку поряд із філологічною та історично-філософською діяла математично-природописно-лікарська секція. За кілька років, у 1898 р., лікарі утворили також лікарську комісію⁹, але та проіснувала недовго¹⁰ і медичними справами надалі знову опікувалася лише математично-природописно-лікарська секція. Українські лікарі намагалися не лише працювати науково й обмінюватися здобутими знаннями, а й розвивати українську наукову мову, зокрема медичну термінологію. Наукові статті з цієї тематики в період існування лікарської комісії публікували в «Лікарському збірнику», а також у збірнику математично-природописно-лікарської секції, які видавало НТШ. У 1910 р. українці заснували у Львові Українське (Руське) лікарське товариство. За два роки воно почало видавати власний часопис «Здоровле», який виходив щомісяця до червня 1914 р.

Українсько-польські відносини й розвиток обох національних рухів мали безпосередній, а інколи і визначальний вплив на розвиток місцевих професійних та наукових середовищ. Національне розмежування в цих сферах ставало щораз помітнішим і різкішим, особливо з кінця XIX ст. Відзначалася ситуація й нерівномірністю сил, яку так і не вдалося вирівняти, адже, крім повного домінування у всіх сферах життя провінції, перевагою поляків була й численна та фахово різноманітна освічена верства. Українська ж інтелігенція – менш численна і впродовж довгого часу здебільша складалася з духовенства та правників. Із часом зростає кількість вчителів, але лікарів і техніків – головних для розвитку гігієнічного руху, – навіть напередодні Першої світової війни й надалі бракувало¹¹.

Названі лікарські товариства зазвичай виступали головними організаторами з'їздів польських лікарів і природознавців, які систематично відбувалися з кінця 1860-х років та їх переважно проводили у Кракові або Львові. Тематичне різноманіття питань, які обговорювали, постійно зростало. Від початку справам громадського здоров'я і гігієни займалася окрема секція, яка змінювала назву, але зазвичай це була громадської медицини або гігієни. Дискусії на з'їздах сприяли інституціоналізації гігієнічного руху в Галичині. Результатом обговорень й ухвал V з'їзду 1888 р. стало заснування в 1890 р. у Львові Товариства приятелів здоров'я (Towarzystwo Przyjaciół Zdrowia), яке з початку XX ст. діяло як Гігієнічне товариство (Towarzystwo Higieniczne we Lwowie). У 1912 р. у Кракові в межах VI з'їзду

⁸ Grek J., Ziembicki W. Pół wieku. Rzut oka na kronikę Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego (1877–1927). Lwów, 1928. S. 4.

⁹ Гнатюк В. Наукове товариство імені Шевченка у Львові (історичний нарис першого 50-річчя – 1873–1923). Мюнхен; Париж, 1984. С. 48, 58.

¹⁰ Хроніка наукового товариства імені Шевченка у Львові. 1909. Ч. 39. Май–серпень. С. 6.

¹¹ 25 літ діяльності Українського технічного товариства. Львів, 1935. С. 5–9; Мисак Н. Українські лікарі в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.): соціально-професійна характеристика. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2008. Вип. 9. С. 181–182; Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. С. 56–57, 345, 466.

польських техніків проведено I з'їзд техніків будівництва та гігієни міст. Зрештою в липні 1914 р. у Львові відбувся I з'їзд польських гігієністів¹².

Українці також брали в них участь. Наприклад, на з'їзді 1888 р. були знані українські лікарі та громадські діячі – Щасний Фелікс Сельський та Сильвестр Дрималик. Загалом на цьому конгресі щоденник «Діло» «нарахував» два десятки українців*. У 1900 р. із доповіддю про фізичне виховання дівчат у секції гігієни виступав відомий український лікар і прихильник гігієни Мар'ян Долинський¹³. Учасником двох останніх довоєнних 1907 р. та 1911 р. був також знаний лікар, згодом один із засновників Українського гігієнічного товариства у Львові Мар'ян Панчишин¹⁴. Також учасниками в 1911 р. у Кракові були лікарі Євген Озаркевич, ініціатор заснування Народної лічниці (як делегат від Українського лікарського товариства у Львові, а також як один із почесних голів з'їзду)¹⁵ і Мирон Вахнянин (на той час секретар того ж товариства)¹⁶.

На з'їзді польських гігієністів у 1914 р. українське «Здоровле» відреагувало критичними коментарями щодо його пропольського спрямування¹⁷, хоч відомо, що вітальну телеграму з нагоди відкриття Українське лікарське товариство все ж надіслало¹⁸. Цікаво, що в 1905 р. Є. Озаркевич вступив до Львівського гігієнічного товариства – основного організатора події¹⁹. Мабуть, його членство вже було неактуальним на час з'їзду. Попри «офіційну» критику на сторінках друкованого органу товариства українські лікарі все-таки брали участь у гігієнічному конгресі. У списках учасників вказані: Мар'ян Долинський, який тоді працював у Заліщиках, та двоє лікарів зі Львова – Василь Ганчаковський і Тадей Литвинович²⁰. М. Долинський брав участь у спільному засіданні секції гігієни народу та підсекції, присвяченій гігієні жінки, де виступив із доповіддю про акушерську службу на селі²¹.

¹² Трач В. «Живемо під знаком гігієни»: професійні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. та розвиток гігієнічного руху в Галичині. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Дніпро, 2019. Т. 28. № 2. С. 20–41.

* Інші учасники: Е. Гладилівський, Герасимович (ім'я встановити не вдалося), М. Гордницький, Ю. Конкольняк, Кисіль (ім'я встановити не вдалося), О. Лебедович, І. Мерунович, Д. Марко, Ю. Медвецький, А. Окуневський, П. Сушкевич, І. Скоморовський, Струминський (ім'я встановити не вдалося), І. Олесків, А. Свистун, В. Залозецький, О. Малишевський, М. Кошоба. Див.: Новинки. В лікарсько-природ. з'їзді. *Діло* (Львів). 1888. 21 липня. Ч. 152. С. 3.

¹³ XXI. Sekcja medycyny publicznej (hygieny). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników Polskich* (Kraków). 1900. Nr 1. S. 15.

¹⁴ Spis uczestników. *Dziennik X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*. 1907. Nr 3. S. 96.; Lista uczestników. *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 13.

¹⁵ Delegacye. Prezydium Zjazdu. *Dziennik XI Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 3–4.

¹⁶ Вісти з Руського тов. лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 18; Lista uczestników. *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*. 1911. Nr 2. S. 13–14.

¹⁷ Хроніка. Відложене З'їзду польських гігієністів. *Здоровле*. 1913. Ч. 7. С. 111–112; Хроніка. З'їзд польских гігієністів. *Здоровле*. 1914. Ч. 4. С. 60.

¹⁸ Telegramy. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 2. S. 15.

¹⁹ Kronika. *Głos lekarzy* (Lwów). 1905. Nr 11. S. 10.

²⁰ Lista uczestników. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 2. S. 15–16.

²¹ Sekcja VI. *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*. 1914. Nr 4. S. 10.

Відомо, що професійні з'їзди українських лікарів проводили у Львові вже після Першої світової війни: у 1924 р. відбувся I з'їзд українських лікарів²², наступний форум у 1927 р. об'єднав лікарів і природознавців²³, а III 1931 р. зібрав українських природознавців, лікарів та інженерів²⁴. Проте ще 1909 р. у Львові відбулася важлива подія, що поставила гігієну на чільне місце в українському суспільному житті міста. У лютому цього року з нагоди 40-ліття «Просвіти» скликано перший український «просвітньо-економічний конгрес». Його проведення увінчало програму святкування ювілею товариства, які тривали впродовж кількох місяців у 1908 р. Мета конгресу – оцінити здобутки на «полю просвітньо-економічним» і віднайти способи вдосконалення «органічної праці на будуче». Організатори пояснювали, що потребу в такому заході диктувало саме життя: вияви консерватизму та хаотичності у просвітньо-культурній і господарсько-суспільній діяльності, надмірна увага до політичного життя й велика активність «сусідів» у просвітній та економічній сферах. Форум тривав два дні (1–2 лютого) і зібрав 768 учасників, серед яких найчисельніші групи становили студенти та представники духовенства, а також 10 лікарів і 12 техніків²⁵. Окрім галичан, у конгресі взяли участь гості з Наддніпрянської України та Буковини²⁶.

Конгрес супроводжували урочистості в міському театрі, а на його закритті був митрополит Андрей Шептицький. У промові на відкритті заступник голови «Просвіти» Є. Озаркевич згадував про сумніви, які надходили «з многих сторін» про те, «чи суспільність наша є вже достаточо зріла до такої висококультурної маніфестації, і чи дійсно найде ся многих охочих, щоби такий конгрес випав достойно і гідно культурного народу»²⁷. «Діло» розглядало конгрес як маніфестацію національної свідомості та творчої сили народу, здобутків «нашої позитивної, творчої праці». Як наслідок, він, на думку дописувача «Діла», матиме значення «пам'ятника на шляху розвитку народу», «граничного каменя», від якого йтиме відлік «вищої фази» у праці над просвітою та організацією економічних сил. Також конгрес свідчив про довершення «національного відродження на всіх полях життя новочасної суспільности» і те, що українці «на всіх полях доганяють вільні народи», незважаючи на всі перешкоди. Відповідно «се служить найліпшим доказом, що в нас стане творчої сили дійти на найвисші вершини, до яких здібна людськість у своїм поході до ліпшої будучности»²⁸. Наголошено на важливості взаємопідтримки всіх частин народу, які проживають у Галичині, Буковині, «Угорській Русі» та «російській Україні», почутті національної єдності. Це можливе тільки через найближчі «взаємні зносини всіх частин», і саме з цього погляду конгрес мав «для нашої національної ідеї велике значінє як поважна маніфестация єдности всіх частий

²² I-й з'їзд українських лікарів. *Діло*. 1924. 15 листопада. Ч. 255. С. 4.

²³ II з'їзд природників і лікарів у Львові. *Лікарський вістник* (Львів). 1927. Ч. 1–2. С. 24.

²⁴ Справозданя з III з'їзду український природників, лікарів та інженерів. *Лікарський вістник*. 1931. Ч. 2–3. С. 27.

²⁵ Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений товариством «Просвіта» в сорокалітє засновання у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. Протоколи і реферати / ред.: І. Брик, М. Кошуба. Львів, 1910. С. V–VIII.

²⁶ Там само. С. 1–5.

²⁷ Там само. С. 2.

²⁸ Наше нинішнє сьвято. *Діло*. 1909. 1 лютого. Ч. 22. С. 1.

української землі на поли творчої праці над піднесенем духовної і матеріальної культури нашого народу»²⁹.

Така риторика і формат урочистостей нагадували фахові польські з'їзди, зокрема й лікарсько-природознавчі. Крім професійно-практичних завдань, ці події мали на меті підтримувати єдність між трьома частинами поділеної Польської держави і свідчити про існування та розвиток польської науки, а урочистості завжди були національно-патріотичними.

Засідання просвітянського конгресу відбувалися в чотирьох секціях: просвітньо-організаційній, гігієнічно-гуманітарній, рільничо-економічній та кооперативно-економічній³⁰. Мета гігієнічно-гуманітарної – утвердити й поширити ідеї про те, що добре вихована та здорова молодь, а також добре фізично розвинений народ (люд) становлять основу «нашої будучності». Відповідно до цього й вибудовували програму засідань³¹. Секція об'єднала учасників із різних фахових середовищ, більшість з яких – активні громадські діячі. Наприклад, відомою організаторкою українського жіночого руху була письменниця Наталія Кобринська³². Андрій Чайковський, Іван Раковський, о. Теодозій Лежогубський – діячі антиалкогольного руху³³. Відомий вчений біохімік, урядник у сфері громадського здоров'я, перший австрійський міністр здоров'я – професор Карлового університету у Празі Іван Горбачевський.

На секції виголошено 15 доповідей, які стосувалися алкоголізму, опіки над дітьми, інфекційних захворювань і загальних потреб у сфері громадського здоров'я*. Доповіді з цих двох останніх груп дають інформацію про бачення українськими діячами гігієнічного руху та проблем громадського здоров'я. Опіка над дітьми й молоддю, а особливо проблема алкоголізму, вже тривалий час перебували в полі дискусій і практичних дій українського галицького суспільства і їх розглядали з дещо інших перспектив. Наприклад, при розгляді питань про опіку над дітьми завданню виховання національної свідомості надавалося значно більшого значення,

²⁹ По конгресі. *Діло*. 1909. 3 лютого. Ч. 24. С. 1.

³⁰ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 50–53.

³¹ Там само. С. 49.

³² Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939. Київ, 1995. С. 110–148.

³³ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. Івано-Франківськ, 2001. 248 с.

* У програмі конгресу доповіді сформульовані дещо по-іншому, ніж подано в розділі зі звітом із засідання секцій. Також доповідь Г. Гарматія «Сифіліс серед люду» скасована через відсутність доповідача. Декілька виголошених не були вказані у програмі засідань.

Серед учасників дискусій також згадані: А. Лисенко, В. Охримович, М. Созанський, о. Л. Наклович, о. А. Стефанович, Я. Олексівський, Д. Стахура, О. Целевич, о. І. Волосянський, Т. Окуневський, М. Білецька, о. В. Лициняк, Д. Сумик.

Теми доповідей: А. Чайківський «Алкоголь і законодавство», о. Т. Лежогубський «Про братства тверезості», В. Держирука «Абстиненція від алкоголю, а погляд на світ», І. Раковський «Вплив алкоголю на людський організм», Н. Кобринська «Захоронки, їх значення і розвій», В. Коцовська «Організація міських захоронок», о. Д. Яремко «Захоронки і приюти», О. Бачинська «Вакаційні оселі», О. Макарушка «Опіка над шкільною молодіжкою поза школою», В. Кобринський «Поборювання пошесних недуг на селі», Я. Грушкевич «Єгипетське запалення очей (трахома) серед люду», Є. Озаркевич «Суспільно-санітарні потреби сільського люду», Т. Гвоздецький «Смертність дітей в нашій країні», М. Долинський «Сільські повитухи», І. Горбачевський «Про поживу нашого люду». Див.: Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 253–368.

ніж забезпеченню санітарно-гігієнічної опіки. Зокрема, Н. Кобринська обґрунтувала, «яким страшним орудиєм суть такі інституції, як захоронки в руках наших противників, і як вони ними впливають на наше винародовлене», а Остап Макарушка стверджував потребу «горожансько-національного» виховання молоді³⁴.

Загальну картину розуміння проблем і потреб у сфері громадського здоров'я подав Є. Озаркевич, чия доповідь відкрила засідання секції. Він насамперед представив власне бачення «ідеального» стану служби здоров'я в державі чи її частині. На думку Є. Озаркевича, його забезпечували дві умови: взаємна довіра між мешканцями (людністю) та працівниками служби й розуміння «гігієнічного способу життя» серед населення. Цього не існувало в Галичині і провокувало опір до заходів санітарної влади, дотримання давніх звичаїв та нерозуміння результатів поступу науки. Відповідно Є. Озаркевич аналізував організації служби громадського здоров'я і забезпечення мінімального рівня гігієнічних знань серед населення. Обидві складові він розглядав крізь призму потреб сільського населення.

В організації служби здоров'я автор виділив дві основні проблеми: брак безкоштовної або хоча б дешевої медичної допомоги і своєрідний «антагонізм» між владними структурами та службовцями у сфері здоров'я і населенням. Для вирішення першої потрібно було створювати безкоштовні амбулаторії, початок яких поклато заснування Народної лічниці. Є. Озаркевич вважав це обов'язком суспільства, зокрема лікарів-міщан.

Причину другої проблеми доповідач вбачав у відсутності чи малій кількості фахівців-українців на різних шаблях служби здоров'я: повітовому, крайовому й загальнодержавному. Те, що у крайовій службі здоров'я працювали здебільша особи «чужої нам народности», мало два наслідки: недовіру населення та нерозуміння органами влади потреб народу (людности), що призводило до неправильних дій. У виступі наголошено, що службовці (тобто лікарі, ветеринари, акушерки й дезінфектори) не розуміють мови, термінології недуг, способу життя народу (людности) і того, що реформи краще проводити «лагідно». Є. Озаркевич вважав причиною малої кількості серед українців повітових лікарів та ветеринарів те, що ці посади належали до «політичної служби», а «наша» молодь «не горнєся радо до політичної служби», воліючи вибирати «вільні стани». Крім того, медиків загалом серед українців було небагато. Вирішити проблему могла достатня кількість фахівців-українців, зокрема у владних структурах, які «від дитинства» знають «жите-буте люду» і користуються рідною мовою, що забезпечить більше довіри.

Є. Озаркевич переконаний, що важливі актори у сфері громадського здоров'я – це ради здоров'я (найвища і крайові). І до них, на його думку, мають входити фахові представники всіх національностей, які мешкають у провінції та державі і знають потреби народу. Доповідач наводив приклад «інших європейських держав», які досягнули ідеального стану – Швеції і Норвегії, а також деяких провінцій Габсбурзької монархії – Нижньої Австрії, Чехії, Моравії, де стан санітарних справ, на його думку, набагато кращий. Причина цього – працівники громадської («публичної») служби здоров'я були вихідцями з народу, між яким працювали. У Галичині ж, «мов два ворожі табори стоять верства уряднича, котра має на цілі лише наживу і чує ся стороною пануючою, а з другого боку широка верства людности, експльоатована і

³⁴ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості... С. 334, 361.

призначена лише до безопірного послуху». Для виправлення ситуації Є. Озаркевич також вважав важливою «самостійну організацію народної служби здоров'я між собою», зокрема створення українсько-руських лікарських та ветеринарних товариств.

Розглядаючи другу складову успіху – знання «гігієнічного способу життя», – автор наголошував на необхідності викорінення забобонів, звички звертатися до ворожбитів, цирульників тощо і натомість поширення елементарних знань із гігієни. Найперше в цьому напрямі мала би працювати народна школа, яка повинна була поставити за мету навчити хоча б засад повсякденної гігієни. Оскільки цього не відбувалося, то могла зарадити просвітницька робота товариств, зокрема через видавничу діяльність. Найважливішу частину популярних видань повинна становити «гігієнічно-лікарська і ветеринарнійна» література. Така робота – обов'язок «Просвіти», яка вже зробила певні кроки. Проте доповідач зазначав, що порівняно з іншими народами, українці зробили дуже мало, і причина цього – брак фахівців та незацікавленість «публіки» подібною лектурою. Тому потрібне ще й «живе слово» – організація викладів по читальнях «Просвіти», які варто супроводжувати відповідними «демонстраціями».

Для вирішення описаної ситуації Є. Озаркевич запропонував від імені конгресу низку резолюцій, які той підтримав. Він вважав за необхідне заснувати у Львові «українсько-руський лікарський факультет»; нижчу ветеринарну школу, пристосовану до потреб сільського населення; заснувати в кількох більших містах школи для акушерок; організувати курси для дезінфекційної служби. Всі ці навчальні заклади і програми мали бути з «українсько-руською» мовою викладання. Також потрібно було розділити лікарську палату на національні секції, як це зроблено в Чехії та Моравії, окремо створити русько-українську крайову раду здоров'я, до якої входили б особи, що добре знають потреби «сільського люду», ввести українців до складу крайової та найвищої ради здоров'я, які діяли. Крім того, треба було заснувати якомога більше безкоштовних амбулаторій, а також забезпечити державну підтримку Народної лічниці й розпочати популяризацію «природописно-гігієнічно-лікарських наук» серед сільського населення з допомогою відповідних видань³⁵.

Доповідь Є. Озаркевича та внесені резолюції частково відображали практичні потреби, а частково були своєрідною національною маніфестацією у сфері громадського здоров'я і медицини. Названі навчальні заклади вже існували у Львові, але українці представлені в них нечисельно. Медичний факультет університету після багатьох років невдалих спроб зрештою відкрили в 1894 р. Серед студентів-медиків українців було найменше: у 1900 р. вони становили лише 11 %, а 1914 – 11,8 %³⁶. Небагато їх навчалось і у Львівській ветеринарній академії – серед близько 200 студентів у 1913 р. налічувалося лише 28³⁷. За підрахунками, опублікованими крайовим статистичним бюро, за 1860–1900 рр. українці в середньому становили 5,5 % від студентів, які вивчали медицину у провінції (до 1894 р. медичний факультет був лише у Краківському університеті)³⁸. Вони також здобували медичну освіту в

³⁵ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 253–257.

³⁶ Благий В. Студенти-медики львівського університету на початку ХХ ст. (1900–1914). *Львів: місто–суспільство–культура. Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск*. Львів, 1999. С. 413–414.

³⁷ Нова хосенна організація. *Здоров'я*. 1913. Ч. 7. С. 111.

³⁸ Stosunki wyznaniowe i narodowościowe wśród lekarzy w Galicji. *Głos lekarzy*. 1906. Nr 4. S. 1.

університетах Відня, Праги, Інсбрука та Граца³⁹. Правдоподібно, що пропольськість університетів у Кракові та Львові також впливала на вибір місця навчання за межами Галичини. Серед українців усе ще було мало лікарів. Наприклад, у 1910 р. в Галичині практикувало 63, і з них 11 – у столиці⁴⁰. Це становило дуже невелику частку від загальної кількості лікарів у провінції: 1909 р. У Галичині працювало разом із хірургами 1 444 докторів медицини, з них 311 (302 лікарів і 9 хірургів) – у Львові⁴¹. У 1912 р., за підрахунками Українського лікарського товариства, лікарів-українців в Австрії було 144, без військових – 117⁴².

На тому ж конгресі мовне питання піднімав і М. Долинський. Йшлося про використання української при написанні інструкцій про вживання ліків у рецептах, щоб уникнути неправильного розуміння пацієнтом написаного, що загрожувало здоров'ю і життю⁴³. Пізніше на сторінках «Здоровля» М. Долинський розглядав зв'язок мови навчання й організації акушерської служби на селі. Попри законодавчі заборони на практику недипломованим особам, що передбачало покарання, на селах і далі продовжували активно працювати «бабки»-повитухи. Крім критично малої кількості шкіл для акушерок (їх у провінції було лише дві – у Львові та Кракові), об'єктивно навчатися в них могли лише особи, які писали й читали польською на достатньому рівні. Це відразу ж відсіювало кандидаток, які володіли лише українською або ж неграмотних. Останніх серед повитух було досить багато. М. Долинський вважав, що єдиний спосіб вирішити ситуацію – організувати школи для повитух із простою народною мовою навчання: чи то українською, чи польською⁴⁴.

Мовні непорозуміння стосувалися й внутрішньо-професійної сфери. У 1903 р. розгорнулася дискусія про розміщення україномовних статей у спеціалізованому часописі «Голос лікарів» («Głos lekarzy. Organ lekarzy Galicyi, Śląska i Bukowiny»). Видання у Львові почало виходити того ж року і зосереджувалося на обговоренні професійних справ і потреб. Журнал видавали за підтримки галицьких лікарських палат та новоутвореного Товариства самопомочі лікарів (Towarzystwo «Samopomocy lekarzy»). До складу першого редакційного комітету увійшов також Є. Озаркевич⁴⁵. Показово, що в одному з перших номерів з'явився коментар до дискусії про часопис лікаря Ярослава Грушкевича українською мовою, після якого і розпочалося обговорення мовного питання⁴⁶. Польські колеги пропонували українським із практичних міркувань писати польською, щоб їх могли розуміти всі читачі: і поляки, і українці*. Оскільки більшість читацької аудиторії не розуміє написаного українською, то метою її використання в цьому випадку може бути

³⁹ Мисак Н. Українські лікарі... С. 181–182.

⁴⁰ Там само. С. 186.

⁴¹ Sprawozdanie c. k. Krajowej Rady Zdrowia o stosunkach zdrowotnych w Galicji w r. 1908 1909. Lwów, 1912. S. 214–215.

⁴² Вісти з Руського тов. лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 194.

⁴³ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 276.

⁴⁴ Долинський М. Сільські бабки-повитухи. *Здоровле*. 1914. Ч. 2. С. 21–23.

⁴⁵ Nasz program. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 1. S. 1.

⁴⁶ W ważnej sprawie! 9. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 5. S. 10.

* «Do kolegów narodowości ruskiej». У зазначеній дискусії польські часописи оперують означеннями «koledzy Rusini», «ruski» і похідних. У тексті статті вжито «українці», «український».

лише маніфестація національної окремішності⁴⁷. Ті ж аргументи висували і на зустрічі під час загальних зборів Товариства самопомочі лікарів у листопаді 1903 р. у Кракові, де українців представляли Є. Озаркевич та М. Долинський⁴⁸.

Незабаром начебто компромісну пропозицію, яка повинна була задовольнити всіх передплатників «Голосу лікарів» – і поляків, і українців, – подав лікар зі Львова. Він пропонував українським колегам піти за прикладом «цивілізованих народів», зокрема німців та японців, і використовувати у фахових виданнях латинський алфавіт. Також автор припускав, що коли українці матимуть свій університет і лікарський факультет та публікуватимуть медичну літературу й часописи, то підуть саме цим шляхом. Тому закликав до «алфавітної» солідарності лікарів і недопущення в майбутньому порушення на сторінках часопису політичних та національних питань⁴⁹.

У підсумку тексти українською в часописі практично не публікували. Мабуть, доля правди у твердженні польських лікарів про труднощі розуміння української мови була, особливо для тих, які проживали в західній частині провінції. Але й збереження пропольськості часопису заради професійних інтересів не було зовсім «аполітичним», як до цього закликали і стверджували.

Багаторічні дискусії тривали довкола вимоги входження українців до найвищих дорадчих органів у сфері громадського здоров'я, чого в резолюції вимагав Є. Озаркевич. Йшлося про найвищу раду здоров'я у Відні та провінційну крайову, яка підпорядковувалася галицькому намісникові. Щодо останньої Є. Озаркевич пропонував створити окрему українську крайову раду здоров'я, а це щонайменше вимагало законодавчих змін на рівні провінції. Реальнішим усе ж був пункт про входження українців до вже наявної. Зрештою, у 1914 р. членом крайової ради здоров'я призначено українця Зиновія Левицького – лікаря, громадського діяча, на той час директора загального шпиталю в Коломиї. «Здоровле» зазначало, що «до тепер не засідав в ній (раді) ні оден лікар Українець»⁵⁰.

У найвищу раду здоров'я у Відні входили представники всіх провінцій імперії. Упродовж тривалого часу лікарські кола Галичини вимагали збільшення кількості делегатів від провінції, яка би пропорційно відповідала її розмірам і кількості населення. Кількість членів найвищої ради здоров'я змінювалася: спочатку їх було 16, у 1909 р. – вже 41. Галичину зазвичай представляло не більше двох осіб. Після звернень міністра Галичини, польського кола в парламенті й публічної дискусії в 1909 р. квоту для Галичини збільшено до шести⁵¹. Дещо пізніше раду знову розширили до 50 осіб, а галицьке представництво – до 9⁵². У 1913 р. від Галичини до ради увійшло двоє українців – Ф. Сельський та Є. Озаркевич. Окрім них, у ній

⁴⁷ Do kolegów narodowości ruskiej. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 5. S. 10; Kronika. Wynik ankiety w sprawie artykułów ruskich. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 6. S. 8.

⁴⁸ Walne zgromadzenie Tow. Samopocy lekarzy. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 10. S. 3–4.

⁴⁹ Dr. Podlewski K. W sprawie ruskich artykułów. *Głos lekarzy*. 1903. Nr 11. S. 7.

⁵⁰ Хроніка. *Здоровле*. 1914. Ч. 6. С. 89.

⁵¹ Najwyższa Rada zdrowia. *Głos lekarzy*. 1909. Nr 21. S. 1; Kronika. W sprawie najwyższej Rady zdrowia. *Głos lekarzy*. 1909. Nr 22. S. 263.

⁵² Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 7. С. 117–118.

було ще двоє, які входили туди за квотою Буковини і Чехії: Володимир Филипович, директор крайового шпиталу в Чернівцях, та Іван Горбачевський⁵³.

Як і Є. Озаркевич, інші доповідачі секції конгресу розглядали гігієнічні проблеми з погляду українського національного руху. За етнічним критерієм підрахунки представив лікар Теофіл Гвоздецький, аналізуючи дитячу смертність у краї. Він висловив спостереження, що вища народжуваність і вища смертність була в «руських» повітах, натомість менше дітей помирало в «польських». Продемонструвавши окремі статистичні дані для «руської/східної» і «польської/західної» частин Галичини, автор стверджував, що в західній частині провінції загальна смертність менша, ніж у східній. Доповідач підсумовує, що природний приріст руського населення в Галичині менший від польського, причина чого – висока дитяча смертність у східній частині. Такий стан справ має значення «для нашої національної будучности і значіння в тім краю»⁵⁴. Також у доповіді Я. Грушкевич характеризує трахому як захворювання, що завдає великої шкоди «нашому народові і національній справі». Причина – наслідок хвороби, а саме сліпота. Проте через трахому навіть «найздібніших» учнів могли не допустити до навчання, що мало велике значення не тільки для життя конкретних осіб, а й суспільства (очевидно, йдеться про українське)⁵⁵.

Цікавим був реферат І. Горбачевського «Про поживу нашого люду». Він ставив за мету провести дослідження про спосіб харчування сільського населення, оцінити його з наукового погляду і на цій підставі підготувати «кухарський» підручник, який би подавав найкращі в наявних умовах рецепти та рекомендації⁵⁶. Цікаво, що перші напрацювання І. Горбачевський опублікував 10 роками раніше в «Лікарському збірнику», опрацювавши матеріали, зібрані в селі Тернопільського повіту⁵⁷.

Підсумовуючи засідання секції, Є. Озаркевич вказував, що порушені питання дуже важливі, але реалізувати більшість рішень може санітарна влада і гуманітарне товариство, а «Просвіта» – впливати на них лише опосередковано⁵⁸. Великий вплив гігієнічно-гуманітарна секція конгресу мала на антиалкогольний рух – 14 лютого 1909 р. відбулися установчі збори товариства «Відродження»⁵⁹. На засіданні головного правління «Просвіти» в січні 1911 р. вирішили ухвалені конгресом 1909 р. резолюції, які не стосуються товариства, передати до виконання компетентним інституціям. Резолюції гігієнічно-гуманітарної секції передали Українському лікарському товариству⁶⁰.

«Гарні початки» «Просвіти», які згадує Є. Озаркевич, на полі популяризації знань із гігієни сягають перших десятиліть її існування, хоча вони були спорадичними. Статті відповідного змісту найчастіше з'являлися в календарях «Просвіти». Наприклад, у 1870 р. писали про «хвороби людей взагалі», а також

⁵³ Хроніка. *Здоров'я*. 1913. Ч. 1. С. 13.

⁵⁴ Перший український просвітньо-економічний конгрес... С. 265–272.

⁵⁵ Там само. С. 272–276.

⁵⁶ Там само. С. 278–281.

⁵⁷ Горбачевський І. Причинки до пізнання виживи сільської людности галицького Поділля. *Лікарський збірник*. Львів, 1899. Т. II. С. 1–15.

⁵⁸ Е. О. З просвітньо-економічного з'їзду. Народи гігієнічно-гуманітарної секції. *Діло*. 1909. 13 лютого. Ч. 32. С. 1–2.

⁵⁹ Савчук Б. Корчма: алкогольна політика... С. 118–120.

⁶⁰ Вісти з Просвіти. *Письмо з Просвіти*. 1911. Ч. 1. С. 23.

сухоти, дезинтерію і коросту⁶¹. Календар на 1888 р. містив статтю про гігієнічне виховування немовлят⁶². У 1893 р. видано переклад книги лікаря Юзефа Бажицького (Józef Barzycki) «O pielęgnowaniu zdrowia. Dla użytku ludu wiejskiego», яку побачив світ 1892 р. у Кракові завдяки Товариству опіки здоров'я (Towarzystwo opieki zdrowia). Як і львівське Товариство приятелів здоров'я (пізніше – Гігієнічне), виникло на підставі рішень V з'їзду польських лікарів і природознавців⁶³. Наступного року опубліковано poradnik для матерів авторства О. Дакури⁶⁴. Крім того, «Просвіта» видала ще кілька інших книг. Із початку ХХ ст. у «Просвітніх листах», «Письмі з Просвіти» і календарях з'являлися статті Є. Озаркевича та Я. Грушкевича. Праця останнього «Про трахому» вийшла окремою публікацією 1911 р. У 1905 р. у серії літературно-наукової бібліотеки – праця Михайла Коса «Про полові справи», яку пізніше кілька разів перевидавали. М. Кос також публікував статті на медично-гігієнічну тематику в «Ділі»⁶⁵. У 1911 р. з'явилася книга Є. Озаркевича під назвою «Порадник гігієнічно-лікарський. Недуги пошестні». Це – перша книга із запланованої серії таких poradnikів, які мали виходити за підтримки «Просвіти». Тематично серія повинна була охоплювати санітарне законодавство, найважливіші захворювання і «гігієнічний спосіб життя»⁶⁶, але продовження не мала.

Систематична публікація матеріалів із гігієни почалася з виходом журналу «Здоровле» у 1912 р. Часопис було означено як «орган посвячений санітарно-гігієнічним справам українського народу» і науково-популярне видання. Потреба в ньому не підлягала сумніву, бо гігієну розглядали як «мірило культури» й запоруку успіху: «... чим висше вона в котрім народі стоїть, тим без сумніву кращі у него відносини просвітні і економічні». Оскільки «ми опізнали ся», то потрібно наверстати упущене. Тому одна з цілей часопису – зацікавити справами здоров'я якомога ширші верстви суспільства⁶⁷. Основна частина публікацій вийшла з-під пера С. Дрималика, Є. Озаркевича, П. Франка та Ю. Божейка, а загалом із виданням працювало близько 20 авторів, з яких більшість лікарі*. За час існування «Здоровля» на його сторінках опубліковано близько 60 статей із медично-гігієнічної тематики. Також важливою була рубрика «Порадник», що пропонувала рекомендації, зауваги, коротку інформацію про хвороби, застереження тощо. Більшість текстів про гігієну готував Є. Озаркевич.

⁶¹ Народний календар на рік звичайний 1870. Львів, 1869. С. 44–50.

⁶² Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік переступний 1888. Львів, 1887. С. 15–16.

⁶³ Баржицький І. Як дбати о здоровле? Для ужитку селян и маломіщан / пер. на руску мову О. Дакура. Львів, 1893. 90 с.

⁶⁴ Дакура О. Наші діти: лікарський poradnik для руських матерів. Львів, 1894. 36 с.

⁶⁵ Михайло Кос – військовий лікар, науковець, громадський діяч. До 155-річчя від дня народження. Матеріали до біобібліографії / укл.: М. Надрага, Л. Метельська, В. Семенів, О. Турчак.; наук. ред. А. Зіменковський, наук. рец. І. Соляр. Львів, 2018. С. 17–21.

⁶⁶ Озаркевич Є. Порадник гігієнічно-лікарський. Недуги пошестні. Львів: Вид-во товариства «Просвіта», 1911. 135 с.

⁶⁷ Наша програма. *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 1–2.

* Г. Бобяк, В. Вітошинський, К. Воевідка, С. Гасюк, Т. Гвоздецький, І. Горбачевський, М. Долинський, М. Кос, М. Коцовський, З. Левицький, М. Олійник, К. Парфанович, В. Скоморовський, Т. Соневицький, Я.-Г. Турянський, О. Філяк, В. Янович.

Серед публікацій зі сфери громадського здоров'я можна виокремити кілька провідних тем: інфекційні захворювання, гігієна⁶⁸ й алкоголізм⁶⁹. Найбільше уваги з інфекційних захворювань присвячено туберкульозу⁷⁰ як одній з основних тогочасних недуг. Також з'явилися кілька публікацій про венеричні захворювання⁷¹, ступінь поширення яких у провінції ставав загрозливим. Усі ці матеріали та роз'яснення мали сприяти формуванню нових звичок і вести до т. зв. «гігієнічного способу життя». Для цього, зокрема, було важливим ствердити авторитет науки та її аргументів у справах здоров'я. Наприклад, критикували гомеопатію як псевдонауковий метод лікування, який вже давно належить до історії медицини⁷². Натомість останнім словом у медицині названа бактеріологія як частина гігієни. Цим двом наукам, які опиралися лише на факти, як і належить науці як такій, пророкували «найвизначніше» місце⁷³.

Гігієнічна рація мала змінювати й щоденні звички. Наприклад, автори «Здоровля» рекомендували жінкам відмовитися від носіння корсетів і серпанків на капелюшках. Саме ж «почуття чистоти» мало б також підказувати негігієнічність носіння суконь із довгими подолами, які не тільки піднімали куряву на вулиці, а й приносили додому багато сміття⁷⁴. Шкідливими для здоров'я були й поцілунки, через які могли передаватися туберкульоз, інфлюєнція й інші недуги. Крім того, хворим на туберкульоз не рекомендували одружуватися⁷⁵. Виходили статті з гігієни праці, одягу, помешкань, шкільної і навіть гігієни куріння та балів (танців), а також вух, рота, шкіри, пам'яті тощо.

Також часопис намагався популяризувати відпочинок на природі як необхідну передумову здоров'я. Цьому слугували курорти та санаторії, а також будинки відпочинку – «вакаційні оселі» в сільській та гірській місцевостях. Цей вид турботи про здоров'я поєднували з агітацією розвитку саме українських відпочинкових закладів, яких було дуже мало. Стверджено важливість «гігієнічних відносин», які разом з економічним розвитком становили основи для підвищення рівня життя населення. Обидві складові об'єднав заклик до заснування санаторіїв і відпочинкових комплексів. «Здоровле» заохочувало українців бути більш активними й ініціативними і

⁶⁸ Наприклад: Божейко Ю. Гігієна в спеку. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 139–142; Б. Ч. Гігієна писання. *Здоровле*. 1912. Ч. 10. С. 158–159; Озаркевич Є. Гігієна одягу. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 1–3; Ч. 5. С. 65–69; Озаркевич Є. Гігієна різних занять. *Здоровле*. 1913. Ч. 6. С. 81–84; Озаркевич Є. Гігієна шкіри. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 161–164; Озаркевич Є. Гігієна мешкань. *Здоровле*. 1914. Ч. 3. С. 31–34; Озаркевич Є. Дещо з шкільної гігієни. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 183–187.

⁶⁹ Наприклад: Горбачевський І. До питання заборони абсенту (полинівки). *Здоровле*. 1912. Ч. 8. С. 119–122; Ч. 9. С. 135–137; Коцовський М. Шкідливе ділане алькоголю. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 92–96.

⁷⁰ Наприклад: Дрималик С. Чахотка у наших селян і міщан. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 132–136; Ч. 10. С. 150–153; Левицький З. Народна лічниця Алянд і новіші способи лічення чахотки (туберкульози). *Здоровле*. 1913. Ч. 8. С. 119–122; Олійник М. Чахотка (сухоти, туберкульоз). *Здоровле*. 1914. Ч. 3. С. 17–21; Ч. 3. С. 37–41; Ч. 4. С. 52–57; Турянський Г. Що кождий чоловік повинен знати о туберкульозі. *Здоровле*. 1913. Ч. 3. С. 33–36; Ч. 4. С. 49–53; Ч. 5. С. 70–72.

⁷¹ Наприклад: Б. Юл. Полові недуги а шкільна молодіж. *Здоровле*. 1913. Ч. 7. С. 97–104; Гасюк С. Про сифіліс. *Здоровле*. 1912. Ч. 12. С. 167–171.

⁷² Озаркевич Є. Що то є гомеопатія? *Здоровле*. 1912. Ч. 1. С. 5–7.

⁷³ Гасюк С. Начерк бактериології. *Здоровле*. 1912. Ч. 5. С. 76.

⁷⁴ Озаркевич Є. Гігієна одягу. *Здоровле*. 1913. Ч. 5. С. 69.

⁷⁵ Дрималик С. Про поцілуї. *Здоровле*. 1912. Ч. 3. С. 43–44.

не боятися цієї справи – «не дайте ще тих останків наших гарних гір, щоби пішли в чужі руки». Лікарське товариство готове було надавати фахові консультації усім, хто цього потребував⁷⁶. Щоб заохотити до справи, а також до підтримки наявних українських відпочинкових закладів, у кількох номерах публікували їх описи, а також місцевостей, придатних для цього проекту, зі світлинами⁷⁷. Саме Лікарське товариство також мало намір заснувати в Сянках українську «кліматичну станицю» або санаторій⁷⁸, але це не вдалося зреалізувати. Зазначені заклади поряд із Народною лічницею стали б частиною інфраструктури у сфері громадського здоров'я.

«Здоровле» публікувало мало матеріалів, спеціально присвячених гігієні міста – зрідка з політично-національним підтекстом критично коментувало «львівські порядки». Детально розглядав питання гігієни будинків у контексті дискусій над змінами до будівельного статуту м. Львова знаний український підприємець, викладач Політехніки Іван Левинський у статті, опублікованій в часописі Львівського гігієнічного товариства «Гігієнічний огляд» («Przegląd higieniczny»)⁷⁹, а пізніше виданій окремою брошурою у серії видань товариства⁸⁰.

Популяризацією гігієнічних знань займалося також українське студентське товариство «Медична громада», засноване 1910 р. Доти студенти входили до загальнофакультетського студентського товариства⁸¹. У ньому працювала т. зв. «відчитова комісія». У 1910–1911 рр. його члени читали лекції на такі теми: «Перша поміч в наглих случаях», «Гигиена», «Недуги інфекційні»⁸². У 1913 р. нове правління товариства знову анонсувало бажання «причинитися... до розширення гігієнічно-лікарських наук» через організацію лекції із «світляними образами» спочатку у Львові на базі «Просвіти», а потім у повіті та краї. До програми внесли анатомію, фізіологію, патологію, бактеріологію, гігієну й боротьбу з алкоголізмом. Львівська «Просвіта» допомогла в купівлі діапозитивів для скіоптікона («чарівного ліхтаря»)⁸³.

У 1912 р. «Медична громада» організувала т. зв. самаритянські курси для жінок, які відвідувало 80 слухачок⁸⁴. Вони пропонували знання з догляду за хворими та надання першої медичної допомоги, користувалися в цей час популярністю і періодично їх проводили різні організації. На початку 1913 р. упродовж тижня самаритянські курси за співучасті Українського лікарського товариства організувала «Жіноча громада». Викладачами були Євген Озаркевич, Мирон Вахнянин,

⁷⁶ Хроніка. Кліматичні станиці в нашій краю. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 97–99.

⁷⁷ Озаркевич Є. Наші кліматичні станиці. *Здоровле*. 1912. Ч. 7. С. 108–111; Ч. 8. С. 122–126; Б-к Ів. Наші кліматичні стації. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 137–139.

⁷⁸ Вісти з руського Товариства лікарського. *Здоровле*. 1913. Ч. 8. С. 125.; Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 143.

⁷⁹ Lewiński J. Hygiene budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny* (Lwów). 1906. Nr 8–9. S. 185–190; Nr 10. S. 221–224; Nr 11. S. 239–243; Nr 12. S. 258–261; 1907. Nr 2. S. 25–28; Nr 3. S. 65–70; Nr 4. S. 100–107.

⁸⁰ Lewiński J. Hygiene budowli jako podstawa dla zmienić się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. Lwów: Wydawnictwa Towarzystwa higienicznego, 1907. 32 s.

⁸¹ Детальніше див.: Благий В. Студенти-медики... С. 417–418; 25-ліття українського лікарського товариства і медичної громади. Львів; Чикаго, 1975. 129 с.

⁸² Товариство «Медична громада» у Львові. Звіт з діяльності виділу в році адміністраційнім 1910/11. Львів, 1911. С. 3, 12.

⁸³ Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 6. С. 93.

⁸⁴ 25-ліття Українського лікарського товариства... С. 62.

Смолин (ім'я встановити не вдалося), Степан Гасюк. Заняття відбувалися у вечірній час у приміщенні «Просвіти» на пл. Ринок⁸⁵. На запрошення «Просвіти» лікарське товариство долучилося до організації викладів на курсах вищої освіти в 1913 р. Володимир Кобринський розповідав про інфекційні захворювання, Євген Озаркевич – спеціальну та загальну гігієну, Іван Бережницький – хірургію, Степан Гасюк – анатомію та фізіологію, Кость Тянякевич – дитячі захворювання⁸⁶.

Виклади з медицини були і в програмах інших організацій. Зокрема, досить активну діяльність, зокрема й поза Львовом, розгорнуло Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили. Проте медицина та гігієна не користувалися особливою популярністю: від лютого 1909 р. до вересня 1912 р. проведено близько 400 лекцій у 19 населених пунктах Галичини, із них близько 18 стосувалися медицини. Серед них Є. Озаркевича «Світ нервів», М. Долинського «Заразливі недуги і боротьба з ними», М. Гірняка «Шкідливий вплив алкоголю на людський організм», Д. Познанського «Кусок поживи і гігієна травлення», М. Щуровського «Заразні хвороби і як новочасна суспільність себе проти них захищає», «Пожива і її фальшованя», «Світло, вода і темнота, їх технічне і гігієнічне значення», «Дещо про бактерії» та ін. *.

Лікарське товариство в 1912–1913 рр. на прохання парламентського посла і члена санітарної комісії парламенту Льва Левицького в особі Євгена Озаркевича та Мар'яна Долинського було залучене до опрацювання пропозицій до закону про боротьбу з інфекційними епідемічними хворобами⁸⁷. Воно наголошувало на необхідності дбати про інтереси «нашого сільського населення». Одне із застережень – потреба уникнення матеріальних втрат населення. Українські лікарі пропонували впровадити винагороду за донесення про хворобу, налагодити компенсацію коштів дезінфекції та розмістити в селах бараки для інфекційних хворих, кошти на утримання яких має виділяти держава, а не громади. Наголошувалося, що строгість покарань не допоможе засвоїти понять із гігієни й відповідальності перед суспільством. Потрібно дбати про поширення знань, тому держава зобов'язана запровадити викладання гігієни в усіх школах, а не лише у вчительських семінаріях. А також підтримувати інституції, які ведуть просвітницьку роботу в цьому напрямі⁸⁸. Отримані матеріали Л. Левицький використовував під час обговорення закону, який прийняли у квітні 1913 р.

Товариство висунуло пропозицію заснувати каси хворих⁸⁹ і мало намір випрацювати «санаційний плян» популяризації та забезпечення можливостей купатися

⁸⁵ Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 4. С. 46.

⁸⁶ Вісти з Руського лікарського товариства. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 10–11.

* І. Паковський – «Дарвін і дарвінізм», «Лемарк і лемаркізм», «Основи антропології», «Расовість українців»; М. Долинський – «Будова і фізіологія легких», «Вплив фізичної праці на устрій чоловіка», «Про відживлювання», «Про недуги легких»; Калитовський – «Око, його будова і функція»; Д. Познанський «Вандрівка кусника поживи»; О. Бачинський – «Алкоголізм»; Т. Грушкевич – «Короткозорість», «Про будову чоловіка», «Про трахому»; К. Занько – «Дещо з гігієни». Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 736. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1, 2зв., 3, 3зв., 4зв., 15.

⁸⁷ Вісти з Руського Товариства лікарського. *Здоровле*. 1912. Ч. 6. С. 101.

⁸⁸ Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 9. С. 147–148; Хроніка. *Здоровле*. 1912. Ч. 11. С. 180–181; Хроніка. *Здоровле*. 1913. Ч. 1. С. 11–13.

⁸⁹ Божейко Ю. Всенародна каса хорих. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 169–171.

для сільського населення⁹⁰. Розглядали також проблему браку якісної питної води і пропонували громадам звертатися за фінансуванням до Міністерств внутрішніх справ та сільського господарства, бо «правительство радше прихильне до потреб економічних як до санітарних»⁹¹. Консультації та опрацювання з гігієнічного погляду Лікарське товариство готове було забезпечити.

Отже, особливості гігієнічного руху в Галичині здебільша зумовлювали два чинники: провінційність і міжнаціональні відносини. У підсумку гігієнічний рух зосереджувався у двох містах – Кракові та Львові, і став більш помітним, але все одно доволі обмеженим, лише на початку ХХ ст. Розвиток українського й польського національних рухів зумовив поділ і в цій «понаднаціональній» сфері життя – гігієна стала частиною обох національних проектів. Національні та професійні інтереси в химерний спосіб зумовлювали як протистояння, так і співпрацю, що зокрема виявилось в участі українських лікарів у з'їздах польських, членстві у фахових товариствах, які набули національно-польських рис, мовних і «представницьких» суперечках.

Просвітньо-економічний конгрес у 1909 р. уперше задекларував важливість гігієни для українського суспільств. Показово, що однією з чотирьох секцій була гігієнічно-гуманітарна. У такий спосіб гігієна та громадське здоров'я визначили як один із важливих напрямів суспільного розвитку галицьких українців. Наступний важливий етап – створення Українського лікарського товариства та видання часопису «Здоровле». Саме довкола останнього згуртувалися українські фахівці й прихильники гігієни. Українські лікарі готувалися взяти участь у I Всеслов'янському з'їзді суспільного оздоровлення в Петербурзі, але конгрес не відбувся.

Насправді Українське лікарське товариство, яке було осередком для українських гігієністів, намагалося працювати і як професійна лікарська наукова інституція, і як гігієнічне товариство водночас. У той же час практично ніхто з українських фахівців не проводив досліджень у сфері гігієни та громадського здоров'я. Наприклад, у збірниках математично-природописно-лікарської секції НТШ та «Лікарському збірнику», крім названої публікації І. Горбачевського, практично не було досліджень із громадського здоров'я⁹². Мабуть, значною мірою це пов'язано з нечисленністю лікарів серед українців, а також їх незначною залученістю до роботи в університеті й університетських клініках, органах громадської служби здоров'я.

Основна діяльність українських активістів у сфері гігієни – популяризація знань, яка мала кілька аспектів і спрямовувалася не лише на селян, а й на інші верстви суспільства. Головним зняряддям у цій роботі був часопис «Здоровле». Водночас Українське лікарське товариство і працівники «Здоровля», багато з яких брали участь у національному русі, дивилися на проблеми гігієни через національну оптику й навпаки – використовували гігієну для промування національних ідей. Так, українці всю увагу зосередили на популяризації знань із гігієни – вони були «гігієністами-популяризаторами», які поступово починали працювати над розбудовою інституцій громадського здоров'я.

⁹⁰ Озаркевич Є. Гигієна шкіри. *Здоровле*. 1913. Ч. 11. С. 164.

⁹¹ Брак доброї води до пиття. *Здоровле*. 1913. Ч. 9. С. 136–137.

⁹² Див.: Збірник секції математично-природописно-лікарської НТШ. Львів, 1897–1913. Т. I–XVI.

REFERENCES

1. 25 lit diialnosity Ukrainskoho tekhnichnoho tovarystva. (1935). Lviv [in Ukrainian].
2. 25-littia ukrainskoho likarskoho tovarystva i medychnoi hromady. (1975). (2nd ed.). Lviv–Chicago [in Ukrainian].
3. Arkusha, O. (2006–2007). Polsko-ukrainski diskusii pro natsionalnyi kharakter Skhidnoi Halychyny na pochatku 19 st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha*, 15, 586–606 [in Ukrainian].
4. B. Ch. (1912). Hihiiena pysannia. *Zdorovlie*, 10, 158–159 [in Ukrainian].
5. B. Yul. (1913). Polovi neduhy a shkilna molodizh. *Zdorovlie*, 7, 97–104 [in Ukrainian].
6. Barzhytskii, I. (1893). *Yak dbaty o zdorovlie? Dlia uzhytku selian y malomishchan.* (O. Dakura, Trans.). Lviv [in Ukrainian].
7. Bibliohrafiia i krytyka. (1913). *Zdorovlie*, 9, 141–142 [in Ukrainian].
8. Bilynskiy, B. (2010). «Prosvita» i narodne zdorovia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. «Prosvita» – oberih nezalezhnosti ta sobornosti Ukrainy*. Lviv, 19, 201–206 [in Ukrainian].
9. B-k Iv. (1912). Nashi klimatychni statsyi. *Zdorovlie*, 9, 137–139 [in Ukrainian].
10. Blahyi, V. (1999). Studenty-medyky lvivskoho universytetu na pochatku 20 st. (1900–1914). *Lviv: misto–susylstvo–kultura. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna. Spetsialnyi vypusk*, 409–420 [in Ukrainian].
11. Bohachevska-Khomiak, M. (1995). *Bilym po bilomu. Zhinky v hromadskom zhytti Ukrainy 1884–1939*. Kyiv [in Ukrainian].
12. Bozheiko, Yu. (1912). Hihiiena v speku. *Zdorovlie*, 9, 139–142 [in Ukrainian].
13. Bozheiko, Yu. (1913). Vsenarodna kasa khorykh. *Zdorovlie*, 11, 169–171 [in Ukrainian].
14. Brak dobroj vody do pyttia. (1913). *Zdorovlie*, 9, 136–137 [in Ukrainian].
15. Dakura, O. (1894). *Nashi dity: likarskyi poradnyk dlia ruskykh materiv*. Lviv [in Ukrainian].
16. Delegacye. Prezydyum Zjazdu. (1911). *Dziennik XI Zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*, 2, 3–4 [in Polish].
17. Demel, M. (1964). *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*. Wrocław [in Polish].
18. Do kolegów narodowości ruskiej. (1903). *Głos lekarzy*, 5, 10 [in Polish].
19. Dolynskiy, M. (1914). Silski babky-povytkhy. *Zdorovlie*, 2, 21–23 [in Ukrainian].
20. Dr. Podlewski, K. (1903). W sprawie ruskich artykułow. *Głos lekarzy*, 11, 7 [in Polish].
21. Drymalyk, S. (1913). Chakhotka u nashykh selian i mishchan. *Zdorovlie*, 9, 132–136 [in Ukrainian].
22. Drymalyk, S. (1913). Chakhotka u nashykh selian i mishchan. *Zdorovlie*, 10, 150–153 [in Ukrainian].
23. Drymalyk, S. (1912). Pro potsilui. *Zdorovlie*, 3, 43–44 [in Ukrainian].
24. E. O. (1909, Liutyi 13). Z prosvitno-ekonomichnoho zizdu. Narady higienichno-humanitarnoi sektsyi. *Dilo*, 32, 1–2 [in Ukrainian].

25. Grek, J., Ziembicki, W. (1928). *Pół wieku. Rzut oka na kronikę Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego (1877–1927)*. Lviv [in Polish].
26. Gubert, V. (1904). *25 let nauchno-prakticheskoi deyatelnosti Vysochaishe utverzhdenного Russkogo obshestva Ohraneniia narodnogo zdraviia: kratkii istoricheskii ocherk*. Sankt-Peterburg [in Russian].
27. Hanitkevych, Ya. (2002). *Ukrainski likari-vcheni pershoi polovyny 20 st. ta yikhni naukovi shkoly: biohrafichni narisy ta bibliohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
28. Hasiuk, S. (1912). Nacherk bakteryologii. *Zdorovlie*, 5, 76 [in Ukrainian].
29. Hasiuk, S. (1912). Pro syphilis. *Zdorovlie*, 12, 167–171 [in Ukrainian].
30. Hnatiuk, V. (1984). *Naukove tovarystvo imeny Shevchenka u Lvovi (istorychnyi narys pershoho 50-richchia – 1873–1923)*. Munich–Parish [in Ukrainian].
31. Horbachevskiy, I. (1899). Prychynky do piznannia vyzhyvy silskoi ludnosti halytskoho Podillia. *Likarskyi zbirnyk*, II, 1–15 [in Ukrainian].
32. Horbachevskiy, I. (1912). Do pytannia zaborony absyntu (polynivky). *Zdorovlie*, 8, 119–122 [in Ukrainian].
33. Horbachevskiy, I. (1912). Do pytannia zaborony absyntu (polynivky). *Zdorovlie*, 9, 135–137 [in Ukrainian].
34. Il zizd pryrodnykiv i likariv u Lvovi. (1927). *Likarskyi vistnyk*, 1–2, 24 [in Ukrainian].
35. Iliustrovanyi kalendar tovarystva «Prosvita» na rik perestupnyi 1888. (1887). Lviv [in Ukrainian].
36. I-y zizd ukrainskykh likariv. (1924, Lystopad 15). *Dilo*, 255, 4 [in Ukrainian].
37. Khronika naukovoho tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi. (1909), 39, 6 [in Ukrainian].
38. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 11, 180–181 [in Ukrainian].
39. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 7, 117–118 [in Ukrainian].
40. Khronika. (1912). *Zdorovlie*, 9, 147–148 [in Ukrainian].
41. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 1, 11–13 [in Ukrainian].
42. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 4, 46 [in Ukrainian].
43. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 6, 93 [in Ukrainian].
44. Khronika. (1913). *Zdorovlie*, 9, 143 [in Ukrainian].
45. Khronika. (1914). *Zdorovlie*, 6, 89 [in Ukrainian].
46. Khronika. Klimatychni stanytsi v nashim kraiu. (1912). *Zdorovlie*, 6, 97–99 [in Ukrainian].
47. Khronika. Vidlozhenie Zizdu polskykh hyhienistiv. (1913). *Zdorovlie*, 7, 111–112 [in Ukrainian].
48. Khronika. Zizd polskykh hyhienistiv. (1914). *Zdorovlie*, 4, 60 [in Ukrainian].
49. Kotsovskiy, M. (1912). Shkidlyve dilanie alkoholiu. *Zdorovlie*, 6, 92–96 [in Ukrainian].
50. Kronika. (1905). *Głos lekarzy*, 11, 10 [in Polish].
51. Kronika. W sprawie najwyższej Rady zdrowia. (1909). *Głos lekarzy*, 22, 263 [in Polish].
52. Kronika. Wynik ankiety w sprawie artykułów ruskich. (1903). *Głos lekarzy*, 6, 8 [in Polish].
53. Levytskyi, Z. (1913). Narodna lichnytsia Aliand i noviishi sposoby lichenia chakhotky (tuberkulozy). *Zdorovlie*, 8, 119–122 [in Ukrainian].

54. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 8–9, 185–190 [in Polish].
55. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 10, 221–224 [in Polish].
56. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 11, 239–243 [in Polish].
57. Lewiński, J. (1906) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 12, 258–261 [in Polish].
58. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 2, 25–28 [in Polish].
59. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 3, 65–70 [in Polish].
60. Lewiński, J. (1907) Hygiena budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa. *Przegląd higieniczny*, 4, 100–107 [in Polish].
61. Lewiński, J. (1907). *Hygiene budowli jako podstawa dla zmiany się mającej ustawy budowniczej miasta Lwowa*. Lviv: Wydawnictwa Towarzystwa higienicznego [in Polish].
62. Lista uczestników. (1911). *Dziennik XI zjazdu lekarzy i przyrodników polskich w Krakowie*, 2, 13–14 [in Polish].
63. Lista uczestników. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 2, 15–16 [in Polish].
64. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Ukrainci v Halychyni pid Avstriiskym panuvanniam. In I. Lysiak-Rudnytskyi, *Istorychni ese* (Vol. I, pp. 413–450). Kyiv [in Ukrainian].
65. Dzhul, P., Marchuk, V., & P. Pundii (Eds.) (1988). *Materialy do istorii ukrainskoi medytsyny* (Vol. II). Chicago [in Ukrainian].
66. Zimenkovskiy, A. (Ed.). (2018). *Mykhailo Kos – viiskovyi likar, naukovec, hromadskiy diiach. Do 155-richchia vid dnia narodzhennia. Materialy do biobibliohrafi*. Lviv [in Ukrainian].
67. Mysak, N. (2008). Ukrainski likari v Halychyni (kin. 19–poch. 20 st.): sotsialno-profesiina kharakterystyka. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats*. 9, 181–182 [in Ukrainian].
68. Najwyższa Rada zdrowia. (1909). *Głos lekarzy*, 21, 1 [in Polish].
69. Narodnyi kalendar na rik zvychainyi 1870. (1869). Lviv [in Ukrainian].
70. Nasha prohrama. (1912). *Zdorovlie*, 1, 1–2 [in Ukrainian].
71. Nashe nynishnie sviato. (1909, Liutyi 1). *Dilo*, 22, 1 [in Ukrainian].
72. Nasz program. (1903). *Głos lekarzy*, 1, 1 [in Polish].
73. Nova khosenna orhanizatsiia. (1913). *Zdorovlie*, 7, 111 [in Ukrainian].
74. Novynky. V likarsko-pryrod.zizdi. (1888, Lypen 21). *Dilo*, 152, 3 [in Ukrainian].
75. Oliinyk, M. (1914). Chakhotka (sukhoty, tuberkuloz). *Zdorovlie*, 3, 17–21 [in Ukrainian].
76. Oliinyk, M. (1914). Chakhotka (sukhoty, tuberkuloz). *Zdorovlie*, 4, 52–57 [in Ukrainian].
77. Ozarkevych, Ye. (1911). *Poradnyk higiienichno-likarskyi. Neduhy poshestni*. Lviv: Vydavnytstvo tovarystva «Prosvita» [in Ukrainian].

78. Ozarkevych, Ye. (1912). Deshcho z shkilnoi hihiieny. *Zdorovlie*, 12, 183–187 [in Ukrainian].
79. Ozarkevych, Ye. (1912). Nashi klimatychni stanytsi. *Zdorovlie*, 7, 108–111 [in Ukrainian].
80. Ozarkevych, Ye. (1912). Nashi klimatychni stanytsi. *Zdorovlie*, 8, 122–126 [in Ukrainian].
81. Ozarkevych, Ye. (1912). Shcho to ye homepatyia? *Zdorovlie*, 1, 5–7 [in Ukrainian].
82. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena odezhy. *Zdorovlie*, 1, 1–3 [in Ukrainian].
83. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena odezhy. *Zdorovlie*, 5, 65–69 [in Ukrainian].
84. Ozarkevych, Ye. (1913). Hihiiena rizhnykh zaniat. *Zdorovlie*, 6, 81–84 [in Ukrainian].
85. Ozarkevych, Ye. (1913). Hyhiiena shkiry. *Zdorovlie*, 11, 161–164 [in Ukrainian].
86. Ozarkevych, Ye. (1914). Hyhiiena meshkan. *Zdorovlie*, 3, 31–34 [in Ukrainian].
87. Pakholkiv, S. (2014). *Ukrainska inteligentsiia u Habsburzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii*. Lviv [in Ukrainian].
88. Bryk, I. & Kotsiuba, M. (Eds.). (1910). *Pershyi ukrainskyi prosvitno-ekonomichnyi konhres uladzhenyi tovarystvom «Prosvita» v sorokalitie zasnovannia u Lvovi v dniakh 1 i 2 liutoho 1909 roku. Protokoly i referaty*. Lviv [in Ukrainian].
89. Po kongresi. (1909, Liutyi 3). *Dilo*, 24, 1 [in Ukrainian].
90. Pundii, P. (1994). Ukrainski likarski orhanizatsii zakhidnykh zemel Ukrainy ta v emigratsii u Chekho-Slovachchyni. In Pundii P. (Ed.), *Ukrainski likari. Kn. 1: Estafeta pokolin natsionalnoho vidrozhennia: biobibliohrafichnyi dovidnyk* (pp. 255–271). Lviv–Chicago [in Ukrainian].
91. Savchuk, B. (2001). *Korchma: alkoholna polityka i rukh tverezosti v Zakhidnii Ukraini u 19–30-kh rokakh 20 st.* Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
92. Sekcja VI. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 4, 10 [in Polish].
93. Spis uczestników. (1907). *Dziennik X zjazdu lekarzy i przyrodników polskich we Lwowie*, 3, 96 [in Polish].
94. Sprawozdania z III zizdu ukrainskyi pryrodnykiv, likariv ta inzheneriv. (1931). *Likarskyi vistnyk*, 2–3, 27 [in Ukrainian].
95. Sprawozdanie c. k. Krajowej Rady Zdrowia o stosunkach zdrowotnych w Galicji w r. 1908 1909. (1912). Lviv [in Polish].
96. Stosunki wyznaniowe i narodowościowe wśród lekarzy w Galicji. (1906). *Głos lekarzy*, 4, 1 [in Polish].
97. Telegramy. (1914). *Dziennik Zjazdu. I Zjazd higienistów Polskich we Lwowie*, 2, 15 [in Polish].
98. *Tovarystvo «Medychna hromada» u Lvovi. Zvit z diialnosti vydilu v rotsi administratsiiniim 1910/11.* (1911). Lviv [in Ukrainian].
99. Trach, V. (2017). Hihiienichni chasopysy ta formuvannia dyskursu hromadskoho zdorovia u Lvovi na pochatku 20 stolittia. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 2, 136–161 [in Ukrainian].
100. Trach, V. (2019). «Dlia kultury v napriamku hihiieny»: hromadske zdorovia ta «vystavkovyi kompleks» u Lvovi naprykintsi 19–na pochatku 20 st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, 6, 99–118 [in Ukrainian].

101. Trach, V. (2019). «Zhyvemo pid znakom hihiieny»: profesiini zizdy druhoi polovyny 19–pochatku 20 st. ta rozvytok hihiiienichnoho rukhu v Halychyni. *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*, 28 (2), 20–41 [in Ukrainian].
102. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 3, 33–36 [in Ukrainian].
103. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 4, 49–53 [in Ukrainian].
104. Turianskyi, H. (1913). Shcho kozhdyi cholovik povynen znaty o tuberkulozi. *Zdorovlie*, 5, 70–72 [in Ukrainian].
105. Visty z Prosvity. (1911). *Pysmo z Prosvity*, 1, 23 [in Ukrainian].
106. Visty z Ruskoho likarskoho tovarystva. (1913). *Zdorovlie*, 1, 10–11 [in Ukrainian].
107. Visty z Ruskoho tov. likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 1, 18 [in Ukrainian].
108. Visty z ruskoho Tovar. Likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 12, 194 [in Ukrainian].
109. Visty z Ruskoho Tovarystva likarskoho. (1912). *Zdorovlie*, 6, 101 [in Ukrainian].
110. Visty z ruskoho Tovarystva likarskoho. (1913). *Zdorovlie*, 8, 125 [in Ukrainian].
111. W ważnej sprawie! 9. (1903). *Głos lekarzy*, 5, 10 [in Polish].
112. Walne zgromadzenie Tow. Samopocy lekarzy. (1903). *Głos lekarzy*, 10, 3–4 [in Polish].
113. XXI. Sekcyja medycyny publicznej (hygieny). (1900). *Dziennik IX zjazdu lekarzy i przyrodników Polskich*, 1, 15 [in Polish].
114. Zaszkilniak, L. (2000). Stosunki polsko-urkaińskie na przełomie XIX i XX wieku. Zarys problematyki. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, 6, 34–47 [in Polish].
115. Zbirnyk sektsyi matematychno-pryrodopysno-likarskoi NTS. (1897–1913) (Vol. I–XVI). Lviv [in Ukrainian].

Vira TRACH

«HYGIENE IS A MEASURE OF CULTURE»: THE UKRAINIAN PROFESSIONAL COMMUNITY AND A HYGIENIC MOVEMENT IN LVIV IN THE EARLY 20TH CENTURY

The process of shaping and developing the public health sphere, as well as reforming all aspects of life due to the hygiene requirements, had changed the human lives of European societies during «the long 19th century». The hygienic movement also emerged in Lviv at the end of the 19th – early 20th century. The Lviv community of hygienists had mainly consisted of Polish professionals. Due to the common professional space, Ukrainians professionals, especially doctors, naturally started joining to hygienic movement in Galicia lately. The development of the Ukrainian and Polish national movements also provoked a «nationalization» of the public health sphere. Later, hygiene and public health issues were discussed in one of the sections at the «Prosvita» Congress, which held in Lviv in 1909. It meant that hygiene was being considered as one of the key factors for further development of Ukrainian society. During the next few years, Ukrainian protagonists of the hygiene movement gathered around the Ukrainian Medical Society. In addition, this Medical Society published a popular science periodical «Zdorovlie» («Health»), which was focused on sanitation and hygiene issues. The main goal of their work was to educate people and to spread the principles of the «hygienic lifestyle.» These hygienic ideas were spreading and combining with the national ideas, and vice-versa inasmuch as hygiene was being considered as a sign of «civilization»

and «culture.» The Ukrainian protagonists of hygiene, mostly doctors, had played the role of the «hygienists-popularizers.» Simultaneously they tried to represent Ukrainians in the imperial and provincial public health institutions and planed to create their own.

Keywords: hygiene, the «Prosvita» Congress, the Ukrainian Medical Society, a periodical «Zdorovlie».

УДК [94:02(438:477.83/.86)]"1923/1939"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-45-54

Марта НАДРАГА

*старший науковий співробітник
відділу нової історії України*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2247-6061>

e-mail: m.nadruga@gmail.com

БІБЛІОТЕЧНА СФЕРА У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ: ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ (1923–1939)

Проаналізовано законодавче забезпечення діяльності бібліотек у Другій Речі Посполитій у контексті суспільно-культурних процесів міжвоєнного періоду ХХ ст. Показано, що відновлення Польської держави (1918) привело до значної модифікації культурно-освітніх процесів на західноукраїнських землях і, особливо, у Львові, який став одним із центрів духовного розвитку українського та польського народів. Зазначено, що педагогічні бібліотеки, музеї, а також інші просвітницькі установи влада почала використовувати для національно-культурного освідомлення населення, намагалася перетворити їх на важливий сегмент у складній ланці виховання освічених членів суспільства, що відобразилося на законодавчому рівні. Відзначено, що для функціонування бібліотечної сфери надзвичайно важливе значення мали законодавчі та нормативно-правові акти центральних органів влади й управління держави. Проаналізовано стенографічні звіти пленарних засідань польського Сейму (*Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*), що відображають специфіку парламентських дебатів у вищому законодавчому органі країни з питань освіти і науки. Зазначено, що закінчення Першої світової та польсько-української воєн започаткувало новий етап у розвитку бібліотечної сфери на українських етнічних землях Галичини і в цей період польська влада, зважаючи на роз'єднаність політичної еліти й інші внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники, 1920–1930-х років не зуміла сформувати цілісної державної концепції розвитку бібліотечної сфери й орієнтувалася на вибіркове толерування державних книгозбірень, ігноруючи книгозбірні національних меншин.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, бібліотека, закон, польський Сейм і Сенат.

Упродовж 1920–1930-х років бібліотечна сфера у Другій Речі Посполитій перебувала під пильним наглядом польської влади, яка перебрала контроль над створенням книгозбірень, їх комплектацією і читацькими інтересами всіх верств населення, особливо молоді. До реалізації цих завдань була причетна вся вертикаль влади: від центральної (декрети, розпорядження профільного міністерства) до місцевої (інструкції Кураторії Львівської шкільної округи).

Проведений аналіз наукових публікацій із проблеми законодавчого забезпечення бібліотечної сфери впродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. дає змогу констатувати, що на сьогодні проблема не стала предметом комплексної наукової роботи. Фрагментарно досліджувану тему розглянуто у працях Б. Ступарика¹, І. Курляк², О. Луків³, О. Ткачик⁴, В. Кеміня⁵, С. Трилінського⁶, Т. Завгородньої⁷, Н. Кошелевої⁸, Л. Алексієвця⁹ та О. Рудої¹⁰. Серед польських авторів потрібно назвати статті М. Стіні¹¹, А. Останек¹², праці М. Матвійова¹³, Д. Весловської¹⁴ та ін.

Джерельна база розвідки – низка документальних комплексів, основні з яких: законодавчі, нормативно-правові акти центральних органів влади Польщі; розпорядження Кураторії Львівської шкільної округи; документація бібліотек; матеріали українських і польських національно-культурних товариств, а також політичних партій. Основна мета – схарактеризувати особливості законодавчого забезпечення бібліотечної сфери у 1920–1930-х роках.

Закінчення польсько-української війни 1918–1919 рр. і відновлення незалежності Польської держави вимагало від нової влади законодавчого врегулювання культурно-освітньої сфери. Не була винятком робота книгозбірень, які в період Австро-Угорської імперії та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) масово створювали при навчальних закладах, національно-культурних і педагогічних товариствах, інших організаціях недержавного сектору.

¹ Ступарик Б. Підготовка учителів в Галичині у ХІХ ст. *Вісник Тернопільського експериментального інституту педагогічної освіти* (Тернопіль). 1995. № 1. С. 45–55.

² Курляк І. Народне шкільництво у Галичині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Педагогіка і психологія* (Київ). 1995. № 1. С. 144–151.

³ Луків О. Розвиток структури польських і українських освітніх закладів у Східній Галичині (1900–1933 рр.). *Slavia Tarnopolensis*. Тернопіль, 1996. С. 168–178.

⁴ Ткачик О. Підготовка інтелектуальної еліти в гімназіях Галичини. *Рідна школа* (Київ). 1995. № 6. С. 75–77.

⁵ Кемінь В. Розвиток освіти й педагогічної думки українців у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (1918–1996 рр.). Київ: [Б. в.], 1997. 234 с.

⁶ Трилінський С. Українське шкільництво в Галичині у першій половині ХХ ст. *Освітнянин* (Тернопіль). 1998. № 2. С. 16–19.

⁷ Завгородня Т. Проблема українських шкільних підручників у Галичині (20-і – 30-і роки ХХ ст.). *Науковий вісник чернівецького університету. Серія: Педагогіка та психологія*. Чернівці, 1999. Вип. 43. С. 36–43.

⁸ Кошелева Н. Організація українського вчителства у Східній Галичині в 1881–1914 роках. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1998. Вип. 33. С. 108–113.

⁹ Алексієвць Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 14. С. 235–238.

¹⁰ Руда О. Розвиток освітніх процесів у Львові (1923–1939). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 16. С. 221–235.

¹¹ Stinia M. Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna – między teorią a praktyką nauczycielską Lwowska. *Kraków – Lwów: książki – czasopisma – biblioteki*. Kraków, 2006. S. 111–118.

¹² A. Zycie kulturalne i szkolnictwo polskie we Lwowie w latach 1921–1939. *Szkice Podlaskie*. Warszawa, 2009–2010. T. 17–18. S. 155–173.

¹³ Matwijów M. Zakład Narodowy imienia Ossolinskich w latach 1939–1946. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossoloneum, 2003. 350 s.

¹⁴ Wesolowska D. Funkcje bibliotek pedagogicznych w aspekcie historycznym. *Poradnik Bibliotekarza*. 1983. № 3. S. 47–51.

Уже 7 лютого 1919 р. опубліковано Декрет «Про шкільний обов'язок», який заклав фундамент польського законодавства в освітній сфері. Законодавчий акт:

- запроваджував обов'язкове навчання для всіх дітей шкільного віку незалежно від соціального походження у початковій 7-класній школі;
- зобов'язував місцеву владу засновувати початкові школи в кожній місцевості, де кількість дітей у віці 7–14 років не була меншою за 40;
- передбачав збереження наявних і створення початкових шкіл із чотирирічним обов'язковим та трирічним додатковим / п'ятирічним обов'язковим і дворічним додатковим навчанням до часу створення у всіх місцевостях повних 7-класних початкових шкіл тощо¹⁵.

Згодом Міністерство віровизнань і публічної освіти розпорядилося перенести давні рукописи, стародруки та книги, які мало використовували в загальноосвітніх школах/гімназіях до університетських та фахових бібліотек. Однак така маніпуляція фондами не зменшила суспільного значення шкільних книгозбірень і створила додаткові проблеми для української та польської учнівської молоді.

Того ж року, згідно з розпорядженням міністра віросповідань та народної освіти, для дітей початкових шкіл запроваджено додаткове навчання з метою «вироблення зацікавлення до читання і подальшого навчання». Проте, зважаючи на радянсько-польське протистояння, брак належного фінансування освітньої сфери, що передусім виявлялося в неналежному комплектуванні шкіл навчальною літературою, на створення сприятливих матеріальних умов для функціонування бібліотек, забезпечення бібліотекарів гідною заробітною платою у тогочасних реаліях розраховувати не доводилося. На значно радикальніші кроки польська влада наважилася на початку 1920-х років. Зокрема, 8 лютого 1921 р. створено Львівську шкільну округу, до якої увійшли Львівське, Станіславівське та Тернопільське воєводства¹⁶. Згодом ухвалено закони «Про закладання і утримання державних початкових шкіл» (1922), «Про створення і утримання громадських початкових шкіл» (1922). Ці заходи дозволили, по-перше, розподілити кошти на утримання шкіл та бібліотек між місцевою і центральною владою; по-друге, заклали підґрунтя для формування приватного освітнього сектору.

Передбачалося, що державний бюджет буде спрямований на закупівлю підручників для бібліотек, а кошти місцевої громади використовуватимуть на утримання приміщень, служб порядку і чистоти тощо. «Проте виявилось, що муніципалітети не в змозі виконати покладені на них гігантські, пов'язані з цим навантаження, в той час як держава не була зобов'язана долучитися до витрат, – зауважувала сучасна українська дослідниця А. Алексієвець. – По суті, ці правові документи сприяли створенню специфічної шкільної мережі, яка характеризувалася високою щільністю при низькому ступені організації шкіл, що негативно позначилося на рівні початкової освіти, доступної для сільських дітей, і було вагомим перешкодою у здобутті ними середньої освіти»¹⁷.

¹⁵ Dekret z 28 listopada 1918 o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*. № 18. Poz. 46.

¹⁶ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 16. Poz. 97.

¹⁷ Алексієвець Л. Розвиток освіти на польських землях у 1918–1926 рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Рівне, 2008. Вип. 14. С. 235–238.

Українська громадськість вказані законодавчі акти сприйняла без особливого оптимізму. «В області шкільництва діються нечувані річі від хвилі, коли Східна Галичина опинилася під польською владою, – сказано у повідомленні місцевої преси. – Вже те, що шкільна влада робила з українським учительством, далі перешкоди й труднощі..., перемінювання викладової мови... вже те давало повне право остерігати наше громадянство перед польські походи на українські школи, давало повне право взивати українське громадянство до оборони школи й охорони власних дітей перед лихим виховним впливом»¹⁸.

Законодавчі акти першої чверті ХХ ст. практично не заторкують бібліотек, які існували при громадських інституціях на кошти меценатів. Проте, якщо відновлення діяльності польських бібліотек у Львові влада толерувала, то українські підпали під жорсткий пресинг дискримінаційного законодавства. Місцеві чиновники затягували реєстрацію статутів українських національно-культурних товариств, чим унеможличували повноцінне відновлення діяльності книгозбірень, які діяли при них.

Рішення Ради амбасадорів (1923) та перехід Галичини під юрисдикцію Польщі стимулювали появу нових законодавчих актів, які не могли не позначитися на функціонуванні педагогічних бібліотек. Зокрема, для узаконення ліквідації іншомовних шкіл польський Сейм 31 липня 1924 р. прийняв сумнозвісний Закон «Про деякі положення в організації шкільництва», згідно з яким діти в державних освітніх закладах на територіях, де проживало 25 % непольського населення, за умов наявності у шкільній окрузі 40 дітей шкільного віку, могли навчатися рідною мовою¹⁹. «Згадані параграфи віддають учителя в цілковиту залежність від суспільного шумовиння, яке безцеремонно може кожної хвилі зруйнувати його морально й матеріально», – відзначали українські учителі²⁰.

Згідно з основними положеннями мовного закону від 31 липня 1924 р., державною на території Польщі проголошувалася винятково польська. Так, фактичний стан української на території Західної України свідчив про дискримінаційне щодо неї ставлення польської влади, яка прагнула якнайшвидше ополячити українське населення, передовсім, через колонізацію українських навчальних закладів усіх типів: обмеження польськими законами прав української мови, а також численні невиконання та перекручення на практиці навіть того мінімального обсягу прав, які вони їй гарантували.

Дискримінаційною щодо українського населення регіону була також ст. 6, яка передбачала об'єднання в окремих місцевостях польських та українських шкіл в одну спільну двомовну. Після об'єднання планувалося викладання українською мовою таких предметів: релігія (для греко-католиків і православних); латинська мова; українська мова; малювання; фізкультура (15 год/тиждень). Польською: релігія (для римо-католиків); польська мова; історія; географія; математика; природа (17 год/тиждень)²¹.

«Ці законні постанови без коментарів говорять ясно, – мовиться у “Ділі”, – скільки енергії треба буде вложити українському громадянству, щоби... там де

¹⁸ Українська школа гине. *Діло*. 1922. 11 жовтня. С. 1.

¹⁹ Оборона українського шкільництва й учительства. *Діло*. 15 листопада. С. 3.

²⁰ Службова прагматика. *Учительське слово*. 1925. 1 січня. С. 13.

²¹ Алексієвець Л. Розвиток освіти ... С. 235–238.

нам це належить досягти школи з викладовою українською мовою...»²². Закон позбавив українців права організації народних шкіл і значно ускладнив процес комплектації шкільних бібліотек україномовною літературою.

Проте існували й протилежні оцінки т. зв. «утраквістичних законів». «Шум остільки непотрібний, що закон сей у нічому не торкнувся в життю української школи, та не ввів фактично ані найменшої зміни хоч би в одній школі. Бо чим же є сей закон? Тим самим що всякий інший закон – теоретичним підтвердженням того фактичного стану, який запанував у реальному життю. Наші народні школи в Східній Галичині від 3-ох літ і так були вже чисто польські...», – відзначали українські педагоги²³.

Міністерство віровизнань і публічної освіти 23 квітня 1925 р. щодо педагогічних книгозбірень оприлюднило інструкцію про організацію бібліотек у середніх і загальноосвітніх школах. У документі зазначалося, що шкільна бібліотека єдина, неподільна – без поділу на класи. Її керівником призначався один з учителів, який мав тісно співпрацювати зі своїми колегами в питаннях добору рекомендованої літератури²⁴.

Наголошено, що за відсутності спеціально обладнаної кімнати книги в шафах мали розміщуватися у світлій частині класу (категорично заборонялося ставити їх у коридорах). Передбачалося, що шкільні книгозбірні працюватимуть годину не менше як двічі на тиждень у вільний від основних занять час. Натомість читальний зал із фондом підручників, атласів, альбомів мав бути відчинений для читачів щоденно дві години, а відвідувачам гарантувався вільний доступ до літератури²⁵.

Окрему увагу чиновники приділили «бібліотечному репертуару», який мав формуватися відповідно до особливостей навчального закладу, ідейної спрямованості та морального змісту книг. Застережено, що в бібліотеці можуть бути тільки ті книги, які рекомендувало профільне міністерство, або ж «книжки, за зміст яких поручався учитель і підтвердив своїм підписом». Підбираючи потрібну літературу з дидактичною метою, адміністрація навчального закладу мала дотримуватися вимог, опублікованих у покажчиках, а також повинна була би звертати увагу на «ошатність книжки». Належало щорічно вилучати з книгозбірні ті, в яких:

- бракувало аркушів;
- погано «трималася палітурка»;
- окремі аркуші були «забруднені або засмальцьовані».

Така література підлягала списанню спеціальною комісією у складі керівника навчального закладу і бібліотекаря²⁶.

Літературу, що надходила в бібліотеку, обов'язково реєстрували і надавали їй інвентарний номер. Читачам було заборонено видавати не внесену до реєстру. Кожну заінвентаризовану позицію вносили у два карткові каталоги (алфавітний і предметний). Особливу увагу чиновники звертали на те, щоби при формуванні каталогу були використані відповідні рекомендації (наприклад, «Примітки каталогізації в польських бібліотеках. Алфавітний каталог друків» (Варшава, 1934)).

²² Алексієвцев Л. Розвиток освіти ... С. 235–238.

²³ Шкільний 1924–25 рік. *Учительське слово*. 1925. Ч. 8–9. С. 25.

²⁴ ЦДАЛ України. Ф. 179. Оп. 5. Спр. 285. Арк. 1–8.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

Існували й певні застереження щодо формування каталогів: алфавітний і предметний мали формувати винятково школи III ступеня. У школах I ступеня бібліотекарі мали використовувати алфавітний каталог у вигляді настінного плакату, а у школах II ступеня його поділяли відповідно до рівня знань учнів²⁷.

Щодо умов збереження літератури відзначено, що кожна книга повинна бути загорнена в білий/кольоровий папір і пронумерована на торці. Профільне міністерство рекомендовано нагадувати молоді мету бережного ставлення до книжки (естетика, гігієна, матеріальні кошти тощо). На звороті першої обкладинки – клеїти екслібрис, а останньої – листочок, куди вносити зауваження про різні пошкодження.

Значну увагу в інструкції звернено на особливості видачі книг читачам, дотримання контролю за їх поверненням і веденням статистики руху літератури й читачів. Заохочувалося виготовлення бібліографічних карточок та коробок для їхнього збереження учнями на практичних заняттях. Також бібліотекарям надано адреси для купівлі необхідних матеріалів для бібліотечної роботи (каталожні картки, читацькі формуляри, бланки для ведення статистики і звітів, екслібриси тощо). Відзначу, що бібліотечний реквізит друкувала державна друкарня (вул. Зелена, 7) і Товариство народної школи (вул. Чарнецького, 1)²⁸.

Після травневого перевороту 1926 р. у Другій Речі Посполитій з новою силою продовжено курс державної асиміляції національних меншин, передусім українців. На практиці це означало, що завдання школи полягало у вихованні свідомого польського громадянина через прив'язаність до державних інституцій та традицій тощо. Важливу роль у цьому процесі відводили шкільним бібліотекам, а також книгозбірням, які функціонували при громадських інституціях, передусім Товариства школи народної.

Окрім центральної влади, значну увагу розвитку бібліотечної сфери приділяли місцеві чиновники. Зокрема, наприкінці 1927 р. Кураторія Львівської шкільної округи розглядала питання про стан бібліотек у загальноосвітніх школах. У документі від 31 грудня того ж року за підписом куратора І. Питляковського, наголошено на необхідності:

- провести детальну інвентаризацію бібліотек державних і приватних шкіл не пізніше 1 березня 1928 р.;
- зберігати інвентаризаційні акти серед шкільної документації та надавати їх для ознайомлення інспекторам;
- визначити кількість літератури, яку отримала бібліотека, починаючи від квітня 1925 р.;
- вказати кількість книг польською, українською та німецькою мовами;
- готувати статистичні відомості про внутрішній бібліотечний рух у шкільних закладах до 15 серпня щороку²⁹.

Директива Кураторії Львівської шкільної округи стала основним документом, який зберігав чинність упродовж міжвоєнного періоду XX ст. і започаткував тотальний контроль над бібліотечною сферою. Надалі директори шкіл зобов'язувалися щорічно подавати звіти, в яких мали фіксувати кількість книг,

²⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 179. Оп. 5. Спр. 285. Арк. 1–8.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Спр. 283. Арк. 1.

їх стан, пристосованість приміщень до потреб книгозбірні, а також вказувати на читацькі уподобання учнів.

Тотальному контролю влади підпадали також бібліотеки національних меншин, зокрема українських національно-культурних, педагогічних товариств. Стимулюючим чинником для їх розбудови була відсутність державного фінансування і толерування влади, а також штучні перепони на шляху до поширення українських друкованих видань. Зокрема, 15 квітня 1927 р. товариства «Просвіта» та «Рідна школа» заявили, що організацію курсів для неписьменних паралізували адміністративні та шкільні органи. Останні наполягали на тому, що питання організації курсів із ліквідації неписьменності належить до компетенції шкільної адміністрації³⁰.

Проблему остаточно врегулювало розпорядження міністра освіти Польщі щодо «Заснування приватних курсів для дорослих» від 13 березня 1933 р. Дозвіл організувати курси для навчання неписьменних міг бути наданий усім товариствам, у статутах яких зазначена ця умова. На курси при читальнях можна було зарахувати лише членів «Просвіти». Отже, кожен, хто хотів навчитися грамоти, мав стати членом цієї читальні. Однак розпорядження ввело й певні обмеження: заборону приймати дітей шкільного віку, а також видавати будь-які посвідчення про навчання/закінчення курсів. Контроль за їх проведенням здійснювала Львівська шкільна кураторія. Про періодичні курси потрібно було повідомляти адміністративну владу окремих зверненням.

У 1930/1931 н. р. оприлюднено нову редакцію гімназійних програм, у які реалізовано прагнення Міністерства віровизнань і публічної освіти остаточно ліквідувати відмінності між різними типами вищих гімназійних шкіл та наблизити загальну середню освіту до гуманістичного напрямку. Згодом при Кураторії Львівської шкільної округи створено Комісію з рецензування книг для українських шкіл, члени якої виступали проти написання підручників українською літературною мовою. Траплялося, що комісія не допускала до друку книги з творами визначних українських поетів і прозаїків XIX – початку XX ст., зокрема Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського та ін. Водночас у тих, які вона рекомендувала до друку, нерідко принижувалася гідність українців, спотворювалося історичне минуле³¹. На захист української школи та бібліотеки ставало все національно-свідоме громадянство Львова зокрема та Галичини загалом.

Освітня реформа 1937 р. запропонувала суспільству триступеневу систему початкових шкіл. Передбачалося, що школа I ступеня буде 4-класною, II – 6-класною, III – 7-класною. У 1938–1939 н. р. у Львівському, Станіславівському і Тернопільському воєводствах із 5 000 шкіл – 3 400 тис. (68,9 %) були I ступеня, у яких діти одержували тільки базові знання та навички (навчалася 38,7 % усіх дітей шкільного віку), у школах II – 22,9 % дітей, а III – 37,4 %³².

Реформа шкільництва вимагала безпосереднього втручання влади в бібліотечну сферу. У 1937 р. Міністерство віровизнань та освіти ініціювало вироблення нової деталізованої інструкції щодо функціонування шкільних бібліотек. Основне її

³⁰ Виздик В. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. Вип. 693: Держава та армія. С. 180.

³¹ Руда О. Розвиток освітніх процесів... С. 224.

³² Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). Київ: Наукова думка, 1985. С. 132.

завдання полягало в узгодженні роботи шкільних бібліотек із новими навчальними програмами, інтеграції книгозбірень в єдину бібліотечну мережу. Роботу над цим проектом розпочали А. Лисаковський і М. Лодинський, але початок Другої світової війни не дав реалізувати задуми.

Передбачалося, що безпосередній нагляд за шкільною бібліотекою здійснюватиме директор навчального закладу. У звітних документах він повинен був би зазначати: відповідність приміщення санітарно-гігієнічним вимогам; динаміку збільшення/зменшення книг; регламент роботи книгозбірни; кількість читачів у розрізі кожного класу; кількість прочитаних книг одним учнем упродовж року тощо³³.

Отже, упродовж 1920–1930-х років видано численні законодавчі/нормативно-правові акти, які безпосередньо або ж опосередковано регулювали бібліотечну сферу у Другій Речі Посполитій. Перші з них, оприлюднені після відновлення Польської держави, заклали основу для подальшої колонізації та асиміляції титульної нації краю, оскільки обмежували сферу використання української книги, скорочували кількість українських шкіл разом із педагогічними книгозбірнями.

REFERENCES

1. Zycie kulturalne i szkolnictwo polskie we Lwowie w latach 1921–1939. (2009–2010). *Szkice Podlaskie*, 17–18, 155–173 [in Polish].
2. Aleksievets, L. (2008). Rozvytok osvity na polskykh zemliakh u 1918–1926 rr. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: Naukovi zapysky Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*, 14, 235–238 [in Ukrainian].
3. Dekret z 28 listopada 1918 o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego. *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej*, 18, 46 [in Polish].
4. Dzieniakowska, J. (2006). Państwowa Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego we Lwowe (1926–1939). In H. Kosetka (Ed.), *Kraków – Lwów: Książki – czasopisma – biblioteki* (pp. 287–297). Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej [in Polish].
5. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. (1921), 16, 97 [in Polish].
6. Kemin, V. (1997). *Rozvytok osvity y pedahohichnoi dumky ukrainsiv u krainakh Tsentralnoi, Skhidnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy (1918–1996 rr.)*. Kyiv: [B. v.] [in Ukrainian].
7. Koshelieva, N. (1998). Orhanizatsiia ukrainskoho vchytelstva u Skhidnii Halychyni v 1881–1914 rokakh. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorichna*, 33, 108–113 [in Ukrainian].
8. Kurliak, I. (1995). Narodne shkilnytstvo u Halychyni (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Pedahohika i psykhohohiia*, 1, 144–151 [in Ukrainian].
9. Lukiv, O. (1996). Rozvytok struktury polskykh i ukrainskykh osvitnikh zakladiv u Skhidnii Halychyni (1900–1933 rr.). *Slaliva Tarnopolensis*, 168–178 [in Ukrainian].
10. Matwijów, M. (2003). *Zaklad Narodowy imienia Ossolinskich w latach 1939–1946*. Wrocław: Towarzystwo Pryjaciol Ossoloneum [in Polish].

³³ Dzieniakowska J. Państwowa Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego we Lwowe (1926–1939). *Kraków – Lwów: Książki – czasopisma – biblioteki* / pod red. H. Kosetki]. Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. S. 287–297.

11. Oborona ukraïnskoho shkilnytstva y uchyteľstva. (Lystopad 15). Dilo, 3 [in Ukrainian].
12. Ruda, O. (2015). Rozvytok osvıtnykh protsesiv u Lvovi (1923–1939). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 16, 221–235 [in Ukrainian].
13. Shkilnyi 1924–25 rik. (1925). *Uchytelske slovo*, 8–9, 25 [in Ukrainian].
14. Sluzhbova prahmatyka. (1925, Sichen 1). *Uchytelske slovo*, 13 [in Ukrainian].
15. Slyvka, Yu. (1985). *Zakhidna Ukraina v reaktsiinii politytsi polskoi ta ukraïnskoi burzhuzii (1920–1939)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Stinia, M. (2006). Lwowska Biblioteczka Pedagogiczna – międy teorię a praktykę nauczycielskę Lwowska. In H. Kosetka (Ed.), *Kraków–Lwów: Księżki–czasopisma–biblioteki* (pp. 111–118). Kraków: Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej [in Polish].
17. Stuparyk, B. (1995). Pidhotovka uchyteľiv v Halychyni u XIX st. *Visnyk Ternopilskoho eksperymentalnoho instytutu pedahohichnoi osvity*, 1, 45–55 [in Ukrainian].
18. Tkachyk, O. (1995). Pidhotovka intelektualnoi elity v himnaziakh Halychyny. *Ridna shkola*, 6, 75–77 [in Ukrainian].
19. Trylinskyi, S. (1998). Ukraïnske shkilnytstvo v Halychyni u pershii polovyni XX st. *Osvitiany*, 2, 16–19 [in Ukrainian].
20. Ukraïnska shkola hyne. (1922, Zhovten 11). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
21. Vyzdryk, V. (2011). Z istorii ukraïnskoho shkilnytstva Halychyny v mizhvoiennyi period. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, 693, 180 [in Ukrainian].
22. Wesolowska, D. (1983). Funkcje bibliotek pedagogicznych w aspekcie historycznym. *Poradnik Bibliotekarza*, 3, 47–51 [in Polish].
23. Zavorodnia, T. (1999). Problema ukraïnskykh shkilnykh pidruchnykyv u Halychyni (20-i – 30-i roky XX st.). *Naukovyi visnyk chernivetskoho universytetu. Serii: Pedahohika ta psykholohiia*, 43, 36–43 [in Ukrainian].

Marta NADRAHA

THE LIBRARY SPHERE IN THE SECOND POLISH REPUBLIC: LEGISLATIVE REGULATION (1923–1939)

This article analyzes the legislative provision for the libraries' functioning in the Second Polish Republic in the context of the socio-cultural processes of the interwar period of the 20th century. It is shown that the restoration of Poland (1918) led to a significant modification of cultural and educational processes in Western Ukraine, especially in Lviv, which became one of the centers of spiritual development of the Ukrainians and Poles. The authorities began to use pedagogical libraries, museums, and other educational institutions for national and cultural informing of the population, trying to turn them into an important segment in the complex educational component of educated members of society. This was reflected in the legislation. The author emphasizes that the legislative and regulatory acts of the central government and state administration were extremely important for the functioning of the library sphere. For the functioning of the library sphere, legislative and regulatory acts of the central authorities and government were extremely important. Transcripts of the plenary sessions of the Polish Sejm (*Sprawozdania stenograficzne Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej*), reflecting the specifics of parliamentary debates in the country's supreme legislative body on

education and science, are analyzed. The author concludes that the end of the First World War and the Polish-Ukrainian war started a new phase in the development of the library sphere in the Ukrainian ethnic lands of Galicia. During this period, the Polish authorities, due to the separation of the political elite and other domestic and foreign policy factors 1920-1930s, failed to formulate a coherent state concept of library development and focused on the selective tolerance of public libraries, ignoring national minority book collections.

Keywords: The Second Polish Republic, library, law, Polish Sejm and Senate.

УДК [94(477.83/.86):061.233УТЛН(=161.2)–87:06.013:061.233СТЛН(100)]"1922/1924"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-55-65

Олег ФІНОГЕНОВ

*здобувач відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6666-1624>
e-mail: fom_178@ukr.net*

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ЛІГИ НАЦІЙ: СТВОРЕННЯ, СТАТУТНІ ЗАВДАННЯ, ПЕРШІ КРОКИ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

Зазначено, що геополітичні зміни в міжнародних відносинах після Першої світової війни, нові акценти у зовнішній політиці провідних європейських держав, зростання актуальності «українського питання» були головними чинниками, що стимулювали інтерес громадських діячів Галичини до питань міжнародної політики. Констатовано, що Західноукраїнське товариство Ліги Націй (ЗУТЛН), сповідуючи ідею відродження української державності, намагалося у форматі Союзу товариств Ліги Націй (СТЛН) вплинути на вирішення «українського питання». Розглянуто програмні засади діяльності, статус ЗУТЛН у СТЛН, вплив міжнародних чинників на еволюцію напрямів його діяльності. Показано взаємини ЗУТЛН з екзильним урядом ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки), українськими партіями, організаціями, установами. Проілюстровано ставлення ЗУТЛН до політики владних інституцій Польської держави в українському питанні. Відзначено, що створення товариства пов'язано з українською політичною еміграцією, а його ідеологічна платформа ґрунтувалася на ідеї невизнання Версальської системи договорів (про розподіл українських земель між СРСР, Польщею, Румунією, Чехословаччиною), ухвали Ризького мирного договору 1921 р. між Польщею, РСФРР і УСРР, а також рішення Ради послів держав Антанти від 15 березня 1923 р. Зазначено, що для реалізації статутних завдань ЗУТЛН підтримувало тісні контакти і співпрацювало з екзильним урядом ЗУНР, політичними партіями Західної України, а також із УПР (Українською парламентською репрезентацією) та іншими громадсько-політичними організаціями.

Ключові слова: ЗУТЛН, СТЛН, Польща, Західноукраїнська Народна Республіка, статут, Галичина, Ліга Націй.

На початку 1920-х років, після польсько-української війни 1918–1919 рр., «українське питання» залишалося невирішеним. Жодна європейська країна не обстоювала права українського народу на створення незалежної соборної держави. Український політикум Західної України в міжвоєнний період ХХ ст. намагався використати формат діяльності тогочасних міжнародних організацій, зокрема й

Союзу товариств Ліги Націй, для боротьби з польським владним режимом на західноукраїнських землях. Сповідуючи ідеали незалежності та соборності України, створене 1922 р. Західноукраїнське товариство Ліги Націй намагалося актуалізувати «українське питання» на міжнародній арені, хоча, зважаючи на тенденції світової політики в міжвоєнний період, його можливості та впливи були досить обмеженими.

Зовнішньополітична діяльність ЗУТЛН у першій половині 1920-х років – малодосліджена проблема в сучасній українській та зарубіжній історіографії. Окремі аспекти відображено у працях О. Кольського¹, А. Круглашова², В. Кушніра³, А. Мельника⁴, Н. Литвин⁵, О. Павлюка⁶, Ю. Рубахи⁷, Т. Шинкаренка⁸ й ін. Стаття опирається на значний джерельний матеріал: архівні матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Львові (ЦДІАЛ України) та неопубліковану мемуарну літературу. Основна мета розвідки – дослідити особливості створення і перші кроки ЗУТЛН у контексті міжнародних відносин початку 1920-х років.

Ідея створення ЗУТЛН визріла в середовищі української політичної еміграції у Відні. У листі до президента УНРади (Української Національної Ради) Євгена Петрушевича від 11 грудня 1921 р., відповідно до ухвал закордонної групи УНТП, Роман Перфецький запропонував утворити три організації: ЗУТЛН, Українське товариство Ліги Націй та окреме товариство для Кубанських земель. Водночас виступив із проєктом утворення єдиного українського товариства – Союзу товариств Ліги Націй українських земель – із метою координації їхньої діяльності. «В цілі створення в лояльнім співділанню наших партій і Уряду незвичайно важної як для ідеї державности всіх українських земель так для нашої галицької державної справи організації Товариства Ліги Націй, дозволив я собі предложити Вам, Високодостойний Пане Президент, начерки моїх проєктів західно-українського (галицького) Товариства Ліги Націй і Союза Товариств Ліги Націй українських земель, для ласкавого заняття до них становища, заки вони стануть предметом рішень закордонних наших політичних партій на підставі дорученого мені закордонною

¹ Кольский А. Лига Наций (Ее организация и деятельность). Москва, 1934. 145 с.

² Круглашов А. Проблеми післявоєнного устрою в громадській думці українців Галичини і Буковини (1914–1918 рр.). *Питання історії Великої війни 1914–1918 рр.*: зб. наук. статей. Чернівці, 1995. С. 19–24.

³ Кушнір В. Ліга Націй та міжнародні гарантії прав національних меншин. *Нові технології навчання*: наук.-метод. зб. Київ, 1998. Вип. 22. С. 178–190; Кушнір В. Українське питання на форумі Ліги Націй (1920–1922 рр.). *Наукові зошити історичного факультету*. Львів, 1997. Вип. 1. С. 92–95.

⁴ Мельник А. Статут «Західноукраїнського товариства Ліги Націй» Ю. Романчука, Р. Перфецького як відображення дипломатичної активності емігрантського уряду ЗУНР щодо захисту права українців Галичини на вільне національно-державне самовизначення. *Часопис Київського університету права*. Київ, 2014. Вип. 1. С. 59–63.

⁵ Литвин Н. Віденський період уряду ЗУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 19. С. 266–270.

⁶ Павлюк О. Дипломатія ЗУНР (ЗОУНР). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 358–377.

⁷ Рубаха Ю. Ліга націй як міжнародний інструмент підтримання миру і безпеки в світі. Львів, 2008. 84 с.

⁸ Шинкаренко Т. Українське питання в Лізі Націй. *Вісник Київського університету міжнародних відносин*. Київ, 1997. Вип. 7, ч. 2. С. 27–31.

організацією нашої народно-трудової державницької партії, реферату», – відзначав майбутній президент ЗУТЛН⁹.

Р. Перфецький наполягав на утворенні декількох товариств: «... з осіб окремо для Придніпрянщини окремо для Кубані і окремо для нашої державної території»¹⁰. Його аргументація зводилася до кількох тез. По-перше, зазначав український громадсько-політичний діяч, з огляду на постанову п. 3 Статуту СТЛН («кожний край буде представлений в Союзі») п. 12 («голосування на Загальних Зборах Союзу повинно відбуватися “по краям”, а кожна національна делегація має право на 5 голосів»), доцільно «спробувати узискати в покликанню ся на міжнародний характер нашої галицької справи, як окремого об'єкту державно-правного під суверенітетом держав Антанти, окреме заступство для нашої державної території в Союзі Товариств Ліги Націй»¹¹.

Для координації діяльності трьох українських товариств представник закордонної групи УНТП пропонував утворити координаційний орган – Союз товариств Ліги Націй українських земель. Новоутворена організація дозволила б усунути «шкідливі впливи чужих культур на психіку, почування, політичне виховання і методи діяльності віками відділених кордонами вітій нашого народу» та сприяла би «спільному пошуванню одних шляхів і політичних концепцій та орієнтацій»¹².

Союз товариств Ліги Націй українських земель, на думку Р. Перфецького, повинен був функціонувати на таких засадах: «1. Відсутність спільного виконавчого Комітету / Виділу, спільної вибраної на певний період Президії, котрі могли би присвоїти собі “евентуально на шкоду котрої небудь української державної території постановляючі чи репрезентативні права”; 2. Створення вищого органу управління – Ради Союзу (“зложена з делегацій на правах територіальних курій”), та Генерального секретаріату (“технічно-діловий спільний орган Союзу”); 3. Для прийняття рішень / ухвал Ради Союзу обов’язкова “однодушна згода всіх територіальних курій, бо інакше дана справа спадає з порядку нарад”». Р. Перфецький зауважував, що «коли б навіть ця чисто формальна організаційна звязь між Товариствами Ліги Націй Українських земель навиді пропонуваного мною Союзу тих Товариств являлись мала в чим небудь невідповідною, чи не на часі, то думаю, що запропоновані мною постанови про Раду тих Товариств вже для всіх можливі до прийняття, а все таки ратують основну ідею співробітництва політичних громадянських чинників з усіх українських земель»¹³.

12 грудня 1921 р. пропозиції Р. Перфецького щодо утворення трьох українських товариств заслухали на засіданні управи закордонної групи УНТП, після чого «по ухвалах Комітету нашої Партійної Організації скликана буде на найближші дні загальна Конференція Партії евентуально спільно з представниками інших партій для остаточного ухвалення статуту»¹⁴.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 355. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк. 4.

¹⁴ Там само.

Власне, 20–23 січня 1922 р. відбулися установчі збори ЗУТЛН, на яких після ухвалення Статуту вибрано Президію і Головну раду товариства, викристалізовано політичну платформу, а також ухвалено резолюції та директиви для вибраної Управи. До складу Президії увійшли: Роман Перфецький (президент), Ернест Брайтер, Осип Назарук (товариші президента), Ілія Семака, Кирило Трильовський, Олександр Мартічак (секретар), о. Йосафат Жан (заступник секретаря), Айталь Вітошинський (скарбник). Склад Головної ради: Агенор Артимович, Осип Каранович, Іван Коссак, Олександр Кулачковський, Кость Левицький, Лев Левицький, Вільгельм Найман, Лев Петрушевич, Ярослав Подіяшецький. Заступниками членів Головної ради стали Дмитро Коротницький, Іван Німчук та Іван Околот¹⁵. «В сей спосіб ввійшли в склад Президії і Головної Ради як Українці так Поляки і Жиди, що стоять на становищі державної незалежності західно-українських земель, – відзначав Р. Перфецький. – При виборі Президії і Головної Ради застережно що дальші місця для національних інших меншостей і членів українських партій, які ще незаступлені в Товаристві»¹⁶.

Статут товариства розробили Ю. Романчук і Р. Перфецький¹⁷. Відповідно до нього товариство мало «опікуватися сприянням викладених у Основній угоді Ліги Націй положень та їх практичним втіленням у західноукраїнських краях і ними у тих українських областях, які на підставі Сен-Жерменських державних угод з причини їх належності до колишньої Австро-Угорської монархії вже зараз становлять особливий об'єкт міжнародного права і діють під суверенітетом країн Антанті»¹⁸.

Відповідно до основного документа ЗУТЛН, його члени повинні були би проводити широку пропаганду у пресі й громадських колах ідеї утворення самостійної та нейтральної Галицької республіки; засновувати власні підорганізації (філії); проводити анкетні опити, збори товариства і народні; відправляти меморандуми й інші відповідні звернення депутацій та делегацій товариства до Міжнародної унії товариств Ліги Націй та самої Ліги Націй, а також державних установ і парламентів усіх держав світу; співпрацювати з іншими подібними товариствами; утворювати об'єднані спілки, союзи й інші об'єднання з тією ж метою – досягнення викладених у попередніх положеннях цілей; сприяти гуманітарним організаціям і закладам у країні та за кордоном¹⁹.

Для досягнення цієї мети передбачалася відповідна організаційна структура. ЗУТЛН мало свою штаб-квартиру, членів і необхідну систему основних та допоміжних органів. Членами ЗУТЛН Генеральні збори призначили почесних членів, а також: а) засновників, які внесли одноразовий, визначений Головним комітетом, мінімальний внесок; б) жертводавців, які зобов'язалися внести визначений Головним комітетом мінімальний річний внесок щонайменше за п'ять років; в) дійсних членів; г) надзвичайних членів; д) членів-кореспондентів²⁰. Водночас дійсними могли бути: 1) всі особи, належні до української нації та засновані ними юридичні особи, організації і 2) ті особи іншої національності на західноукраїнських землях, які належать до розташованих на цих землях спільнот, якби було так, що вони шляхом вибору громадянства набули іноземного.

¹⁵ ЦДАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

¹⁶ Там само. Арк. 2.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. Арк. 3.

²⁰ Там само.

Товариство очолював президент. Головними органами були: генеральні збори, Головний комітет і президент. До компетенції щорічних генеральних зборів належали: а) визначення кількості членів Головного комітету в межах, визначених § 18–20 статуту; б) обрання Президії товариства і Головного комітету, а саме: президента, трьох віце-президентів, генерального секретаря, другого секретаря, членів Головного комітету і їх представників (§ 19 і § 20), а також обрання Контрольної комісії, яка складатиметься із трьох членів; в) призначення почесних членів та почесного президента, а також відрахування із членів; г) визначення основ діяльності товариства; д) прийняття рішення щодо зміни статуту, про вступ до будь-яких інших товариств та об'єднань з аналогічною організацією, а також прийняття рішень про розпуск товариства; ж) прийняття рішення у всіх інших справах, поставлених на порядок денний²¹.

Установчі збори ЗУТЛН також ухвалили перші політичні резолюції, що стосувалися вирішення «українського питання» і розвитку міжнародних відносин. На установчих зборах закликало вступати в лави товариства, визначено розмір членського внеску (50 крон) та ухвалено резолюції, в яких відзначено, що «коституючий Загальний Збір Західно-українського Товариства Ліги Націй... звертає увагу всіх держав і політичних чинників на те, що головними передумовами усталення міжнародних відносин і забезпечення миру світі є остаточне і якнайскоріше усунення насильства і поневолення та всіх опертих на них окупацій чужонаціональних територій та одночасне безглядне і повне зреалізованне прав націй на самовизначення, на власну їх державність і незалежність»²².

Однак щодо політичної платформи та ідеологічних принципів у товаристві не існувало єдиної думки. На які держави орієнтуватися у вирішенні «українського питання»? Чи можлива повноцінна злука УНР (Української Народної Республіки) і ЗУНР? Ці питання залишалися риторичними. Вже одна з перших нарад ЗУТЛН за участю запрошених відомих громадсько-політичних діячів засвідчила багатовекторність думок щодо можливого вирішення «українського питання» ЗУТЛН. На розширеному засіданні Президії 3 лютого 1922 р. із програмною доповіддю виступив представник ЗУНР на Паризькій мирній конференції В. Панейко, який висловив свою основну думку: «... нема іншого виходу, як союз, Федерація, – термін річ друкорядна»²³.

Доповідач переконував учасників наради, що «Версальський мир замкнув одну карту міжнародних і державних відносин, яка відкликана буде хоч мир сей кульгавий. Він накинув цілому рядови держав, в тім і побідних, як Польщі – Румунії засаду зломання суверенности. Ряд економічних, географічних і т. д. причин пре до скінчення в Європі пульверинації сил... Ні гетманщина з булавами, ні маскарад не вернеться. Європа йде до великої організації. Самостійність у давнім значінню скінчена»²⁴.

На наступній нараді ЗУТЛН (14 лютого 1923 р.) продовжено попередню дискусію. В. Панейко вкотре наголошував, що «наша орієнтація може бути тільки українська і тільки державницька. І якраз з того становища прийшов я до висновку,

²¹ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 6.

²² Там само. Арк. 3–4.

²³ Там само. Спр. 3. Арк. 2.

²⁴ Там само.

що мусимо прийти до Федерації з Росією»²⁵. На користь своєї тези він наводив низку аргументів. «Ми Галичане знаємо, що від Польщі без війни, без крові і заліза ніхто не вирве Східної Галичини... – зазначав він. – Се питання не дипломатичних заходів лише питання відношення озброєних сил на Сході Європи. Мусимо отже піти на угоду з Поляками і згодитися з колонізацією нашої землі Мазурами – або змагати до сили, яка доведе до IV-го й останнього розбору Польщі! Тою силою може бути тільки євразійська Федерація зі всіма своїми ресурсами й ніхто інший!»²⁶.

В. Андрієвський (член Української народної партії (УНП), редактор часопису «Соборна Україна») апелював В. Панейкові, зауваживши, що «Польща не хоче України, не може її стерпіти, якраз тому, що якби Україна була, то забрала б її Галичину. Польща тільки дурить Велику Україну. Україну хоче тільки український народ! Федерація не єсть розвязка, бо федерація неможлива. Хто знає Росію той се знає! Москва привик до рабства... Коли Польща говорить, що скорше віддасть Варшаву ніж Львів, то Московщина каже, що скорше віддасть Москву ніж Київ! Також федерація з бувшим російським Сходом майже неможлива»²⁷.

Наддніпрянець навіть конкретні аргументи, які, на його думку, свідчили про зацікавлення Росією українськими землями. «Відбудова давньої Росії може розпочатися лише від України, – продовжував він. – Всі ресурси може дати лише Україна. Значить відбудова Росії мусіла би піти коштом українського мужика. А що до Галичини – то Росія не схоче її... – збільшимо тільки число українських мазеп сепаратистів»²⁸. Він зауважував, що серед більшовиків існує дві течії: «Одна з них хоче Галичини лише для свого походу на захід, але прилучення її до Росії так само не хоче як друга течія між ними»²⁹.

Л. Цегельський (посол ЗУНР у Вашингтоні, член УНТП) констатував, що дискусія щодо можливих шляхів вирішення «українського питання» «ведеться вже три роки і не може скінчитися». Він відзначив: «Обі сторони мають рацію. Але обі забувають, що мішають теперішній стан і розвоєві тенденції. З реального становища має рацію п. Панейко, з розвоєвого п. Андрієвський. Тепер український народ не годен здійснити самостійности бо всі проти того і Росія і всі, а народ ще за мало свідомий, щоби проти всіх здобути самостійність»³⁰. Український посол розкритикував ідею федералізації, оскільки «до федерації треба двох, а федералістів нема ні по московським по велико-українським боці. Хоч робиться щось. Дорога до Федерації трудніша як ему [В. Панейкові – О. Ф.] здається. Нема з ким федеруватися. Що до політики Петлюри, то одиноко реальна самостійна політика: знайти мілітарну силу під боком без якої ніяка держава модерна не повстала»³¹.

Залишаючись оптимістом, Л. Цегельський резюмував: «Я вірю в те, що український нарід виграє кінець кінців велику війну: він має інтелігентність велику, багатство і традицію, яку йому треба тільки освітити. Як український народ буде міцний, то меже йому федерація з Росією буде вигідніша. Там на півночі нема

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3.

²⁶ Там само. Арк. 4.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. Арк. 5.

³¹ Там само. Арк. 5–6.

того товчка, який пхає до боротьби на Україні. А на Україні є: гнет..., горючий національний патріотизм... Росіяни Галичини не хочуть і тому заявили за самостійність Галичини»³².

Розмірковуючи над стратегією подальших дій, Л. Цегельський зауважив, що «Галичане повинні велико-українську справу лишити велико-українцям. Тому, що ми за слабі аби мішатися в вирішуванні її. Галичина має окреме становище. Росія большевицька! До неї нас не прилучать. Піднесення федерації з нею спричинить, що дадуть нас провізорично до Польщі. Або самостійність або до Польщі. Значить, ми мусимо стояти на самостійности. Як на Сході буде добре, то наш сойм не буде такий дурний, або не йти на Схід»³³.

Своє бачення вирішення «українського питання» висловив член ЗУТЛН о. Жан (монах ЧСВВ, канадський француз за походженням). Він відзначив, що «на виробленні націй не треба століть. За три тижні переродилася Галичина! З Заліщик вийшли ми з 5 000 людей, а до Бучача дійшли ми з 20 000, а потому під сам Львів дійшли масою. Так буде і на Великій Україні: стануть і поженуть Москалів до Москви, а у нас Поляків до Варшави! Треба піддержувати народ у тій думці, що він всемогучий»³⁴.

К. Трильовський (член Української селянсько-радикальної партії) наполягав, що «треба вчити народ боротися! Треба збирати гроші на те в Америці – ще більше! Без помочі чужої держави не здобудемо своєї держави, але треба, щоби було кому помагати. Є тепер слабо, але се передишка. Річ еміграції ту слабкість усунути. Мусимо стати на самостійницьким становищі. Федерація! Але федеруватися з тим, хто є! З ким? Федерація – річ реальна, але говорити з тим, хто є: є Ленін, є Троцький і т. п. ... Вони імперіялісти всі, – дуже великого бука треба, аби такого медведя як Росія научити чогось»³⁵.

Член УРП Я. Подляшецький навів приклад, яким поляки добилися самостійності – «кокотували на всі боки...»³⁶. Він констатував: «Треба ролі поділити. Якби взяти се з тої точки, то я можу пожелати Д-рови Панейкови успіху. Але він представляє, що самостійности не осягнемо і треба з неї зрезигнувати та пійти на федерацію. Пригадую його аргументи. Сеж зміна політичної лінії! Тому кажу, що его погляд не стійкий. Бо дістати добру Федерацію можна жадаючи самостійности! Але на питанні Польща, чи Росія – вибрати треба Росію, із-за хоч би знищення кордону з нами...»³⁷.

Створення ЗУТЛН – тільки перший крок на шляху до повноправного членства у СТЛН. Зважаючи на протидію польського товариства, а також небажання європейських держав вирішувати «українське питання», перед українським товариством стояло складне завдання, вирішення якого вимагало консолідованої праці української політичної еміграції та національно-свідомої еліти Галичини.

1 квітня 1922 р. ЗУТЛН надіслав листи до Головного секретаріату СТЛН, а також англійського, французького, італійського, бельгійського, німецького, російського, угорського товариств, в якому запропоновано внести зміни до Статуту

³² ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 5–6.

³³ Там само.

³⁴ Там само. Арк. 7.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

СТЛН³⁸. На VII Загальній конференції СТЛН ухвалено рішення, яке легалізувало вступ до товариства українських організацій. У документі відзначено: «З уваги на те, що Міжнародня Унія Товариств Ліги Націй повинна для уможливлення собі сповня високих внеслих своїх цілей і завдань дати можливість безпосереднього належання до Унії національним Товариствам Ліги Націй також з тих країв, котрі хоч не становлять самостійних державних організацій, але у відношенню до держав, в які входять, представляють собою будьто несамостійні /федеративні / державні одиниці будьто на них правно забезпечені суть для населення сих країв автономні права»³⁹.

П. 3 Статуту СТЛН передбачав, що до складу СТЛН можуть увійти «Товариства Ліги Націй також тих країв, котрі хоч не становлять самостійних державних одиниць організацій, але у відношенню до держав, в які входять, представляють собою будьто несамостійні / федеративні / державні одиниці будьто на них правно забезпечені суть для населення сих країв автономні права»⁴⁰.

Для захисту прав національних меншин СТЛН створила спеціальну Комісію національних меншин. До її складу входили «щонайменше один член Т-ва, або Національної Федерації». Вона була уповноважена «постійно займатися долею меншостей, раси, мови, віри і робити періодичні звіти Раді Унії про скарги, які ця Комісія вважала гідними до розглядання». Новостворений орган СТЛН «мусив мати в своєму складі певну кількість делегатів Товариств національних меншостей без ушкодження прав кожного Т-ва меншости, яке мусить бути представлено кожний раз як інтересуюче його питання буде поставлено на обговорення». Також Рада СТЛН могла (за потреби) передати скарги до Ліги Націй. Водночас «у випадку спішности Комісія мала право відіслати відповідну скаргу безпосередне до Ради Ліги Націй». Протести національних меншин направлені до СТЛН повинні були би «бути доложені Генеральним Секретарем тій Асоціації або федерації заінтересованої країни з проханням зробити відповідну анкету»⁴¹.

3–7 червня 1922 р. у Празі проходив VI Конгрес СТЛН, який «між іншими справами мав порішити прийатте Західно-українського Товариства Ліги Націй до Союзу»⁴². На нього прибула численна делегація ЗУТЛН. «Наша делегація розвинула серед членів Конгресу інтензивну і широку пропаганду за прийаттем Західно-українського Товариства, однак ситуація в перших днях Конгресу була для нас некористна з причини сильної контракції польських делегатів», – зауважували представники ЗУТЛН. Згодом, «по невдачній спробі цілковитого відрочення справи прийаття нашого Товариства на засіданню Конгресу в дни 5 червня ср. відослано по промові дра. Ол. Марітчака справи предложені нашим Товариством до першої і п'ятої Комісії, які мали прийти з відповідними внесеннями перед Конгрес»⁴³.

6 червня 1922 р. на засіданні п'ятої комісії від імені ЗУТЛН із доповідями виступили О. Марітчак («Державно-правне становище східно-галицької справи») та М. Лозинський («Історичні основи нашої державности»), після чого «слідували відповіді і закиди особливо що до статуту нашого Товариства зі сторони польських

³⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

³⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 4.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само. Спр. 21. Арк. 2.

⁴² Там само. Спр. 16. Арк. 1.

⁴³ Там само.

делегатів графа Лося і проф. Дембінського, на які відповів іменем нашої делегації Др. Ол. Марітчак»⁴⁴. У підсумку були схвалені резолюції: 1. «Комісія є погляду, що з причини на особливе становище Східної-Галичини (Західної України), признане її великими державами Антанти численними рішеннями виданими в тій справі, належить її уважати окремим краєм» (пропозиція делегації Великої Британії) (прийнята 15 голосами «так», 1 «проти» та 3 «утрималися»). 2. «Шеста Конференція жалує, що правне становище Східної Галичини зістає до тепер невияснене і уважаючи, що сучасний стан сеї території спричинює великі труднощі, висказує побажання, щоби правне становище Східної Галичини порішено в можливо найкоротшим часі» (пропозиція голландської делегації прийнята одностайно)⁴⁵.

Наступного дня відбулося засідання першої Комісії внутрішніх справ, на якому одностайно (польський делегат утримався) прийнято рішення про вступ ЗУТЛН до СТЛН (на комісії доповідь «Про справу Східної Галичини» виголосив О. Марітчак). Після обіду того ж дня «пленарне засідання Конгресу» одностайно ухвалило рішення про прийняття у лави СТЛН ЗУТЛН, а «опісля по рефераті делегації Великої Британії подані висше резолюції». Делегація ЗУТЛН зауважила, що «ухваленне резолюції прийняв Конгрес оплесками»⁴⁶.

Члени ЗУТЛН, відповідно до програмних завдань, наголошували, що Друга Річ Посполита: 1. Позбавила автохтонне українське населення політичних і навіть громадських прав «безпечества особи, дому, майна, свободи, стоварищення, зборів і т. д.»). 2. «Заперла доступ до вищої освіти Українцям через заказ вступу на одинський університет краю у Львові». 3. «Припинювана беззглядно свобода слова і преси відносно Українців цензурою». 4. Українців жорстоко переслідують, «виточується їм карні доходження о зраду “польської” держави» («в часі польської окупації інтерновано і арештовано більше як чверть мільона Українців. В р. 1919 вимерли Українці в таборах інтернованих через пануючі там страшні відносини так масово, що кожний шостий дожив смерті»). Також наголошено, що «воєнний стан у Східній Галичині і мілітарна її окупація Польщею триває дальше мимо, що супроти замиреннями з большевиками в Ризи відпала вся рація сеї окупації»⁴⁷.

Відтак, відзначали представники ЗУТЛН, «Польща поводитьсь в тім краю так наче б він до неї належав, нищить адміністраційну інтегральність Східної Галичини, знесла галицьке намісництво і краєвий виділ, а завела на те місце воєвідства (департаменти), безправно перевела конскрипцію населення при помочи війська, з примушування його до признавання польської державности в Східній Галичині. Коли населення однодушно виступило з опором проти сего зарядження, цілі села обставлено військом а конскрипційні комісарі проти волі населення самі виповнювали рубрики державної приналежности в користь Польщі. Арешти і в'язниці заповнювалися десятками тисячів спокійних галицьких горожан а знуцання і середовічним тортурам не було кінця»⁴⁸.

Отже, створення СТЛН дало поштовх до утворення національних товариств, серед яких і ЗУТЛН. Новостворена українською політичною еміграцією організація,

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. Арк. 3.

⁴⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 1–2.

⁴⁸ Там само.

відповідно до Статуту, опікувалася сприянням викладених в Основній угоді Ліги Націй положень та їх практичним втіленням на західноукраїнських землях. ЗУТЛН перебувало «під контролем» екзильного уряду ЗУНР, який за допомогою товариства намагався «покласти якнайскорше край польській і румунській окупації»⁴⁹ на західноукраїнських землях. За декілька місяців після створення ЗУТЛН було визнано повноправним членом СТЛН. Подія спричинила бурхливу реакцію як у Галичині, так і в середовищі української політичної еміграції. На товариство покладали значні надії у вирішенні проблеми української державності на західноукраїнських землях та визволення території від польської окупації.

REFERENCES

1. Kolskyi, A. (1934). *Lyha Natsyi (Ee orhanizatsyia i deiatelnost)*. Moscow [in Russian].
2. Kruhlashov, A. (1995). Problemy pisliavoiennoho ustroiu v hromadskii dumtsi ukraintsiv Halychyny i Bukovyny (1914–1918 rr.). *Pytannia istorii Velykoi viiny 1914–1918 rr.: zb. nauk. statei*, 19–24 [in Ukrainian].
3. Kushnir, V. (1998). Liha Natsii ta mizhnarodni harantii prav natsionalnykh menshyn. *Novi tekhnolohii navchannia: nauk.-metod. zb.*, 22, 178–190 [in Ukrainian].
4. Kushnir, V. (1997). Ukrainske pytannia na forumi Lihy Natsii (1920–1922 rr.). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 1, 92–95 [in Ukrainian].
5. Lytvyn, N. (2009). Videnskyi period uriadu ZUNR. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 266–270 [in Ukrainian].
6. Melnyk, A. (2014). Statut «Zakhidnoukrajinskoho tovarystva Lihy Natsii» Yu. Romanchuka, R. Perfetskoho yak vidobrazhennia dyplomatychnoi aktyvnosti emihrantskoho uriadu ZUNR shchodo zakhystu prava ukraintsiv Halychyny na vilne natsionalno-derzhavne samovyznachennia. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1, 59–63 [in Ukrainian].
7. Pavliuk, O. (2001). Dyplomatiiia ZUNR (ZOUNR). In V. Smoliiy (Ed.), *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy* (pp. 358–377). Kyiv: Alternatyvy [in Ukrainian].
8. Rubakha, Yu. (2008). *Liha natsii yak mizhnarodnyi instrument pidtrymanna myru i bezpeky v sviti*. Lviv [in Ukrainian].
9. Shynkarenko, T. (1997). Ukrainske pytannia v Lizi Natsii. *Visnyk Kyivskoho universytetu mizhnarodnykh vidnosyn*, 7 (2), 27–31 [in Ukrainian].

Oleh FINOHENOV

THE WESTERN UKRAINIAN ASSOCIATION OF THE LEAGUE OF NATIONS: CREATIONS, STATUTORY TASKS, THE FIRST STEPS IN THE INTERNATIONAL STAGE

Geopolitical changes in international relations after the First World War, new accents in the foreign policy of the leading European countries, increasing the relevance of the «Ukrainian issue» were the main factors that stimulated the interest of Galicia's public figures in international policy. The Western Ukrainian Society of the League of Nations (ZUTLN), pursuing

⁴⁹ ЦДАЛ України. Ф. 355. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 3–4.

the idea of reviving Ukrainian statehood, tried to influence the solution of the «Ukrainian issue» in the format of the Union of Societies of the League of Nations (STLN). The author considers the program principles of activity, the status of ZUTLN in STLN, the impact of international factors on the evolution of its activities, shows the relationship of ZUTLN with the ZUNR (Western Ukrainian People's Republic) government-in-exile, Ukrainian parties, organizations, institutions. The attitude of ZUTLN to the policy of the Polish authorities on the «Ukrainian issue» is also illustrated. The formation of the society is associated with the Ukrainian political emigration, and its ideological platform was based on the idea of non-acceptance of the Versailles system of treaties (on the dividing of Ukrainian lands between the USSR, Poland, Romania, Czechoslovakia), the Treaty of Riga 1921 between Poland, the Russian SFSR, and the USSR, as well as the decision of the Council of Ambassadors of the Entente States of March 15, 1923. To implement the statutory tasks, ZUTLN kept close contacts and cooperated with the ZUNR government-in-exile, political parties of Western Ukraine, as well as with the UPR (Ukrainian Parliamentary Representation) and other public and political organizations.

Keywords: ZUTLN, STLN, Poland, the Western Ukrainian People's Republic, statut, Galicia, League of Nations.

УДК 94(477:47+57)"1932/1933":32.019.5:314.156.5(=161.2)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-66-85

ЛЕСЯ ОНИШКО

кандидат історичних наук

Член ГО «Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6022-9347>

e-mail: lesya.onyshko@yahoo.com

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ПОШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ

Схарактеризовано етапи поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. вітчизняною і світовою громадськістю. Проаналізовано історіографію. Виокремлено характерні риси й особливості поширення інформації в радянський та пострадянський періоди.

Проаналізовано головні ознаки радянського періоду: тотальне заперечення очільниками СРСР Голодомору і впровадження на території Союзу інформаційної блокади; кримінальне переслідування за будь-які згадки про Голодомор; дискредитація осіб, які поширювали інформацію; приховування, фальсифікація або й знищення викривальних документів; створення мережі агентури й упровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор; відсутність цієї теми в суспільно-політичному та науковому дискурсах.

Серед основних ознак пострадянського періоду виокремлено: долучення теми Голодомору як геноциду українського народу в суспільно-політичний та науковий дискурс; використання теми в політичній чи/або геополітичній боротьбі, організація контраверсій щодо його територіальних і хронологічних меж, тиск на міжнародні організації й уряди з метою заперечення чи/або невизнання Голодомору геноцидом; упровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про голод.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, інформація, наукові дослідження, радянський період, пострадянський період, УРСР, СРСР.

Історія Голодомору 1932–1933 рр., зокрема інформація про його геноцидний вимір, залишається інструментом політичної боротьби, а в наукових колах – предметом дискусій. Незважаючи на віддалену часову перспективу, цю тему використовують у сучасних інформаційних війнах, які стали невід’ємною частиною, серед них мережева російсько-українська. Свого часу відомий американський історик Джеймс Мейс писав: «Історія виконує різноманітні функції в різних суспільствах. В Україні, державі, скаліченій своєю власною історією, історики покликані зробити свою, скажімо так, судмедекспертизу, навіть розкопати могили й ексгумувати

мертвих – жертв минулого злочину... Для того, щоб жити далі»¹. Дослідження різних аспектів Голодомору, особливо поширення інформації про нього, можна розглядати як своєрідний акт ексгумації, необхідний, щоб подолати рецидиви тоталітарного минулого.

Один з елементів тотальної Сталінської акції, наслідком якої став Голодомор, – це інформаційна блокада². З ретроспективи сьогодення проступають два основні етапи поширення інформації про цю трагедію: радянський і пострадянський. Аналізу запропонованих етапів, кожен із яких має свої особливості та квадри, і присвячена ця стаття.

Кількість наукових праць про Голодомор в Україні вимірюється тисячами, адже він став об'єктом досліджень науковців із різних галузей суспільних, і не тільки, дисциплін. Аналізуючи наявний масив історичних робіт, варто відзначити, що більшість дослідників вивчали питання поширення інформації про цю подію. Однією з перших комплексних праць можна вважати доповідь Комісії з українського голоду Конгресу США, опубліковану в 1988 р.³. У ній систематизовано історію замовчування та ігнорування факту голоду 1932–1933 рр. в Україні і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього.

Розглянуто тему й у чисельних працях Станіслава Кульчицького⁴, Василя Марочка⁵. Неодноразово питання поширення голоду було предметом публікацій Джеймса Мейса⁶, який у 1993 р. оселився у столиці України і впродовж багатьох років працював у газеті «День» та Києво-Могилянській академії.

Історію замовчування голоду та появу теми на поверхні суспільно-політичного життя і в науковому просторі розглянув у нарисі Георгій Касьянов⁷, у посібнику – Андрій Козицький⁸, публікаціях – Людмила Гриневич⁹, виданні – Володимир В'ятрович¹⁰. Окремим аспектам цієї проблематики присвячені дослідження Я. Папуги¹¹,

¹ Мейс Д. Історія як ексгумація. *День і вічність Джеймса Мейса* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: «Українська прес-група», 2005. С. 77.

² Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Київ, 2005. С. 99.

³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4-х т. Київ, 2008.

⁴ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. С. 16–40.

⁵ Марочко В. Голод 1932–1933 років в Україні. Київ, 2003. С. 139–148.

⁶ День і вічність Джеймса Мейса / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ: «Українська прес-група», 2005. С. 447; Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене...» / за заг. ред. Л. Івшиної. Видання перше. Київ: ЗАТ «Українська прес-група», 2008. 672 с.

⁷ Касьянов Г. *Dansmacabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. 271 с.

⁸ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.

⁹ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. Специфіка радянської політики «примусової амнезії» та її наслідки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.

¹⁰ В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. С. 512.

¹¹ Папуга Я. Б. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів: Астролябія, 2008. 248 с.

А. Граціозі¹², монографія В. Веденєєва і Д. Будакова¹³, колективна наукова робота «Голод 1932–1933 років в Україні»¹⁴ та ін.¹⁵.

Аналізуючи наявний масив матеріалів, усі дослідники – і вітчизняні, і зарубіжні – виділяють два головні етапи: табу на будь-які згадки про Голодомор у СРСР і водночас спроби української діаспори поширити інформацію про українську трагедію та прорив інформаційної блокади в кінці 1980-х років і долучення теми голоду 1932–1933 рр. до політичного й академічного дискурсів в Україні та закордоном.

Від часу створення восени 1986 р. т. зв. «антикомісії» на противагу американській комісії Дж. Мейса, до оприлюднення у вересні 1990 р. книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», яка містила низку документів з архівів фонду ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, відбулися якісно нові зміни у трактуванні його причин. Якщо В. Щербицький у виступі, приуроченому 70-й річниці Жовтневої революції, згадав про голод, спричинений нібито посухою, то у брошурі С. Кульчицького «1933: трагедія голоду», що вийшла в червні 1989, його потрактовано як результат помилкового економічного курсу: «Гласність у боротьбі з голодом означала б визнання факту економічної катастрофи, якою завершився сталінський експеримент з форсуванням темпів індустріалізації. І Сталін обрав інший шлях – шлях боягузливого і злочинного замовчування становища в сільській місцевості»¹⁶.

У кінці 1980-х років відбулася, за оцінкою С. Кульчицького, якісна еволюція: від тотального заперечення самого факту до оприлюднення викривальних документів про гуманітарний злочин радянської системи, спричинений згубною хлібозаготівельною політикою. Однак обидві оцінки не відповідали дійсності, і цілеспрямованості дій, які призвели до Голодомору, вони тоді не розглядали. Належна оцінка трагедії стала надбанням пострадянського періоду.

Інші акценти розставив у питанні поширення інформації про голод Г. Касьянов. Він теж говорить про два етапи: від 1932 – до середини 1980-х років – період, коли той був «невидимим» у суспільному й науковому дискурсах, та з другої половини 1988 р., коли ця тема стала суспільно значущим явищем¹⁷.

Василь Марочко, детально аналізуючи особливості висвітлення голоду в українській і зарубіжній історіографії, відзначив різні періоди зацікавленості темою. Однак визнав, що в кінці 1980-х відбулося згортання «монополії» зарубіжної історіографії у царині науково-документального висвітлення його причин та наслідків – ця тема стала об'єктом зацікавлення вітчизняної української науки¹⁸.

¹² Граціозі А. Радянський голод і український Голодомор. *Український історичний журнал*. 2005. № 3. URL: <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> (дата звернення: 07.10.2015).

¹³ Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни» (1945–1991 рр.): монографія. Київ: Дорадо-Друк, 2013. 232 с.

¹⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка, 2010. 887 с.

¹⁵ Даревич Ю. Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світові цивілізації: II Міжнародна науково-практична конференція (Львів, 18–20 червня 2008 р.). Львів. Приватний архів автора.

¹⁶ Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. Київ, 1989. С. 59.

¹⁷ Касьянов Г. *Dansescabre: голод 1932–1933 років...* С. 29.

¹⁸ Марочко В. Концептуальні засади західноєвропейських історико-політологічних досліджень голоду. *Голод 1932–1933 років в Україні*. Київ: Наукова думка, 2003. С. 146.

Американський дослідник Джейм Мейс – безпосередній свідок та учасник глибоких змін у питанні дослідження Голодомору – в наукових і публіцистичних розвідках прагнув враховувати різні аспекти теми. На його думку, активізація питання про голод почалася ще 1983 р., коли у процесі підготовки до 50-х роковин Голодомору у США виникла ідея створення відповідної урядової комісії. Від задекларованих намірів до реалізації пройдений надзвичайно складний і тернистий шлях, що закінчився 12 жовтня 1984 р., коли тодішній президент США Рональд Рейган підписав фінансову резолюцію, в якій передбачено пункт про створення Конгресової голодової комісії. Новий етап у цьому проекті закінчився оприлюдненням результатів дослідження. Рапорт із висновками комісії передано Конгресу США 22 квітня 1988 р. А наприкінці 1990 р. світ побачив тритомник усних свідчень, який став завершальним акордом в оприлюдненні правди про штучний голод 1932–1933 рр. в Україні.

Джеймс Мейс назвав кінець 1980-х років початком оприлюднення правди про Голодомор ще й з огляду на той факт, що висновки комісії та тритомник свідчень не стали предметом подальших дискусій. «І хоч сама ідея створення Комісії, її робота викликала великий спротив у радянських колах та багатьох закордонних організаціях, підштовхуваних чи просто куплених радянським урядом, але опісля опублікування рапорту та тритомника прямо проти її висновків ніхто не виступив»¹⁹.

Необхідно відзначити, що Дж. Мейс в аналізі взяв до уваги факт еволюції в Радянському Союзі питання щодо поширення інформації про Голодомор: від тотального заперечення і вигадок «фашистських колаборантів» до визнання факту голоду 1932–1933 рр. у кінці 1980-х. Інформаційний прорив, на його думку, був спричинений кількома фактами: 1) організацією і діяльністю Конгресової голодової комісії; 2) появою книги Роберта Конквеста «Жнива скорботи»; 3) роботою Міжнародної комісії правників, створеної зусиллями Світового конгресу вільних українців у Торонто, яка хоч і відіграла важливу роль в оприлюдненні тематики, але не змогла розставити остаточні акценти, позаяк штучний голод в Україні був віднесений до питання законодавства, а не права; 4) створення в Україні оргкомітету міжнародного симпозіуму про Голодомор, який відбувся на початку вересня 1990 р. у Києві. У ході останнього було проведено різні заходи на знак ушанування пам'яті про невинно убієнних.

Нові підходи в питанні поширення інформації про Голодомор запропонувала Людмила Гриневич. Вона вважає, що протягом радянського періоду події 1932–1933 рр. офіційна влада не просто заперечувала, а й конструювала за допомогою різних методів спотворення реальності, впроваджуючи політику «примусової амнезії». Як наслідок, у повоєнного покоління 1930-ті роки асоціювалися з успіхами й перемогами СРСР і аж ніяк не з масовим голодом, репресіями, депортаціями, жертвами яких стали мільйони людей. У другій половині 1980-х років, вважає дослідниця, ситуація кардинально змінилася, й тодішнє керівництво держави взялося за конструювання нового міфу про масовий голод як спільне горе радянських народів²⁰.

В. В'ятрович вважає 1987 роком остаточного переламу у протистоянні Комітету державної безпеки (КДБ) і діаспори щодо питання Голодомору, опираючись на

¹⁹ Джеймс Мейс: «Ваші мертві вибрали мене...». С. 372.

²⁰ Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі... – С. 389–401.

той факт, що 25 грудня В. Щербицький у доповіді, приуроченій 70-річчю створення УРСР, згадав про голод, спричинений посухою²¹.

Канадський дослідник Френк Сисин, аналізуючи історію поширення інформації про Голодомор, також виділив два основних періоди: від 1930-х до 1980-х років, коли ця тема стала предметом суперечок двох діаметрально протилежних таборів – радянського уряду й українців, які жили поза межами Радянського Союзу; та період від 1990-х років до сьогодні, коли Голодомор перетворився на предмет широкого дослідження в контексті вивчення української історії та геноциду як такого. Головною рушійною силою у цьому процесі, наголосив Ф. Сисин, стала українська діаспора, яка змогла привернути увагу громадськості до трагедії завдяки чотирьом важливим проектам: 1) появі фільму «Harvest of Despair» (1984); 2) організації наукових конференцій і публікації книги Роберта Конквеста «Harvest of Sorrow» (1986); 3) створенню комісії Конгресу США для дослідження українського голоду 1933 р. (1985–1989); 4) проведенню розслідування голоду 1932–1933 рр. Міжнародною комісією юристів (1988). «Діяльність діаспори упродовж 1980-х років, – писав він, – змінювалася відповідно від визнання трагедії, невідомої загальній громадськості та малодослідженої вченими, до характеристики її як події, відомої значній кількості північних американців та європейців й основного об'єкта радянологів»²².

Юрій Даревич, співробітник Українсько-канадського дослідницького та документального центру, в доповіді, виголошеній на II Міжнародній науково-практичній конференції в червні 2008 р. у Львові, також відзначив два основні періоди щодо знання про Голодомор: до та після розпаду СРСР. Причинами ігнорування і загалом відсутності інформації про Голодомор у шкільних та університетських підручниках з історії Європи й СРСР Ю. Даревич назвав небажання правлячих кіл та інтелігенції Заходу бачити чи наголошувати на жорстокості та нелюдськості комуністичного режиму – союзника в роки Другої світової війни²³.

Монографія Д. Веденєєва і Д. Будкова «Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні у контексті “холодної війни” (1945–1991 рр.)» розглядає поширення й оприлюднення досліджень про неприродні причини голоду 1933 р. у світлі т. зв. антирадянської кампанії президента Рональда Рейгана проти «імперії зла» – СРСР, популяризуючи ідею використання теми Голодомору-геноциду у глобальному протистоянні західних спецслужб і СРСР. У праці проросійських дослідників описано розроблену КДБ УРСР спецоперацію «Фарисей», метою якої було проведення заходів, «спрямованих на зрив роз'яснювальної роботи зарубіжними центрами ООН під керівництвом ЦРУ США антирадянської кампанії з приводу начебто штучного голоду на Україні у 1932–1933 роках»²⁴.

За оцінками цих дослідників, зазначені події відбулися у другій половині 1980-х років. А впродовж 1987–1989 рр. у КДБ УРСР проводили низку заходів

²¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. С. 15–32; В'ятрович В. Прорив інформаційної блокади довкола Голодомору. *День*. 2011. 23 листопада. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/proriv-informacijnoyi-blokadi-dovkola-golodomoru.html> (дата звернення: 15.11.2015).

²² Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка, 2010. С. 159.

²³ Даревич Ю. Діаспора як чинник утвердження держави Україна... Приватний архів автора.

²⁴ Цит. за: Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 131.

із метою «нейтралізації антигромадської діяльності» представників української діаспори, у центрі якої стояла концепція геноцидності Голодомору. Однак дослідники визнають той факт, що до кінця 1980-х років ставлення до проблеми Великого голоду 1932–1933 рр. у СРСР офіційною пропагандою, ідеологією, наукою та освітою повністю замовчувалося²⁵.

Підсумовуючи огляд основних праць з історіографії про етапи поширення інформації про Голодомор, можна зробити такі висновки. Більшість дослідників відзначають два головні періоди: від початку 1930-х до кінця 1980-х та від кінця 1980-х до початку 1990-х років, коли він став предметом широкого дослідження в суспільному та науковому дискурсах. Дискусійними залишаються питання щодо оцінок основних етапів поширення інформації про Голодомор. Одні вважають закінченням радянського періоду початок активізації широких наукових і публіцистичних дискусій на території України, як-от: організація Міжнародного симпозіуму, оприлюднення документів із компартійних архівів, фактичне «експортування» теми в Україну. Другі роблять акцент на інших аспектах: дослідженні Голодомору в межах загального курсу радянологів, входженні теми в суспільний та науковий дискурси, маркуванні події, відомої загалу як в Україні, так і за її межами.

Характеристика радянського періоду. Головні ознаки радянського періоду в досліджуваній темі такі: тотальне заперечення офіційною Москвою Голодомору; **упровадження** на території СРСР інформаційної блокади; кримінальне переслідування за будь-які згадки про Голодомор; дискредитація осіб, які займалися поширенням інформації; приховування, фальсифікація або й знищення викривальних документів; дезінформація та маніпулювання протиріччями, що відбувалися в середовищі української діаспори; організація підтримки з боку авторитетних західних діячів – т. зв. «корисних ідіотів»; використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників із викривальною метою; створення мережі агентури і впровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор; відсутність теми в суспільно-політичному та науковому дискурсах.

Говорячи про загальні характеристики радянського періоду, необхідно наголосити на його неоднорідності. Тут треба виділяти ставлення до проблеми в самому СРСР й УРСР та поза їх межами.

Упродовж понад півстоліття до кінця 1980-х тема голоду у СРСР була предметом негласного табу. Публічні й навіть приватні згадки трактували спершу як контрреволюційну діяльність, згодом як антирадянську агітацію і пропаганду. Радянська влада в боротьбі за уми людей намагалася репресіями знищити пам'ять про нього. Відбувалося приховування фактів, знищення метричних книг, актів громадянського стану, перепланування цвинтарів, форсоване заселення у другій половині 1930-х знелюднених населених пунктів, засекречення результатів Всесоюзного перепису 1937 р., знищення тисяч справ Наркомату охорони здоров'я у 1941 р., де могли міститися згадки про голод.

Спробу визнати факт голоду було зроблено в СРСР у другій половині 1960-х років під тиском представників лівих організацій української діаспори Канади.

²⁵ Цит. за: Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 173.

Перший секретар ЦК КП(б)У (Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України) В. Шелест дав усне розпорядження згадати про голод у статті про економічний розвиток Української РСР в радянській англомовній газеті «News from Ukraine», що не мала широкої читацької аудиторії в підрадянській Україні. Проте стаття «загрузла» у різних інстанціях і зрештою з'явилася без згадки про голод 1932–1933 рр.²⁶

Відділ агітації й пропаганди ЦК КПУ і 5-те Управління КДБ, що займалися контрпропагандою та протидією ідеологічним диверсіям у протистоянні з «уніатсько-націоналістичними фальсифікаціями історії українського народу», слідуючи прийнятим у 1930-х догмам, які не були спростовані в період хрущовської «відлиги», продовжували дотримуватися табу на будь-які згадки про голод, ігноруючи нові виклики гуманітарної науки першої половини 1980-х²⁷. Показовим можна вважати той факт, що 25 грудня 1958 року прийнято закон СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а у Кримінальний кодекс УРСР введено ст. 62 «антирадянська агітація та пропаганда», що слугувала «правовою» основою переслідування «ідеологічно шкідливих» поглядів на історію радянського періоду.

Про голод упродовж радянського періоду в УРСР говорили лише на сторінках «самвидавів» або «тамвидавів». Г. Касьянов згадує працю авторства, ймовірно, С. Хмари «Етноцид українців в СРСР», надруковану в «Українському віснику» під псевдонімом Максим Сагайдак²⁸.

Якісно іншою виглядала ситуація поза межами Радянського Союзу. Першими носіями інформації про голод були тисячі українців, які прямували до сусідніх країн – Бессарабії (Румунії) та Західної України (Польщі), втікаючи від переслідувань радянської влади. Деякі західні газети повідомляли про трагедію, проте замовчували або не могли побачити її масштаби. Багатьом важко було повірити у факт навмисного масового вбивства державою власних громадян. А продовольчі труднощі, тим паче, видавалися чимось геть неймовірним, адже СРСР регулярно експортував зерно, навіть за демпінговими цінами й постійно відмовлявся від будь-якої міжнародної допомоги.

Елементами інформаційної війни є поширення дезінформації та дискредитація осіб, які володіють достовірними фактами. Її ознаки чітко простежуються у першій половині 1930-х років на сторінках західної преси. Поряд із викривальними репортажами про реальне становище селян в УСРР, масово поширювалися статті, що спотворювали стан справ²⁹.

В англомовній пресі у березні 1933 р. з'явилися повідомлення про голод в Україні та Північному Кавказі Гарета Джонса і Малькольма Маггеріджа – репортерів газети «Манчестер Гардіан», які одночасно побували в УСРР. Англійським журналістам негайно був закритий доступ до СРСР, їх звинуватили у шпигунстві. Трагічно склалася доля Г. Джонса, який за свою громадянську позицію став об'єктом переслідування радянських спецслужб. Під час поїздки Китаєм у серпні

²⁶ Касьянов Г. *Dansemacabre: голод 1932–1933 років...* С. 14.

²⁷ Веденєв Д. В., Будаков Д. В. *Заручниця глобального протистояння...* С. 145–146.

²⁸ Касьянов Г. *Dansemacabre: голод 1932–1933 років...* С. 12–13.

²⁹ Онишко Л. В. *На шляху до історичної справедливості: до 80-х роковин Голодомору. Національна та історична пам'ять:* зб. наук. праць. Київ: ДП «НВЦ “Пріоритети”», 2012. Вип. 2. С. 255.

1935 р. його вбили невідомі особи за загадкових обставин. Рідні й до сьогодні вважають смерть Гарета справою рук радянських виконавців³⁰.

З метою мінімалізації наслідків оприлюднення інформації про голод в УСРР два американські кореспонденти – Волтер Дюранті з газети «New York Time» та Луї Фішер із видання «Nation» – стали першими, хто публічно заперечив існування голоду в Україні. В. Дюранті був найвідомішим американським зарубіжним кореспондентом свого часу. Заперечуючи існування трагедії публічно, у приватних розмовах він допускав, що від голоду, можливо, загинуло до 10 млн осіб. «За глибину, об'єктивність, тверезу оцінку і виняткову ясність» репортажів із СРСР у 1932 р. Дюранті нагородили Пулітцерівською премією³¹.

Значні зусилля доклали українці Польщі, щоби звернути увагу міжнародної спільноти на масовий голод у Радянському Союзі. Влітку 1933 р., коли жертв обраховували мільйонами, був створений Комітет допомоги голодуючим. Тодішні українські газети писали про голод, а українські політики в Польщі організовували демонстрації і протести³². Лідер української жіночої організації «Союз українок» Мілена Рудницька виступила з ініціативою організувати міжнародний бойкот радянських товарів, апелюючи до жінок усього світу³³.

Прем'єр-міністр Норвегії Людвіг Мовінкель ініціював загальноєвропейське обговорення допомоги голодуючим. Його зусилля не мали успіху на терені Ліги Націй. Допомогти потерпілим в УСРР намагався Ватикан, особисто Папа Римський Пій XI, який підтримував тісні контакти з Українською Греко-Католицькою Церквою на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким. Через відсутність дипломатичних відносин із СРСР зробити це було вкрай важко. Уряди західних держав, зокрема Іспанської Республіки, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, саме намагалися встановити дипломатичні відносини з доти бойкотованим СРСР і до повідомлення про радянські жажіття особливого інтересу не виявляли. Робилися спроби добитися підтримки Франкліна Рузвельта, президента Сполучених Штатів, у питанні організації міжнародної допомоги голодуючим у СРСР, проте вагомих результатів це не дало.

Точнішу інформацію про події першої половини 1933-го мали спецслужби і представники дипломатичних відомств країн Заходу. Про голод був добре поінформований Беніто Муссоліні через генерального консула Італії в Харкові Серджіо Граденіго. Рапорти становили цілу книгу, яку упорядкував А. Граціозі й видано в Турині³⁴.

Контрзаходами радянської влади цього періоду стали ретельно сплановані подорожі до СРСР таких світил західноєвропейської культури, як Бернард Шоу, Ліон Фейхтвангер, Ромен Роллан, Анрі Барбюс і колишній прем'єр-міністр Франції Едуард Ерїо. Повернувшись додому, вони захоплено розповідали про радянські досягнення, про задоволених і ситих селян. На шляху т. зв. «корисних ідіотів»

³⁰ Colley M. S., Colley N. L. More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones. Newark. Nottinghamshire, 2005. P. 383–387.

³¹ Мейс Д. Історія як ексгумація... С. 59.

³² Папуга Я. Б. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 років... С. 70–82.

³³ Рудницька М. Боротьба за правду про Великий Голод. *Рудницька М. Статті. Листи. Документи* / уряд. М. Дядюк. Львів: Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1998. С. 380–433.

³⁴ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 років / уряд. Андреа Граціозі. Харків: Фоліо, 2007. С. 255.

споруджували «потьомкінські села», де роль статистів грали переодягнені працівники радянських державних органів безпеки³⁵.

Хоч західні уряди знали про голод, їхня позиція в цій справі була подібною до викладеної в документах британського Міністерства закордонних справ. У них виводили неспростовні факти масового голоду, проте відверто говорили про ігнорування одержаних свідчень. «... великий обсяг інформації про голод на Півдні Росії, аналогічної тій, що з'являлася в пресі... Однак обнародувати її ніхто не буде, оскільки це образило б радянський уряд і завдало б шкоди дипломатичним стосункам»³⁶. До того ж багато західних інтелектуалів у період Великої депресії виказували стійкі прорадянські симпатії та енергійно відкидали будь-яку критику СРСР, особливо в питанні голоду. Як зауважив Р. Конквест: «... ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що вони навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя»³⁷.

Проблематика Голодомору 1932–1933 рр. упродовж наступних майже 50 років була поза межами західної академічної літератури. Певні спроби підняти її на поверхню робили головні самі українці, які або були свідками, або ж володіли інформацією на основі розповідей очевидців. Проте вже у другій половині 1930-х років тема голоду у СРСР втратила актуальність. Канадський історик Френк Сисин вважає, що причинами цього був брак джерельної бази через закритість архівів, відсутній як такий інтерес до історії України, популярність російськомовних студій, упередженість щодо «українського націоналізму», присутність інших епохальних подій: Друга світова війна, масові репресії, зосередженість західних науковців на інституційному становленні радянської системи, питаннях соціальної історії, репресіях проти еліт і нехтування «масами», зрештою – «ліві» та проросійські симпатії. Усе це витіснило згадки про Голодомор³⁸.

З другого боку, не варто недооцінювати роботу радянських спецслужб, спрямовану на вмиле маніпулювання протиріччями в середовищі української діаспори. У дослідженні «Боротьба за правду про Великий Голод» Олена Ковальчук стверджує, що питання Голодомору в Україні було одним із причин поширення протиріч у середовищі української діаспори США і Канади³⁹. Поряд з українцями, які визнавали його існування, було чимало тих, які стверджували, що все це вигадки, брудні наклепи на першу у світі соціалістичну державу. Прихильники СРСР відносили себе до т. зв. «прогресистів» і становили основу доволі чисельних прокомуністичних, прорадянських організацій. У Канаді – це товариство «Український робітничо-фермерський дім», Робітниче допомогове товариство, Українська соціал-демократична партія Канади тощо. У Сполучених Штатах Америки до прорадянських належали:

³⁵ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення. С. 180–182.

³⁶ Мухіна М. Упокорення голодом. Київ, 1993. С. 81.

³⁷ Конквест Р. Жнива Скорботи. Київ: «Либідь», 1993. С. 8.

³⁸ Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932–1933: The role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. *Studies in Comparative Genocide* / ed. by Levon Chorbajian, Georg Shirinian. McMillan, 1999. P. 182–215.

³⁹ Ковальчук О. «Боротьба за правду про Великий Голод» (заходи української громади США і Канади з визнання Голодомору 1932–1933 років в УСРР). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 130–131.

Союз українських робітничих організацій, Українська секція Міжнародної робітничої організації та ін.

За діяльністю таких організацій пильно спостерігали радянські розвідувальні підрозділи, вмівло маніпулюючи їх настроями та діями. У 1930-х роках доходило до відкритих бійок і протистоянь між різними організаціями українців за океаном. У листопаді 1933 р. зав'язалася бійка у канадському місті Вінніпег під час віча, організованого проти штучного голоду в підрадянській Україні, на учасників якого напали представники прокомуністичного товариства «Український робітничо-фермерський дім». Зав'язався справжній рукопашний бій. У хід ішли стільці, залізні палки, каміння. Подібна ситуація склалася і в іншому канадському місті – Судборі⁴⁰.

Роль і завдання радянських спецслужб серед організацій української діаспори доволі точно визначена в роботі Д. Веденєєва і Д. Будкова. СРСР виділяв кошти на діяльність прокомуністичних організацій української діаспори, туди ж направляв і великий обсяг пропагандистичної літератури. Активно застосовували методи контрпропаганди, компрометації т. зв. «функціонерів ОУН», закидаючи їм зв'язки з нацистськими спецслужбами⁴¹.

Упродовж трьох післявоєнних десятиліть тема Голодомору з'являлась у публічному просторі української діаспори головно в річниці трагедії – 1953, 1963, 1973 рр. Вона обмежувалася локальними комеморативними акціями та публікаціями окремих досліджень, які, однак, не мали широкої аудиторії й обговорювало їх переважно вузьке коло представників української діаспори.

У 50-ті роковини Голодомору ситуація почала докорінно змінюватися. Покоління DP (displaced persons), незважаючи на протиріччя, хотіло вийти за межі свого гетто на ширшу сцену. Цьому сприяла й відповідна геополітична кон'юнктура: радянське вторгнення в Афганістан, прихід до влади Консервативної партії у Канаді й Адміністрації президента Р. Рейгана у США. Активізація українців за кордоном спричинила певні хвилювання в радянській партноменклатурі. Проте ні виступ про голод 1932–1933 рр. прем'єр-міністра Канади Брайана Малруні на засіданні Світового конгресу вільних українців у грудні 1983 р., ні резолюція Конгресу США, що описувала Голодомор як акт штучного геноциду того ж року, ні створення Конгресової голодової комісії у 1984 не виглядали для радянського керівництва такими, що могли б одержати широкий суспільний резонанс.

На думку Джеймса Мейса, така доволі пасивна позиція радянських спецслужб пояснювалася їх упевненістю в обмежених можливостях українців діаспори. А образи емігрантів-українців як спільників нацистів, петлюрівців-антилюдей, над якими радянська пропаганда довго й плідно працювала, додавала впевненості, що їх ніхто не сприйматиме серйозно. Склалася парадоксальна ситуація: знищити чи заблокувати інформацію радянська пропаганда не могла, підняти хвилю звинувачень було не з руки, відкрита дискусія була вкрай не вигідна. «Тема стосувалася не однієї людини, яку можна звинуватити, розстріляти, а потім виправдати. Це стосувалося мільйонів жертв і мільйонів свідків такої катастрофи», – констатував Дж. Мейс⁴².

⁴⁰ Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 в Україні і діаспорі. С. 45, 90–91.

⁴¹ Веденєєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 121.

⁴² Джеймс Мейс. Робота американської комісії по дослідженню голоду в Україні (1986–1990 рр.). *Джеймс Мейс: «Ваші мертва вибрати мене...»* / за заг. ред. Л. Івшиної. Київ, 2008. С. 355.

Аналізуючи радянський період, не варто применшувати роль радянських органів державної безпеки в розгортанні кампанії проти поширення інформації про голод. Вони, зокрема, активно використовували неточності або й упущення дослідників із викривальною метою. Ілюстрацією їх роботи може слугувати розповсюдження у пресі викривальних статей про використання неперевіраних фотодокументів у фільмі «Жнива відчаю» та неточних даних у книзі Роберта Конквест «Жнива скорботи». Як нещодавно стало відомо, всі ці заходи були проведені в межах спецоперації радянських спецслужб у Північній Америці під кодовою назвою «Фарисей».

Можливості спецвідділів КДБ використовував для підготовки «антигеноцидних» статей, книг, матеріалів, спрямованих на компрометацію і спростування резонансної книги та кінофільму. У зарубіжні мас-медіа оперативними каналами просували «викривальні» рецензії. Впливова канадська газета «The Globe and Mail» оприлюднила статтю із викриттям начебто маніпулятивних прийомів у фільмі «Жнива відчаю». Обструкції були піддані вмонтовані фото за 1921 р., відзняті Міжнародним комітетом допомоги голодуючим у Поволжі, кадри радянської кінохроніки з блокадного Ленінграда тощо⁴³.

Юрій Богаєвський – перший секретар посольства СРСР у Канаді у відповідь на книгу Конквеста опублікував спростування в газеті «The Globe and Mail». Він заперечував масовий голод і детально описав, начебто, саботаж куркулів в УСРР. У такому ж ракурсі подана колективна робота канадських комуністів, яку видали в Торонто у 1987 р. під авторством радянського поборника, «закордонного джерела КДБ» Дугласа Тоттла під назвою «Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard» [«Облуда, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварду»]⁴⁴. У ній піддано сумніву джерела Дж. Мейса і Р. Конквеста й обстоюється теза, що головні прихильники поширення інформації про Голодомор – «українські фашисти», які начебто намагалися замаскувати власні злочини під час Другої світової війни.

Створення мережі агентур і впровадження фейкових версій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор стали головним завданням радянських спецслужб у кінці 1980-х. Їх згубні наслідки ми відчуваємо й до сьогодні.

Доктор історичних наук Людмила Гриневиц, аналізуючи механізми входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР і УРСР, наголосила, що масовий натиск української діаспори, проголошена Михайлом Горбачовим перебудова, посилення у національних республіках сепаратистських настроїв робили тему голоду-геноциду політично небезпечною. Ці чинники спонукали радянське керівництво до пошуків нових «історичних схем». Ще однією «лінією оборони» радянського керівництва стало визнання факту голоду, однак категорично заперечувалася його штучність. Відповідно до офіційного тлумачення, він розглядався як спільне горе радянських народів – України, Дону і Кубані, Середнього та Нижнього Поволжя, Південного Уралу й Казахстану. І хоча тема Голодомору й була повернута в публічний дискурс, однак осмислити суть, причини й наслідки

⁴³ Веденєв Д. В., Будаков Д. В. Заручниця глобального протистояння... С. 133–134.

⁴⁴ Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори... С. 157.

гуманітарної катастрофи політично й світоглядно розколотому українському суспільству в кінці 1980-х так і не вдалося. Це стало справою майбутнього⁴⁵.

Характеристика пострадянського періоду. Головні ознаки пострадянського періоду такі: визнання Голодомору геноцидом; використання теми в політичній чи/або геополітичній боротьбі; організація контраверсій щодо його територіальних і хронологічних меж; тиск на міжнародні організації та уряди з метою заперечення чи/або невизнання Голодомору геноцидом; використання шантажу, неточностей або й помилок дослідників із викривальною метою; упровадження контраверсій для максимальної нейтралізації суспільно-політичних наслідків з оприлюднення правди про Голодомор, долучення теми геноциду українського народу в суспільно-політичний та науковий дискурси.

Пострадянський період хоч і охоплює порівняно невеликий відтинок часу, проте також має свої особливості та фази. Умовно можна виокремити період 1990-х – перша половина 2000-х, коли тема Голодомору увійшла в суспільно-політичний дискурс в Україні і світі, другий – 2005–2010 – роки президентства Віктора Ющенка, протягом яких вона «переросла» на новий політичний та ідеологічний рівні й відбулося перетворення Голодомору, за оцінкою Касьянова, на визначний національний символ України⁴⁶; третій – період президентства Віктора Януковича, під час якого, не без тиску Кремля, були спроби повернути тему Голодомору до «радянської схеми» як спільної трагедії слов'янських народів. Підтвердженням тези може слугувати фрагмент інтерв'ю від 27 квітня 2010 р. В. Януковича під час роботи Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ): «Але визнавати Голодомор як факт геноциду стосовно одного чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо. Це була трагедія, спільна трагедія народів, які колись входили в єдину державу – Радянський Союз»⁴⁷.

З часу опублікування висновків комісії Конгресу США з дослідження голоду в Україні до прийняття Закону України від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»⁴⁸ відбулися якісно нові зміни щодо вивчення його причин, механізмів та наслідків як геноциду українського народу. Передовсім це стосується вітчизняної історіографії. Проте за останні 20 років не вщухає інтерес до цієї теми і серед зарубіжних дослідників. У наукових колах спостерігається великий інтерес до дослідження політичних голодувань ХХ ст. Найбільший голод був у Китаї в 1960 р., де механізм трагедії дуже нагадував радянський стиль. Сьогодні влаштовують різні конференції і дебати, порівнюючи Голодомор в Україні із тими, що були в Казахстані, Китаї й Ірландії⁴⁹.

⁴⁵ Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 18. Спеціальний: «Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу» / відп. ред. С. Кульчицький; упоряд. О. Веселова. С. 234–241.

⁴⁶ Касьянов Г. Dansemacabre: голод 1932–1933 років... С. 56.

⁴⁷ Цит. з інтерв'ю В. Януковича. URL: <http://www.unian.ua/common/354330-zakon-ukrajini-pro-golodomor-pare-shanue-yanukovich-nehtue.html> (дата звернення: 18.11.2016).

⁴⁸ Закон України Про голодомор 1932–1933 років в Україні. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> (дата звернення: 10.11.2015).

⁴⁹ Кудрик Н. Голодомор – символ одіозної системи – історик Граціози. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> (дата звернення: 18.11.2015).

Однак вирішальним у прориві тотальної стіни мовчання стали незворотні процеси в українському суспільстві, пов'язані з активізацією громадськості, яка й спричинилася до краху Радянського Союзу й відновлення української незалежності.

Одним із перших успішних громадських «проектів» можна вважати збір і публікацію книги-меморіалу, ініційовану історико-просвітницькою організацією «Меморіал». Ще влітку 1988 р. Спілка письменників України ініціювала опитування свідків Голодомору. Протягом наступного року проходив збір свідчень. У підсумку вийшла книга «1933-й: Голод. Народна книга-меморіал»⁵⁰. Із майже 6 000 листів, що надійшли до газети «Сільські вісті», до книги увійшло близько 1 000. Видання підготували до друку письменник В. Маняк із дружиною Л. Коваленко-Маняк, літературною редакцією займалася Н. Дзюбенко-Мейс.

На основі зібраних свідчень автори дійшли висновку, щоукраїнське село в 1933-му було піддане геноциду. «Дехто посилається: нема документального підтвердження, щоб Сталін санкціонував кампанію Голоду на Україні. Немає актів, зате є акції. То що ж для об'єктивного дослідника має цінну – папір чи реальність?», – писав В. Макян у «Літературній Україні»⁵¹.

Публікація збірки свідчень про Голодомор мала далекосяжні наслідки. Поряд із тритомником комісії Дж. Мейса ця збірка спростовувала тезу радянського офіціозу про голод 1933 р. як «вигадку українських буржуазних націоналістів».

У незалежній Україні відбулася архівна й історіографічна революція, що дозволила, за оцінкою А. Граціозі, швидко нагромаджувати нові знання та піднести дискусії навколо теми про Голодомор на якісно новий рівень⁵².

Якщо наукове співтовариство працювало над накопиченням фактологічного та синтетичного матеріалів про Голодомор, політики та громадські діячі використовували її у політико-ідеологічних дискурсах. За оцінкою Г. Касьянова, завдяки зусиллям громадських діячів і політиків тема голоду 1932–1933 рр. перетворилася в Україні на один з інструментів у боротьбі за владу⁵³.

Питання визнання на загальнодержавному рівні Голодомору геноцидом українського народу має окрему історію. У роки президентства Л. Кравчука та Л. Кучми ситуація виглядала не надто сприятливою. З одного боку, очільники держави публічно заявляли про трагедію й навіть виділяли значні кошти на проведення комеморативних заходів. Проте, з другого боку, реальна державна політика полягала в ігноруванні, а подекуди й у відвертому саботажі зусиль громадських організацій.

Протягом 1990-х років простежується вплив комуністів у сталому опорі визнанню голоду 1932–1933 рр. геноцидом. 26 листопада 1998 р. указом президента України Л. Кучми встановлено День пам'яті жертв голодоморів. Відповідно до законодавчих актів назву цього дня тричі змінювали: 2000 р. – на День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій, у 2004 р. – День пам'яті жертв голодоморів та

⁵⁰ 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. Київ, 1991.

⁵¹ Маняк В. Народові повертається історія. А історії – правда. Роздуми над рукописом Книги-меморіалу «33-й: голод». *Літературна Україна* (Київ). 1989. 27 липня.

⁵² Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? *Український історичний журнал* (Київ). 2005. № 3. С. 121.

⁵³ Касьянов Г. *Dans le maquis*: голод 1932–1933 років... С. 36.

політичних репресій, а від 2007 р. – знову День пам'яті жертв голодоморів⁵⁴, який відзначаємо щорічно в четверту суботу листопада.

Дискусії щодо геноцидності Голодомору стали своєрідним маркером для політичних партій. Ті, що заперечували геноцид, входили до проросійського табору: Партія регіонів, Прогресивно-соціалістична партія, Комуністична партія України. Партії, яких можна віднести до правого крила, – націонал-демократи і націоналісти – підтримували тезу про геноцид.

Припускаю, що таке протистояння політиків курували публіцисти й науковці, які також мали різні погляди на причини і перебіг Голодомору. Їх також можна поділити на два табори: ті, хто підтримав тезу про геноцид і вбачав у Голодоморі державний терор у найжахливішій формі; й ті, хто заперечував таку оцінку. До другого належать російські історики, а також немало західних вчених-русистів. Вони не заперечують масових злочинів Сталіна, проте акцентують увагу на комплексних «всесоюзних причинах» голоду, без виокремлення суто українського явища. На думку С. Кульчицького, дослідники з Російської Федерації, які знають, що жертвами геноциду були й росіяни, не схильні конфліктувати з пострадянською владою, що не настільки відійшла ідеологічно й ментально від радянської, щоби визнавати геноцид власного народу⁵⁵. Серед найвідоміших російських дослідників В. Івніцький, В. Кондрашин, представники бірмінгемської школи Р. Девіс, С. Віткрофт, американський історик М. Таугер та ін. Більшість українських дослідників – С. Кульчицький, В. Марочко, О. Веселова, Г. Єфіменко, Л. Гриневич та інші – доводять геноцидну природу Голодомору.

У роки президентства А. Ющенка можна було спостерігати новий етап у зверненні до цієї теми. Проведено низку тематичних заходів як на законодавчому національному, так і міжнародному рівнях. Зокрема, 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», у якому ця трагедія українського народу визнана геноцидом. Споруджено Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні. Виявлено 3 577 місць поховань жертв трагедії у 2 668 населених пунктах. З'явилося понад 500 друкованих видань, опрацьовано чимало унікальних і до останнього часу невідомих документів. Новостворений Український інститут національної пам'яті брав безпосередню участь у підготовці «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», яка налічувала 19 томів.

Виконуючи розпорядження президента України, Служба безпеки України (СБУ) оприлюднила велику кількість невідомих документів про Голодомор, список 156 осіб, причетних до організації терору голодом в Україні протягом 1932–1933 рр. У травні 2009 р. СБУ порушила кримінальну справу за «фактом учинення геноциду 1932–1933 років». 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва визнав доведеним факт скоєння злочину геноцидом і через смерть обвинувачених справу закрито за нереабілітуючими підставами⁵⁶.

Після обрання президентом В. Януковича проросійські сили спробували одержати реванш. Було ініційовано низку заходів: переформатовано Український інститут

⁵⁴ Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення... С. 203.

⁵⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 років у світлі останніх досліджень. *Світгляд* (Київ). № 5(43). 2013. С. 70.

⁵⁶ Вісник Служби безпеки України: Спец. випуск. Київ, 2010. С. 157–200.

національної пам'яті, організовано видання досліджень про заперечення геноциду, робилися спроби внести зміни до Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

Упущення за період президентства В. Ющенко дали привід опонентам використовувати історичні питання в політичній чи геополітичній боротьбі. У пресі широко обговорювали помилки, допущені окремими дослідниками. Йдеться про «Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» (в томі Сумської області були допущені помилки у списках жертв). У російській пресі розголосу набула помилка співробітника СБУ в Севастополі, який на стенді про Голодомор розмістив фото часів Великої депресії у США⁵⁷.

Голодомор як геноцид українського народу визнано на різних рівнях у 24-х країн світу. Відмовилися це зробити парламенти Ізраїлю, Болгарії, Румунії, Словаччини, Франції, Великобританії та Німеччини. Це пояснюється, зокрема, й активною «антигеноцидною» позицією Москви. Росія вела дискусії, блокувала ухвалення рішень на рівні міжнародних організацій, використовуючи заперечення факту Голодомору в інформаційній війні проти України. За інформацією «Wikileaks» Росія шантажувала керівників деяких країн, зокрема президента Азербайджану Ільхама Алієва в питанні Нагірного Карабаху, щоби змусити його не визнавати Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду⁵⁸.

Політичний комітет ПАРЄ 26 червня 2008 р. затвердив доповідача, який мав опрацювати питання засудження Голодомору як злочину тоталітарного режиму СРСР в Україні та на інших територіях колишнього СРСР. Ним став віце-президент ПАРЄ албанець Александр Біберай. Комітет ПАРЄ з правових питань та прав людини 28 січня 2010 р. розглянув і схвалив доповідь Політичного комітету ПАРЄ з питання вшанування пам'яті жертв Голодомору, яку підготував британець Пол Роуен. У виступі дипломат наголосив, що наявний масив матеріалів дозволяє кваліфікувати Голодомор в Україні 1932–1933 рр. як цілеспрямований геноцид українського народу.

Остаточне оприлюднення результатів доповіді відбулося у квітні 2010 р. Під впливом заяви Януковича, а також через тиск російської делегації, ПАРЄ прийняла резолюцію, яка не містила визнання Голодомору актом геноциду.

Невизнання геноцидності Голодомору 1932–1933 р. Російською Федерацією має геополітичний підтекст. Росія – правонаступник СРСР, керівництво якого безпосередньо причетне до впровадження неприродного голоду. Існує вірогідність моральної та матеріальної компенсації Російській Федерації жертвам Голодомору в Україні. Такі заклики, зокрема, звучали в засобах масової інформації. З другого боку, Росія через свою позицію намагається утримати Україну у сфері впливу своїх інтересів, продукуючи тезу про голод 1932–1933 р. як спільну трагедію усіх радянських громадян.

Відомий факт, коли Міністерство закордонних справ Росії на власному сайті розмістило низку документів, пов'язаних із голодом 1930-х років у СРСР, зокрема й Голодомором в Україні. Серед близько 200 документів відсутні головні, що пояснюють його неприродність. Таку тенденційність можна пояснити намаганням

⁵⁷ В'ятрович В. Россия создала музей Голодомора в Севастополе. URL: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> (дата звернення: 20.11.2015).

⁵⁸ Wikileaks. URL: <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> (дата звернення: 22.11.2015).

заперечити його геноцидний вимір. Така ж картина спостерігається і в підбірці архівних документів «Голод в СРСР. Famine in USSR. 1930–1934 гг.»⁵⁹.

Головна увага в оприлюднених документах зосереджена на організації допомоги голодуючому населенню України. Справді, від лютого до липня 1933 р. було прийнято 35 постанов політбюро ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про видачу продовольчого, фуражного і насінневого зерна в першій половині 1933 р. Важливо розуміти, що такі заходи влади були одним з елементів репресивної політики режиму. Ті, кому пощастило вижити, йшли на колгоспні роботи, де і мали можливість харчуватися. Комуністичний режим, конфіскувавши харчі в українських селян, допомогло організував винятково через колгоспи й радгоспи.

Будь-який державний терор – це нищення частини певної спільноти, спрямований на те, щоб та, яка залишається, поводитися як того вимагає держава. У 1930 р. держава оголосила активних свідомих селян «куркулями» й репресувала, щоби примусити всіх інших об'єднуватися в колгоспи. У 1933-му влада конфіскувала в селян продовольчі запаси, а за деякий час почала годувати тих, хто вижив і був здатний добросовісно працювати в колгоспі під час посівної кампанії 1933 р. Як висловився генеральний секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор, селян-саботажників «навчили уму-розуму». Загибель багатомільйонної частини населення УСРР стала переконливим аргументом для тих, хто вижив, щоби відмовитися від єдиної доступної зброї у протистоянні з державою – активних та пасивних форм опору. Результатом сталінської винищувальної акції стала масова смертність населення. За оцінками демографів, її пік припав на березень–червень 1933 р., тобто на час, коли Україна одержувала продовольчу допомогу⁶⁰.

Після втечі В. Януковича та перемоги Революції Гідності стали очевидними невирішені питання Голодомору. І хоча відновлено домінування його концепції як геноциду, суперечки з цього приводу не вщухають і до сьогодні. Відкриття архівів та напрацювання сучасних українських і зарубіжних дослідників не зняли з порядку денного питання про причини та кількість жертв. Вирішення цих проблем – справа майбутнього. І в цьому важливими є відкритість до діалогу, залучення комплексу різних наукових методів, впровадження інтердисциплінарності, залучення компаративного, порівняльного підходів, які можуть послужити запорукою подальшого поступу голодоморознавчих студій.

Підсумовуючи, треба засвідчити, що в умовах російсько-української війни гостро постала проблема виживання України як незалежної держави. Російський владний та політичний істеблішмент, провокуючи військові дії на Сході, розглядає Україну як частину «руського мира», що має з нею спільну долю й історію. Очевидно, що підкорення України більшовицькими військами та поразка у визвольних змаганнях 1917–1923 рр. стали передумовами Голодомору 1932–1933 рр.

Упродовж радянського періоду СРСР Голодомор ретельно приховували партійні радянські органи, позаяк він свідчив про антинародні, антилюдські методи комуністичного будівництва. Публічна згадка про голод у сталінські часи

⁵⁹ Голод в СССР. 1930–1934 гг. Москва, 2009. С. 518.

⁶⁰ Wolowyna O. Holodomor losses: methodological problems and research challenges. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 25–26 вересня 2008 р.) / відп. ред. І. Р. Юхновський. Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2009. С. 285.

кваліфікувалася як антирадянська агітація, варта ув'язнення в концтаборі. Та й у післясталінську епоху в радянському суспільстві добре знали, про що можна говорити вголос, а чого не варто згадувати.

Лише в 50-ті роковини трагедії правда про геноцидність комуністичного злочину увійшла в суспільно-науковий та історико-правовий дискурс і відіграла роль політичної бомби, яка разом з іншими здобутками горбачовської політики «гласності» посприяла поваленню тоталітарної радянської системи.

На цьому етапі треба відзначити провідну роль української діаспори Північної Америки, яка зуміла домогтися розгляду питання Великого голоду 1932–1933 рр. урядовою комісією Конгресу США. Цьому передувала кропітка робота науковців, які не полишали надії відновити пам'ять про Голодомор, належно вшанувати невинно убієнних і консолідувати українську спільноту.

Термін «геноцид» з'явився після Другої світової війни як категорія міжнародного права, що означає будь-які свідомі дії, спрямовані на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. Його складовими є також вбивство членів групи, заподіяння тілесних чи психічних ушкоджень, навмисне створення несприятливих умов життя, розраховане на фізичне винищення групи, насильницьке переміщення дітей однієї групи до іншої. Автор терміна Рафаель Лемків був першим, хто кваліфікував події 1932–1933 рр. у тодішній УРСР класичним прикладом радянського геноциду та найдовшим і найширшим експериментом русифікації.

Завдяки діяльності комісії Конгресу США під керівництвом Джеймса Мейса дослідження Голодомору піднялося на якісно новий рівень. Її висновки про геноцид українців із боку Й. Сталіна та його поплічників, спричинили своєрідний переворот в історичній науці й активізували дослідження про трагічні події в історії України. Адже Голодомор 1932–1933 рр. розглянули як вияв геноциду зі соціально-економічним й національним підґрунтям.

В Україні серйозні кроки у вивченні та кваліфікуванні подій 1932–1933 р. як геноциду були зроблені лише на пострадянському етапі, тобто після проголошення незалежності. Ними стали: ухвалення Верховною Радою України 28 листопада 2006 р. Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», розслідування Службою безпеки України кримінальної справи № 475, порушеної 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр. за ознакою злочину, передбаченою ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України, й винесення Апеляційним судом м. Києва 13 січня 2010 р. постанови, яка підтвердила доведеність та обґрунтованість висновків розслідування про вчинення Сталіним, Молотовим, Постишевим, Косіором, Чубарем, Хатаєвичем злочину, кваліфікованого як геноцид частини української національної групи шляхом вбивства голодом.

Тим самим Голодомор 1932–1933 рр. в Україні було кваліфіковано злочином геноциду на офіційному рівні й створено юридичне підґрунтя для засудження дій комуністичного тоталітарного режиму як злочинницьких та антилюдських.

Незважаючи на зусилля української дипломатії, Голодомор визнали геноцидом лише трохи більше 20-ти іноземних держав на різних рівнях. Актуальними залишаються питання ґрунтового дослідження Голодомору як геноциду та забезпечення широкого визнання його геноцидності міжнародною спільнотою. Саме з

цією метою Верховна Рада України 7 грудня 2016 р. ухвалила постанову про звернення до демократичних держав світу щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. злочином геноциду українського народу⁶¹.

Такі кроки необхідні для забезпечення України від зазіхань північного сусіда, протидії стратегічним планам сучасного російського імперіалізму з його ідеєю «русского мира», забезпечення умов для демократичного розвитку незалежної Української держави. Адже трагедія Голодомору – пересторога всім українцям, і його всебічне вивчення й засудження геноцидності слугуватимуть застереженням від подібних трагедій у майбутньому.

REFERENCES

1. Colley, M. S., & Colley, N. L. (2005). *More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*. Newark. Nottinghamshire [in English].
2. Darevych, Yu. (2008). Diaspora yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference: *Ukrainska diaspora u svitovi tsyvilizatsii*, Lviv, 18–20 chervnia 2008. Lviv [in Ukrainian].
3. Dzheims, M. (2008). Robota amerykanskoï komisii po doslidzhennii holodu v Ukraini (1986–1990 rr.). In L. Ivshyna (Ed.), *Dzheims Meis: «Vashi mertvi vybraly mene...»*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa» [in Ukrainian].
4. Herasymenko M. (Ed.). (2010). *Visnyk Sluzhby bezpeky Ukrainy: Spets. vypusk*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Holod v SSSR. 1930–1934 hh. (2009). Moscow [in Russian].
6. Hratisiozi, A. (2005). Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukrainskyi Holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiia? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 121 [in Ukrainian].
7. Hratisiozi, A. (2005). Sovetskii holod i ukrainskii Holodomor. *Otechestvennye zapiski*, 1. Retrieved from <http://www.strana-oz.ru/2007/1/sovetskiy-golod-i-ukrainskiy-golodomor> [in Ukrainian].
8. Hratisiozi, F. (Comp.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiiskykh dyplomativ 1932–1933 rokiv*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
9. Hrynevych, L. (2007). Holod 1932–1933 u publichnii kulturi pamiaty ta suspilnii svidomosti v Ukraini. Spetsyfika radianskoï polityky «prymusovoi amnezii» ta yii naslidky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 17, 389–401 [in Ukrainian].
10. Hrynevych, L. (2008). Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir u SRSR ta URSR naprykintsi 1980-kh. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 18: «Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu», 234–241 [in Ukrainian].
11. Ivshyna, L. (Ed.). (2005). *Den i vichnist Dzheimsa Meisa*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa» [in Ukrainian].

⁶¹ Постанова Верховної Ради України. 2017. 7 грудня. URL: www.rada.gov.ua/news/Novyny/138166.html / (дата звернення: 08.12.2016).

12. Kasianov, H. (2010). *Dansemacabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh)*. Kyiv: Nash chas
13. Konkvest, R. (1993). *Zhnyva Skorboty*. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].
14. Kovalchuk, O. (2008). «Borotba za pravdu pro Velykyi Holod» (zakhody ukrainskoi hromady SShA i Kanady z vyznannia Holodomoru 1932–1933 rokiv v USRR). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvid. zb. nauk. prats*, 18: «Holod 1932–1933 rokiv – henotsyd ukrainskoho narodu», 130–131 [in Ukrainian].
15. Kovalenko, L., & Maniak, V. (Eds.). (1991). *33-y: Holod. Narodna knyha-memorial*. Kyiv [in Ukrainian].
16. Kozytyskyi, A. (2012). *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navch. posib. dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
17. Kudryk, N. *Holodomor – symvol odioznoi systemy – istoryk Gratsiozi*. Retrieved from: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25143980.html> [in Ukrainian].
18. Kulchytskyi, S. (1989). 1933: trahediia holodu. Kyiv [in Ukrainian].
19. Kulchytskyi, S. (2005). *V. Holod 1932–1933 rr. v Ukraini yak henotsyd*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Kulchytskyi, S. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv u svitli ostannikh doslidzhen. *Svitohliad*, 5 (43), 70 [in Ukrainian].
21. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Maniak, V. (1989, Lypen 27). Narodovi povertaietsia istoriia. A istorii – pravda. Rozdumy nad rukopysom Knyhy-memorialu «33-y: holod». *Literaturna Ukraina* [in Ukrainian].
23. Marochko, V. (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Marunchak, M. (1985). *Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia. 1932 i 1933 v Ukraini i diaspori*. Winnipeg [in Ukrainian].
25. Meis D. (2005). Istoriiia yak ekshumatsiia. In L. Ivshyna (Ed.), *Den i vichnist Dzheim-sa Meisa*. Kyiv: «Ukrainska pres-hrupa», 2005 [in Ukrainian].
26. Mukhina, M. (1993). *Upokorennia holodom*. Kyiv [in Ukrainian].
27. Onyshko, L. V. (2012). Na shliakhu do istorychnoi spravedlyvosti: do 80-kh rokovyn Holodomoru. *Natsionalna ta istorychna pamiat: zb. nauk. prats*, 2, 255 [in Ukrainian].
28. Papuha, Ya. B. (2008). *Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: Moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
29. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 7 hrudnia 2017. Retrieved from www.rada.gov.ua/news/Novyny/138166.html/ [in Ukrainian].
30. Rudnytska, M. (1998). Borotba za pravdu pro Velykyi Holod. In M. Diadiuk (Comp.), *Rudnytska M. Statti. Lysty. Dokumenty* (pp. 380–433). Lviv: Vyd-vo Ottsiv Vasylian «Misioner» [in Ukrainian].
31. Smolii, V. (Ed.). (2010). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychyny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
32. Sysyn, F. (1999). The Ukrainian Famine of 1932–1933: The role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. In L. Chorbajian, G. Shirinian (Eds.), *Studies in Comparative Genocide* (pp. 182–215) [in English].

33. Sysyn, F. (2010). *Naukovo-publitsystychna literatura ukraïnskoi diaspory z problem holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraïni: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
34. Viatrovych, V. (2011, Lystopad 23). Proryv informatsiinoi blokady dovkola Holodomoru. *Den*. Retrieved from <http://incognita.day.kiev.ua/proriv-informacijnoyi-blokadi-dovkola-golodomoru.html> [in Ukrainian].
35. Viatrovych, V. (2014). *Istoriia z hryfom «Sekretno»*. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
36. Viatrovych, V. Rossiia stvorila muzei Holodomora v Sevastopole. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2009/03/16/4474623/> [in Russian].
37. Viedienieiev, D. V., & Budakov, D. V. (2013). *Zaruchnytsia hlobalnogo protystoïannia. Trahediia Velykoho Holodu 1932–1933 rr. v Ukraïni u konteksti «kholodnoi viiny» (1945–1991 rr.): monohrafiia*. Kyiv: Dorado-Druk [in Ukrainian].
38. Wikileaks: Rossiia shantazhyrovala Azerbaidzhan «holodomorom». *Newsland*. (2010, Hruden 6). Retrieved from: <http://newsland.com/news/detail/id/596434/> [in Russian].
39. Wolowyna, O. (2009). Holodomor losses: methodological problems and research challenges. Proceedings of the International Scientific Conference: *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraïni: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka*, Kyiv, 25–26 veresnia 2008. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
40. Zakon Ukrainy Pro holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraïni. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi> [in Ukrainian].

Lesia ONYSHKO

THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: MAIN STAGES OF SPREADING INFORMATION

The study describes stages of spreading information about the Holodomor 1932–1933 by national and world public highlights specifics and features of it in the Soviet and post-Soviet periods.

Historiography has been analyzed. The main features of the Soviet period are analyzed: total denial of the USSR leaders to the Holodomor and introduction of an information blockade on the territory of the Union; prosecution for any mention of the Holodomor; discrediting persons who spread information; concealment, falsification or destruction of incriminating documents; creation of agents network and introduction of fake versions in order to minimize the socio-political consequences of the truth about the Holodomor; absence of this topic in socio-political and scientific discourses.

Among the main characteristic of the post-Soviet period are the following: joining of the Holodomor topic as a genocide of the Ukrainian people into socio-political and scientific discourses; using it in political or geopolitical struggle, organizing controversies over its territorial and chronological boundaries, pressuring international organizations and governments to deny or not recognize the Holodomor as genocide, and introducing controversies to maximize the neutralization of social and political consequences publicizing the truth about it.

Keywords: Holodomor (the Great Famine), genocide, information, scientific research, Soviet period, post-Soviet period, USSR, USSR.

УДК [329.14(438):37:329.15/477]"1919/1939"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-86-96

Oksana RUDA

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID.org/0000-0003-4361-8313
e-mail: oxana.ruda@gmail.com*

EDUCATIONAL ISSUE IN THE POLISH SOCIALIST PARTY ACTIVITIES DURING THE INTERWAR YEARS OF THE 20TH CENTURY

Educational problems were an important part of Polish political party platforms and activities during the interwar years. The Polish politicians emphasized on the national and religious nature of educational institutions, the need to create an extensive network of primary and secondary schools, providing educational institutions with appropriate material conditions for development, increase in qualification level of teachers and the formation of the Polish national consciousness at students and young people. Recognizing education as the main driver of people's revival and progress, representatives of the leading political forces, depending on ideology, supported the transformation of existing educational institutions into (ones with main Polish language), depriving national minorities of the right to study in the mother tongue, or on the contrary defending the educational rights of the non-Polish population of the state. Presentation by the Polish Socialist Party (Polska Partia Socjalistyczna, after this – PPS) various solutions of an educational problem, their relation to educational institutions with national minorities' languages of teaching, causes considerable interest of scientists up to now.

Ukrainian and foreign scientists have already analyzed some aspects of the studied problem. Much attention was given to the activities of the PPS by Polish researchers. Adam Światło presented the main forms of cultural and educational work of the party. The researcher analyzed its educational programs and highlighted the party members' struggle for the realization of their tasks¹. The PPS history, its ideological and organizational bases, forms and methods of working with electors, ways of solving educational issues offered by party members were investigated by Eugeniusz Koko². The development and activities of the PPS, as well as the party's attitude to resolving the Ukrainian issue in interwar Poland, is devoted to the work of Stanisław Michałowski³. Ideological and

¹ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981. 725 s.

² Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 1991. 234 s.

³ Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939). Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. 312 s.

political concepts of Polish governments, the position of national minorities, views of PPS members on how to deal with Ukrainian, Jewish, and German issues in the Polish state were outlined by Ryszard Torzecki⁴. Andrzej Chojnowski examined the national policy strategies of Polish governments in 1921-1939 and highlighted the activities of the Polish political parties, including the PPP, directed to resolving the national issue in Poland⁵. The author focuses on the attempts of achievement of the Ukrainian-Polish agreement in the 1930s, noting that specific methods of introducing conceptual provisions of national policy depended on executive power, current legislation, and the attitude of Ukrainians.

Also notable are the works of Ukrainian researchers. Mykola Genyk explored the ideology and activities of the Polish center-right parties, as well as revealed attempts to resolve the Ukrainian issue in the PPS's political concepts⁶. Maxim Gon paid due attention to international relations in the Western Ukrainian lands during the interwar years⁷. Ways of solving the Ukrainian problem by the Polish political parties in the interwar years, the national and educational policies of interwar Poland were highlighted by Mykola Hetmanchuk⁸. However, these researchers only indirectly concerned the educational activities of PPS.

The purpose of the article is to cover the educational issue in PPS program documents and the educational occupations of party members.

The realization of this goal implies find the key to number of tasks: to explore the solutions of an educational problem offered by party members in interwar Poland; to analyze the activities of the PPS aimed at the development of Polish-language schooling, extracurricular education, professional development courses for teachers and raising people's level of education; to trace the party members position to the introduction of utraquism concept, numerus clausus and the «bench ghetto» in higher education.

In interwar Poland, an important role in raising the educational level of the Polish population was played by the PPS established in 1919. Such famous personalities as Bronisław Limanowski, Ignacy Daszyński, Mieczysław Niedziałkowski, Jerzy Moraczewski, and others included leading party figures. At the beginning of the activity, the priorities of the PPS were maintaining the Poland independence, unification of all Polish lands, carrying out social and economic reforms⁹. Party members paid special attention to finding ways to solve the national problem in interwar Poland. The party supported the central concept of a solution of the problem of eastern territories, which would lead

⁴ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 468 s.

⁵ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. 262 s.

⁶ Генник М. Українське питання в політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920). *Галичина* (Івано-Франківськ). 1997. № 1. С. 37–43.

⁷ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. 431 с.

⁸ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.): монографія. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. 431 с.

⁹ Projekt Programu Polskiej Partii Socjalistycznej. *AAN. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I t. 1. K. 2–6.*

to an adjustment of Ukrainian-Polish relations, and, as noted by M. Niedzialkowski, would prevent the formation of a «center of rebellion and separatism» on the border with Poland¹⁰. Party members were convinced that the southeastern borderline of Poland was to be determined through bilateral Ukrainian and Polish peoples' agreements, not imposed from outside by foreign countries¹¹. In its program, the PPS advocated the territorial autonomy for national minorities that were living in the east of the state; guaranteeing them wide civil liberties; equalization in the rights of citizens of all religions and nationalities; the implementation of the articles of the 1921 Constitution on the cultural, linguistic and educational rights of national minorities; prohibition of national persecution and other. At the same time, party members accentuated the need to protect the rights of the Polish population of the southeastern voivodeships and to form a national consciousness¹².

PPP's members expressed different views on granting autonomy to Ukrainians. The left-wing of the PPS demanded to create an autonomous entity from Eastern Lesser Poland and Volhynia. According to M. Niedzialkowski, the autonomous territory should have included the Stanislaviv, Ternopil, and eastern part of Lviv voivodeships with Lviv, except the Boryslav-Drohobych basin¹³. However, Zygmunt Żuławski proposed to separate Lviv and the Boryslav-Drohobych basin from an autonomous territory that would cover Eastern Galicia and Volhynia¹⁴. On 23 July 1921, on the initiative of Tadeusz Holowko and M. Nedzialkovsky, the 18th PPS Congress adopted a resolution on the need to grant autonomy to national minorities who compactly occupy certain territories. After discussion this problem at a special party commission, in October 1921, M. Niedzialkowski offered a project of East Galicia territorial autonomy. Afterward, the concept of a solution to the Ukrainian issue appeared in the form of two territorial autonomies – for East Galicia and separately for Volhynia with South Polissya, with a possibility to unite in the future¹⁵. It should be noted that M. Niedzialkowski's autonomy project for three Galician voivodeships had drawn criticism from Polish politicians who considered that it was contrary to Polish state interests and would not lead to settlement of Polish-Ukrainian relations in

¹⁰ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. S. 19, 22–24.

¹¹ Z protokołu posiedzenia Rady Naczelnej PPS. Rezolucja w sprawie Galicji Wschodniej. 1919 grudzień 7, 8, 9, Warszawa. *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922* / red. T. Hunczak. P. 1. New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society, 1983. P. 439.

¹² Rezolucje i poprawki do poszczególnych punktów porządku dziennego XX Kongresu PPS. *AAN. Zesp.* 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I t. 6. K. 2–2a; Program PPS (z roku 1920). *Charakterystyki i programy stronnictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronnictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela* / ułożył J. Belcikowski. Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga, 1923. S. 33; Niedzialkowski M. Małopolska Wschodnia. *Dziennik Ludowy*. 1933. 15 stycznia. Nr 12; Bäcker R. Polska Partia Socjalistyczna wobec postulatu autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* / red. nauk. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Wyd-wo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. S. 400–402.

¹³ Niedzialkowski M. Sprawa Galicji Wschodniej (Referat wygłoszony na posiedzeniu Rady Naczelnej PPS w dniu 30 października). *Trybuna*. 1921. 12 listopada. Nr 45. S. 2.

¹⁴ Koko E. Wolni z wolnymi... S. 146.

¹⁵ Генік М. А. Українське питання у діяльності польських політичних партій (1920–1926): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 1997. С. 10.

the region¹⁶. The proposal of Kazimierz Domosławski and Zygmunt Zaremba to grant Ukrainians national and cultural autonomy also was not supported¹⁷.

Incidentally, the supporters of the autonomous solution of the Ukrainian issue mostly represented the «pilsudczyk» wing of the PPS. However, a bit different position was presented by Galicians party members, who opposed plans of the introduction of territorial autonomy in the eastern territories of the state. They criticized equalizing in the rights of the Ukrainian language with the Polish in governing, providing full freedom to Ukrainians at school and education. Party members were afraid that these concessions would promote the development of Ukrainian ethnic nationalism, what they associated with the risk of losing the so-called «Kresy Wschodnie». At the same time, they argued that as long as Ukrainians will remain in positions of Eastern Galicia independence, any Polish attempts to settle this issue will be debated¹⁸. Considering the high level of national consciousness of the German minority of Poland, some members of PPS, as well as in a case with Ukrainians, also were against granting them national and cultural autonomy¹⁹.

Educational goals remained unchanged in the PPS program during the interwar years. They emphasize the need to introduce a general, compulsory, secular school system with teaching in Polish and minority languages; free education at schools of all stages; construction of school premises that would meet the pedagogical, hygienic and aesthetic requirements of the time; providing students with clothes, qualified assistance in education; nutrition; providing financial assistance to young people from needy families; development of extracurricular education. There was also a need to ensure a high level of teacher training; the separation of school power from political administration²⁰. Party members advocated on the restriction of the Roman Catholic clergy's influence for school too²¹. They believed that it was closely related to the current government, and religious institutions serve political goals. In general, the PPS program both in the educational sphere and concerning national minorities, remained unchanged until 1939, however chances of its realization significantly decreased after the May Coup,

¹⁶ Protokół 3 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 21 października 1921 r. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. Warszawa; Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926 / wstęp, wybór, opracowanie i przygotowanie do druku M. Jabłonowski, W. Janowski. S. 24.

¹⁷ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej... S. 22–24; Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939). S. 59–62, 67; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 73–74.

¹⁸ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті... С. 113; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 84–85; Koko E. W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939). Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995. S. 67.

¹⁹ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 89–90.

²⁰ Projekt programu PPS na XXIII Kongres PPS. *AAN*. Zesp. 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I-8. K. 1–3a; Program PPS uchwalony na XXIV Kongresie 2 lutego 1937. *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984* / pod red. N. Kołomejczyka, B. Syzdka; wybór i opracowanie J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1986. S. 246–247. Program Polskiej Partii Socjalistycznej (uchwalony na XVII Kongresie Partii w 1919 roku i obecnie obowiązujący. *Bełcikowska A. Stronictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r.* / część ogólną oprac. J. Bełcikowski; słowo wstępne napisał A. Romer. Warszawa: Dom Książki Polskiej, 1925. S. 364–365.

²¹ Przeciwno klerykalizmowi. Przemówienie sejmowe tow. Czapińskiego. *Dziennik Ludowy*. 1924. 6 lipca. Nr 152.

1926 and coming to power of Józef Piłsudsky. If in the conditions of functioning of the democratic-parliamentary system theoretically there was a possibility of the coalition of the left-wing, center and parliamentary representation of national minorities which could support the socialists project, then after 1926 the PPS, being in opposition, could only carry out preparatory activities for the implementation of its own concepts after the probable collapse of the government²².

From the beginning, the PPS has developed active educational activities: it opened educational institutions, participated in the work of inter-party societies. Although, not many educational organizations were under the influence of the party at the beginning of its existence, for example, in Galicia – only the Mickiewicz National University. However, from year to year, the local PPS committees livened their educational activities, organized working clubs. A significant milestone in the party's educational work was the decision to convene the Central Cultural and Educational Department in August 1919. The department had to take care of raising the level of education of population and formation of the national consciousness in it to establish evening schools, libraries, reading rooms, organize various courses, national universities, and more. Based on the decision of the PPS Congress in Krakow, which took place on November 1–3, 1919, the Central Cultural and Educational Department, in a letter to party organizations of November 16, recommended them to create local cultural and educational departments which had to establish clubs, reading rooms; open courses for the illiterate, etc²³.

Until February 1921, members of the PPS conducted cultural and educational activities together with Communists, but on February 16, at a meeting of the Central Executive Committee, the resolution that obliged members of the PPS to oppose the Communists in educational and other organizations was accepted. The PPS leadership critically evaluated the educational activities of local party branches. The circular of the Central Executive Committee of February 1922 states that the sphere of cultural and educational activity is neglected, the party has not yet worked out an effective plan of work in this direction. Despite certain shortcomings in the 1920s, the PPS launched cultural and educational activities in many settlements, has been organizing various courses, theater, and vocal troupes, opening libraries and reading rooms. In the former sub-Austrian territories, in particular, in Lviv, Boryslav, and Peremyshl, PPS units had been working since 1919. However, not all local branches were able to get active. The biggest problem was the lack of Polish intelligentsia. In particular, on October 6, 1920, the PPS Committee in Peremyshl wrote this to the Central Executive Committee²⁴. To remedy the situation, the PPS began the search for new forms of cultural and educational activities, and at the end of 1922, created the Society of Working University (Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego,

²² Niedziałkowski Mieczysław. *AAN. Zesp.* 1690. Sygn. 4170. K. 161–170. (265 k.); Koko E. PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1891–1992. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Towarzystwa Naukowego im. Adama Próchnika zorganizowanej w dniach 8–9 czerwca 1992 r.* / red. M. Drozdowski, J. Mysłiński, J. Sujecki, A. Żarnowska. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza «Gryf», 1993. S. 134.

²³ Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy. 1920 r. *AAN. Zesp.* 1690. Sygn. 114/IV-5. K. 9–9a; Centralny Wydział Kulturalno-Oświatowy. Okólnik do wszystkich Organizacji Partyjnych. Warszawa, dnia 13 maja 1920 r. *AAN. Zesp.* 1251. Mikrof. 2167/2, sygn. 114/IV t. 5. K. 3. Światło A. *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939.* S. 399–400.

²⁴ Światło A. *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939.* S. 400–405.

after this – TOUR). As of 1928, the company had 168 branches, 11 of which operated in Galicia²⁵. To rise in consciousness of the PPS members served schools and various courses. From 1923 to 1930, the TOUR organized 20 working schools, mainly for party members. By the end of 1929, 180 courses were in operation, including 127 courses for illiterate, 33 professional, and 20 courses for the socio-political program. Most courses, such as Polish studies, teacher training, primary and secondary school courses, party schools, etc., were conducted by local party centers, including in Boryslav, Przemysl, and Lviv. TOUR members also joined to foundation of vocational schools. At the end of 1925, the departments of the association kept 22 libraries and 7 reading rooms, and in 1929 their numbers increased up to 86 and 54, respectively. Quite often, they were the only institutions of this type in certain settlements²⁶.

After the May Coup of 1926, the PPS transitioned into opposition, which caused numerous obstacles to the TOUR activities by the administrative authorities. In the eastern voivodeships, for example, in Volynia, the activities of local PPS units were almost completely paralyzed (partly of the termination of self-government subventions), which had a negative impact on its work, particularly cultural and educational. TOUR has been able to liven its activities a little since 1928. For example, according to the organization's report, in 1928-1929, there were 13 self-education schools and 28 different courses in 115 departments. In 1935–1939, more favorable conditions were created for the PPS and TOUR educational activities, but those centers of society where Communist influences were spreading ceased to exist due to pressure from the authorities²⁷. It should be noted that the PPS units in three Galician voivodeships differed in considerable activities. For example, in March 1936, about 7 events were organized in Lviv, including cultural and educational ones, with the number of participants from 300 to 1500²⁸.

During the interwar years, the PPS members paid due attention to both the defense of the educational rights of the Polish population and national minorities. They demanded the opening of Ukrainian university in Lviv, granting access to Ukrainians to Lviv University, stopping the persecution of students and teachers of the Ukrainian Secret University in Lviv, stopping the introduction of ultraquism concept in school, etc. These issues have repeatedly been put on the agenda of party congresses or during parliamentary speeches by PPS in the Seim²⁹. The party members recognized the German minority's right to develop national schooling, repeatedly supported similar requirements of the German ambassadors in the Seim and the Senate. They spoke out against persecutions of Germans and the restriction of German-speaking schooling, considering that guaranteeing them the linguistic, educational, cultural, religious, and other rights under the Constitution of 1921 will facilitate their assimilation in the fu-

²⁵ Działalność wydawnicza i kulturalno-oświatowa (za okres od 1 stycznia 1926 r. do 1 lipca 1928 r.). *AAN. Zesp.* 1690. Mikrof. 2167/1, sygn. 114/I-7. K. 16 a.

²⁶ Pragierowa E. Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*. 1929. 12 stycznia. Nr 12; Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 475.

²⁷ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 527, 531, 587.

²⁸ Sprawozdanie sytuacyjne z życia polskich stronnictw politycznych za miesiąc marzec 1936 r. Lwów, dnia 9 kwietnia 1936 r. *AAN. Zesp.* 1185. Sygn. 23. K. 46.

²⁹ Sprawa ukraińska. Opracowanie St. Piotrowskiego. *AAN. Zesp.* 98. Mikrof. 2314/4, sygn. 71/I-36. K. 9–17; Sprawozdanie sytuacyjne Województwa lwowskiego za styczeń 1926. Lwów, dnia 19 lutego 1926 r. *AAN. Zesp.* 1185. Sygn. 4. K. 13; W. A. Z. O uniwersytet ukraiński. *Dziennik Ludowy*. 1924. 15 września. Nr 211.

ture³⁰. The PPS members also criticized the introduction of numerus clausus and the «bench ghetto» at higher education institutions for Jewish students³¹. They supported the guarantee of Jewish cultural, linguistic, and educational rights. At the same time, they noted that linguistic contradictions between the Jews make impossible the fast solution of a cultural and educational problem. While declaring minority rights in their program, the Socialists hoped that the socio-economic development of the region would happen assimilation of all nationalities³². Let us notice that in the early 1920s, only a small part of the party recognized Jews as a separate nation. The rest regarded them as a religious or ethnic group. PPS members supported the idea of Polish Jews assimilation, believing it would take place more rapidly if some Jews had emigrated to Russia, Palestine, etc. The slogan of secular school for national minorities contained in the decrees of the 19th and 20th PPS Congresses clearly outlined their attitude to Jewish schooling. Critically perceiving the influence of «Jewish clericalism» on the life of this community, and also recognizing that the Judaism most of all had affected its separateness, they did not support the concept of a religious school. The activities of the Central Jewish School Organization (Centrale Jidisze Szul Organizacje), which developed secular Jewish schooling, received great feedback from the party members. The anti-Semitism increase in Poland was negatively perceived by the parties, which they attributed to the spread of external factors, including the anti-Semitic activities of the Hitler movement³³.

A significant criticism of the party members was caused by the implementation of the Law of 31 July 1924 on «The Organization of Schooling», which came into force in Lviv, Ternopil, Stanislawsky, Polesye, Volyn, Novogrodsk, Wilno voivodeship, Grodno and Volkovytsky. The law was adopted with Endecs' supporting, despite protests by the national minorities parliamentary group and the PPS, provided transformation of schools into the ultraquistic ones intended to educate loyal citizens from students of Polish and other nationalities in mutual respect for national features (Article 2), as well as to give them state support. Instead, communities were required to maintain national schools. Private national minority schools had to create on the same basis as Polish ones (Article 1)³⁴. Schools were allowed teaching in another language so that the minority community constituted at least 25% of the population, and the parents of at least 40 students had submitted appropriate declarations. But if there were 20 Poles in the school, it became bilingual: students were taught to read and write in Polish from the first grade, only nature studies, art, handicraft, and physical education were taught in their native language³⁵.

³⁰ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 89–90, 94.

³¹ Do wszystkich Komitetów i Wydziałów PPS. *AAN. Zesp.* 1251. Mikrof. 2167/2, sygn. 114/III t. 18. K. 14–15.

³² N. S. Pod znakiem mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd.* 1923. 30 lipca. Nr 125; Koko E. PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. S. 135.

³³ Koko E. W nadziei na zgodę... S. 81–84, 126–127; Michałowski S. Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939). S. 73–75.

³⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1213; Informacje ogólne o ludności ukraińskiej w Polsce. *AAN. Zesp.* 322. Mikrof. B. 18468, sygn. 2265. K. 209; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 224.

³⁵ Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 pp.): монографія. Львів: Вид-во Національного

PPS members suggested extending the law to Hrubieszowski, Tomaszowski, and Włodawski counties, where the Ukrainian population had been deprived of the right to open both native language and ukraine schools. They opposed using of the terms «Ruthenian», «Russian» or «Old Ruthenian nationality», considering the use of the terms «Ukrainian nationality» or «Russian nationality», and in brackets «Ukrainian». Party members spoke against Slavic minorities assimilation, recognized their right to develop their language, culture, and education. Another criticism leveled at the introduction of the ukraine concept in school. In particular, PPS ambassador Kazimierz Czapiński believed that ukraine was inherently false; it could not be combined with the recognition of Ukrainians or Belarusians as developing nations. Ignacy Daszyński noted that children could be taught a second language after 10 years³⁶.

Party members have repeatedly emphasized cutting education expenditures from the state budget compared to general expenditures. For example, if in 1928/1929 a.y. they accounted for 15.3% of the total expenditures of the state, in 1935/1936 a.y. did not exceed 14.4%. The PPS's appeal to village and city workers in September 1931, stated that by handing over hundreds of millions of Polish zlotys to the army and police, the state did not care about arming millions of citizens with the knowledge and consciousness that was far more important for the defense of the region, than keep an excessive army in peacetime³⁷. In an educational resolution adopted at the 23 Congress of the PPS in February 1934, the party criticized a sanitation camp for the introduction of «state education» in schools, which they pointed as party agitation among youth, and also indicated the inadmissibility of further clericalization of education. The resolution also referred to the neglect of national minority schools, including the Ukrainian one, by the authorities³⁸.

Therefore, in the interwar years, the educational issue occupies an important place in the PPS' activities. The party members supported the expansion of the Polish-language school network, emphasized on the need to protect the rights of the Polish population of the southeastern voivodeships, and to raise the level of their national consciousness. They joined the opening of schools, libraries, reading rooms, organized various courses, national universities. The educational activities of the PPS-based TOUR have played a significant role in raising the national consciousness of the Polish population. PPS members also paid due attention to the protection of the fundamental rights of national minorities. They demanded to guarantee the cultural, linguistic and educational rights of citizens of all faiths and nationalities, as well as providing territorial autonomy for national minorities that lived in the southeastern voivodeships of Poland. The PPS members advocated opening a separate Ukrainian university in Lviv, opposed to the persecution of students and teachers of the Ukrainian Secret University in Lviv, as well

університету «Львівська політехніка», 2008. С. 241; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. S. 225.

³⁶ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929... S. 119–121; Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. *Robotnik*. 1924. 4 lipca. Nr 181; Koko E. Wolni z wolnymi... S. 137–138.

³⁷ Światło A. Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939. S. 269.

³⁸ Rezolucja oświatowa uchwalona na XXIII Kongresie PPS (luty 1934 r.). *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939*. (Wybór materiałów) / wyboru dokonali, wstępem i przypisami zaopatrzyli B. Ługowski, E. Rudziński. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, 1960. S. 310.

as the introduction of utraqism in school, numerus clausus, and a «bench ghetto» at higher education regarding Jews.

REFERENCES

1. Bäcker, R. (1997). Polska Partia Socjalistyczna wobec postulatów autonomii terytorialnej Galicji Wschodniej. In Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka (Eds.). *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa* (pp. 397–408). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].
2. Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
3. Henyk, M. (1997a). Ukraińskie pytania w politycznych kontseptsiach polskich prawotsentrystycznych partii (1918–1920). *Halychyna*, (1), 37–43 [in Ukrainian].
4. Henyk, M. A. (1997b). Ukraińskie pytania u diyal'nosti pol's'kykh politycznykh partii (1920–1926). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Chernivtsi [in Ukrainian].
5. Hetmanchuk M. P. (2008). *Mizh Moskvoiu ta Varshavoiu: ukraińskie pytania u radiansko-polskykh vidnosynakh mizhvoiennoho periodu (1918–1939 rr.): monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Lvivska politechnika» [in Ukrainian].
6. Hon, M. M. (2006). *Osoblyvosti mizhnetichnoi vzaiemodii v konteksti politycznykh protsesiv na zakhidnoukraińskykh zemliakh u mizhvoiennyi period: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
7. Koko, E. *W nadziei na zgodę. Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939)*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995 [in Polish].
8. Koko, E. (1991). *Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego [in Polish].
9. Koko, E. (1993). PPS wobec problemu narodowościowego w Polsce w latach 1918–1939. In M. Drozdowski, J. Myśliński, J. Sujecki, A. Żarnowska (Eds.). *Stulecie Polskiej Partii Socjalistycznej 1891–1992*. Materiały sesji naukowej Towarzystwa Miłośników Historii i Towarzystwa Naukowego im. Adama Próchnika zorganizowanej w dniach 8–9 czerwca 1992 r. (pp. 130–145). Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza «Gryf» [in Polish].
10. Michałowski, S. (1994). *Myśl polityczna Polskiej Partii Socjalistycznej: (1918–1939)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
11. N. S. (1923, Lipiec 30). Pod znakiem mniejszości narodowych. *Nasz Przegląd*, (125) [in Polish].
12. Niedziałkowski, M. (1921, Listopad 12). Sprawa Galicji Wschodniej (Referat wygłoszony na posiedzeniu Rady Naczelnej PPS w dniu 30 października). *Trybuna*. (45). 2 [in Polish].
13. Niedziałkowski, M. (1933, Styczeń 15). Małopolska Wschodnia. *Dziennik Ludowy*. (12) [in Polish].
14. Papierzyńska-Turek, M. (1979). Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

15. Pragierowa, E. (1929, Styczeń 12). Kilka uwag w sprawie szkół zawodowych. *Robotnik*, (12) [in Polish].
16. Program Polskiej Partii Socjalistycznej (uchwalony na XVII Kongresie Partii w 1919 roku i obecnie obowiązujący. (1925). In Bełcikowska A. *Stronictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy: dodatek: polityczne związki młodzieży w Polsce w 1925 r.* (pp. 364–365). Warszawa: Dom Książki Polskiej [in Polish].
17. Program PPS (z roku 1920). (1923). In J. Bełcikowski (Comp.), *Charakterystyki i programy stronictw politycznych na terenie Rzeczypospolitej Polskiej. Z uwzględnieniem stronictw żydowskich, ukraińskich, niemieckich, litewskich, białoruskich i rosyjskich na ziemiach polskich. Przewodnik praktyczny dla obywatela.* (pp. 31–34). Warszawa: Księgarnia Gustawa Szylinga [in Polish].
18. Program PPS uchwalony na XXIV Kongresie 2 lutego 1937. (1986). In N. Kołomejczyka & B. Syzdka (Eds.); J. Jakubowski, A. Kochański, W. Kowalski (Comp.). *Dokumenty programowe polskiego ruchu robotniczego 1878–1984* (pp. 231–247). Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
19. Protokół 3 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów RP 21 października 1921 r. (2004). In M. Jabłonowski & W. Janowski (Comp.). *O Niepodległą i granice: w 7 t. Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926* (p. 24). Warszawa; Pułusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, (5) [in Polish].
20. Przeciwno klerykalizmowi. Przemówienie sejmowe tow. Czapińskiego. (1924, Lipiec 6). *Dziennik Ludowy*, (152) [in Polish].
21. Rezolucja oświatowa uchwalona na XXIII Kongresie PPS (luty 1934 r.). (1960). In B. Ługowski & E. Rudziński (Comp.). *Polska lewica społeczna wobec oświaty w latach 1919–1939.* (Wybór materiałów) (p. 310). Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych [in Polish].
22. Sprawy językowe w Komisji Konstytucyjnej. (1924, Lipiec 4). *Robotnik*, (181) [in Polish].
23. Światło, A. (1981). *Oświata a polski ruch robotniczy 1876–1939.* Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
24. Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929.* Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
25. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. (1924). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, (79, 766), 1212–1214 [in Polish].
26. W. A. Z. (1924, września 15). O uniwersytet ukraiński. *Dziennik Ludowy*, (211) [in Polish].
27. Z protokołu posiedzenia Rady Naczelnej PPS. Rezolucja w sprawie Galicji Wschodniej. 1919 Grudzień 7, 8, 9, Warszawa. (1983). In T. Hunczak (Ed.). *Ukraine and Poland in Documents 1918–1922* (p. 439). New York; Paris; Sydney; Toronto: Shevchenko Scientific Society, (1) [in Polish].

Оксана РУДА**ОСВІТНЄ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В МІЖВОЄННІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті проаналізовано освітню діяльність Польської соціалістичної партії у міжвоєнні роки, спрямовану на розвиток польськомовних навчальних закладів, позашкільної освіти, підвищення фахової кваліфікації вчителів, піднесення рівня національної свідомості польського населення. Члени партії долучалися до відкриття шкіл, бібліотек, читалень, організували курси: полоністичні, учительські, курси за програмою початкових і середніх шкіл, театральні та вокальні трупи, партійні школи, народні університети. Засноване членами Польської соціалістичної партії Товариство робітничого університету, завдяки активній освітній діяльності відіграло важливу роль у боротьбі з неписьменністю населення та формуванні національної свідомості поляків. Показано, що Польська соціалістична партія належну увагу приділила захисту культурних, мовних та освітніх прав національних меншин. Ці проблеми неодноразово поставали на порядку денному конгресів партії, а також їх порушували парламентарі від Польської соціалістичної партії у сеймі. Проаналізовано розроблені членами партії проекти щодо надання територіальної автономії непольському населенню, яке компактно проживало у південно-східних воєводствах Польщі. Відстоюючи права національних меншин, члени Польської соціалістичної партії висловлювалися за розвиток шкільництва з навчанням мовами меншин, відкриття окремого українського університету у Львові, виступали проти переслідувань студентів і викладачів Українського таємного університету у Львові, запровадження утравізму в шкільництві, а також *numerus clausus* та «лавкового гетто» у вищих навчальних закладах щодо єврейських студентів.

Ключові слова: Польська соціалістична партія, Польща, освітня діяльність, навчальні заклади, національні меншини.

УДК 94(477.87)"1938/1939"(063)
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-97-112

Олександр ПАГІРЯ

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Меморіального музею тоталітарних режимів
«Територія терору» (м. Львів)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-9769>
e-mail: bandusak@ukr.net*

СПІВПРАЦЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ І «КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ» У ПРОТИДІЇ ДИВЕРСІЙНИМ АКЦІЯМ ПОЛЬЩІ Й УГОРЩИНИ ПРОТИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938–1939)

Розглянуто один із маловивчених аспектів диверсійної операції Польщі й Угорщини проти Карпатської України – військову співпрацю між «Карпатською Січчю» та чехословацькою армією і безпековими органами (StOS, жандармерією, державною поліцією та фінансовою охороною) у захисті кордонів автономного краю від нападів польських й угорських диверсантів восени 1938 р. – на початку 1939 р. На підставі чеських і польських архівних документів, а також мемуарних джерел, розкрито роль чехословацьких офіцерів в озброєнні відділів «Карпатської Січі», забезпеченні їх амуніцією та вишколом, а також у залученні до спільних розвідувальних і контрдиверсійних заходів у польському й угорському прикордонні. Стверджено, що такі дії стали спільною чесько-українською відповіддю на неоголошену «гібридну війну» Польщі та Угорщини проти Карпатської України, кінцевою метою якої було створення спільного кордону в Карпатах.

Ключові слова: Карпатська Україна, «Карпатська Січ», диверсії, Польща, Угорщина, операція «Лом».

Проблема спільної диверсійної операції Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939) привертає все більше увагу істориків в Україні та поза її межами. На сьогодні цій темі присвячено десятки праць авторства польських, чеських, словацьких, угорських й українських дослідників¹. Зокрема, класична

¹ Stolarczyk J. Oddziały bojowe «Rozlucz» w akcji dywersyjnej «Lom» na Rusi Zakarpackiej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. Przemyśl, 1996. T. XI. S. 81–99; Stolarczyk J. Zarys polskiej akcji dywersyjnej «Lom» na Rusi Zakarpackiej w 1938 r. *Rocznik Przemyski*. Przemyśl, 1997. R. XXXIII. Zōit 3. Historia. S. 81–98; Kupliński Jerzy. Polskie dzialania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1996. № 4(158). S. 65–83; Dąbrowski D. Kwestia Rusi Zakarpackiej w stosunkach między Czechosłowacją, Polską i Węgrami przed wybuchem II wojny światowej. *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*. Praha, 2003. S. 149–156; Dąbrowski D. Medzi Tešínskom a Podkarpackou Rusou. (K niektorým

щодо підготовки та реалізації польської операції «Лом» проти Підкарпатської Русі в 1938–1939 рр. монографія вроцлавського історика Даріуша Домбровського², що була перекладена в Україні³. Ще раніше побачили світ публікації польських архівних документів на відповідну тему⁴. До сьогодні в Польщі продовжують виходити праці, присвячені аналізу ролі польських спецслужб у здійсненні диверсійної операції проти Карпатської України⁵. Менш розробленими залишаються угорські диверсійні акції з огляду на недостатнє вивчення угорських архівів і незручність цієї проблеми для угорської історіографії. Серед чеських істориків особливо популярний жанр військово-історичної літератури, у межах якої велику увагу приділено участі чехословацьких військових і правоохоронців у захисті територіальної цілісності Другої Чехо-Словацької республіки, зокрема на Сході⁶.

Натомість в Україні історики більше уваги приділяють діяльності угорської «п'ятої колонії» на території Карпатської України у 1938–1939 рр.⁷. Одна з останніх спроб узагальнення та актуалізації проблеми – стаття відомого дослідника історії

aspektem polskiej diverzie na Slovensku v rokoch 1938–1939). *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*. Bratislava, 2003. T. II. S. 93–94; Dąbrowski D. Rozbitie alebo rozpad? Polska politika voči Československu a otázka maďarských aktivit s cieľom revízie hraníc na Podkarpatskej Rusi. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska* / red.: Valerián Bystrický, Miroslav Michela, Michal Schvarc a kol. Bratislava: Veda, 2010. S. 254–271; Witak R. Akcja «Łom» na Rusi Podkarpackiej. *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*. Piotrków Trybunalski: Marland2, 2015. S. 194–217; Juraj Kredátus. Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938–1939. *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*. Banská Bystrica, 2005. T. IV. S. 305–306; Mičianik P. Maďarské teroristické útoky na Podkarpatskú Rus od októbra 1938 do marca 1939. *Podkarpatska Rus v roku Druhej svetovej vojny: materiálu Mižnarodnoј науковој конференції* (Ужгород, 16–17 жовтня 2014 р.) / упоряд.: В. І. Фенич, І. О. Шніцер. Ужгород: Шарк, 2015. S. 52–88; Bicsák Péter. A Rongyos Gárda harcai Kárpátalján 1938-ban. *A magyar-ukrán közös múlt és jelen: összekötő szekötős elvlasztó és elvlasztó «fehér foltok»*. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (26 február 2010.). Beregszász; Ungvár, 2011. Old. 40–50; Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. Філадельфія: Америка, 1971; Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Карпати, 2004. С. 139–153.

² Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne, 2007.

³ Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012.

⁴ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Łom»: Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w swietle dokumentow Oddzialu II Sztabu Głownego WP. Warszawa, 1998; Referat o działaniach dywersyjnych na Rusi Karpackiej / zbiór dok. ppłk. E. Charaszkiwicza; oprac., wstęp i przypisy: A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur. Kraków: Fundacja Centrum dokumentacji Niepodległościowego, 2000.

⁵ Starczewski M. Polski wywiad wojskowy w przygotowaniu i przeprowadzeniu akcji «Łom» na Rusi Zakarpatskiej. *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP Z działalności Oddzialu II SG WP* / pod red. T. Dubickiego. Warszawa: Wyd-wo LTW, 2019. T. 9. S. 63–115.

⁶ Radan L. Jednotka určení SOS. Díl třetí. Praha: Codyprint, 2008. S. 301–316; Jindřich M. Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939. Praha, 2004. S. 114–278; Borák M. Obrana Podkarpatské Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, 1997. S. 173–176; Holub O. Stůj! Finanční stráž! Praha: Naše vojsko, 1987; Holub O. Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939. *Odboj a revoluce*. Praha, 1969. R. 7, č. 5. S. 5–74.

⁷ Вегеш М., Гіря В., Король Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). Ужгород, 1998; Гіря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті (угорський фактор у суспільно-політичному житті). Ужгород: Карпати, 2012. С. 132–154.

Карпатської України Миколи Вегеша⁸. Однак загалом праці українських авторів на тему диверсійно-терористичних акцій Польщі й Угорщини проти Карпатської України вирізняються слабкою методологічною базою та відірваністю від історіографічних напрацювань за кордоном. Показова в цьому ситуація з книгою Даріуша Домбровського, що з'явилася в Польщі у 2007 р. та українському перекладі в 2012 р. Її огляд в українських фахових видання побачив світ тільки минулого року⁹.

Один із маловивчених аспектів диверсійної операції проти Карпатської України – участь членів «Карпатської Січі» у відбитті нападів угорських і польських терористів. В історіографії домінують два протилежні погляди на цю проблему: у чеських працях помітна тенденція до замовчування участі карпатських січовиків у захисті кордонів Підкарпатської Русі поряд із чехословацькими військовими та прикордонниками, тоді як у деяких українських дослідженнях й особливо мемуарній літературі масштаби та результати цієї участі свідомо перебільшені. Щоб оцінити справжній внесок членів Організації народної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) у протидію «гібридній загрозі» Карпатській Україні з боку Польщі й Угорщини й спробую на основі нововиявлених чеських і польських архівних документів проаналізувати співпрацю карпатських січовиків із чехословацькими військовими в період 1938–1939 рр.

Завданням спільної диверсійної операції Угорщини та Польщі було дестабілізувати суспільно-політичне і військове становище на Підкарпатській Русі, підірвати позиції чехословацької адміністрації й автономного уряду, досягнути міжнародної ізоляції краю, спричинити заворушення місцевого населення і у такий спосіб створити передумови для анексії регіону Угорщиною. Упродовж осені 1938 р. другі відділи польського Головного та угорського Генерального штабів координували між собою засилання на територію Карпатської України диверсійних і терористичних груп для здійснення актів саботажу, руйнування комунікацій (мостів, пошти, телеграфу, телефону, залізниці, автошляхів, ліній електропередач), державних об'єктів, убивства представників місцевих органів влади, чехословацьких жандармів, прикордонників, військових, поширення антиукраїнської пропаганди та підготовки пігунтя для прилучення території краю до Угорщини.

Треба погодитися з думкою чеського історика Мечислава Борака, що диверсійна операція Угорщини й Польщі була унікальним прикладом порушення міжнародного права: у мирний час, без оголошення війни на територію сусідньої держави проникали чисельні добре озброєні підрозділи, які мали на меті підняти повстання й вести партизанську боротьбу¹⁰. Варто додати, що військові й диверсійні заходи двох країн доповнювала економічна і транспортна блокада Закарпаття, інформаційно-пропагандивна війна та потужний дипломатичний тиск на автономний

⁸ Вегеш М. Угорський і польський терор у Карпатській Україні. *Карпатська Україна – незалежна держава: матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпатської України* (Ужгород, 14–15 березня 2019 р.). Ужгород, 2019. С. 186–210.

⁹ Вегеш М., Віднянський С. [Рецензія]. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С. 363–373. Рец. на кн.: Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора. 2012. 392 с.; Вегеш М. Карпатська Україна і польські терористи. *Актуальні проблеми політичної науки*. Ужгород, 2018. Вип. 3. С. 220–228. Рец. на кн.: Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с.

¹⁰ Borák M. Obrana Podkarpatké Rusi. S. 173.

уряд у Хусті. Фактично в Карпатській Україні у 1938–1939 рр. було повною мірою апробовано тактику дестабілізації, котру сьогодні описують у межах концепції «гібридної війни»¹¹. А з погляду міжнародного права йшлося про опосередковану агресію проти Чехословаччини.

Для боротьби з терористичними нападами і загрозами чехословацьке командування було змушене тримати в постійній бойовій готовності підрозділи фінансової сторожі, прикордонної охорони, жандармерії й армії. З військового погляду Підкарпатська Русь становила 42-й прикордонний округ (криптонім НО-42 «Карол»), який обороняла 12-та піхотна дивізія під командуванням бригадного генерала Олега Сватека у складі 20-го (базувався в Михайлівцях і Гуменному на території Словаччини), 36-го і 45-го піхотних полків, 1-ї роти танків, 2-го моторизованого розвідувального відділу, 12-го артилерійського полку (у складі трьох відділів, один із яких був розміщений на території Словаччини). Дивізія підпорядковувалася командуванню 6-го корпусу (криптонім «Фердинанд»), на чолі з дивізійним генералом Ондржеєм Мезлом), який входив до складу 3-ї армії (криптонім «Штефанік», від 6 жовтня до 15 грудня 1938 р. нею командував генерал армії Лев Прхала). Безпосередню охорону кордонів здійснювали два батальйони SOS (StOS)¹²: в Ужгороді (37-й) та Хусті (38-й) під командуванням підполковників Ота Францла й Антоніна Земана відповідно.

Для посилення чехословацьких військ наприкінці листопада 1938 р. у край направлено додаткові сили: дислоковані тут 36-й та 45-й піхотні полки поповнили 1 600 військовослужбовців із розпущених 4-го та 6-го прикордонних полків із Богемії і Моравії. Водночас для підкріплення молодого й недосвідченого офіцерського корпусу прибули 40 енергійних капітанів – командирів рот¹³.

У зв'язку із загрозливою ситуацією на Підкарпатській Русі командування 6-го корпусу з центром у Кошице запропонувало низку драконівських заходів, щоб зупинити перманентні напади угорських і польських бойовиків. Зокрема, у листі, що надійшов до Головного штабу 19 листопада 1938 р., командування корпусу передбачало знищувати після кожного нападу полонених угорських терористів у словацькій в'язниці в Ілаві, де утримувалося 305 чол., судити на місці й вішати нападників відповідно до законів воєнного стану, конфісковувати їхнє майно (якби вони виявилися чехословацькими громадянами). Водночас у контексті протидії польським диверсійним акціям корпусне командування розглядало можливість залучати українських втікачів із Галичини до здійснення у відповідь збройних випадів на польську територію. Як зазначено у пропозиції командування 6-го корпусу: «Діяльність польських терористів не припиняється. Прошу повідомити польському представництву, що на Підкарпатській Русі є достатня кількість українських втікачів із Польщі, які пропонують здійснювати подібну терористичну

¹¹ Пагіря О. «Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938–1939 рр. *Український визвольний рух*. Львів, 2016. Зб. 21. С. 292–323.

¹² Stráž obrany státu (StOS або SOS; з чеської – Охорона для оборони держави) – мілітаризовані підрозділи прикордонної охорони, створені розпорядженням Міністерства внутрішніх справ Чехо-Словацької республіки від 3 вересня 1936 р. для охорони державного кордону й територіальної цілісності ЧСР, забезпечення правопорядку, спокою та безпеки у прикордонній смузі, відбиття раптового нападу ззовні, співпраці з армійськими частинами під час оборони країни.

¹³ Vojenský historický archiv (далі – VHA). Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5348. Kart. 23; VHA. Fond MNO. HS. Organiz. oddél 1. Inv. č. 6485. Kart. 252.

акцію на польській території, і тільки тому, що ми їм цього не дозволили, досі не було відповідних терористичних акцій на польській території. Потрібно підкреслити посольству, що якщо незабаром терористичні акції польських громадян не припиняться, буде вжито заходи у відповідь»¹⁴.

20 листопада 1938 р. командир 3-ї армії генерал Лев Прхала санкціонував ліквідацію будь-якої терористичної діяльності на місці, без зволікання й безоглядно, вважаючи, що вагання і вияви м'якотілості можуть призвести тільки до погіршення ситуації та посилення активності терористів¹⁵. На думку генерала, ситуація у краї вимагала «швидкого і радикального рішення»; за його наказом укріплено військовий контингент на Підкарпатській Русі¹⁶.

У стратегічному плані, з огляду на віддаленість і погані комунікації в регіоні, чехословацьке командування розглядало можливість оборони Підкарпатської Русі тільки у випадку надання військовій допомозі з боку сусідньої Румунії. Про це йшлося 17 грудня 1938 р. на засіданні Вищої ради оборони Чехо-Словацької Республіки (ЧСР) за участі міністра оборони генерала Яна Сирового, міністра комунікації генерала Алоїза Еліаша, міністра закордонних справ Франтішека Хвалковського, міністра фінансів Йозефа Калфуса та голів автономних урядів Словаччини і Карпатської України – Йозефа Тісо й Августина Волошина¹⁷.

Громадський порядок у населених пунктах краю підтримували відділи жандармерії, які підпорядковувалися крайовій команді жандармерії в Хусті на чолі з полковником Ярославом Вітом (20 січня 1939 р. його замінив ставленик підкарпатського прем'єр-міністра підполковник Володимир Вака). На початок лютого 1939 р. загальна чисельність жандармського корпусу у краї сягала 2 700 чол. Структурно він діяв у складі окремих відділень: у Великому Березному (600), Сваляві (600), Севлюші (200), Хусті (1000) та Рахові (300)¹⁸.

Уряду Карпатської України вдалося за порівняно короткий час переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів автономного краю. 17 листопада 1938 р. влада оголосила преміювання за затримання та видачу терористів¹⁹. Також видано розпорядження, в якому зазначалося, що проти тих, хто порушить спокій, перешкоджатиме упорядкуванню громадських і господарських справ, переходуватиме в себе «підозрілих осіб», зокрема не зареєстрованих у поліції іноземців, буде розпочато переслідування та визначено сувору кару²⁰.

Для захисту державних інтересів Карпатської України 9 листопада 1938 р. в Хусті засновано парамілітарну структуру під назвою Організація народної оборони «Карпатська Січ», яку очолив підстаршина австро-угорської армії Дмитро

¹⁴ VHA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5348. Kart. 23.

¹⁵ VHA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5347. Kart. 23.

¹⁶ VHA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5348. Kart. 23.

¹⁷ Miloslav J., Charles K. Kliment, Břetislav Nakládal. Březen 1939. Praha; Naše vojsko, 2004. S. 45–46.

¹⁸ Národní archiv v Praze (далі – NA). Fond MV I. SR (1075-2). Inv. č.12 882. Sign. 13–25–9. K. č. 6083.

¹⁹ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 3. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 2–3.

²⁰ Урядовий вісник. 1938. 6 грудня. С. 24.

Климпуш. Членами могли стати громадяни автономії, які досягли 18 років. Січовики мали право носити військовий однострій, відзнаки й легку зброю²¹.

У зв'язку із загрозовою ситуацією на кордонах новостворені відділи «Карпатської Січі» вже в листопаді 1938 р. активно долучилися разом із підрозділами чехословацької прикордонної охорони та жандармерії до боротьби проти угорських і польських терористів. Про те, що допомога січовиків у боротьбі проти останніх була на часі, може свідчити донесення 2-го відділу в Головний штаб у Празі від 23 листопада 1938 р.: «SOS на північному фронті виснажена. Легко піддається паніці. Стріляє без потреби. Страх і боягузтво поширюються на цивільне населення і органи влади»²².

Про можливість співпраці «Карпатської Січі» з чехословацькими органами безпеки в боротьбі проти диверсантів повідомляв Прагу зв'язковий офіцер при автономному уряді Карпатської України полковник Ярослав Борецький. У таємному донесенні від 11 листопада 1938 р. на адресу 3-го відділу Головного штабу він писав, що нова організація виконуватиме розвідувальні функції, співпрацюватиме з підрозділами SOS у виявленні терористів і протидіятиме внутрішнім антидержавним діячам. Чехословацький офіцер ратував за видачу зброї карпатським січовикам, вважаючи, що розвідувальна інформація, яку вони здобули, може бути цінною в антидиверсійній боротьбі²³. Врешті-решт на прохання міністра Юліана Ревая зв'язковий офіцер підполковник Карел Лукас видав револьвери для самооборони 20 гідним довіри організаторам ОНОКС, які відразу вирушили у прикордонні округи²⁴.

Ще в середині жовтня 1938 р. польські прикордонні органи повідомляли про допомогу чехословацьких військових в організації українських відділів для боротьби проти угорських та польських диверсантів. «Українці проти прилучення Закарпаття до Угорщини і готуються до оборони, а чехи обіцяють їм допомогу, – зазначалося в оперативному звіті польського комісаріату прикордонної охорони в Лавочному за 17 жовтня 1938 р. – Говорять, що мадярам Закарпаття не віддадуть, нехай краще буде незалежна Україна ... На Закарпаття прибуває в останньому часі українські добровольці з Польщі, Румунії, Росії [СРСР], Німеччини та інших держав і організують там в Хусті, Мукачеві та ще трьох місцях українські військові відділи. Згідно з розповідями тамтешнього населення, озброєння для тих відділів мали чехи видати зі складів зброї, які принесла українська армія [УГА] в 1919 році, що перейшла з Польщі ... Зараз отримують також зброю від чехів ... Згадані українські відділи організуються до боротьби з угорцями, коли б вони хотіли зайняти Закарпатську Русь, а разом проти поляків, які за одно з угорцями»²⁵.

У листопаді 1938 р. польські розвідувальні органи писали, що в Хусті організовано відділи «Карпатської Січі» чисельністю до 1 000 осіб, обмундировані й озброєні з допомогою чехів. Після військового вишколу, який проводили чеські офіцери, січовиків мали відправити на кордон із Польщею²⁶. Відомо, що в листо-

²¹ Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Київ: Темпора, 2010.

²² VNA. Fond MNO. HS. Oper. oddél 3. Inv. č. 5346. Kart. 23.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1774. Арк. 5–6.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 12зв.

паді 1938 р. за дорученням командира батальйону SOS у Хусті Антоніна Земана до вишколу січовиків для боротьби з терористами залучено чехословацького підстаршину Івана Сарвадія. Він навчив та озброїв 180 січовиків, і вони під проводом чотаря Василя Кузьмика були відправлені до Волового²⁷.

Українська емігрантська преса писала, що уряд А. Волошина приступив до створення військових відділів на Закарпатті, призначених для втримування ладу на території краю. Згідно з офіційним комунікатом уряду, ці відділи мали координувати свої дії з чехословацьким командуванням²⁸.

На перших стадіях виявленням й арештом диверсантів займалася служба безпеки автономного уряду, яку очолював поручик Степан Вайда. Її співробітники проводили допити підозрюваних у саботажних акціях. Зокрема, редактор «Урядового вісника» Михайло Бажанський пригадував як йому доводилося брати участь в одному з допитів полонених польських диверсантів, яких утримували в підвалі урядової будівлі за підозрою у спаленні млину, моста та сільської хати в околиці Перечина і Порошкова. Виявити «польськість» саботажників, які прикидалися місцевими жителями, вдалося лише за допомогою молитви «Отче наш»²⁹.

Загони самооборони формувалися майже в кожному прикордонному з Польщею населеному пункті. Зокрема, у листопаді–грудні 1938 р. із метою укріплення північного кордону створено відділи «Карпатської Січі» в селах Верб'язь, Завадка, Нижні та Верхні Верецьки, Майдан, Верхнє Бистре, Синевирська Поляна, Колочава, Торунь, Присліп і Волове³⁰.

Польська прикордонна служба в донесеннях у Варшаву наприкінці листопада 1938 р. писала: «У всіх місцевостях напроти с. Людвиківка [тепер – Мислівка Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – О. П.] перебувають великі відділи, зорганізованих українських боївків. Чисельний стан окремих відділів наразі не вдалося встановити, хоча говорять, що вони зростають чисельно через наплив українців на Закарпаття. Відділ у Торуні востаннє нараховував бл. 40 осіб. Добровольці проводять інтенсивну пропагандистську діяльність серед тамтешньої людності на тему незалежності України, водночас розповідають, що в найближчому часі заберуть від чехів всі відділи жандармерії та взагалі всі уряди»³¹.

У другій половині листопада 1938 р. за домовленістю між крайовим командуванням жандармерії і Головною командою «Карпатської Січі» з Хуста у Волівський округ відправлено кілька відділів січовиків для боротьби проти польських терористів. Відтак постали січові залоги у прикордонних селах: у Майдані – під керівництвом чотаря УГА Степана Гинилевича («Дубика»), Верхньому Бистрому – Григорія

²⁷ Аржевітін С. Карпатська Україна: епоха в добі: передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: Тезис, 2013. С. 731; Гоменюк І. Пластуні і «Карпатська Січ». Пласт на Закарпатті в минулому і сьогодні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Пласту на Закарпатті (Ужгород, 17 серпня 1996 р.). Ужгород: Гражда, 2012. С. 118.

²⁸ Українські вісті. 1938. 22 листопада. С. 1.

²⁹ Бажанський М. Моя Карпатська Україна: синхронізація неповторних подій: спогади, статті, нариси / упоряд. Б. Бойчук. Київ; Нью-Йорк: Світовид, 1995. С. 40–43.

³⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). Ф. 462к. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 123–124.

³¹ ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 23 зв.

Яворенка, Торуні – «Буруна» та Присліпі – Івана Стебельського³² (за чеськими даними нараховувала 36 осіб)³³.

Одним із головних осередків антидиверсійної боротьби став січовий гарнізон у прикордонному селі Торунь, що складався із 20–25 січовиків, поділених на 3 групи, які несли службу на хребті Чорна Ріпа, поблизу с. Лопушного та вздовж дороги Волове–Хуст. Після поранення «Буруна» в перестрілці з польськими диверсантами місцевий гарнізон очолив колишній підхорунжий 7-ї бригади УГА Степан Гинилевич («Дубик»). Останній, за свідченням Яворенка, «запровадив абсолютний лад і дисципліну» та «створив із нього справжню військову одиницю»³⁴.

Цікавий опис діяльності січовиків у Торуні залишив кореспондент берлінської «Deutsche Allgemeine Zeitung», який подорожував Верховиною у лютому 1939 р.: «В Торуні марширував відділ молодих людей маршовим ладом через вулицю. Провідник цих 20 людей мав однострій подібний до націонал-соціалістичного летунського корпусу. Решта була в цивільному й мала тільки сіро-блакитні шапки колишнього добровольчого “Українського легіону”, що в часі світової війни борюся на боці осередніх держав проти Росії. Ці молоді люди несли на раменах рушниці, що виглядали якби забрані з якогось воєнного музею. Була між ними заступлена хіба вся пальна зброя, якої вживала піхота на східному фронті в час світової війни. В своїй станиці показували вони мені ручні гранати, які відобрали одному польському терористові, опісля розстріляному...»³⁵.

Команданти січовиків на Волівщині увійшли в контакт із командуванням чехословацьких сил безпеки, домовившись про співпрацю та організацію спільних акцій проти польських диверсантів. Їхнє загальне керівництво з боку ОНОКС здійснював окружний командант у Воловому Степан Фігура. Січовиків було поділено на невеликі групи по 6–7 чол., які вели патрулювання в горах, маючи на озброєнні всього одну гвинтівку, пістолет і шість ручних гранат на групу. Їхнім головним завданням стала розвідка терену, щоби виявляти основні маршрути пересування польських бойовиків від кордону, й організація дрібних засідок на них. Для кращого контролю за кордоном створено окремі спостережні пункти «Карпатської Січі»³⁶. Січовики з верховинських сіл добре знали місцевість, тому їхня співпраця з чехословацькими прикордонниками й жандармерією дала певні результати.

Хоча від кінця листопада 1938 р. Польща в цілому згорнула свою підривною операцію проти Підкарпатської Русі, на початку грудня 1938 р. її спецгрупи ще здійснили декілька збройних нападів на Гукливе, Синевирську Полянну, Прислоп, Скотарське³⁷.

³² Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби. Спогади, статті, листування. Київ: Смолоскип, 1999. С. 28–29.

³³ Свідчення чехословацького жандарма Адольфа Хайжека, 28 березня 1939 р. *NA. Fond MV I. SR (1075-2). Inv. č. 12 882. Sign. 13–25–9. K. č. 6083.*

³⁴ Яворенко Г. Гарнізон ОНОКС в Торуні. *Карпатська Україна в боротьбі*. Відень: Видання Української Пресової Служби, 1939. С. 101–102; Белей В. Микола Сидоряк: січовик – герой Карпатської України. Великий Бичків [б.в.], 2005. С. 5–6.

³⁵ Цит. за оглядом німецької преси від Українського пресового бюро в Німеччині. *ЦДАГО України*. Ф. 269. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 57.

³⁶ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби... С. 28–32.

³⁷ Свідчення фінансового стражника Йозефа Стружинського. *Radan Lášek. Jednotka určeni SOS. Díl třetí*. Praha: Codyprint, 2008. S. 10.

На відмінну від чехословацьких силовиків, які здебільша пристосувалися до умов пасивної позиційної оборони навколо населених пунктів, комунікаційних вузлів і головних доріг, намагаючись уникати сутичок із польськими бойовиками на терені, невеликі мобільні групи січовиків були призначені для розвідувально-партизанських акцій на основних шляхах просування диверсантів. Тактика січовиків нагадувала дії Легіону Українських січових стрільців (УСС) проти російських військ у Карпатах восени 1914 р.³⁸

Одну з перших засідок на поляків організував відділ січовиків під командуванням І. Стебельського: «Діставши по пістолі і ручній гранаті вирушив другого дня зі своїми “цивілістами” обстежувати терен і дістати інформації від селян про час, маршрути і кількість терористів. Довідалися, що терористи переходять завжди в тім самім місці, звичайно під вечір, при цім гамірно-зухвало, знаючи, що чеські четніки [жандарми – О. П.] не наслідуються виходити із своїх дільниць. Маючи ці дані, вже другого дня пішли на засідку самі, бо командант відмовився вислати з ними своїх четників. Була успішна. Терористи, не підозріваючи нічого, сходили відважно, просвічуючи собі дорогу лямпами. Цим дали січовикам добру нагоду закидати їх гранатами. Удар був такий приголомшуючий, що група кинулась до втечі»³⁹.

Січові відділи подекуди заходили на польську територію для збору розвідувальних даних про розташування і плани польських диверсійних груп у прикордонній смузі. Зокрема, відомо про спецгрупу січовиків-розвідників у складі 35–40 осіб на чолі з названим чотарем С. Гинилевичем («Дубик»), що розвідувала місця дислокації баз і тренувальних центрів польських бойовиків. При цьому велику допомогу в інформуванні січовиків надавало місцеве українське населення, яке активно підтримувало Карпатську Україну⁴⁰. За наказом начальника штабу групи «Лом» капітана Александра Ромішовського від 22 листопада 1938 р. передбачалося знищувати «українські боївки», які перейдуть польський кордон⁴¹.

Доходило навіть до перестрілок і сутичок із підрозділами Корпусу охорони прикордоння (КОП). Зокрема, за польськими даними, 1 грудня 1938 р. «українські бойовики» здійснили кілька пострілів із чехословацької території по польських прикордонниках з округу Самбір, які відповіли вогнем із гвинтівок. 14 грудня 1938 р. укотре виникла перестрілка під час патрулювання січовиків Івана Стебельського й Івана Мельника («Буруна») лінії кордону поблизу Торунського перевалу, де польські прикордонники намагалися полонити українців, заманивши їх на свою територію. Під час сутички убито польського копіста М. Фелікса зі застави Вишково Долинського повіту⁴² й поранено січовика І. Мельника («Буруна»). Внаслідок

³⁸ Див.: Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців 1914–1918. Львів: Червона калина, 1936. Т. 1. С. 51–56; Лазарович М., Лазарович Н. Українські січові стрільці у фронтових умовах другої половини 1914 – початку 1915 року. *Українська наука: минуле сучасне, майбутнє*: зб. наук. праць. Тернопіль: Економічна думка, 2014. Вип. 19(1). С. 225–236.

³⁹ Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк [б.в.], 1979. С. 49.

⁴⁰ Рассказ Евгения Стахова об Украинской революции в Закарпатье 1939 года. *Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*. Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева», 2004. С. 344.

⁴¹ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Lom»: Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów oddziału II Sztabu Głównego WP. Warszawa, 1998. S. 233.

⁴² ЦДІАЛ України. Ф. 204. Оп. 1. Спр. 1166. Арк. 26.

цього інциденту командант чехословацької прикордонної застави в Торуні, де несли службу члени ОНОКС, побоюючись відплатної акції з польського боку. З огляду на певну нормалізацію ситуації у прикордонній смузі, перебування січовиків на лінії кордону видавалася чехословацькому командуванню непотрібним і навіть шкідливим⁴³. Побоюючись нових інцидентів із Польщею, Головна команда «Карпатської Січі» відкликала обох співучасників інциденту до Хуста, наказавши згодом І. Стебельському виїхати за кордон. Пораненого І. Мельника натомість госпіталізовано під вигаданим прізвиськом⁴⁴.

Випади «Карпатської Січі» на польську територію та сутички з польськими прикордонниками загрожували посиленням військового тиску Варшави на Карпатську Україну. У середовищі керівництва ОНОКС і членів автономного уряду існували побоювання щодо можливості початку відкритої збройної інтервенції Польщі проти Карпатської України.

Спільні дії проти польських диверсантів разом із чехословацькою жандармерією проводили також карпатські січовики на Перечинщині. Зокрема, заступник тамтешньої Січі, колишній військовослужбовець чехословацької армії Іван Цмур організував українські патрульно-постові відділи, які, будучи озброєні пістолетами та гвинтівками, несли службу на вулицях Перечина. Січовики охороняли підприємства, перевіряли документи і передавали підозрілих осіб до місцевої жандармерії⁴⁵.

За підсумковими даними, у ході диверсійної акції «Лом» у жовтні–листопаді 1938 р. на території північних округів Підкарпатської Русі здійснено 56 акцій, унаслідок яких знищено або пошкоджено 1 залізничний та 12 дорожніх мостів, греблю, телефонний комутатор і будинок пошти; у 27 місцях перервано телефонні лінії; 23 особи вбито, 15 поранено, 20 захоплено в полон. Водночас втрати з польської сторони становили 23 чол., серед них 11 убитих, 7 поранених, 3 полонені та 2 зниклі безвісти⁴⁶. Натомість за чехословацькими – в результаті польських диверсійних акцій загинули 2 жандарми, 2 співробітники фінансової служби та 2 лісничі, поранення отримали 6 осіб, 20 (жандарми, солдати й митники) потрапили в полон⁴⁷.

З південного боку була організована боротьба січовиків проти угорських терористичних груп. Як свідчив головний командант Климпуш, наприкінці грудня 1938 р. під час зустрічі з полковником чехословацької жандармерії Дроздом останній попросив його допомогти федеральним органам безпеки в охороні південних кордонів краю від нападів угорських загонів «Собот чопоток». Задля цього чехословацька жандармерія видала січовикам 40 револьверів «Наган» та боєкомплект до них, з яких 10 залишено при Хустському коші, а решту розіслано по округах⁴⁸.

Потребу в допомозі чехословацьким військам в укріпленні кордону з Угорщиною сигналізували також і місцеві урядники. Зокрема, окружний уряд у Чинадійово звертався 4 січня 1939 р. до президії Міністерства внутрішніх справ (МВС) у Хусті

⁴³ Держархів Закарпатської обл. Ф. 211. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 25.

⁴⁴ Стебельський І. Шляхами молодості і боротьби... С. 33–36.

⁴⁵ Архів УСБ України в Закарпатській області. Ф. 7. Спр. С-4689. Арк. 21; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 76497фп. Т. 1. Арк. 246.

⁴⁶ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja «Lom». S. 270.

⁴⁷ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (далі – Archiv MZV). II. Sekce (1918–1939). III. Řada. Kart. 284.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76497фп. Т. 1. Арк. 246–247.

з проханням направити 30 осіб на відтинок Залужжя–Мукачево та 20 осіб – між с. Старе Давидково–Чомонин для допомоги тамтешнім підрозділам StOS у боротьбі з угорськими терористами⁴⁹

Про те, як складалися відносин між карпатськими січовиками та місцевим населенням у прикордонних селах біля Мукачева свідчив проф. Юрій Сливка: «Наше село [Нове Давидково – О. П.] виявилось на кордоні між Карпатською Україною і Угорщиною, тому тут було дуже багато солдатів, або як чехи казали, стража на кордоні. І тоді ж дуже багато було січовиків і, власне кажучи, присутність січовиків у селі, а їх було дуже багато, вже вплинуло на наше життя тогочасне. Мені здавалося, що тоді кожний день було свято ніби. Чому? Тому що вечорами, обов'язково в школі або концерт був, або вистава, або хорові співи організовані січовиками»⁵⁰.

Нерідко проводили спільні бойові операції чехословацькі силовики і «Карпатська Січ» зі знешкодження угорських диверсантів. Зокрема, у другій половині лютого 1939 р. поблизу с. Загаття налагоджено співпрацю між відділами Іршавського окружного гарнізону «Карпатської Січі» під командуванням чотаря Юрія Шпиліки та поручника Осипа Карачевського («Свободи») і чехословацькою жандармерією. Як згадував О. Карачевський: «Після приходу січовиків Іршавського гарнізону всяка акція терористів відразу притихла. Більше як тиждень допомагали січовики жандармерії, скріплюючи їх стежі вдень і вночі та перешукуючи довколишні ліси»⁵¹.

Про один із боїв іршавських січовиків з угорськими бойовиками на початку березня 1939 р. згадував січовик із Лемківщини П. Полянський, що перебував у сотні поручника «Свободи». «Дістали вістку від населення, що в околиці Іршави, на одній горі, загніздився малярський диверсійний загін, що нападає на довколишні села. Наша сотня під проводом поручника Свободи вирушила проти нього. На допомогу сотні прийшов відділ гуцульської самооборони та кілька чеських прикордонників. Мадяри зайняли добрі позиції на самому верху гори і почали нас обстрілювати. Оточивши гору, починаємо наступ і після кількогодинного бою ліквідуємо цей диверсійний малярський відділ. Але й ми маємо втрати – загинуло десять січовиків, п'ятьох бійців із відділу гуцульської самооборони та двох чеських прикордонників. Була це перша наша більша перемога в бою з ворогом...»⁵².

Загалом напади озброєних угорських груп і перестрілки у прикордонній смузі тривали аж до кінця лютого 1939 р. Внаслідок певної нормалізації ситуації 15 лютого 1939 р. чехословацьке командування скасувало стан постійної бойової готовності прикордонних загонів у Карпатській Україні⁵³.

За визнанням угорських істориків, диверсійна операція Будапешта проти Чехо-Словащини зазнала краху через опір чехословацьких військ і місцевих сил

⁴⁹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 1.

⁵⁰ Інтерв'ю з Юрієм Сливкою, нар. 26.03.1930 у с. Нове Давидково Мукачівського р-ну Закарпатської обл., записане в 23.12.2010, інтерв'юер Тарас Чолій. Архів Меморіального музею «Територія терору» (Львів).

⁵¹ Свобода О. На відтинку Іршава. *Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність*. Львів: «Світ», 2001. С. 106.

⁵² Чечва В. У боротьбі за волю Закарпатської України (На основі спогадів П. Полянського). *Визвольний шлях*. 1977. Кн. 4. С. 475.

⁵³ Holub O. Stůj! Finanční stráž. S. 164.

безпеки⁵⁴. Загалом за період автономії зафіксовано 22 угорські напади на кордони Підкарпатської Русі, внаслідок чого загинуло 10 чехословацьких військових. На жаль, на базі доступних джерел важко встановити втрати карпатських січовиків у цих сутичках. У боях із чехословацькою армією та «Карпатською Січчю» угорські диверсанти недорахувалися близько 50 вбитими та 380 захопленими в полон⁵⁵.

Співпраця між чехословацькими військовими й новоствореними відділами «Карпатської Січі» у протидії польським та угорським диверсантам у 1938–1939 рр. була спільною чесько-українською відповіддю на неоголошену «гібридну війну» Польщі й Угорщини проти Карпатської України, кінцевою метою якої було створення спільного кордону в Карпатах. Ця взаємодія виявлялася у допомозі з боку чехословацького командування в забезпеченні новостворених відділів «Карпатської Січі» зброєю, амуніцією і вишколом, а також у координації спільних дій на оперативно-тактичному рівні. В умовах застосування противником нерегулярних відділів під прикриттям місцевих повстанців чехословацьке командування намагалося у свій спосіб використати «Карпатську Січ» в якості «недержавного актора» для проведення розвідувальних і контр-диверсійних акцій у прикордонні й навіть деякий час виношувало плани силами українських відділів здійснити випаді у відповідь на польській території. Таку форму співпраці можна певною мірою порівнювати з діями Легіону УСС у складі австро-угорської армії на початковому етапі Першої світової війни, з тією лише поправкою, що «Карпатська Січ» не була самостійною одиницею у складі чехословацького регулярного війська, а виконувала допоміжні функції як парамілітарна організація.

Отже, наведені у статті дані переконливо спростовують тезу чеських істориків про відсутність співпраці між чехословацьким військовими та «Карпатською Січчю». Поряд із цим джерела свідчать про вирішальну роль чехословацьких органів безпеки й оборони у відбитті нападів польських та угорських диверсантів і захисті кордонів автономної Карпатської України. Роль січовиків у цьому контексті була переважно другорядною. Тим не менше, відділи «Карпатської Січі» з огляду на високу мобільність і добре знання терену, могли часто діяти ефективніше за чехословацькі підрозділи та ставали джерелом розвідувальної інформації для них. Ця взаємодія ознаменувала перший етап у відносинах між «Карпатською Січчю» і чехословацькими військовими, який тривав від першої половини листопада 1938 р. до призначення у середині січня 1939 р. на посаду третього міністра в автономному уряді Карпатської України чеського генерала Лева Прхали, що призвело до різкого погіршення чесько-українських відносин і фактичного згорання чесько-української військової співпраці. Потреба чехословацького командування у використанні «Карпатської Січі» також зникла у зв'язку з послабленням диверсійних акцій з боку Польщі й Угорщини на початку 1939 р.

Із другого боку, для «Карпатської Січі» співпраця з чехословацькими органами безпеки у протидії угорським і польським диверсантам стала першим бойовим досвідом, на основі якого відбувалася її подальша військово-організаційна розбудова.

⁵⁴ Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938–1944 / ed. by G. Rázsó; transl. be E. Arató. New York: Columbia University Press, 2005. P. 10.

⁵⁵ Mičianik P. Mad'arské teroristické útoky na Podkarpatskú Rus... S. 87.

Бойові сутички з польськими й угорськими бойовиками також стали джерелом поповнення вкрай мізерного арсеналу парамілітарної організації.

REFERENCES

1. Arzhevitin, S. (2013). *Karpatska Ukraina: epokha v dobi: peredumovy utvorennia, doba nezalezhnosti, spohady i dokumenty*. Vinnytsia: Tezys [in Ukrainian].
2. Bazhanskyi, M. (1995). *Moia Karpatska Ukraina: synkhronizatsiia nepovortnykh podii: spohady, statti, narysy / uporiad. B. Boichuk*. Kyiv, New York: Svitovyd [in Ukrainian].
3. Belei, V. (2005). *Mykola Sydoriak: sichovyk – heroï Karpatskoi Ukrainy*. Velykyi Bychkiv: [b.v.] [in Ukrainian].
4. Bicsák, P. (2011). A Rongyos Gárda harcai Kárpátalján 1938-ban. Proceedings of the International Scientific Conference: *A magyar-ukrán közös múlt és jelen: összekötő szekció és elválasztó «fehér foltok»*. Berehove, 26 lutoho 2010. Uzhhorod [in Hungarian].
5. Borák, M. (1997). Obrana Podkarpatské Rusi. *Česko-slovenská historická ročenka*, 173–176 [in Czech].
6. Charaszkiewicz, E. (Ed.). (2000). *Referat o działaniach dywersyjnych na Rusi Karpackiej*. Kraków: Fundacja Centrum dokumentacji Niepodległościowego [in Polish].
7. Chechva, V. (1977). U borotbi za voliu Zakarpatskoi Ukrainy (Na osnovi spohadiv P. Polianskoho). *Vyzvolnyi shliakh*, 4, 475 [in Ukrainian].
8. Dąbrowski, D. (2003). Kwestia Rusi Zakarpackiej w stosunkach między Czechosłowacją, Polską i Węgrami przed wybuchem II wojny światowej. *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*, 149–156 [in Polish].
9. Dąbrowski, D. (2003). Medzi Tešínskom a Podkarpatskou Rusou. (K niektorým aspektom poľskej diverzie na Slovensku v rokoch 1938–1939). *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*, 2, 93–94 [in Slovak].
10. Dąbrowski, D. (2007). *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne [in Polish].
11. Dąbrowski, D. (2010). Rozbitie alebo rozpad? Polská politika voči Československu a otázka maďarských aktivít s cieľom revízie hraníc na Podkarpatskej Rusi. In V. Bystrický (Ed.), *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*. (pp. 254–271). Bratislava: Veda [in Slovak].
12. Dombrády, L. (2005). *Army and politics in Hungary 1938–1944*. (G. Rázsó, Ed., E. Arató, Trans.). New York: Columbia University Press [in English].
13. Dombrowskyi, D. (2012). *Polshcha i Zakarpattia: 1938–1939*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
14. Dumin, O. (1936). *Istoriia liegiону Ukraïnskykh sichovykh striltsiv 1914–1918* (Vol. 1). Lviv: Chervona kalyna [in Ukrainian].
15. Hirniak, L. (1979). *Na stezhkakh istorychnykh podii. Karpatska Ukraina i nastupni roky. Spohady i materialy*. New York: [b.v.] [in Ukrainian].
16. Hohun, A. (2004). *Mezhdu Hitlerom i Stalinym. Ukraïnskie povstantsy*. Saint Petersburg: Izdatelskii dom «Neva» [in Russian].

17. Holub, O. (1969). Boje Československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině) v březnu 1939. *Odboj a revoluce*, 7 (5), 5–74 [in Czech].
18. Holub, O. (1987). *Stůj! Finanční stráž!* Prague: Naše vojsko [in Czech].
19. Homeniuk, I. (2012). Plastuny i «Karpatska Sich». Proceedings of the International Scientific-Practical Conference: *Plast na Zakarpatti v mynulomu i sohodni*, Uzhhorod, 17 serpnia 1996. Uzhhorod [in Ukrainian].
20. Hyria, V. (2012). *Uhorska iredenta v mizhvoiennomu Zakarpatti (uhorskyi faktor u suspilno-politychnomu zhytti)*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
21. Jindřich, M. (2004). *Hraničářská kalvárie. Příběhy posledních obránců Masarykovy republiky na severu Čech a Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939*. Prague [in Czech].
22. Kredátus, J. (2005). Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskiej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938–1939. *Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov*, IV, 305–306 [in Slovak].
23. Kupliński, J. (1996). Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku. *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 4 (158), 65–83 [in Polish].
24. Lášek, R. (2008). *Jednotka určení SOS. Díl třetí*. Prague: Codyprint [in Czech].
25. Lazarovych, M., & Lazarovych, N. (2014). Ukrainski sichovi striltsi u frontovykh umovakh druhoi polovyny 1914 – pochatku 1915 roku. *Ukrainska nauka: mynule suchasne, maibutnie: zb. nauk. prats*, 19 (1), 225–236 [in Ukrainian].
26. Mičianik, P. (2015). Mad'arské teroristické útoky na Podkarpatskú Rus od októbra 1938 do marca 1939. Proceedings of the International Scientific Conference: *Pidkarpatska Rus v roky Druhoi svitovoi viiny*, Uzhhorod, 16–17 zhovtnia 2014. Uzhhorod [in Slovak].
27. Nakládal, B., Miloslav, J., & Charles, K. Kliment. (2004). *Březen 1939*. Prague: Naše vojsko [in Czech].
28. Pahiria, O. (2010). *Karpatska Sich: viiskove formuvannia Karpatskoi Ukrainy*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
29. Pahiria, O. (2016). «Hibrydna viina» Uhorshchyny ta Polshchi proty Karpatskoi Ukrainy u 1938–1939 rr. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 21, 292–323 [in Ukrainian].
30. Samus, P., Badziak, K., & Matwiejew, G. (1998). *Akcja «Lom»: Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów oddziału II Sztabu Głównego WP*. Warsaw [in Polish].
31. Starczewski, M. (2019). Polski wywiad wojskowy w przygotowaniu i przeprowadzeniu akcji «Lom» na Rusi Zakarpatskiej. In T. Dubicki (Ed.), *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP Z działalności Oddziału II SG WP* (Vol. 9, pp. 63–115). Warsaw: Wyd-wo LTW [in Polish].
32. Stebelskyi, I. (1999). *Shliakhamy molodosti i borotby. Spohady, statti, lystuvannia*. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
33. Stercho, P. (1971). *Uriadova koordynatsiia operatsii madiarskykh i polskykh terorystiv u Karpatskii Ukraini v 1938–1939 rr*. Philadelphia: Ameryka [in Ukrainian].
34. Stolarczyk, J. (1996). Oddziały bojowe «Rozlucz» w akcji dywersyjnej «Lom» na Rusi Zakarpackiej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*, XI, 81–99 [in Polish].

35. Stolarczyk, J. (1997). Zarys polskiej akcji dywersyjnej «Łom» na Rusi Zakarpackiej w 1938 r. *Rocznik Przemyski. Historia*, 3, 81–98 [in Polish].
36. Svoboda, O. (2001). Na vidtynku Irshava. *Zapovit Sribnoi zemli. Karpatska Ukraina v borotbi za nezalezhnist*, 106 [in Ukrainian].
37. Ukrainski visty. (1938, Lystopad 22), 1 [in Ukrainian].
38. Uriadovi visnyk. (1938, Hruden), 6, 24 [in Ukrainian].
39. Vehesh M., & Vidnianskyi, S. (2018). Retsenziiia [Review of the book: *Polshcha i Zakarpattia: 1938–1939* by D. Dombrovskiy]. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 27, 363–373 [in Ukrainian].
40. Vehesh, M. (2004). *Karpatska Ukraina. Dokumenty i fakty*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
41. Vehesh, M. (2018). Karpatska Ukraina i polski terorysty [Review of the book: *Polshcha i Zakarpattia: 1938–1939* by D. Dombrovskiy]. *Aktualni problemy politychnoi nauky, Uzhhorod*, 3, 220–228 [in Ukrainian].
42. Vehesh, M. (2019). Uhorskyi i polskyi teror u Karpatskii Ukraini. Proceedings of the International Scientific Conference: *Karpatska Ukraina – nezalezhna derzhava*, Uzhhorod, 14–15 bereznia 2019. Uzhhorod [in Ukrainian].
43. Vehesh, M., Hyria, V., & Korol, F. (1998). *Uhorska iredenta na Zakarpatti mizh dvoma svitovymy viinamy (1918–1939 rr.)*. Uzhhorod [in Ukrainian].
44. Witak, R. (2015). Akcja «Łom» na Rusi Podkarpackiej. *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*, 2, 194–217 [in Polish].
45. Yavorenko, H. (1939). Harnizon ONOKS v Toruni. *Karpatska Ukraina v borotbi*, 101–102 [in Ukrainian].

Oleksandr PAHIRIA

COOPERATION BETWEEN THE CZECHOSLOVAK MILITARY AND THE CARPATHIAN SICH TO COUNTERACT SABOTAGE ACTIONS BY POLAND AND HUNGARY AGAINST CARPATHO-UKRAINE (1938–1939)

The article examines one of the little-studied aspects of the subversive operation of Poland and Hungary against Carpatho-Ukraine, namely the military cooperation between the Carpathian Sich and the Czechoslovak Army and security agencies (StOS, gendarmery, state police, and financial guard) in the protection of the borders of the autonomous region against attacks by Polish and Hungarian saboteurs in fall 1938 – early 1939. Drawing on Czech and Polish archival materials, as well as memoirs, the author establishes the role of Czechoslovak officers in the provision of arms, ammunition, and training for the Carpathian Sich units, as well as in their engagement in joint intelligence and counter-sabotage activities in the border areas with Poland and Hungary. Such actions produced a joint Czech-Ukrainian response to the undeclared «hybrid war» waged by Poland and Hungary against Carpatho-Ukraine, which final aim was to establish a common frontier in the Carpathians. Despite its largely secondary (auxiliary) function in this operation, the Carpathian Sich members were able not only to demonstrate efficiency in the fight against Hungarian and Polish militants but at the same time to become a source of information for the Czechoslovak intelligence. From the point of view of the Czechoslovak command's interests, the Carpathian Sich served as a «non-state actor,» who was trying to counter-balance the enemy's non-regular formations. The mentioned military cooperation marked the first stage in relations between

the Carpathian Sich and the Czechoslovak military that started in the first half of November 1938 and ended in mid-January 1939 with the nomination by Prague of Czech general Lev Prchala as the third minister in the autonomous government of Carpatho-Ukraine. For the Carpathian Sich, the cooperation with the Czechoslovak security agencies produced their first combat experience and served as the source of replenishment of its scarce arsenal.

Keywords: Carpatho-Ukraine, Carpathian Sich, sabotage, Poland, Hungary, «Lom» operation.

УДК [324(477.8):32.019.5(=161.2)]"1919/1939"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-113-124

Олександра СТАСЮК

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>

e-mail: ol_stasuk@ukr.net

ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто основні вияви політичних настроїв населення західноукраїнських областей щодо виборчих кампаній повоєнного періоду. Проаналізовано чинники, які визначали електоральну поведінку виборців і причини появи соціальних девіацій. Наголошено, що ставлення західних українців до радянських виборчих кампаній визначалося передовсім електоральним досвідом, набутим під час участі в парламентських структурах Австро-Угорщини, міжвоєнної Польщі, Румунії та Чехословаччини. Наведено схему розшарування електоральних настроїв місцевого населення за кількісними, соціально-політичними, гендерними й іншими показниками. Наголошено на домінуванні антирадянських поглядів, спричинених несприйняттям західними українцями радянського тоталітаризму, грабіжницькою економічною політикою влади, діяльністю національно-визвольного руху. Наведено конкретні факти невдоволення населення радянським виборчим законодавством, формами та методами його реалізації, окремими заходами радянської влади, спрямованими на форсовану радянізацію регіону. Зауважено, що географія критичних висловлювань доводить подібних електоральних настроїв у різних регіонах республіки. Визначено, що найбільшу групу протестного електорату становило селянство, яке в повоєнний період опинилося у складних матеріально-побутових умовах та активно підтримувало учасників ОУН і УПА. Стверджено, що дослідження політичних настроїв населення в регіонах, де радянська влада ще не встигла закріпитися, а свідомість людей була вільною від радянських ідеологічних штампів, дає можливість відобразити їх реальний стан.

Ключові слова: західні області УРСР, повоєнний період, виборчі кампанії до Верховних Рад СРСР, УРСР і місцевих органів влади, політичні настрої населення.

Становлення української державності відбувається за непростих і суперечливих обставин, адже, як показали результати останніх виборів, політична свідомість населення України незріла та постійно стає об'єктом маніпуляцій. Відтак цікаво простежити формування політичної свідомості мешканців західноукраїнських

земель, які, незважаючи на потужний ідеологічний прес за радянських часів і тривалий період невизначеності політичних пріоритетів у незалежній Україні, виявляє стійку прихильність до національних цінностей і демократичних ідеалів. Це дозволить краще структурувати українське суспільство, сприятиме балансу інтересів виборців, зниженню регіональних суперечностей.

Мета статті – простежити специфіку й динаміку розвитку політичних настроїв населення західних областей УРСР під час проведення радянських виборчих кампаній з урахуванням складних суспільно-політичних і соціально-економічних обставин у регіоні в повоєнний період.

Політичні настрої радянських українців неодноразово перебували в центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹, однак ставлення громадян до радянських виборчих кампаній висвітлено недостатньо. Одна з причин – відсутність достатньої кількості об'єктивних джерел, адже джерельною базою подібних досліджень можуть бути хіба спогади, щоденники, особисті нотатки очевидців подій. Малодослідженими, зокрема, залишаються настрої населення під час перших повоєнних виборів у західноукраїнських областях. Цій проблемі присвячено лише кілька статей². Тим часом дослідження політичних настроїв населення в регіонах, де радянська влада ще не встигла закріпитися, а свідомість людей була вільною від радянських ідеологічних штампів, дає можливість відобразити їх реальний стан.

Повоєнні політичні настрої українців не відзначалися монолітністю, як це намагалася представити радянська пропаганда. Ознайомившись за роки нацистської окупації з європейськими типами політичної та економічної культури, долучившись

¹ Ніколаєв Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941– липень 1942). Вінниця: Тезис, 1999. 62 с.; Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2007. Вип. 16 (1). С. 405–434; Крупина В. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.). *УДЖ* (Київ). 2009. Ч. 6. С. 124–135; Хуторянський М. В. Процес формування політичних настроїв населення України на початку 50-х рр. ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство* / Інститут проблем штучного інтелекту МОН України і НАНГ України (Київ). 2012. №4 (52). С. 69–74; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: зб. док. та мат. / авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко; Інститут історії України НАН України; Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»; Державний архів Вінницької області, Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ. Київ, 2013. 528 с.

² Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 та політичні настрої населення. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 360–367; Жулканич Н. Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946р.). *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*: зб. наук. праць. Київ, 2015. Вип. 13. С. 52–60; Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за ред. проф. І. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78; Стародубець Г. Особливості електоральної поведінки повстанського запілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1, ч. 1. С. 70–75; Зуляк І. Ставлення населення України до виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 1, ч. 1. С. 113–123.

до національно-визвольних змагань під проводом Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА), зазнавши вже в останні роки війни масових репресій та депортацій, вони сприймали радянську владу значно критичніше, ніж мешканці інших регіонів СРСР. Хвилю антирадянських настроїв на території республіки спричинило огульне трактування населення як колаборантів через перебування на окупованій території і штучний голод, спричинений грабінницькою економічною політикою радянської влади, яка за рахунок власного населення матеріально підтримувала країни-сателіти. Матеріали спецслужб фіксують у цей період тисячі антирадянських виявів і висловлювань громадян, які свідчать про низький рівень легітимності правлячого режиму. Значна частина політичних прецедентів стосувалася виборчих кампаній, адже в умовах репресій, які охопили всю територію УРСР, та повоєнних нестатків їх проведення було додатковим подразнювальним чинником.

Настрої населення в період виборчих кампаній були предметом інформаційно-аналітичної діяльності органів держбезпеки, які ретельно фіксували провладні й антирадянські репліки громадян, використовуючи з цією метою завербованих агентів серед цивільного населення. Однак ці матеріали не містять достовірних статистичних даних, адже політична заангажованість працівників спецслужб не дозволяла їм зробити об'єктивний аналіз. Як і партійна та радянська звітність відображають ставлення населення до виборів тенденційно. Звіти очільників обкомів, облвиконкомів, управлінь Національного комітету державної безпеки (НКДБ) зазвичай починалися словами, що основна маса населення українських областей виявляє зацікавлення до заходів влади щодо підготовки виборів до Верховних Рад (ВР) СРСР та УРСР і готова проголосувати за кандидатів блоку комуністів та безпартійних, і лише антирадянські елементи продовжують розповсюджувати наклепницькі й провокаційні чутки у зв'язку з виборами. Назовні все виглядало саме так, проте аналіз різних джерел демонструє, що противників радянської демократії в УРСР було значно більше, а панегірики на адресу вождя та комуністичної партії, виголошені на передвиборчих зборах чи у день виборів, не можна вважати щирими. Вони – наслідок вправної організаційно-політичної роботи партійних осередків, які заздалегідь опрацьовували сценарії передвиборчих зборів, призначали тих, хто виступав, і редагували їх промови. Промови-панегірики громадян біля виборчих урн були подібними, як дві краплі води, що зайвий раз підтверджує керованість процесу. За таких обставин вибори перетворювалися у ритуал демонстрації вірнопідданства владі, порушувати який, попри виразну незгоду з діями режиму, наважувалися лише одиниці.

Саме так оцінюють настрої радянських громадян під час виборчих кампаній більшість сучасних дослідників. Зокрема, російський науковець Анна Кімерлінг виділяє декілька типів виборців залежно від ставлення до виборчого процесу:

- 1) «активісти» – повністю підтримували владу й активно долучалися до кампанії;
- 2) «лукаві», або «активісти з особистим інтересом», – брали участь у кампанії, розраховуючи залагодити власні повсякденні проблеми;
- 3) «уклоністи» – частина з них у будь-який спосіб намагалася ухилитися від участі у виборах, а частина висловлювала негативне ставлення у відкритій чи прихованій формах;

4) «конформісти» – приходили на вибори і голосували як треба, не виявляючи будь-якої активності³.

Наведена схема розшарування політичних настроїв громадян СРСР до радянських виборчих кампаній заперечує офіційні результати виборів, відповідно до яких кількість незадоволених політикою режиму зазвичай не перевищувала 1–2 %. На думку дослідниці, у Радянському Союзі за часів сталінщини переважав саме протестний електорат, хоча через загрозу репресій більшість громадян не виявляли справжніх поглядів.

Зовсім інша ситуація з виборами склалася у «приєднаних» Й. Сталіним у процесі Другої світової війни областях, де радянська влада ще не встигла закріпитися. Маючи досвід проживання у відносно демократичних країнах, люди відкрито виявляли нехіль до радянського варіанта демократії, відмовлялися голосувати за провладних депутатів, плакаючи надію позбутися окупаційної влади через її делегітимізацію під час виборів. Отже, застосування регіонального підходу до висвітлення проблеми дозволяє виявити ширшу варіативність електоральних настроїв у СРСР.

Ставлення населення західноукраїнських областей до радянських виборчих кампаній зумовлював дорадянський досвід участі в парламентських структурах європейського зразка, загальне вороже сприйняття режиму після пережитих репресій упродовж 1939–1941 рр. А також було віддзеркаленням непростой суспільно-політичної ситуації у регіоні, де влада, не зумівши приборкати самостійницьких прагнень населення, жорстко розправлялася з учасниками національно-визвольного руху. Причини нелояльних до влади виявів західноукраїнського населення крилися у форсованому впровадженні радянських стандартів життя, що супроводжувалося примусом та агресією. Як наслідок, люди не лише демонстрували негативне ставлення до владних розпоряджень та ідеологічної політики партії, а й чинили спротив, зокрема і збройними методами.

Виборців, які голосували свідомо за провладних кандидатів, у середовищі західноукраїнського суспільства було дуже мало. Вони представлені передовсім членами адміністрації та силових відомств, головами колгоспів, червоноармійцями, активістами-комсомольцями тощо. Якщо врахувати, що місцевих серед цих категорій населення майже не було, то зрозуміло, що ця група ніяк не відображала ставлення західних українців до виборів.

Найчисельнішу групу серед західноукраїнських виборців становили радикально налаштовані громадяни, які перебували під впливом ОУН і УПА й чинили активний спротив «виборам без вибору». На відміну від мешканців інших регіонів УРСР, які зазвичай виражали негативне ставлення до радянських виборчих кампаній лише в кулуарних розмовах чи роблячи потай написи на бюлетенях, західні українці не боялися висловлювати антирадянські настрої публічно. Опираючись на підтримку націоналістичного підпілля, вони відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, відверто звинувачували представників влади у злочинах проти власного народу. Конфліктні ситуації населення з представниками влади зафіксовані

³ Кимерлинг А. Выборы в Верховный Совет СССР 1946 года в Молотовской области как пример мобилизационной политической кампании. *Вестник Пермского университета*. Серия: История. Пермь, 2016. Вып. 4 (35). С. 109. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vybory-v-verhovnyu-sovet-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> (дата звернення: 25.01.2018).

майже у всіх населених пунктах регіону. Зокрема, під час передвиборчого мітингу в с. Томашівці Войнилівського р-ну Станіславівської обл. 8 лютого 1946 р. люди заявили районному начальству: «Не підемо голосувати. Ви вбиваєте наших чоловіків! Ви нас грабуєте і виголоджуєте! Припиніть боротьбу проти ОУН і УПА! Ви окупанти! Геть з України!»⁴.

Особливу активність під час протестів виявляли жінки. Це пояснювалося не лише тим, що повоєнне суспільство було представлене передовсім цією статтю, а й особливою роллю жінки як матері та дружини, покликаної оберігати сім'ю. Жінки не могли пробачити представникам влади грабіжницької політики хлібопоставок, що прирєкла їхні родини на голод. Вони першими виступали на мітингах, зчиняючи антиурядові заколоти, бралися до бійки, нищили бюлетені та подібне. Зокрема, у с. Довгомостиська Судово-Вишнянського р-ну Львівської обл. жінка вигнала агітаторів із хати зі словами: «Безбожники, комуністи, що ви в мене хочете, чого ви напали на мене, я голосувати не буду, бо не маю за що. Я з голоду гину, не маю куска хліба, не маю бараболі, ні чим палити. Чому ви мене не питаєте, чого я потребую, а голосу в мене жадаєте»⁵. Інколи їх дії ставали причиною зриву виборів, як у с. Перегінсько на Станіславщині, де жінки, обурені застосуванням до них сили, розігнали виборчу комісію, поламали столи у приміщенні сільради та вилучили виборчу документацію. Агресія жінок не зменшувалася навіть перед загрозою арештів чи депортацій. Багато з них відповідали: «Не страشه мене Сибіром, там мені гірше не буде, а голосувати не буду. Виноситься з хати»⁶.

Упродовж 1946–1947 рр. протести населення значною мірою живила надія на зміну міжнародно-політичної ситуації у зв'язку із загостренням відносин між США та СРСР. Люди наголошували на відсутності свободи у СРСР і прагнули змін навіть ціною нової війни. Значна частина західних українців повторювала в розмовах різні кліше націоналістичної пропаганди про збройний конфлікт між СРСР і країнами Заходу, який уможливить постання незалежної Української держави. Зокрема, мешканець с. Вишнів Любомльського р-ну Волинської обл. А. Хмелярук заявив: «Нам – західнякам голосувати нема чого, все одно нас скоро звільнять англійці і американці»⁷.

Значна частина населення плекала надії на те, що після негативного для влади результату голосування більшовики будуть усунені зі Західної України. Наприклад, працівниця Вашківського радгоспу Чернівецької обл. К. Татарина сказала: «Радянській владі на Буковині залишилося існувати недовго, тому що при виборах народ тайним голосування не віддасть свої голоси за радянських людей та їх представників, а вибере своїх людей»⁸. Особи, пов'язані з ОУН і УПА, зумисне

⁴ П. Віктор Як проходили «вибори» в західних областях т. зв. Української РСР. *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 45.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 109–130.

⁶ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УРСР дня 9.ІІ.1947 р. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 129.

⁷ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР на территории западных областей Украины. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 34зв.

⁸ Специальное сообщение о реакциях населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР. 9 января 1946 г. *ГДА СБУ*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 560. Арк. 10.

розповсюджували подібні чутки, які працювали на зрив виборчого процесу та дискредитацію влади.

Прочитавши листівки підпілля, люди говорили один одному: «Жодний українець не сміє голосувати за большевиків», або: «Сусіде, ми не повинні голосувати за большевицьку зграю» і подібне. Свою рішучість селяни підтверджували словами: «Я не піду голосувати, хоч би мене мали розстріляти», або: «Я не буду (голосувати), хоч би ви мене на місці вбили»⁹. Не володіючи політичною риторикою, вони проте знаходили спосіб відстоювати свої переконання. На звинувачення представника влади в підтримці бандерівського руху, старенький мешканець с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл. відповів: «Ми горді з цього, що ми “бандьори”, а ви всі москалі – жуліки»¹⁰.

У людей, які не витримали знущань і вимушено проголосували, виникало почуття вини, адже вони звикли усвідомлювати значення свого голосу. Не розуміючи, що результати визначені владою заздалегідь, вони плакали і примовляли: «Продалисьмо Україну»¹¹. А селянин Михайло Кулинич, коли сусіди його звинуватили в тому, що той добровільно віддав голос за владу, оправдовувався перед людьми, що ходив до церкви, а не до сільради, говорячи: «Чому ж я мав би бути виродком»¹². Отже, населення твердо дотримувалося бойкоту виборів, а відхилення від цієї позиції сприймало як зраду або щось аномальне.

Протести мали виразну соціальну диференціацію. Якщо селяни в основному наголошували на грабiжницькій економічній політиці радянської влади, вимагали припинити незаконні репресії, то інтелігенти вказували на хиби радянської виборчої системи, порушення виборчого законодавства, зловживання владою. Зокрема, бухгалтер Львівського державного університету С. Український висловив незадоволення радянським виборчим законом, який не забезпечує свободи вибору: «У нас передвиборча кампанія перетворюється у справжню комедію, ніде, окрім СРСР, влада не втручається у проведення виборів. У інших країнах кожна партія висуває свого кандидата, критикує інших, а у нас спробуй критикувати. Це не демократія»¹³. А аспірант Львівського політехнічного інституту Шаповалов наголосив на підконтрольності радянських виборів партійним органам, що, на його думку, несумісне з демократією. Порівнюючи механізм проведення виборів у СРСР із ситуацією в інших державах, він сказав: «В нашій країні багато говорять про демократію, а в інших країнах – про неї мовчать, але виявляється там вибирають до Уряду представників всіх партій, а у нас вибирають навіть президію для ведення якихось зборів, і то головуючий надає слово товаришу, який виступає із заздалегідь складеним списком членів президії – ось вам і вся демократія»¹⁴.

Масові антирадянські погляди демонструвала західноукраїнська молодь, особливо студентство, незадоволене надмірною ідеологізацією навчання,

⁹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.II.1947 р. ... Арк. 118.

¹⁰ Там само. Арк. 117.

¹¹ Там само.

¹² Звіт про т. зв. вибори до т. зв. Верховної Ради УССР, що відбулися 9-го лютого 1947 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 133–146.

¹³ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ... Арк. 34зв.

¹⁴ Специальное сообщение о реакциях населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 9.

запровадженням у вишах викладання російською мовою, примусовим залученням до молодіжних більшовицьких організацій. Пригадуючи досвід участі в парламентських структурах західноєвропейських держав, молоді люди порівнювали радянську виборчу систему зі зразками європейських практик, що допомагало їм чітко бачити хиби радянської дійсності. Зокрема, студент 5-го курсу Львівського політехнічного інституту порівняв радянські вибори із виборами до Польського сейму й висловився на користь останніх: «Вибори у ВР СРСР відбуваються таким чином, що вибирають заздалегідь визначену кандидатуру, до того ж у виборчий бюлетень потрапляє лише один оцей кандидат. Ось під час виборів до Польського сейму, кандидатів було значно більше, ніж потрібно обрати, а тому надавалася можливість викреслити небажаного кандидата. За польської влади голосував тільки той, хто хотів, а хто не хотів, той навіть не йшов на вибори»¹⁵. Слова працівника станції Чоп Закарпатської обл. Василя Шапочкіна також свідчать про те, що мешканці західного регіону України звикли до інших стандартів проведення виборів і сприймали радянську виборчу систему як ошуканство: «Де тут таємне голосування, про яке пишуть, кабінки для голосування не мають дверей, а лише завішані полотном, це обман людей»¹⁶.

Протестні настрої західноукраїнського населення підтримували вчителі, серед них і ті, які прибули на роботу зі східних областей СРСР. Відмовляючись голосувати, вони пояснювали свою позицію неприйняттям дій влади, що застосовувала силу до громадян. Зокрема, одна з учительок-східнячок, коли її назвали бандерівкою за симпатії до місцевого населення, сказала представникові райкому: «Ви самі нароби тих “бандерів”, тому що сталінська Конституція не наказує так відноситися до народу, як ви поступаєте»¹⁷. Непоодинокими були випадки, коли вчителі нехтували обов'язками членів виборчих комісій або уникали голосування, переховуючись у день виборів разом із батьками учнів. Масовість цього явища відзначив секретар Дрогобицького обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) із пропаганди Богданов, який, підсумовуючи роботу парторганізації із проведення виборів, сказав: «... у партійного керівництва склалося враження, що багато хто з місцевих вчителів утягнутий в оунівську організацію, активно працює на їх користь. ... Багато вчителів виявилися чи націоналістами чи їх пособниками»¹⁸.

До протестів активно долучалися червоноармійці й інваліди Червоної армії, яких після війни влада полишила напризволяще. Вони цілком явно висловлювали свої думки: «За ту зломану ногу не буду голосувати»¹⁹ або «Якщо я віддав задармо ногу, то голосу свого задармо не віддам, то було б забагато»²⁰. Інші закидали представникам влади корупцію й економічні негаразди: «За що маю голосувати?

¹⁵ Специальное сообщение о реагировании населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 10–11.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 53.

¹⁷ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону під час до виборів у Верховну Раду СРСР в дні 10.II.46 р. у с. Селиська району Яворівського. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 293зв.

¹⁸ Стенограма зборів обласного партійного активу Дрогобицької парторганізації. 16 лютого 1946 р. *Державний архів Львівської області* (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 5001. Оп. 7. Спр. 20. Арк. 12.

¹⁹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.II.1947 р. ... Арк. 124.

²⁰ Витяг з протоколу про вибори по Старосамбірському р-ну Дрогобицької обл. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 271.

За зграю батярів, чи за це, що за 29 цтн. збіжжя, яке здав на контингент, держава мені заплатила стільки, що купив 100 штук папіросів і полотна на пішву. За таких дідів голосувати не буду»²¹.

Масово намагалися ухилитися від голосування служителів культу, пояснюючи свою позицію релігійними переконаннями або ж суспільними настроями. «Якщо проголосує 80 % населення, то й я проголосую, живу з людьми та й роблю те, що люди роблять»²², – відповів представникам влади о. Степан Наконечний із с. Віжомля Яворівського р-ну Львівської обл. Священники, як представники західноукраїнської інтелігенції та її найбільш освічена верства, також цілком усвідомлювали антидемократичність сталінських виборів: «Вибори – це тільки шантаж, який Радянський уряд застосовує у стосунку до свого населення, так як насправді голосує одна тільки партія, а права населення ігноруються»²³, – схарактеризував радянську виборчу систему священник із с. Тростянець Ківерецького р-ну Волинської обл.

Населення своєрідно інтерпретувало виборчу дійсність, змальовуючи її з погляду власного досвіду та національних традицій. Більшовиків з урнами, які ходили від хати до хати, селяни негайно прозвали колядниками²⁴. Хату в с. Тростянець Долинського р-ну Станіславської обл., де били і катували виборців, змушуючи їх насильно голосувати, названо «чистилищем»²⁵. А самих енкаведистів асоційовано з нечистою силою: «Схопили ті урни, як чорти душі, і потаскали»²⁶. Політичні настрої населення відображені також у народній творчості. Населення складало пісні, коломийки, прислів'я та примовки, висміюючи злочинну систему влади й незаконні дії радянських урядовців. Зокрема, ситуацію, коли енкаведисти звільняли людей від голосування в обмін на надані харчі або спиртні напої, селяни змалювали так: «Водкі попіл, куріцу схватіл, от голосованія увольніл»²⁷. Негативне ставлення селян до виборчого процесу та радянської влади загалом відображене в народних піснях-коломийках із виразним антисемітським підтекстом, адже багато виборців ототожнювали владу і євреїв, євреїв та комуністів:

Конституція совєцька – пусті сталінські слова,

Що дали ярмо трудящим, а жидам усі права.

Живодери – Моїсеї і прокляті Лазари

У державне управління скрізь вони повлазили»²⁸.

Анонімним способом висловлювання антирадянських настроїв були написи на бюлетенях на кшталт: «Геть комуну!!!», «Голосую за Бандеру!!!», «Хочемо самостійної України!!!», «Смерть Сталіну!!!» й ін. Інколи до урн потрапляли записки антирадянського спрямування, дуже лаконічні, проте з надзвичайно виразним змістом.

²¹ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 124.

²² Там само. Арк. 113.

²³ Специальное сообщение об активных антисоветских проявлениях, реакциях и мероприятиях НКГБ... Арк. 36.

²⁴ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР (Долинщина). Лютий. 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 141.

²⁵ День «виборів» в селі Тростянець. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 275.

²⁶ Велико-Глубічівський р-н. Вибори у Верховну Раду СССР 10 лютого 1946 р. і більшовицька підготовка до них. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 53–54.

²⁷ Звіт про т. зв. «вибори» до Верховної Ради СРСР (Журавенщина–Жидачівщина). Лютий. 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 153.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 88 (1951). Спр. 198. Арк. 8.

Наприклад, о. Роман Литвин із с. Ілем'я Долинського р-ну Станіславської обл. написав на бюлетені: «Я голосував під примусом і голос відав на Господа Бога»²⁹. Це явище було дуже поширеним, хоча автор надзвичайно ризикував, опускаючи в урну бюлетень зі своїм автографом, адже на невеликій виборчій дільниці його було дуже легко визначити за почерком. Інколи до урн потрапляли чисті листки паперу або листівки ОУН, які громадяни кидали замість бюлетенів, висловлюючи протест проти керованої сталінської демократії.

Окремі штрихи до настроїв населення західноукраїнських областей додають агітатори та партійні активісти, надіслані з інших регіонів Радянського Союзу в Західну Україну для допомоги у проведенні виборів. Про це дізнаємося з листів, які вони писали рідним і знайомим, не знаючи, що їхню кореспонденцію ретельно вивчають органи держбезпеки. Найчастіше вони обурювалися позицією місцевого населення, висловлюючи нерозуміння ситуації. Наприклад, один з агітаторів Курятників писав дружині в м. Калінін: «Вчора їздив агітувати населення, готуємо до виборів, ця робота тут доволі складна, тутешніх людей треба кувати і кувати, щоб вони стали радянськими людьми. Часто доводиться застосовувати до них автомати. Загалом тут війна не закінчена, а у зв'язку з виборами ще більше розгорасться...»³⁰. Агітатор із с. Хожняковка Доховського р-ну Харківської обл. А. Федорченко відзначав повну байдужість населення західноукраїнських областей до передвиборчих заходів і висловлював несприйняття та повне нерозуміння їхньої позиції. «Зараз підготовка до виборів, кожен день доводиться агітувати місцеве населення, а вони, як бики. Прийдеш до них, говориш, а вони своє – “Дайте нам спокій, для чого нам ваші вибори, побійтеся Бога, та відчепіться від нас, ми цього не знали і знати не хочемо, у нас є церква” і под. Ось так вони зустрічають вибори»³¹.

Проте серед мешканців Східної України були й такі, що схвально протести західноукраїнської людності, солідаризуючись із ними у протистоянні з приводу виборів. Зокрема, директор школи с. Нові Петрівці Києво-Святошинського р-ну Київської обл. І. Мазур говорив: «У Західній Україні сильний рух бандерівців проти радянської влади. Западники не хочуть терпіти такої брехні, яку терпимо ми. Адже у нас всюди суцільна брехня»³².

Висловлювання мешканців Східної України про систему виборів свідчать, що вони також прекрасно усвідомлювали недемократичність виборів у СРСР, зневажливо ставилися до своєї формальної участі у виборчих ритуалах. Інженер-викладач Вінницького технікуму А. Бограков у розмові про вибори до ВР СРСР висловився так: «Вибори можливо і могли б мене і кожного з нас зацікавити тоді, коли була б боротьба політичних течій в середині країни, коли кожний міг би вибрати собі певний політичний напрямок. Але оскільки у нас узаконена Конституцією абсолютна диктатура Комуністичної партії, то будь-яка участь у виборах позбавлена

²⁹ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР (Долинщина). Лютий 1946 р. ... Арк. 142.

³⁰ Специальное сообщение о реагировании некоторой части населения г. Дрогобыча на подготовку к выборам в Верховный Совет Союза ССР. 4 января 1946 г. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 562. Арк. 77зв.

³¹ Там само.

³² Специальное сообщение о реагировании населения Украины, антисоветских проявлениях и мероприятиях НКГБ... Арк. 73.

здорового глузду»³³. Людей дратувала нав'язлива та одноманітна передвиборча агітація, побудована на заклинах про «найдемократичнішу у світі державу робітників і селян», «турботу партії і уряду про потреби трудящих» і подібне, що не відповідало радянським реаліям. Так, адміністратор театру у м. Проскурові (з 1954 р. – Хмельницький) Хмельницької обл. Артеменко вимкнув радіо, яке транслювало передачу про вибори, зауваживши: «Набридли, цілий місяць до виборів, а вони “гавкають”... Комуністи затисли нас у кулак, хліба шматка дістати ніде, а все про хороше життя говорять, курям насміх»³⁴.

Ставлення західних українців до радянських виборів не змінилося й під час виборчих кампаній 1950–1951 рр., хоча кількість тих, хто голосував «добровільно», значно зросла. Студентка Львівського медичного інституту Л. Малкуш у розмові зі студентами про вибори у Верховну Раду СРСР 1950 р. заявила: «Все це брехні, обманюють і тут, і за кордоном. Все одно ми не вибираємо, а лише голосуємо за тих, кого раніше призначили. Кажуть, що голосування таємне, але слідкують, щоб хто часом не перекреслив бюлетень»³⁵.

Проте все частіше на передвиборчих зборах можна було почути т. зв. «заямовні» виступи: сповідуючи подвійні стандарти, західні українці імітували назовні провладні настрої, керуючись інстинктом самозбереження. Наприклад, мешканець с. Княгинка Дрогобицького р-ну Дрогобицької обл. Стесів під час виборів до ВР СРСР 12 березня 1950 р. виголосив промову, яка явно не відповідала його переконанням: «Проголосуємо всі дружно за Радянську владу, яка нас всіх урятувала. Добре, що в нашому селі побили усіх бандитів, тепер ми зможемо зміцнити наш колгосп»³⁶. Так само слухач колгоспних курсів у м. Дрогобичі сказав: «Вибори в Радянському Союзі – найдемократичніші, не те, що за панської Польщі. Тоді ми віддавали свої голоси за буржуїв, тільки в Радянському Союзі ми можемо голосувати за кращих людей – робітників, колгоспників, інтелігенцію»³⁷.

Отже, повоєнні політичні настрої населення Української РСР відзначалися доволі широким спектром: від схвалення дій влади до її повного несприйняття. Низка наведених у статті фактів наводить на думку про існування доволі широких опозиційних настроїв, усупереч твердженням влади про політичну монолітність радянського суспільства та загальну підтримку населенням владних ініціатив. Географія критичних висловлювань доводить подібність електоральних настроїв у різних регіонах республіки. Однак з огляду на ритуальні стосунки, які встановилися на Великій Україні між владою і населенням, а з часом перетворилися на невід'ємну частину політичної ментальності радянських людей, чітко означити політичні настрої суспільства неможливо. Значна частина виборців не висловлювала справжнього ставлення до радянської демократичної системи через страх перед репресіями.

³³ Специальное сообщение о реагировании населения Украины и антисоветских проявлениях в связи с предстоящими выборами в Верховный Совет СССР... Арк. 9.

³⁴ Цит. за: Крупина В. Виборчі кампанії в УРСР 1946–1947 та політичні настрої населення. *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 364.

³⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 15. Арк. 10–11.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 37.

³⁷ Там само. Арк. 38.

Особлива ситуація із проведенням виборів у повоєнний період склалася у західноукраїнських областях, де стосунки влади і населення не встигли набути ознак соціальної мімікрії. Майже всі західні українці виявилися несприйнятливими до сталінської пропаганди. Вони не лише не приховували негативного ставлення до радянського режиму, але й активно йому протистояли. Мотивацію їхніх дій обумовлювали тривалий досвід участі в політичних системах Східної Європи, що кардинально відрізнявся від радянського, небажання сприяти повторному встановленню в регіоні сталінського тоталітаризму та діяльність національно-визвольного руху, який живив протести ідейно.

REFERENCES

1. Hrynevych, V. (2007). Suspilno-politychni nastroi naseleння Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny: istoriohrafichni notatky. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 16 (1), 405–434 [in Ukrainian].
2. Khutorianskyi, M. V. (2012). Protse formuvannia politychnykh nastroiв naseleння Ukrainy na pochatku 50-kh rr. XX st. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo. Instytut problem shtuchnoho intelektu MON Ukrainy i NANH Ukrainy*, 4 (52), 69–74 [in Ukrainian].
3. Krupyna, V. (2005). Vyborchi kampanii v URSR 1946–1947 ta politychni nastroi naseleння. *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka*, 9, 360–367 [in Ukrainian].
4. Krupyna, V. (2009). Vlada radianskoi Ukrainy v otsyntsi hromadian (druga polovyna 1940-kh – pochatok 1950-kh rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 124–13 [in Ukrainian].
5. Kymerlynh, A. (2016). Vybery v Verkhovnyi Sovet SSSR 1946 hoda v Molotovskoi oblasti kak prymer mobilizatsyonnoi politicheskoi kampanii. *Vestnyk Permskoho unyversyteta. Serii: History*, 4 (35), 109. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/vybory-v-verhovnyy-sovet-sssr-1946-goda-v-molotovskoy-oblasti-kak-primer-mobilizatsionnoy-politicheskoy-kampanii> [in Russian].
6. Mishchanyn, V. (2015). Vybery do mistsevykh Rad v Zakarpatskii oblasti URSR 21 hrudnia 1947 r. – ostatochna lehitimizatsiia radianskoi vlady. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii istoria*, 1 (1), 73–78 [in Ukrainian].
7. Nikolaiets, Yu. (1999). *Stanovyshche ta nastroi naseleння Ukrainy na pochatku nimetsko-fashytskoi okupatsii (cherven 1941–lypen 1942)*. Vinnytsia: Tezys [in Ukrainian].
8. Starodubets, H. (2016). Osoblyvosti elektoralnoi povedinky povstanskoho zapillia v umovakh radianskoi vyborchoi kampanii 1946 r. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii istoriia*, 1 (1), 70–75 [in Ukrainian].
9. Vasyliiev, V., & Podkur, R. (Eds.). (2013). *Nastroi ta povedinka naseleння Podillia v umovakh stalinskoї revoliutsii «zhory». 1928–1940: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
10. Zhulkanych, N. & Mishchanyn, V. (2015). Pershi «radianski» vybery na Zakarpatti (vybery do Verkhovnoi Rady SRSR 10 liutoho 1946 r.). *Naukovyi chasopys NPU*

imeni M.P. Drahomanova. Serii 6. Istorychni nauky: zb. naukovykh prats, 13, 52–60 [in Ukrainian].

11. Zuliak, I. (2017). Stavlennia naseleattia Ukrainy do vyborchoi kampanii 1946 r. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 1 (1), 113–123 [in Ukrainian].

Oleksandra STASIUK

POLITICAL SENTIMENTS OF WESTERN UKRAINIANS DURING ELECTION CAMPAIGNS OF THE POST-WAR PERIOD

The article considers the main manifestations of political sentiments of the population of Western oblasts of Ukraine concerning election campaigns of the post-war period. The factors determining the voting behavior of voters and causes of social deviations are analyzed. It is emphasized that the attitude of the Western Ukrainians to the Soviet election campaigns was primarily determined by the electoral experience they gained while participating in parliamentary structures of Austria-Hungary, interwar Poland, Romania, and Czechoslovakia. The scheme of stratification of electoral sentiments of the local population by quantitative, social, and political, gender, and other indicators are presented. The dominant anti-Soviet views that were caused by the rejection of Soviet totalitarianism by Western Ukrainians, the predatory economic policy of the government, and activities of the national liberation movement are noted. The specific facts of dissatisfaction of the population with the Soviet electoral legislation, forms and methods of its implementation as well as some measures of the Soviet government aimed at the forced Sovietization of the region are stated. It is determined that the largest group of protest voters was the peasantry, which in the postwar period was in difficult material and living conditions and actively supported the participants of OUN (Organization of Ukrainian Nationalists) and UPA (Ukrainian Insurgent Army). The geography of critical rhetoric suggests the similarity of electoral sentiments in different regions of the republic. However, if Western Ukrainians were not afraid to protest in public, the residents of Greater Ukraine hid their true attitude towards Soviet democracy because of fear of repression. It is claimed that the study of political attitudes of the population in regions where the Soviet regime has not yet been established, and people's consciousness was free of the Soviet ideological stamps allows reflecting their real state.

Keywords: Western regions of the Ukrainian SSR, post-war period, Sovietization, elections to the Supreme Soviets of the USSR and the Ukrainian SSR, political behavior of the population.

УДК 94(477.8):355.316"1919–1945"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-125-138

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ*доктор історичних наук, доцент
завідувач кафедри історії України**Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка;
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової робо-
ти та оборонного планування Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4969-052X>**e-mail: vilnickiy@gmail.com***ОБСТАВИНИ ЗАГИБЕЛІ ПРОВІДНИКА ОКРУЖНОГО
ПРОВІДУ ОУН ЗАКАРПАТТЯ ДМИТРА БАНДУСЯКА**

Розкрито роль і місце Дмитра Бандусяка в українському визвольному русі 1930–1940-х років. Визначено керівні посади, які він обіймав, та особистий внесок у розгортання боротьби. Реконструйовано структуру Закарпатського крайового й окружного проводів Організації українських націоналістів (ОУН). На основі нововіднайдених документів реконструйовані час та обставини загибелі провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка («Лопати»). Крім цього, ідентифіковано осіб, які допомогли виявити й фізично ліквідувати Д. Бандусяка. Саме на цьому конкретному прикладі показано роль і значення агентури в антинаціоналістичних операціях. Підтверджено, що завдяки їй зникла необхідність у проведенні масштабних операцій, натомість ефективнішими стають операції невеликими маневровими підрозділами проти конкретних повстанських формувань або окремих діячів підпілля, передовсім районних, надрайонних, окружних і крайового проводів ОУН, місце розташування яких виявляла агентура. Констатовано, що така зміна дозволяла спецслужбам, діючи малими групами, охоплювати більшу територію.

Ключові слова: Дмитро Бандусяк, український визвольний рух, радянські репресивно-каральні органи, чекістсько-військова операція.

Біографістика українського визвольного руху 1940–1950-х років останнім часом поповнилася ґрунтовними дослідженнями. Щоправда, найчастіше вони присвячені історичним постатям «найвищого та середнього дивізіону»: Степанові Бандері, Романові Шухевичу, Василеві Сидору, Василеві Андрусюку, Степанові Стебельському й багатьом іншим. Натомість діяльність підпільників і повстанців нижчого рівня залишається або взагалі недослідженою, або ж на цій ниві працюють історики-аматори, які працюють над краєзнавчими проблемами, при цьому нерідко ігноруючи банальні принципи історичного дослідження, насичуючи свої праці недостатньо обґрунтованими судженнями та звичайними інсенауціями.

Окремі ґрунтовні видання, присвячені життєвому та бойовому шляху Дмитра Бандусяка, відсутні. Деякі аспекти з життя провідника окружного проводу ОУН Закарпаття містяться в узагальнювальних дослідженнях з історії українського визвольного руху на Закарпатті, які підготував М. Вегеш¹. Біографічна довідка Д. Бандусяка подана в додатках до перевидання книги П. Мірчука². Короткі біографічні нариси про нього з'являлись у пресі, виходили в окремих краєзнавчих нарисах, довідкових й енциклопедичних виданнях. Їхні автори – М. Бандусяк, В. Гренджа-Донський, О. Довганич, В. Худанич, В. Піпаш, І. Ребрик, Ф. Рубіш, П. Стерчо³. Про загибель провідника окружного проводу ОУН Закарпаття згадує діаспорний історик Лев Шанковський⁴. Фахові дослідження з питань функціонування руху українських націоналістів на Закарпатті належать О. Пагірі⁵. Особливості діяльності ОУН і УПА (Української повстанської армії) на Закарпатті висвітлювали також О. Ситник та М. Вегеш⁶. Окремою «білою плямою» у біографії Д. Бандусяка залишається час та обставини його загибелі. Саме на вирішення цієї проблеми спрямоване дослідження.

Дмитро Бандусяк народився 25 серпня 1919 р. у смт Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл. у багатодітній родині Михайла та Марії (дівоче прізвище

¹ Вегеш М., Греченюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. Ужгород, 2003. 250 с.; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с.

² Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / авт. кол.: О. Дарованець, В. Мороз, В. Муравський, М. Посівнич. 3-тє вид., доп. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 621.

³ Бандусяк М. Чуєш, брате мій...: Сімейна хроніка. *Карпатський край* (Ужгород). 1995. № 9–12. С. 73; Гренджа-Донський В. Я теж українець: Публіцистика. Ужгород: Закарпаття, 2003. С. 187; Довганич О. В'язень сталінських концтаборів Бандусяк Микола Михайлович // *Реабілітовані історією. Закарпатська область*: у 2-х кн. / гол. ред. кол. І. М. Різак, заст. гол. ред. кол. О. Д. Довганич, секретар ред. кол. О. В. Хланта та ін. Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2004. Кн. 2. С. 317–321; Довганич О., Худанич В. Бандусяк Дмитро Михайлович: [громад.-політ. діяч]. *Енциклопедія Закарпаття: визначні особи ХХ століття*. Ужгород: Гражда, 2007. С. 27–28; Карпатська Україна: за кулісами подій 1937–1938 рр. // *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 36–37; Піпаш В. Український чин Закарпаття: [Укр. націоналіст. підпілля на Закарпатті у роки Другої світової війни та після її офіційного закінчення]. URL: <http://zakarpatya.net.ua/Blogs/77599-Ukrainskyi-chyn-Zakarpattia>; Ребрик І. Ковнер: Пам'ять антиукраїнського терору. III. URL: <http://zakarpatya.net.ua/Blogs/98678-Kovner-Pam'iat-antyukrainskoho-teroru.-III>; Рубіш Ф., Довганич О. Бандусяк Дмитро Михайлович: [політв'язень, репрес. із с. Ясіня Рахів. р-ну]. *Закарпатці під пресою сталінського свавілля*. Мукачево: Карпат. Вежа, 2009. С. 169–170; Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів: За вільну Україну, 1994. С. 248.

⁴ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 760.

⁵ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. 584 с.; Пагіря О. Євген Коновалець і розбудова організаційної мережі ОУН на Підкарпатській русі у 1930-х роках. *Український визвольний рух*. Львів, 2011. Зб. 16. С. 162–191.

⁶ Ситник О. Українська повстанська армія на Закарпатті. Київ: [б.в.], 1997. 14 с.; Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939–1950-ті рр.). *Сучасність*. 2001. Ч. 3. С. 85–97; Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929–50-ті рр.). *Сарпatica Карпатика*: наук. зб. / [гол. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2000. Вип. 7: Історія і культура Закарпаття ХХ століття. С. 51–100.

Климпуш). Окрім Дмитра, у батьків ще були сини Георгій, Василь, Микола, дочки – Марія та Одарка⁷. Дмитро почав навчався у школі смт Ясіня, відтак у торгівельній академії м. Мукачєво Закарпатської обл. Під час навчання в академії став членом «Пласту», а в 1939 р. – ОУН. Із проголошенням Карпатської України відразу увійшов до лав «Карпатської Січі». У листопаді 1938 р. Мукачівська торговельна академія переїхала в м. Свалява, а в березні 1939 р., після окупації Закарпаття угорськими військами, перебазувалася до Братислави (Словаччина).

Отримавши атестат зрілості наприкінці 1939 р., Дмитро разом з іншими активістами повертається на Закарпаття, де відразу відновлює зв'язки з місцевим націоналістичним підпіллям і долучається до формування нового крайового проводу ОУН та молодіжної націоналістичної організації. Сприяли цьому налагоджені контакти із представниками Проводу ОУН у Братиславі, Кракові та Львові. Наприкінці 1940 р. Д. Бандусяк виїхав у м. Краків, звідки привіз націоналістичну літературу, там же довідався про розкол організації на мельниківців і бандерівців. Після повернення на Закарпаття повідомив місцевому активу, що їхня організація стає на позиції бандерівського спрямування та підпорядковуватиметься Проводу ОУН (б)⁸.

Наприкінці грудня 1940 р. с. Великі Лучки (у квартирі М. Габовди) за участю представника Проводу ОУН «Медведя» відбулися збори, на яких був створений крайовий провід ОУН Закарпаття (головно силами випускників Мукачівської торговельної академії). Місцем його дислокації стало м. Хуст. До складу увійшли: провідник Андрій Цуга («Дуб»), заступник провідника, організаційний референт Дмитро Бандусяк («Ардан»), референт зв'язку Михайло Габовда («Лозинський», «Гейза»), військовий референт Михайло Кіштулинець («Довбня»), референт пропаганди Василь Потушняк («Донський»), ідеологічний референт С. Пап («Пугач»), редактор підпільної газети «Чин» Іван Романець («Сухий»), референт із роботи з юнацтвом Михайло Орос («Хміль»). Для ефективного управління Закарпаття поділили на три округи: східний (очолював о. П. Погоріляк), середній (Д. Бандусяк) та західний (М. Габовда)⁹.

У 1940–1941 рр., працюючи організаційним референтом крайового проводу ОУН Закарпаття, Д. Бандусяк користувався псевдонімами «Оля» і «Ардан», а після 1944–1945 рр. – «Арпад», «Лопата»¹⁰. У зізнаннях від 3 травня 1946 р. Василь Чижевський давав такий опис Дмитра Бандусяка: «27–28 років, середнього зросту, худорлявий, лице худе, блондин, волосся зачісує наверх, розмовляє швидко, але виразно, дуже ввічливий»¹¹. До речі, за свідченням заарештованого М. Габовди (19 липня 1945 р.) Д. Бандусяк навіть якийсь час працював у банку¹².

Після формування структури члени організації активно проводили заходи із відзначення річниці проголошення Карпатської України, популяризували історію України, розповсюджували пресові та пропагандивні видання. Одну з найгучніших

⁷ Архів Управління Служби безпеки у Закарпатській області (далі – Архів УСБУ ЗО). Спр. С-171. Арк. 29.

⁸ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 54.

⁹ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939–1945). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2014. С. 30–31; Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 54–55.

¹⁰ Архів УСБУ ЗО. Спр. С-171. Арк. 13–14.

¹¹ Галузевий архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 33286фп. Т. 2. Арк. 121.

¹² Архів УСБУ ЗО. Спр. С-171. Арк. 28.

акцій провели 15 березня 1941 р. у м. Хуст, у ході якої зняли угорський прапор на Замковій горі та замінили українським синьо-жовтим. При цьому було встановлено дубовий хрест на місці бою січовиків з угорськими військами (березень 1939 р.) біля с. Велика Копаня (з написом «Борцям за волю України»). Безпосередніми організаторами й виконцями заходу стали Дмитро Бандусяк, Марія Бісун, Павло Кришка, Юрій Неймет, Василь Обручар, Михайло Орос, Іван Романець, Михайло Човгань, Андрій Шевера (у квітні 1941 р. їх усіх заарештували)¹³. Саме ці акції стали приводом до арешту національно свідомої молоді Закарпаття, яка навчалася у Мукачівській, Хустській та Ужгородській гімназіях, а також в учительських семінаріях. Загалом заарештували понад 40 найактивніших оунівців. Їх утримували в тюрмі «Ковнер» біля Мукачево. Всі заарештовані були засуджені на терміни від 2 до 12 років ув'язнення, а сам Д. Бандусяк 17 липня 1942 р. у м. Мукачево на т. зв. Ковнерівському процесі одержав вирок у 12 років. Ці репресії значно знизили активність роботи в умовах угорської окупації. До речі, дослідник історії діяльності українського визвольного руху на Закарпатті О. Пагіря відзначає, що більшість оунівців, засуджених на Ковнерівському процесі, амністував регент М. Горті в день свого народження – 5 грудня 1942 р. Відтак у червні–серпні 1943 р. їх відправили у спортивно-оздоровчий табір Сентендре (біля м. Будапешт)¹⁴.

Дмитро Бандусяк відбував покарання у тюрмі м. Вац (Угорщина). Після амністії у березні 1944 р. його мобілізували до угорської армії, в якій перебував до вересня¹⁵. Натомість у протоколі допиту (3 травня 1946 р.) Василь Чижевський зазначав, що Дмитро Бандусяк в ув'язненні перебував до травня 1944 р., а після звільнення працював бухгалтером в околицях м. Мишкольц (Угорщина).

Відповідно до структурного поділу в 1944 р. на Закарпатті мав існувати Закарпатський край ОУН. Оскільки в 1942–1943 рр. угорська адміністрація заарештувала практично весь керівний і чисельний рядовий склад, Закарпатський край не мав адміністративного поділу, а складався з мережі нечисельного підпілля. Після того, як угорська адміністрація випустила з ув'язнення частину націоналістів у листопаді 1944 р., Дмитро Бандусяк («Лопата») як уповноважений від ЗУЗ (Західноукраїнських земель) відновив крайовий провід ОУН Закарпаття (до складу увійшли: військовий референт Д. Бандусяк («Лопата»), організаційний референт М. Габовда («Лоза»), референт Служби безпеки (СБ) Ю. Бандусяк («Лис»), референт пропаганди М. Орос («Данило»), господарчий референт І. Немеш («Береза»)¹⁶. Відтак навесні 1945 р. у зв'язку з реорганізацією підпілля Закарпатський край ОУН був переведений до Закарпатської округи, що діяла на території Берегівського, Іршавського, Виноградівського, Хустського округів УРСР та організаційно підпорядковувався Карпатському краю ОУН. Проте у зв'язку з малочисельністю підпілля він не поділявся за адміністративно-територіальним принципом.

Так, восени 1944 р. після звільнення Закарпаття частинами Червоної армії (ЧА) Д. Бандусяк повернувся у м. Хуст і відразу долучився до визвольної боротьби. Водночас Провід ОУН, намагаючись відновити структуру на Закарпатті, відправляв

¹³ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 56.

¹⁴ Пагіря О. Між війною та миром... С. 364.

¹⁵ Архів УСБУ ЗО. Спр. С-171. Арк. 28; Пагіря О. Між війною та миром... С. 429.

¹⁶ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 57.

своїх представників. Крім цього, у грудні 1944 р. Михайлові Габовді дали завдання вирушити в Західну Україну, де зв'язатися із представниками Проводу ОУН й одержати вказівки для подальшої роботи¹⁷. Водночас силовики вилучили листа (датованого 2 жовтня 1944 р.) «Стрибича» до провідника Станіславівського обласного проводу ОУН такого змісту: «Проводу (якщо це можливо) терміново дати мені вказівки по таких питаннях: 1. Чи можна організувати пропагандистські ланки і станиці в угорському тилу, тобто на Закарпатті. 2. Робити це із розрахунком на повернення на територію Станіславівської області чи розраховувати на діяльність на території Закарпаття, враховуючи наближення більшовицької дійсності (якісь можливості створення пропагандистських станиць на Закарпатті маю через місцевих мешканців). 3. Прошу зорієнтувати мене як стоїть питання із територією Закарпаття і нашою роботою взагалі, на випадок окупації цієї території більшовиками (напір більшовиків дуже сильний і швидкий, особливо від Ясеня на Захід)»¹⁸.

Підтримували підпільників на Закарпатті і пропагандивними матеріалами¹⁹. Так, 3 січня 1945 р. обласний референт зв'язку «Доктор» у листі обласному провідникові Станіславівщини Я. Мельнику («Роберту») писав: «Пересилаю літературу для “Сталя” [провідник окружного проводу ОУН Коломиї В. Савчак – В. І.] і на територію “Мотрі” [провідник Буковинського обласного проводу ОУН А. Галицька – В. І.] і Закарпаття...»²⁰.

Водночас для відновлення структури на Закарпаття були відправлені Василь Чижевський («Демид») і Тимофій Цекот («Грінченко»). Після встановлення зв'язку з місцевим активом проведено організаційні наради в Ужгороді та Мукачеві, після яких організація відновила діяльність, а її керівником став Дмитро Бандусяк. Штаб-квартира ОУН наприкінці 1944 р. і на початку 1945 р. базувалася у будинку Івана Фігаса в Підгороді (передмістя Мукачево). Крім цього, Д. Бандусяк мав дві конспіративні квартири у м. Хуст: одна – на вул. Будапештській, буд. 7, друга – вул. Баршунській, буд. 25²¹. У них він переховувався упродовж січня–травня 1945 р.

Діяльність ОУН у цей час полягала в налагодженні організаційних зв'язків, веденні пропаганди, випуску та поширенні антирадянських листівок, зборі зброї, матеріальних засобів, підготовці кадрів для відділів УПА, переправленні оунівців, які йшли з Галичини в Чехословаччину й назад, забезпеченні документами (в червні 1945 р. В. Чижевський при допомозі Д. Бандусяка дістав собі документи на ім'я Д'ячук для проїзду в Чехословаччину²²)²³. У січні 1945 р. у м. Хуст Д. Бандусяк провів нараду з М. Габовдою, М. Оросом, І. Немешем, на якій розглянули питання активізації українського руху та розподілу обов'язків між членами проводу²⁴. Також у січні 1945 р., за свідченнями М. Ороса, Д. Бандусяк у м. Хуст познайомив

¹⁷ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 58.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1433. Т. 1. Арк. 253.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Архів УСБУ ЗО. Спр. С-171. Арк. 28.

²² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286фп. Т. 2. Арк. 120–121.

²³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 373.

²⁴ Реабілітовані історією. Закарпатська область: у 2-х кн. / ред. кол. І. М. Різак, заст. гол. О. Д. Довганич, секретар О. В. Хланта та ін. Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2003. Кн. 2. С. 379.

його з А. Цугою, якого представив командиром куреня. Крім цього, заарештований М. Орос стверджує, що паралельно із друком націоналістичних листівок, розробляв програму та конспект з історії України, які мали використовувати при вишколі новозорганізованого куреня²⁵.

З метою налагодження безпосереднього контакту з керівництвом крайового проводу ОУН «Карпати» в січні на Станіславівщину був відправлений М. Габовда. У лютому 1945 р. він повернувся, оскільки не зміг зв'язатися із керівниками. Саме тому для пошуку контакту, координації своєї роботи з Проводом ОУН та одержання конкретних вказівок у Галичину змушений був виїхати Д. Бандусяк²⁶. При цьому функції зв'язкового виконував «Горган», якого привів М. Габовда з Галичини²⁷. До речі, про спробу М. Габовди налагодити контакти збереглася інформація. Так, 14 лютого 1945 р. курінний Лука Гринішак («Довбуш») в естафеті, направлений командирові ВО-4 «Говерля» М. Твердохлібу («Грому»), повідомляв про прибулих із Закарпаття кур'єрів ОУН: «28 січня 1945 р. прийшли до мене (р-н м. Рафайлова 32 км південно-західніше Надвірної) люди із Закарпаття – один «Грінченко» (галичанин), якого знає мій стрілець, він бачив його із Славком [можливо Т. Мороз – В. І.] на Закарпатті. «Грінченко» [Тимофій Цекот – В. І.] посилався на «Клименка» та інших осіб, які його особисто знають. Другий – закарпатець. Вони звичайно хочуть зв'язатися із проводом з метою з'ясування проблем Закарпаття. Після мого перебування із цими людьми я впевнений, що ці люди вірні та дійсно йдуть, щоб налагодити вищезгадані справи. Я дізнався, що Ви пішли із відділами даліше, тоді один із них (закарпатець) Гейза [М. Габовда – В. І.] повернувся назад закордон, «Грінченка» я направив через свої зв'язки до гори. ... Друже командир! Звертаюся до Вас із проханням про дозвіл перейти на деякий час у рейд на Закарпаття»²⁸.

Шукаючи контакти із провідником, 10 березня 1945 р. Д. Бандусяк («Лопата») направив на ім'я керівника Карпатського краю ОУН Я. Мельника («Роберта») листа: «Друже провідник Роберт! Для обговорення надзвичайно актуальних питань, які стосуються Закарпаття бажано було б зустрітися з Вами. Із цією метою я тут уже більше двох тижнів у погоні за Вами. До вчорашнього дня мене проводив друг командир «Довбуш» [Л. Гринішак – В. І.], але він повинен був повернутися до куреня, так, що я тепер залишився сам. Дуже прошу Вас почекаати мене там, де отримаєте цю естафету, щоб я уже міг закінчити свою подорож, бо на Закарпатті дуже багато справ чекає на мене. Якщо із Вами є друг «Грінченко» нехай він зачекає. Вірю, що допоможете мені в цьому, бо знаєте, що через дрібниць я не йшов би до Вас»²⁹.

Після зустрічі з Я. Мельником Д. Бандусяк, уже як провідник окружного проводу ОУН Закарпаття, повернувся на Закарпаття та почав виконувати одержаний наказ: провів реорганізацію структури, активізував роботу, розпочав створення відділів УПА та підготував до відправлення членів ОУН у Галичину на спеціальні курси сім осіб (П. Візичканич, М. Заяць, Ю. Костюк, М. Копинець, К. Куцин, М. Орос

²⁵ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 59.

²⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – Держархів Закарпатської обл.). Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 56–57; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 371–372.

²⁷ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 59.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1433. Т. 1. Арк. 253 зв.

²⁹ Там само. Арк. 254.

та І. Балаж)³⁰. Відправку на вишкіл доручив М. Габовді. Однак на початку червня 1945 р. прийшов представник крайового проводу ОУН «Говерла» та повідомив, що вишкіл відбудеться не в Галичині, а на Закарпатті, у Вишківському лісі. Комendanтом вишколу був А. Цуга, викладачами: «Говерла» (викладав ідеологію), М. Орос (історію України), Д. Бандусяк (конспірацію), В. Стеблак³¹ (історію ОУН і її завдання)³². Закінчили 10 липня 1945 р., а кожен його слухач був призначений уповноваженим по тому чи тому адміністративному округу й одержав завдання з'ясувати настрої населення, його погляди на ОУН і УПА, вишукувати базу для формування ОУН та відділів УПА³³.

У зізнаннях СБ ОУН про перебування на Закарпатті досить детально розповідає В. Стеблак («Косар»). Зокрема, описує як труднощі у формуванні підпільної структури, так і вцілому роботи на терені, наводить приклади організаційних контактів, розповідає про практичну реалізацію інструкцій Проводу ОУН на Закарпатті (робота серед селян, робітників, інтелігенції тощо)³⁴.

Для виявлення та ліквідації окружного проводу ОУН Закарпаття в липні 1945 р. радянські силові органи завели агентурну справу «Зав'язка»³⁵. Підставою стали повідомлення про те, що Провід ОУН розгортає широку діяльність на території краю і направляє для цього досвідчених націоналістів. Ці ж дані у показах підтвердив заарештований Василь Дуфанець («Горобець»). Зокрема, він зазначив, що за завданням окружного проводу ОУН Станіслава в липні 1945 р. відправився з Галичини в розпорядження окружного проводу ОУН Закарпаття для підготовки рейду куреня «Бойки» на Закарпаття. Однак його затримали працівники Управління Національного комітету державної безпеки (НКДБ), відтак навіть завербували під псевдо «Кармелюк» (брав безпосередню участь у ліквідації Д. Бандусяка)³⁶. Крім того, 30 серпня у Бережанському р-ні Тернопільської обл. під час проведення чекістсько-військової операції загинули: командир ТВ «Північ» ВО-3 «Лисоня» Іван Кедюлич («Довбня») та Іван Яцишин («Гордієнко»). У них був вилучений лист Р. Шухевича до командира УПА-Захід В. Сидора («Шелеста»), із якого стало зрозуміло, що «Довбню» і «Гордієнка» направляли на Закарпаття зі спеціальним завданням – формувати відділи УПА³⁷.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 374; Архів УСБУ ЗО. Спр. С-171. Арк. 14, 23, 29; Спр. 6034. Арк. 62.

³¹ Стеблак Василь Миколайович («Косар», 1919, с. Белеїв Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – 1946). Провідник окружного проводу ОУН Калуша (1944). Член крайового проводу ОУН. Фігурант агентурної справи (АС) «Провідники». Заарештований 28.03.1946 біля с. Кальна Долинського р-ну Івано-Франківської обл. (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 90 (1951). Спр. 66. Арк. 57–58; Ф. 2-Н. Оп. 55 (1953). Спр. 5. Т. 1. Арк. 75; Оп. 58 (1953). Спр. 1. Т. 1. Арк. 86; Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 23, 76; Ф. 2-Н. Оп. 67 (1953). Спр. 11. Арк. 22; Ф. 2-Н. Оп. 89 (1951). Спр. 40. Арк. 244; Оп. 98 (1954). Спр. 8. Арк. 18; Ф. 13. Спр. 372. Т. 63. Арк. 304; Спр. 376. Т. 57. Арк. 310).

³² Держархів Закарпатської обл. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 17, 61–62.

³³ Архів УСБУ ЗО. Спр. 6034. Арк. 62.

³⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 106–124.

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 11. Арк. 240; Оп. 35 (1960). Спр. 1. Арк. 92; Оп. 75 (1953). Спр. 3. Арк. 83; Реабілітовані історією. Закарпатська область. Кн. 1. С. 88, 91; Реабілітовані історією. Закарпатська область. Кн. 2. С. 320–321.

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 75 (1953). Спр. 3. Арк. 80.

³⁷ Там само. Арк. 81.

Відтак силовики з'ясували, що на Закарпатті вже діє окружний провід ОУН, до складу якого входять: 1) провідник Дмитро Бандусяк («Лопата»); 2) організаційний референт Андрій Цуга («Мур»), який паралельно виконував обов'язки військового референта цього проводу; 3) референт пропаганди Михайло Орос («Данило»); 4) референт СБ Юрій Бандусяк («Лис»); 5) господарчий референт Іван Немеш («Береза»); 6) референт зв'язку проводу Петро Визичканич («Чорний»); зв'язкові «Дуб», Іван Германич («Явір») та ін. Така активність Проводу ОУН зумовила заведення силовиками Закарпатської обл. агентурної справи «Зав'язка»³⁸. Для цього були завербовані агенти «Герасимов», колишній член ОУН «Поляна», утримувач явочної квартири проводу ОУН «Богдан» та ін.³⁹. До речі, агент «Герасимов» – Іван Германич (1912 р. н.), якого завербували 13 серпня 1945 р. саме для розробки націоналістичного підпілля на Закарпатті та за кордоном, зокрема в Чехословаччині, за період роботи (серпень 1945 р. – лютий 1947 р.) подав 36 цінних донесень. За його матеріалами заарештовано близько 10 активістів підпілля та ще 15 осіб взято на оперативний облік⁴⁰.

Згідно зі спільно складеним планом УНКДБ Закарпатської України із боротьби з оунівським підпіллям і відділами УПА, оперативна група 4 вересня 1945 р. виїхала в райони, найбільш насичені підпіллям: Волове (тепер – Міжгір'я), Свалява й інші, що межують із Галичиною. Деталі операції, в якій загинув Дмитро Бандусяк, у рапорті старшому оперативній групі управління контррозвідки «СМЕРШ» 4 Українського фронту – гвардії майору Гусеву розписував співробітник оперативної групи гвардії майор Попов. Так, 4 вересня 1945 р. він із групою прибув в округ Волове для проведення агентурно-оперативних заходів із розшуку керівників націоналістичного підпілля, їхнього захоплення чи ліквідації. Після прибуття на місце Попов скотактував із начальниками НКДБ і Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), яким розповів про мету свого приїзду і необхідність координації роботи з ліквідації підпільників, оскільки, як він зауважував, силові органи працювали в різній і навіть перешкоджали роботі один одного. При цьому він з'ясував, що у районному відділі (РВ) НКДБ с. Волове була наявна кваліфікована агентура по окружному проводу ОУН Закарпаття, зокрема Дмитру Бандусяку, із яким мала тісний зв'язок і якій той (Бандусяк) довіряв, не підозрюючи у співпраці зі силовиками. Після вивчення матеріалів та проведеної наради стало зрозуміло, що залучити спеціальну агентуру під розробку Д. Бандусяка нема змоги. Тому прийнято рішення використовувати наявного агента «Герасимова», який мав повідомляти про місце перебування керівника окружного проводу. Через командування 897-го стрілецького полку 242-ї стрілецької дивізії ЧА майор Попов домовився про видачу коней для поїздки двох оперативних працівників у с. Присліп для зв'язку з агентом «Герасимовим».

Уночі 5 вересня 1945 р. працівники повернулися і відвітували, що Бандусяк повинен днями прибути у с. Присліп до агента НКВС Івана Терелі. Водночас після його прибуття останній мав про це повідомити «Герасимову»⁴¹. Уже вранці 6 вересня 1945 р. у м. Волове до начальника безпеки прибув агент «Герасимов» і сказав, що 5 вересня 1945 р. близько 22:00 до нього прийшов І. Тереля, який повідомив,

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 35 (1960). Спр. 1. Арк. 92–93; Оп. 75 (1953). Спр. 3. Арк. 82.

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 35 (1960). Спр. 1. Арк. 93.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 9 (1955). Спр. 7. Арк. 52.

⁴¹ СМЕРШ. Т. 1. Арк. 367, 375.

що у с. Присліп прибули Д. Бандусяк з ще одним підпільником. Одразу після цього агент «Герасимов» разом із І. Терелею пішли у дерев'яний сарай, де перебували націоналісти (він належав євреям, які в селі не проживали). Зайшовши, «Герасимов» побачив Д. Бандусяка й ще одного невідомого чоловіка, якого представили «Дубом». На початку розмови Д. Бандусяк дорікнув «Герасимову», що той досі не виконав попереднього наказу – не передав у Мукачівську електростанцію через І. Тереля естафету, сказав про відповідальність і потребу негайно виконати наказ. Окрім цього, агентові «Герасимову» доручив конспіративно знайти підводу (за яку мав заплатити) із двома кіньми для перевезення вантажу з м. Хуст. Просидівши з Д. Бандусяком і «Дубом» близько трьох годин, «Герасимов» та І. Тереля зі сараю пішли. При цьому Д. Бандусяк ще раз наголосив, щоб «Герасимов» приніс естафету б вересня, на яку він чекатиме в цьому сараї, та попередив, що якщо про це місце хтось довідається, то їх покарають⁴².

Одержавши таке повідомлення, близько 12:00 6 вересня 1945 р. майор Попов спільно з начальником НКДБ склали план операції із ліквідації Д. Бандусяка. Домовилися з командувачем полку про виділення двох кулеметів й автоматників. В операції брала участь група з 18 бійців і 8 оперативних працівників, яка виїхала до місця перебування Д. Бандусяка та «Дуба»⁴³. Не доїжджаючи до місця 400–500 м, майор Попов наказав вимкнути мотори й оточити сарай, де за даними агентів перебували Д. Бандусяк і «Дуб». Група була розділена на дві частини: однією керував Попов, іншою – начальник безпеки. Коли ж сарай оточили, загальне керівництво перейняв Попов. За його сигналом з обох сторін почали рухатися дві групи захоплення: два оперативних працівники і три автоматчики. При наближенні зі сараю почали лунати постріли з кулемета та гвинтівки. Групи залягли й Попов запропонував підпільникам здатися. Відповіді не було, а постріли не припинялися. Відтак він наказав відкрити вогонь. Після обстрілу підпільникам знову запропонували здатися – так тривало кілька разів. Націоналісти не здавалися. Тоді Попов віддав наказ кинути в сарай чотири гранати, на що звідти пролунали постріли у відповідь. На кожну пропозицію здатися націоналісти відкривали вогонь. За 40 хв постріли припинилися, а зі сараю виглянув підпільник, який викинув перед собою протитанкову гранату та з гвинтівкою вирішив прорватися до лісу. Граната не розірвалася. Тоді другий підпільник, який перебував у сараї, кинув ще одну, розривом котрої поранено червоноармійця (сержанта Євстішеєва), який у відповідь чергою з автомата на місці вбив підпільника (впав у річку). Із сараю продовжилися постріли й викинуто ще одну гранату, вибух котрої шкоди нікому не завдав. Відтак Попов віддав наказ випустити дві черги з кулеметів й автоматів по сараю, а коли постріли припинилися, запропонував здатися. На цю пропозицію підпільник знову почав відстрілюватися. Після цього Попов наказав підпалити дах, щоб у такий спосіб змусити оунівця здатися. Коли він повністю спалахнув, то почало горіти сіно всередині – пролунав один вистріл. До сараю підійти було неможливо, оскільки він увесь палав. Тому Попов оперативну групу зняв, вони забрали вбитого підпільника та виїхали у Волове⁴⁴.

⁴² СМЕРШ. Т. 1. Арк. 367зв., 369–371.

⁴³ СМЕРШ. Т. 1. Арк. 367 зв.

⁴⁴ СМЕРШ. Т. 1. Арк. 368, 375–377, 379–380.

Практично слово у слово підтверджує цей опис І. Тереля під час допиту 4 грудня 1945 р. СБ ОУН. Зокрема розповідає, як завербували його й Івана Германича, інформацію, яку повідомив спецорганам про свою практичну роботу в ОУН, переведення підпільників за кордон та завдання, котрі одержав від силовиків⁴⁵. Окрім цього, детально описує обставини загибелі Д. Бандусяка: «Вечером до моєї хати прийшов Дуб і закликав мене на двір. На дворі чекав Германич і Лопата. Лопата сказав, що ми будемо спати в цій порожній стайні, віддаленій від моєї хати на яких 300 м., даліше запитав, чи безпечно там спати. Я відповів, що досі не було нікого, а як буде далі то не знаю. Харчі нам на завтра нести не потрібно і щоб туди днем не приходив ніхто. Дуб знав про вхід попід підвалинами і туди залізли до стайні, щоб стайні не розмикати. ... Другого дня я пішов до ліса. Коли повернув, поснідав і пішов чистити на другий город яму на бараболю. Зараз почув я, що їде авто і коло церкви стало. Большевики з авта побігли прямо до стайні, де був Дуб і Лопата. Почалася стрілянина. Від куль запалала стодала. В столі згорів Лопата, а Дуб височив і большевики вбили його гранатами в потоці. В цій перестрелці був ранений один большевик. Після цього забрали большевики в мене коц, на який забрали вбитого Дуба і від'їхали до Волового»⁴⁶.

Наступного дня І. Терелю та І. Германича заарештували й відправили автомобілем до Ужгорода, де у приміщенні обласного Управління НКДБ із ними провів розмову підполковник. Спочатку подякував за видачу Д. Бандусяка і «Дуба», відтак пояснив, що довелося створити видимість арешту, щоби відвести підозри підпільників щодо співпраці. Крім цього, для них склали легенду, що приходили «Лопата» і «Дуб», забрали необхідні матеріали та пішли на г. Смерек, а наступного дня ввечері у столі вбили невідомих осіб (одного, в угорській блюзці, забрали до Волового, а інший згорів). За вісім днів до І. Терелі прийшли «Косар» (В. Стеблак) і «Буревій» та почали розпитувати про події, які трапилися. І. Тереля розповів складену оперативниками легенду. Очевидно, що саме це й заплутало підпільників і вони тривалий час не знали, хто загинув 6 вересня у с. Присліп⁴⁷.

6 вересня 1945 р. проведено офіційне впізнання загиблого, під час якого агент «Герасимов» впізнав у ньому «Дуба». Він відзначив, що зустрічався з ним та Д. Бандусяком 5 вересня⁴⁸. Наступного дня, 7 вересня, були привезені обгорілі залишки тіла Д. Бандусяка, обгорілий револьвер «ТТ», «Браунінг» і годинник. При цьому майор Попов відзначав, що під час перестрелки чув, як Д. Бандусяк, будучи пораненим, стогнав, а після цього пролунав сильний вибух, припускаючи, що він протитанковими гранатами підірвав кулемет⁴⁹.

Ще одне підтвердження загибелі Бандусяка – зізнання Василя Чижевського від 3 травня 1946 р. Він наголошує, що в жовтні 1945 р. під час крайової конференції провідник Карпатського краю ОУН Я. Мельник розповідав, що «Лопата» мав бути присутнім на ній, однак не прибув⁵⁰. У протоколі допиту від 10 грудня 1945 р. Олександр Голяк зізнавав, що 5 листопада в розташування підрозділу УПА

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 53. Арк. 113–117.

⁴⁶ Там само. Арк. 114–115.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 53. Арк. 115–116.

⁴⁸ СМЕРШ. Т. 1. Арк. 373.

⁴⁹ СМЕРШ. Т. 1. Арк. 368, 375–377, 379–380.

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 33286 фп. Т. 2. Арк. 120.

прибув В. Стеблак («Косар») і передав наказ Д. Вітовського («Зміюки») виділити в його розпорядження 30 стрільців для виконання спеціального завдання. О. Голяк («Кривоніс»)⁵¹, який у той час тимчасово виконував обов'язки «Бойтура», що захворів, взяв із собою 30 стрільців і спільно з «Косарем» та його охороною (8 осіб) вирушили на Закарпаття. Завданням рейду було захопити й доправити у Провід ОУН декількох осіб, які видали одного з провідних діячів ОУН Закарпаття Д. Бандусяка («Лопату») й керівного діяча, котрих вбили радянські силовики у вересні 1945 р. під час виявлення⁵². Повстанці направилися в с. Присліп, де затримали одну особу зі списку «Косара» замішаних у загибелі «Лопати». Загалом у селі мали захопити чи ліквідувати чотирьох, але решти не застали вдома⁵³. В. Стеблак («Косар») у зізнаннях СБ ОУН ствердує, що в середині листопада 1945 р. відправився на Закарпаття для зв'язку з Д. Бандусяком, із яким довго не було контакту. При цьому наголошує, що у відділі «Буй-Тура», яким командував «Кривоніс», знали про загибель двох підпільників на Закарпатті та припустили, що серед них і Д. Бандусяк⁵⁴. До речі, В. Стеблак повідомив Я. Мельникові («Роберту»), що «зв'язку дальше з Закарпаттям не маю. Дальше сказав, я що ще тепер думаю ще раз їти. Тут пров. «Роберт» запитав, чи не знаю я що є з «Лопатою»? Що може бути причиною що він так давно не відзивається? Як може де упав? Я відповів що не можу нічого конкретного довідатися. Тоді він сказав мені, щоб за всяку ціну їти на Закарпаття. Там повязатися з тереном і якщо стрінуся з «Лопатою» прийти з ним до нього»⁵⁵.

Загалом, по агентурній справі «Зав'язка» в серпні–вересні 1945 р. був вбитий зв'язковий окружного проводу ОУН Закарпаття Петро Визичканич («Чорний») і заарештовані зв'язкові Федір Джумеля, Федір Шубинець («Сорока») та Василь Бута («Ріббентроп»)⁵⁶.

Продовжувалася розробка агентурної справи «Зав'язка» з ліквідації членів проводу, які залишилися, а також викриття та ліквідація районних проводів ОУН. По цій справі працювали агент «Герасимов», колишній член ОУН «Поляна» (в результаті проведених агентурно-слідчих заходів і таємно затриманої утримувачки конспіративної квартири окружного проводу ОУН Закарпаття агента «Поляни»), утримувач явочної квартири проводу ОУН «Богдан» та ін.⁵⁷

⁵¹ Голяк Олександр Іванович («Ігор», «Кривоніс»; 1915, с. Новий Кропивник Дрогобицького р-ну Львівської обл. – 25.10.1946, м. Київ). Освіта – незакінчена вища. Навчався у гімназії м. Дрогобич. Закінчив 1-й курс гірничого інституту. Член ОУН (1934). Заарештований польською поліцією. Служив у польській армії (1937–1938). Референт пропаганди Турківського повітового проводу ОУН (02.1942–10.1943). Працівник референтури пропаганди окружного проводу ОУН Львова (10.1943–05.1944). Політвиховник сотні «Буй-Тура» (03–08.1945). Заступник командира 473-го відділу «Кривоніс» ТВ-24 «Маківка» ВО-4 (10–11.1945). Заарештований 27.11.1945 р. у с. Сенічів Долинського р-ну Івано-Франківської обл. Засуджений 2.08.1946 р. Військовим трибуналом (ВТ) до вищої міри покарання (ВМП) – розстрілу (ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 107 (1954). Спр. 1. Арк. 281–283).

⁵² Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – УСБУ ЛО). Спр. 55704. Арк. 47–48.

⁵³ УСБУ ЛО. Спр. 55704. Арк. 49.

⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 226. Арк. 114–116.

⁵⁵ Там само. Арк. 119.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 75 (1953). Спр. 3. Арк. 84.

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 35 (1960). Спр. 1. Арк. 93.

У літературі наявні різні дати загибелі Д. Бандусяка. Так, О. Довганич пише, що він загинув у 1945 р. біля с. Присліп Міжгірського р-ну, не конкретизуючи місяця та числа⁵⁸. Діаспорний історик Лев Шанковський пише про загибель у серпні 1945 р. провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Клемпуша («Лопати») (Клемпуш – дівоче прізвище матері Дмитра Бандусяка)⁵⁹. Помилково обставини загибелі подані в радянській публіцистиці: «Однієї ночі працівники відділу держбезпеки оточили штабквартиру “крайового проводу” в селі Старому Давидкові. Відстрілюючись, зуміли вийти з оточення один з керівників “крайового проводу ОУН” Лопата і представник “центру” під кличкою Козак. Воєнний референт Мур дістався до Мукачівського монастиря й тут помер від смертельної рани. Лопата і Козак дійшли аж до села Прислоп Волівського округу, де в запеклому бою їх було вбито. У Лопати було знайдено карту “Підкарпатської Русі” з позначеними на ній явочними пунктами оунівців. “Крайовий провід” перестав існувати»⁶⁰.

Отже, на основі нововіднайдених документів (рапорту співробітника оперативної групи гвардії майора Попова, звіту про проведену чекістсько-військову операцію, протоколу допиту СБ ОУН Івана Терелі, свідчення заарештованих Олександра Голяка, Василя Чижевського) вдалося достовірно реконструювати часта обставини загибелі першого провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка («Лопати»). Ідентифіковано осіб, які допомогли його виявити й фізично ліквідувати. Саме на цьому конкретному прикладі бачимо роль і значення агентури в антинаціоналістичних операціях. Завдяки агентурі зникла необхідність проведення масштабних операцій – ефективнішими стають невеликими маневровими підрозділами проти конкретних повстанських формувань або окремих діячів підпілля, передовсім районних, надрайонних, окружних і крайового проводів ОУН, місце розташування яких виявляла агентура. Така зміна дозволяла спецслужбам охоплювати більшу територію. Крім цього, до функціональних обов'язків відповідних органів належали достовірна ідентифікація тіла, зняття з усіх реєстрів та розшукових справ підпільника.

REFERENCES

1. Bandusiak, M. (1995). Chuiesh, brate mii...: Simeina khronika. *Karpatskyi kraj*, 9–12, 73 [in Ukrainian].
2. Boiko, S. P. (1976). *Narod ne proshchaie*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
3. Dovhanych, O. (2004). Viazen stalinskykh kontstaboriv Bandusiak Mykola Mykhailovych. In I. M. Rizak (Ed.), *Reabilitovani istoriieiu. Zakarpatska oblast: u 2-kh kn.* (Vol. 2, pp. 317–321). Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattia»» [in Ukrainian].
4. Dovhanych, O., & Khudanych, V. (2007). Bandusiak Dmytro Mykhailovych: [hromad.-polit. diiach]. In *Entsyklopediia Zakarpattia: vyznachni osoby XX stolittia*. (pp. 27–28). Uzhhorod: Grazhda [in Ukrainian].

⁵⁸ Довганич О. В'язень сталінських концтаборів Бандусяк Микола Михайлович. *Реабілітовані історією. Закарпатська область*. Кн. 2. С. 321.

⁵⁹ Шанковський Л. Українська Повстанча Армія. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 760.

⁶⁰ Бойко С. П. Народ не прощає. Ужгород: Карпати, 1976. С. 57.

5. Grendzha-Donskyi, V. (2003). *Ya tezh ukrainets: Publitsystyka*. Uzhhorod: Zakarpattia [in Ukrainian].
6. Karpatska Ukraina: za kulisamy podii 1937–1938 rr. (1995). *Karpatskyi krai*, 5–8, 36–37 [in Ukrainian].
7. Mirchuk, P. (2007). *Narys istorii OUN. 1920–1939 roky*. (O. Darovanets, V. Moroz, V. Muravskyi, M. Posivnych Comps.). (3rd rev.ed.). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
8. Pahiria, O. (2011). Yevhen Konovalts i rozbudova orhanizatsiinoi merezhi OUN na Pidkarpatskii rusi u 1930-kh rokakh. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, 16, 162–191 [in Ukrainian].
9. Pahiria, O. (2014). *Mizh viinoiu ta myrom: vidnosyny mizh OUN i UPA ta zbroinymy sylamy Uhorshchyny (1939–1945)*. Toronto, Lviv: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].
10. Pipash, V. (2011, Sichen 5). Ukrainskyi chyn Zakarpattia: Ukrainske natsionalistychne pidpillia na Zakarpatti u roky Druhoi svitovoi viiny ta pislia yii ofitsiinoho zakinchennia. *Zakarpattia onlain*. Retrieved from <http://zakarpattia.net.ua/Blogs/77599-Ukrainskyi-chyn-Zakarpattia> [in Ukrainian].
11. Rebryk, I. (2012, Lypen 21). Kovner: Pamiat antyukrainskoho teroru. III. *Zakarpattia onlain*. Retrieved from <http://zakarpattia.net.ua/Blogs/98678-Kovner-Pamiat-antyukrainskoho-teroru> [in Ukrainian].
12. Rizak, I. M. (Ed.). (2003). *Reabilitovani istoriiei. Zakarpatska oblast: u 2-kh kn*. Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo “Zakarpattia”» [in Ukrainian].
13. Rizak, I. M. (Ed.). (2004). *Reabilitovani istoriiei. Zakarpatska oblast: u 2-kh kn*. Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo “Zakarpattia”» [in Ukrainian].
14. Rubish, F., & Dovhanych, O. (2009). Bandusiak Dmytro Mykhailovych: politviazhen, repres. iz s. Yasinia Rakhiv. r-nu. In *Zakarpatsi pid presom stalinskoho svavillia*. (pp. 169–170). Mukachevo: Karpat. Vezha [in Ukrainian].
15. Shankovskiy, L. (1953). *Ukrainska Povstancha Armii. Istoriiia Ukrainskoho viiska*. Winnipeg [in Ukrainian].
16. Stercho, P. (1994). *Karpato-Ukrainska derzhava: Do istorii vyzvolnoi borotby karpatskykh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh*. Lviv: Za vilnu Ukrainu [in Ukrainian].
17. Sytnyk, O. (1997). *Ukrainska povstanska armii na Zakarpatti*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Vehesh, M. (2000). Storinky istorii OUN-UPA v Zakarpatti (1929–50-ti rr.). *Carpatica–Karpatyka*, 7, 51–100 [in Ukrainian].
19. Vehesh, M. (2001). Storinky istorii OUN-UPA v Zakarpatti (1939–1950-ti rr.). *Suchasnist*, 3, 85–97 [in Ukrainian].
20. Vehesh, M. (Ed.). (2002). *Vony boronyly Karpatsku Ukrainu: Narysy istorii natsionalno-vyzvolnoi borotby zakarpatskykh ukrainsiv*. Uzhhorod: Karpaty [in Ukrainian].
21. Vehesh, M., & Hrecheniuk, N. (2003). *Natsionalnovyzvolni zmahannia ukrainsiv Skhidnoi Halychyny i Zakarpattia v 1918–1950 rr*. Uzhhorod [in Ukrainian].

Vasyl ILNYTSKYI**THE CIRCUMSTANCES OF THE DEATH OF A LEADER OF TRANSCARPATHIAN OUN COUNTY PROVID DMYTRO BANDUSIAK**

The article reveals D. Bandusiak's role and place in the Ukrainian liberation movement 1930–1940s. The leadership positions he held and his contribution to the deployment of the struggle are defined. The structure of the Transcarpathian regional and district provid of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) was reconstructed. The research is based on newly found documents (the report of the Major Popov of Guards Task Force, a report on Chekist-military operation, a protocol of interrogation of the OUN SS Ivan Terelia and the testimonies of the arrested Alexander Golyak, Vasily Chizhevsky), which helped to reconstruct the time and circumstances of the death of Dmytro Bandusiak-»Lopata.» It was also possible to identify the persons who helped to identify and physically destroy D. Bandusiak. This specific example shows the role and importance of intelligence in anti-nationalist operations.

It is confirmed that because of intelligence, the need for large-scale operations was eliminated. In contrast, operations with small maneuver units against specific insurgent formations or individuals, especially district, supra-district, and regional OUN provids, which were located by the agents, became more effective. Such a change allowed special services, acting in small groups, cover a larger area.

The functional responsibilities of the authorities were to provide the credible identification of a body, to remove all the registers and search cases of the underground.

Keywords: Dmytro Bandusiak, Ukrainian liberation movement, Soviet repressive-punitive bodies, Chekist-military operation.

УДК [94:35.077.5/6(477.83/.84+477.86)]"1991"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-139-148

Олег МУРАВСЬКИЙ*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
вчений секретар Інституту українознавства**ім. І. Крип'якевича НАН України**молодший науковий співробітник**Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень)**Наукового центру сухопутних військ**Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>,**e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net***ГАЛИЦЬКА АСАМБЛЕЯ (1991):
ВИТОКИ, СПЕКУЛЯЦІЇ, УХВАЛИ**

Проаналізовано передумови скликання та діяльність спільної сесії обласних рад Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл., більше відомої в українській суспільно-політичній думці як Галицька асамблея. Охарактеризовано склад її учасників. Доведено, що її проведення свідчить, де факто, про втрату Комуністичною партією України (КПУ) контролю над тими західноукраїнськими областями, в обласних радах яких після березневих виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади більшість здобули представники національно-демократичних сил. Розглянуто ухвали Галицької асамблеї з яскраво вираженим підтекстом. Відзначено, що ідея її скликання спричинила гостру критику в середовищі КПУ, яке звинувачувало керівництво Львівської обласної ради загалом та В. Чорновола зокрема в сепаратизмі, бажанні реалізувати на практиці концепт федералізму, здійснити практичні кроки для виходу трьох західноукраїнських областей зі складу УРСР. На основі виступів депутатів Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл. констатовано, що більшість із них стосувалися політичних аспектів українського державотворення, відзначалися емоційністю та загалом їх схвально сприймали національно-демократичні сили. Показано, що депутатам обласних рад після закінчення роботи Галицької асамблеї не вдалося надалі підтримувати регулярні контакти через проведення консультацій, семінарів, конференцій з актуальних політичних і соціально-економічних питань; неефективною також виявилася робота новоствореної Регіональної координаційної ради, керівні органи якої перебували у Львові.

Ключові слова: Галицька асамблея, обласна рада, В. Чорновіл, ухвала, консолідація.

Вибори 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих органів влади докорінно трансформували розстановку політичних сил у західноукраїнських областях: «неформали» (представники національно-демократичних сил) зуміли вибороти

більшість в обласних радах Галичини, натомість члени КПУ перейшли в опозицію, хоча й продовжували суттєво впливати на суспільно-політичні процеси в регіоні завдяки контролю над силовими структурами. «Наступ реакції» в Українській РСР (УРСР) наприкінці 1990 – на початку 1991 рр. стимулював місцевих націонал-демократів шукати шляхи до консолідації сил із метою ефективної протидії державно-партійному апарату та збереження демократичних завоювань. Власне в цей доленосний період все більшої популярності серед політичної еліти регіону набуває ідея скликання Галицької асамблеї – спільної сесії обласних рад Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл.

Перебіг Галицької асамблеї, її витоки і практичні результати сьогодні належно не висвітлені в українській історіографії. Серед публікацій цієї тематичної ніші виокремлю праці Олександра Бойка¹, Володимира Литвина², Ігоря Мельника³, Любомира Сеника, Богдана Якимовича⁴ та інших, а також збірник статей, присвячених діяльності Львівської обласної ради першого демократичного скликання⁵. Джерельна основа статті – архівні документи (Центральний державний архів громадських об'єднань України, Державний архів Львівської області), матеріали періодичної преси, спогади сучасників подій. Мета розвідки – проаналізувати передумови скликання і діяльність спільної сесії обласних рад Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл. (Галицької асамблеї) у контексті тогочасних суспільно-політичних процесів.

Уже перші контакти між лідерами обласних рад Галичини влітку 1990 р. засвідчили їх прагнення до консолідації сил. До прикладу, 21 липня 1990 р. в Івано-Франківську відбулася зустріч представників національно-демократичних сил Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл. Під час зустрічі була «досягнута домовленість про координацію зусиль в економічній сфері, про підготовку переходу до ринкової економіки, співпрацю і взаємодопомогу»⁶. Для вирішення цих завдань створено Міжобласний координаційний комітет. Кореспондент газети «За вільну Україну» зазначав: «Вигадка ЦК КПУ про загрозу галицької федерації у зв'язку з перемогою Демократичного блоку у трьох областях залишається вигадкою, але потреба найтіснішої співпраці – це вже очевидна реальність»⁷.

Чимало істориків ініціатором скликання Галицької асамблеї небезпідставно вважають голову Львівської обласної ради В'ячеслава Черновола⁸. Однак, відзначає Степан Кобута, «у тогочасній західноукраїнській пресі, що доволі оперативно й усебічно висвітлювала діяльність місцевої влади та політичних і громадських організацій, інформація про Галицьку асамблею як таку до моменту проведення форуму 16 лютого не вживалася. На слуху були загрози сепаратизму з боку тих

¹ Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: монографія. Київ, 2002. 306 с.

² Литвин В. Політична арена України: Дійові особи і виконавці. Київ, 1994. 494 с.

³ Мельник І. Спроба творення Галицького парламенту. URL: <https://zbruc.eu/node/47991>

⁴ Сеник Л., Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988–1996 рр.). *Львів. Історичні нариси* / упоряд.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 611–638.

⁵ Перша Львівська демократична: діяльність Львівської обласної ради першого демократичного скликання (1990–1994). Львів, 2012. 312 с.

⁶ Час вимагає співпраці. *За вільну Україну* (Львів). 1990. 25 липня. С. 1.

⁷ Там само.

⁸ Батенко Т. Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади. Львів, 2004. С. 16.

регіонів, де домінували комуністичні сили, тож навіть В. Чорновіл, який з 1989 року активно пропагував ідею федералізму України на основі союзу історично сформованих територій-земель, на початку 1991 р. уникав публічних заяв із цього приводу, намагаючись не особливо наголошувати на різниці між регіонами»⁹.

Справді, вже перші згадки про можливе скликання Галицької асамблеї спричинили гостру критику в середовищі КПУ – у столиці УРСР акцію розцінювали як спробу реалізувати на практиці заклик В. Чорновола до федералізації адміністративно-територіального устрою України або ж узагалі як перший крок на шляху до повного відокремлення трьох західноукраїнських областей від УРСР¹⁰. Голова Львівської обласної ради відмежувався від подібних закидів. Він наголошував, що перехід до федеративного устрою міг відбутися тільки в незалежній Українській державі. Проте відзначає, що лідер національно-демократичних сил Львівщини й надалі продовжував вважати ідею федерації «плідною та конструктивною»¹¹.

Існувала низка об'єктивних причин, які зумовлювали необхідність проведення Галицької асамблеї, головна з них – політична, адже через перепони компартійних структур існувала загроза «дискредитації демократичного ренесансу» західноукраїнських областей, а «розгнуждана кампанія», що її вела проти Галичини комуністична преса республіканського та союзного рівня, спонукала керівників трьох областей шукати шляхів до консолідації¹².

Напередодні проведення Галицької асамблеї В. Чорновіл зустрівся з журналістами, ознайомивши їх із планом її роботи. Передбачалося прийняти низку ухвал та обговорити питання, які стосувалися політичних процесів в УРСР, соціально-економічного розвитку західноукраїнського регіону. Також голова Львівської обласної ради розкритикував комуністичні видання, які нав'язували громадськості «проімперські, проєцентристські ідеї нового союзного договору, залякують... катастрофічними наслідками суверенності»¹³.

За дорученням завідувача ідеологічного відділу Центрального комітету (ЦК) КПУ для спостереження за роботою Галицької асамблеї до Львова скерували члена політбюро КПУ, заступника Голови Верховної Ради УРСР Івана Плюща. Після тривалої попередньої розмови з В. Чорноволом представник КПУ «не вловив у ньому не тільки тіні чи нитки сепаратизму, якогось бажання федералізації, або перекроювання України, а лише більш ефективну форму співпраці»¹⁴. Такі ж думки І. Плющ висловив на засіданні президії Верховної Ради УРСР, де наголошував на легальних підставах проведення об'єднаного з'їзду, оскільки законодавство республіки передбачало можливість створення асоціації рад¹⁵.

Галицька асамблея розпочала роботу 16 лютого 1991 р. у Львові, у приміщені Театру опери та балету ім. С. Крушельницької, за участю 1 200 делегатів¹⁶, зокрема

⁹ Мельник І. Спроба творення Галицького парламенту. URL: <https://zbruc.eu/node/47991>

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2899. Арк. 104.

¹¹ Гулик І. В єдності – сила народу! *За вільну Україну*. 1991. 16 лютого. С. 1.

¹² Там само.

¹³ Якимович Я. Брифінг в Обласній раді. *За вільну Україну*. 1991. 16 лютого. С. 1.

¹⁴ Батенко Т. Галицькі намісники: Записки з коридорів львівської влади. Львів, 2004. С. 17.

¹⁵ Гулик І. В єдності сила народу. *За вільну Україну*. 1991. 16 лютого. С. 1.

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2899. Арк. 104.

голови Івано-Франківської обласної ради Миколи Яковини, Тернопільської – Василя Олійника та Львівської – В'ячеслава Чорновола. У роботі об'єднаної сесії взяли участь 126 депутатів Івано-Франківської обласної ради, 140 – Львівської та 114 – Тернопільської. На заході були присутні члени президії Верховної Ради УРСР, а також голова Волинської обласної ради Володимир Блаженчук, заступники голів Рівненської та Чернівецької обласних рад, делегації Вінницької, Житомирської, Закарпатської обл. У приміщенні Львівського театру опери та балету, де проходила сесія, на трибуні був причеплений тризуб із синьо-жовтим стягом, а відкриття та закриття сесії супроводжувалося гімном «Ще не вмерла України». Проводилася пряма телетрансляція.

Основне завдання об'єднаного з'їзду – вироблення спільної концепції економічних взаємозв'язків і політичної стратегії, визначення позиції щодо союзного референдуму, подальших шляхів побудови української державності¹⁷. На обговорення депутатів винесли два питання: 1) загальну концепцію економічної співпраці в регіоні; 2) політичну ситуацію в регіоні і Всесоюзний референдум. В обговоренні цих проблем взяли участь понад 20 осіб: народні депутати, представники політичних партій, спеціалісти, науковці.

Із першого питання порядку денного з доповідями виступили: від Львівської обл. – голова облвиконкому Степан Давимука, від Тернопільської – голова обласної ради Василь Олійник, від Івано-Франківської – перший заступник голови облвиконкому Василь Павлик. Так, С. Давимука констатував, що об'єднанню трьох областей сприяють історичні, культурні, політичні, економічні чинники. Консолідація «підвищить наші шанси у боротьбі за виживання», – відзначив високопосадовець¹⁸. Голова Тернопільської обласної ради закликав усіх відстоювати державну незалежність України. В. Олійник запропонував сформувати спільну ринкову інфраструктуру, створити єдині для трьох областей фондові біржі, кредитні установи, банки, комерційні центри тощо. Основне завдання Координаційної ради вбачав у наповненні реальним змістом основних принципів співпраці між обласними радами¹⁹. За підсумками обговорення практично одностайно була прийнята Угода про основні принципи співробітництва між радами трьох областей²⁰.

З другого питання – «Про політичну ситуацію в регіоні і Всесоюзний референдум» – виступили голова Львівської обласної ради В'ячеслав Чорновіл, перший заступник голови Тернопільського облвиконкому Богдан Бойко, голова Івано-Франківської обласної ради народних депутатів Микола Яковина, народні депутати УРСР Ігор Юхновський, Михайло Косів та ін.

Голова Львівської обласної ради В. Чорновіл у виступі зауважив, що політична ситуація в УРСР характеризувалася: 1) повним крахом нав'язуваної народові ідеології, у яку «сьогодні не вірять навіть її проповідники – разом з тим непопулярність будь-якої іншої ідеології, окрім таких фундаментальних цінностей, як Бог, нація, демократія»; 2) розвалом не тільки нежиттєздатних імперських структур, а й імперського способу мислення; 3) розвалом планового соціалістичного господарства,

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2899. Арк. 104.

¹⁸ Галицька Асамблея – крок до єдності Галичини! *За вільну Україну*. 1991. 21 лютого. С. 1.

¹⁹ Для загальної вигоди... З виступу голови Тернопільської обласної ради В. Олійника. *За вільну Україну*. 1991. 26 лютого. С. 2.

²⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П. 3. Оп. 62. Спр. 941. Арк. 140–142.

економічним хаосом, через який «пробиває собі дорогу ідея ліберальної економіки, а з нею приватної власності та конкуренції»; 4) можливістю здобуття державної незалежності. «Завойована нами влада, – підсумував лідер національно-демократичних сил Львівщини, – виявилася значною мірою ілюзорною. Розроблені нашими спеціалістами привабливі концепції розвитку економіки і наполегливі спроби впровадити їх у життя розбиваються об економічну розруху»²¹.

«Галицька Асамблея була підмінена опудалом Галицької автономії», – зауважив М. Яковина. Водночас голова Івано-Франківської обласної ради відзначив: «На нас, галичанах, лежить тягар додаткової відповідальності – відповідальності тих, що відірвалися від основної колони... Ситуація вимагає від нас обережності і розважливості. Ми не повинні аж надто форсувати події, намагаючись бути більшими українцями, ніж власне українці зі Східної України, які й саму назву, і літературну мову всій нації дали»²².

Особлива увага присутніх була прикута до виступу заступника Голови Верховної Ради УРСР І. Плюща, який відмежувався від критичних нападів влади на адресу голів обласних рад. Виступ народного депутата присвячувався не так політичним, як економічним проблемам, що постали перед галицькими областями. «Економіка не терпить партій, вона не терпить ідеологічних догм, – зауважував І. Плющ, – якщо ми зібralись вирішувати лише конкретні справи, то давайте не звинувачувати, не вирішувати: такий обком чи не такий... Ми вже стільки історичних рішень наприймали, стільки вже переломів було, стільки подій, а життя нема щасливого і забезпеченого»²³.

Член президії Верховної Ради УРСР І. Юхновський запевнив, що галицькі області мають юридичне право на об'єднання. Академік відзначив: «Утворення суверенної України означає максимальну децентралізацію її складових частин, і те, що відбувається зараз тут, повністю відповідає загальному сенсові того, що має відбутись в Радянському союзі»²⁴.

Інші доповідачі наголосили, що в Галичині відсутні міжнаціональні конфлікти. В. Чорновіл чи не вперше визнав, що «в органи влади були обрані випадкові, політично незрілі люди, які перехопили гірший стиль старого апарату»²⁵. Голова Львівської обласної ради закликав до «самоочищення демократичних структур і виборних органів»²⁶. Подібні пропозиції надходили й від інших делегатів Галицької асамблеї.

Підсумком роботи Галицької асамблеї стало вироблення низки ухвал і підписання угоди «Про основні принципи співробітництва між обласними Радами народних депутатів Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей». У ній передбачалося підтримувати регулярні контакти через «проведення консультацій, семінарів, конференцій з актуальних політичних та соціально-економічних

²¹ Галицька Асамблея – крок до єдності Галичини! *За вільну Україну*. 1991. 21 лютого. С. 1.

²² Мусимо досягти політичного консенсусу... З виступу голови Івано-Франківської обласної ради Миколи Яковина. *За вільну Україну*. 1991. 26 лютого. С. 2.

²³ Ми всі – фортеця... З виступу першого заступника Голови Верховної Ради України Івана Плюща. *За вільну Україну*. 26 лютого. С. 1.

²⁴ Перше – Бог, друге – Україна... З виступу члена Президії Верховної ради України, академіка Ігоря Юхновського. *За вільну Україну*. 1991. 26 лютого. С. 2.

²⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П. 3. Оп. 62. Спр. 941. Арк. 143.

²⁶ Там само.

питань, що являють собою взаємну зацікавленість». Для реалізації поставлених завдань було створено Регіональну координаційну раду з робочим органом у Львові з правом «прийняття рішень консультативно-рекомендаційного характеру»²⁷.

До складу ради увійшли: В. Олійник (голова Тернопільської обласної ради); В. Чорновіл (голова Львівської обласної ради); М. Яковина (голова Івано-Франківської обласної ради); Б. Бойко (перший заступник голови Тернопільського облвиконкому); С. Давимука (голова Львівського облвиконкому); В. Павлик (перший заступник Івано-Франківського облвиконкому); М. Горинь (заступник голови Львівської обласної ради); Я. Карп'як (заступник голови Тернопільської обласної ради); Б. Мелінішин (заступник голови Івано-Франківської обласної ради); В. Вихрущ (голова економічного комітету Тернопільського облвиконкому); З. Котик (начальник ГоловПЕУ Львівського облвиконкому); З. Манів (начальник ГоловПЕУ Івано-Франківського облвиконкому).

Не менш важливою, з огляду на політичні спекуляції офіційних мас-медіа та ЦК КПУ навколо роботи з'їзду, стала ухвала «Про єдність українських земель». У ній ставилася під сумнів належність західноукраїнських земель, що ввійшли до УРСР на основі правових актів, зокрема «Пакту Молотова–Рібентропа». На переконання депутатів обласних рад, такою правовою основою треба вважати Акт Злуки 22 січня 1919 р. між Українською Народною Республікою (УНР) і Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР). Ухвала вимагала «засудити будь які намагання порушити територіальну цілісність України» та пропонувала іншим західноукраїнським обласним радам приєднатися до підсумкових ухвал з'їзду²⁸.

Окремою ухвалою делегати Галицької асамблеї висловили своє ставлення до Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. Запропоновано одночасно зі Всесоюзним і Республіканським провести обласні референдуми, на які винести питання: «Чи хочете Ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам, незалежно від національної та релігійної приналежності?»²⁹.

Загалом можна констатувати, що засідання Галицької асамблеї пройшли на високому рівні, без суттєвих ускладнень, а зауваження радикально налаштованих представників демократичного табору після закінчення його роботи виникли тільки з приводу занадто показової «атмосфери братання з комуністами»³⁰. Зокрема, секретар Львівської обласної організації Української республіканської партії (УРП) Ярослав Гула зауважував: «Можливо в Івано-Франківській чи Тернопільській областях комуністичні організації очолюють більш ліберальні люди. І там не стоїть питання чи консолідуватися з ними, чи ні»³¹.

Натомість Львівський обком КПУ відзначав, що «заручившись підтримкою сусідніх обласних рад, депутати демократичних обласних рад прагнуть дискредитувати союзний референдум щодо ставлення до нового Союзного договору, підірвати довір'я до державного керівництва країни і республіки, підштовхнути на вищий щабель сепаратистські настрої серед населення західних областей

²⁷ Угода. *За вільну Україну*. 1991. 21 лютого. С. 1.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Гула Я. Прислухатися до думки всіх. *За вільну Україну*. 1991. 21 лютого. С. 1.

³¹ Там само.

УРСР»³². Прес-центр Львівського обкому КПУ акцентував увагу партійців на непримиренній позиції В. Чорновола до обкому партії, як зрештою і до наявного режиму. «Не треба нам підмальованого ярма, – констатував голова Львівської обласної ради, – і навіть союзу суверенних держав..., ми проти соціалістичного вибору, проти колоніального договору»³³.

Асамблея спричинила значний резонанс у суспільстві. Реалізовувати ухвали Галицької асамблеї виконавчі комітети обласних рад взялися одразу ж після закінчення роботи спільної сесії. Перед спеціалістами, плановими органами були поставлені завдання розробити за місяць конкретні програми розвитку пріоритетних галузей народного господарства, зокрема нового імпульсу передбачалося надати хімічній індустрії, машинобудуванню, медичній сфері тощо³⁴.

Згодом на засіданні Координаційної ради Івано-Франківської, Тернопільської і Львівської обл., згідно з досягнутими раніше домовленостями, утворено робочі органи – Фонд ради і Комісія з розвитку регіональних господарських зв'язків. Економічну співпрацю областей повинні були забезпечувати 7 штатних працівників із річним фондом заробітної плати 27 тис. крб.³⁵. Для творення спільного фонду кожна область переказала на спільний рахунок по 100 тис. крб. Координаційна рада затвердила план нагальних заходів. Передбачалося упродовж 1991 р. налагодити спільне виробництво сірників, пляшок, поліетиленових труб доїльних апаратів, медичної техніки і ліків, дитячого харчування, а також спорудити спільне підприємство з переробки ріпаку³⁶.

22 червня 1991 р. члени Координаційної ради обласних рад народних депутатів Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обл. оприлюднили заяву, у якій виступили проти підписання нового союзного договору, оскільки: 1) Верховна Рада УРСР немає повноважень для підписання такого документа. Підставами не можуть бути ні всесоюзне опитування, ні підсумки Всесоюзного референдуму. «Не поставивши перед всією Україною питання: союз чи незалежність, – мовилося у заяві, – на яке однозначно відповіло населення трьох областей, Верховна Рада України не має ніяких правових підстав покликатися на волю українського народу; 2) підготовка до підписання союзного договору ведеться змовницьки, потай від народу, без належного санкціонування Верховною Радою України. Кулуарний проект нового союзного договору не став предметом всенародного обговорення; 3) підписувати договори з іншими державами може тільки суверенна держава. України як держави ще не має. Не маючи повного статусу юридичної особи як суверенної держави, Україна не може бути повноцінним об'єктом договорів із суверенними державами; 4) пішовши на нагальне підписання союзного договору, Верховна Рада УРСР порушить свою власну постанову від 17 жовтня 1990 р., якою зобов'язалася розглядати питання про союзний договір тільки після прийняття нової Конституції України»³⁷.

³² Держархів Львівської обл. Ф. П. 3. Оп. 62. Спр. 941. Арк. 145–146.

³³ Там само.

³⁴ Борисовський Л. Брифінг в обласній раді. *За вільну Україну*. 1991. 23 березня. С. 1.

³⁵ Козловський Б. Від сірника до автобуса. *За вільну Україну*. 1991. 5 квітня. С. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ Звернення до Верховної Ради УРСР. *За вільну Україну*. 1991. 22 червня. С. 1.

Наприкінці липня 1991 р. у Львові відбулося засідання Координаційної ради за участю В. Чорновола, М. Яковини, В. Олійника, керівників виконавчих комітетів. Рада підтримала ухвалу Львівської обласної ради про проведення референдуму щодо доцільності прямих виборів керівників області, міст, районів, селищ і сіл. Регіональна координаційна рада вирішила рекомендувати спільній сесії підтримати висунення голови Львівської обласної ради В. Чорновола кандидатом у президенти України. Учасники засідання схвалили статут виконавчого органу Координаційної ради – Галицького інтеграційного комітету. Водночас вирішено створити друкований орган ради з центром у Тернополі³⁸.

Наступне засідання Галицької асамблеї мало відбутися 5 вересня 1991 р. у Тернополі. Для початку планували обговорити такі питання: результати Галицького референдуму, ставлення до союзного договору; вибори президента України; реорганізацію системи державної влади та місцевого самоврядування в регіоні; реалізацію в регіоні урядової програми надзвичайних заходів зі стабілізації економіки³⁹. Проте 27 серпня у Тернополі керівники обласних рад, зважаючи на політичні зміни у країні, переглянули порядок денний II Галицької асамблеї. Обговоривши ситуацію, учасники зустрічі відзначили, що «більшість галичан у драматичні дні компартійно-мілітаристського перевороту виявили твердість духу і рішучу відсіч хунті»⁴⁰.

5 вересня 1991 р. у Тернополі, в Палаці культури «Березіль» ім. Л. Курбаса, відбулося друге (останнє) спільне засідання обласних рад Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської обл. Із доповідями виступили: В. Чорновіл («Про політичну ситуацію в Україні»), М. Яковина («Про реорганізацію системи державної влади та місцевого самоврядування в регіоні»), В. Олійник («Про реалізацію в регіоні урядової програми надзвичайних заходів по стабілізації економіки») ⁴¹. В умовах незалежності України Захід втратив пріоритетне значення, тому мас-медіа розглядало його здебільша в контексті передвиборчої кампанії В. Чорновола.

Отже, Галицька асамблея продемонструвала значні організаційні можливості представників національно-демократичного табору навіть в умовах «наступу реакції». Проте, на жаль, як справедливо зауважував І. Мельник, «до реального об'єднання – принаймні на рівні обласних рад – так і не дійшло»⁴². Навіть попри те, що більшість ухвал спільної сесії обласних рад трьох областей залишилися декларативними, треба відзначити значні здобутки організаторів асамблеї у морально-психологічній площині – ідеологам комуністичного режиму ставало все важче маніпулювати суспільною свідомістю, спекулювати на історичних фактах і через залякування й обман реалізовувати партійні рішення.

REFERENCES

1. Batenko, T. (2004). *Halytski namisnyky: Zapysky z korydoriv lvivskoi vlady*. Lviv
2. Boiko, O. (2002). *Ukraine v 1985–1991 rr.: osnovni tendentsii suspilno-politychnoho rozvytku: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].

³⁸ Козловський Б. У вересні – друга Галицька Асамблея. *За вільну Україну*. 1991. 26 липня. С. 1.

³⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П. 3. Оп. 62. Спр. 941. Арк. 238.

⁴⁰ Козловський Б. Будуватимемо державу пліч-о-пліч. *За вільну Україну*. 1991. 28 серпня. С. 1.

⁴¹ Галицька Асамблея: спільно будуюмо державу. *За вільну Україну*. 1991. 6 вересня. С. 1.

⁴² Мельник І. Спроба творення Галицького парламенту. URL: <https://zbruc.eu/node/47991>

3. Borysovskiy, L. (1991, Berezen 23). Bryfinh v oblasnii radi. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
4. Chas vymahaie spivpratsi. (1990, Lypen 25). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
5. Dlia zahalnoi vyhody... Z vystupu holovy Ternopil'skoi oblasnoi rady V. Oliinyka. (1991, Liutyi 26). *Za vilnu Ukrainu*, 2 [in Ukrainian].
6. Halytska Asambleia – krok do yednosti Halychyny! (1991, Liutyi 21). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
7. Halytska Asambleia: spilno buduiemo derzhavu. (1991, Veresen 6 veresnia). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
8. Hula, Ya. (1991, Liutyi 21). Pryslukhatysia do dumky vsikh. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
9. Hulyk, I. (1991, Liutyi 16). V yednosti – syla narodu! *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
10. Kozlovskiy, B. (1991, Serpen 28). Buduvatymemo derzhavu plich-o-plich. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
11. Kozlovskiy, B. (1991, Lypen 26). U veresni – druha Halytska Asambleia. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
12. Kozlovskiy, B. (1991, Kviten 5). Vid sirnyka do avtobusa. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
13. Lytvyn, V. (1994). *Politychna arena Ukrainy: Diiovi osoby i vykonavtsi*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Melnyk, I. Sproba tvorennia Halytskoho parlamentu. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/47991> [in Ukrainian].
15. Musymo dosiahty politychnoho konsensusu... Z vystupu holovy Ivano-Frankivskoi oblasnoi rady Mykoly Yakovyny. (1991, Liutyi 26). *Za vilnu Ukrainu*, 2 [in Ukrainian].
16. My vsi – fortetsia... Z vystupu pershoho zastupnyka Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Ivana Pliushcha. (Liutyi 26). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
17. Persha Lvivska demokratychna: diialnist Lvivskoi oblasnoi rady pershoho demokratychnoho sklykannia (1990–1994). (2012). Lviv [in Ukrainian].
18. Pershe – Boh, druhe – Ukraina... Z vystupu chlena Prezydii Verkhovnoi rady Ukrainy, akademika Ihoria Yukhnovskoho. (1991, Liutyi 26). *Za vilnu Ukrainu*, 2 [in Ukrainian].
19. Senyk, L., & Yakymovych, B. (1996). Forpost nezalezhnosti (Lviv u 1988–1996 rr.). In Ya. Isaievych, F. Steblii, M. Lytvyn (Comps.), *Lviv. Istorychni narysy* (pp. 611–638). Lviv [in Ukrainian].
20. Uhoda. (1991, Liutyi 21). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
21. Yakymovych, Ya. (1991, Liutyi 16). Bryfinh v Oblasnii radi. *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].
22. Zvernennia do Verkhovnoi Rady URSR. (1991, Cherven 22). *Za vilnu Ukrainu*, 1 [in Ukrainian].

Oleh MURAVSKYI

THE GALICIAN ASSEMBLY (1991): ORIGINS, SPECULATIONS, RESOLUTIONS

The author analyzed preconditions of the convening and activities of the common session of the Lviv, Ivano-Frankivsk, and Ternopil oblasts, better known in Ukrainian socio-political

opinion as the Galician Assembly; characterized the composition of its participants. It is claimed that it's conducting indicates, de facto, the loss of control by the Communist Party of Ukraine (CPU) of those Western Ukrainian regions, in the oblast councils of which the majority gained representatives of national-democratic forces after the March 1990 elections to the Supreme Soviet of the USSR and local authorities. The resolutions of the Galician Assembly with a clear subtext are considered. The idea of convening caused sharp criticism among the KPU, which accused the leadership of the Lviv Regional Council in general and V. Chornovil, in particular, in separatism, the desire to put into practice the concept of federalism, to take practical steps on withdrawing three Western Ukrainian regions from the USSR. The author draws on the speeches of the deputies of Lviv, Ivano-Frankivsk, and Ternopil oblasts and states that most of them related to political aspects of Ukrainian state-making, were characterized by emotionality, and generally were positively welcomed by national-democratic forces.

After the end of the Galician Assembly, the deputies of regional councils failed to continue to maintain regular contacts through consultation, seminars, and conferences on current political, social, and economic issues. The work of the newly established Regional Coordination Council, whose governing bodies were in Lviv, was also ineffective.

Keywords: the Galician Assembly, Regional Council, V. Chornovil, resolution, consolidation.

УДК [94:32.019.5(477)]»20»:620.92(470+571:477)"2006/2009"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-149-174

Павло АРТИМИШИН*кандидат історичних наук**молодший науковий співробітник відділу новітньої історії України**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID: <https://0000-0002-7501-797X>**e-mail: p.artymyshyn@gmail.com*

«ГАЗОВІ ВІЙНИ» РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА УКРАЇНИ 2006 ТА 2009 РОКІВ: ВІЗІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Проаналізовано візії української суспільно-політичної думки щодо «газових війн» 2006 р. та 2009 р., що виникли між Російською Федерацією (РФ) та Україною. З такою метою досліджено підходи до цієї проблеми представників політичного, медійного, експертного середовищ, а також результати соціологічних моніторингів, які в цілому відображають оцінки пересічного населення. Стверджено, що розпочавшись із нібито суто економічної пропозиції російської сторони щодо підняття ціни на газ для України до ринкового рівня, насправді дії РФ мали політичну мету – покарати Київ за його зволікання у переговорах відносно створення спільного з росіянами консорціуму з розвитку української газотранспортної системи і проєвропейський курс України, розпочатий «помаранчевими», та дискредитувати українську сторону як країну-транзитера, щоби привернути увагу європейців до реалізації Росією кількох проєктів із будівництва газотранспортних потоків в обхід України, які стали б альтернативою, а то й заміною українського. У висновках зазначено, що загалом, попри те, що «газові війни» 2006 р. та 2009 р. продемонстрували готовність РФ використовувати власні енергетичні ресурси заради досягнення геополітичних цілей, в Україні цю кризу почасти розглядали в контексті внутрішньої політичної боротьби. Попри наявність поглядів щодо засудження неринкових дій Росії та початку курсу диверсифікації енергетичної системи України, переважно суспільна дискусія розгорталася навколо критики, насамперед, української влади, неефективними діями якої, мовляв, і скористались у РФ. Як не парадоксально, але навіть пересічне населення винним у паливній кризі вважало, якщо не винятково офіційний Київ, то обидві сторони, рідше – тільки Росію.

Ключові слова: «газові війни» 2006 р. і 2009 р., українська суспільно-політична думка, Російська Федерація, Україна.

Новітня російська агресія проти України, що розпочалася навесні 2014 р. з анексії Криму й окупації частини Донбасу і триває досі, спонукає українських науковців до аналізу не лише цих трагічних подій, а й їх витоків та передумов. У

цьому контексті надзвичайно важливе не лише дослідження цих процесів, а їхнє сприйняття українською громадськістю, зокрема політичним, медійним, експертним середовищами та пересічними українцями.

Перші спроби наукової рефлексії досліджуваної тематики вже здійснено в історіографії. Андрій Мартинов і Степан Віднянський простежили еволюцію зовнішньої політики України щодо Російської Федерації упродовж пострадянського періоду, зокрема зосередили увагу на енергетичному аспекті відносин офіційних Києва та Москви¹. Юридичний аспект російсько-українських «газових війн» розглядав Олександр Задорожній². Григорій Перепелиця³, Олег Романчук⁴ та Ярослав Чорногор вивчали російсько-українські «газові протистояння» у вимірі енергетичної безпеки сучасної Європи⁵. А Михайло Станчев, Юрій Фельштинський⁶ та Януш Бугайські⁷ аналізували їх у контексті реалізації Кремлем загального політичного курсу, спрямованого на «прагматизацію» своєї зовнішньої політики на світовій політичній арені, т. зв. «підняття Росії з колін», на які її, мовляв, поставили внаслідок розпаду Радянського Союзу в 1991 р., і в цілому боротьбу проти однополярної геополітичної системи, очолюваної Сполученими Штатами Америки (США). Однак попри вже наявні доробки, досі поза увагою інтелектуалів залишаються рецепції українською громадськістю відповідних процесів, попри те, що саме такий підхід дозволяє краще зрозуміти, з якими установками представники українського політикуму, мас-медіа, експертного кластеру та, зрештою, пересічного населення підходили до цих подій, що не менш важливе (якщо не цінніше) за просту ретрансляцію їхнього перебігу.

Мета статті – дослідити візії української суспільно-політичної думки щодо «газових війн» 2006 р. і 2009 р. між РФ та Україною. Для цього проаналізовано підходи до цієї проблеми представників політичного, медійного, експертного середовищ, а також результати соціологічних моніторингів, які в цілому відображають оцінки пересічного населення цього питання.

Після перемоги на президентських виборах 2004 р. в Україні лідера «помаранчевої» опозиції В. Ющенка й від часу його інавгурації, що відбулася 23 січня 2005 р., між офіційним Києвом і Москвою у сфері співпраці розпочався період, який дослідник О. Задорожній влучно схарактеризував часом «прояву невідповідності двосторонніх міжнародно-правових інструментів потребам двосторонніх

¹ Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 32–51; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55–76.

² Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.

³ Перепелиця Г. М. Українсько-російські відносини: в пошуку стратегії України у відносинах з Російською Федерацією. *Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети*: щорічник / під ред. проф. Г. М. Перепелиці. Київ, 2007. С. 129–154.

⁴ Романчук О. Газпром як основна політична зброя Кремля. *Універсум*. 2009. № 1–2 (183–184). Січень–лютий. С. 18–24.

⁵ Чорногор Я. Російсько-український газовий конфлікт у січні 2009 року в контексті енергетичної безпеки сучасної Європи. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. Київ: [б. в.], 2009. Вип. 49. С. 217–225.

⁶ Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. Київ: Наш формат, 2015. 465 с.

⁷ Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Зовнішні справи*. 2009. № 2. Лютий. С. 44–45.

відносин», коли при декларованому стратегічному партнерстві сторони перебували у стані перманентної «холодної» гібридної війни⁸. Один із найяскравіших прикладів цього – два великих газових конфлікти, що спалахнули між Україною та РФ на початку 2006 р. і 2009 р. через рішення російської сторони перекрити газопостачання до України, а через українські терени – його транзит до європейських партнерів.

Розпочавшись із нібито суто економічної пропозиції російської сторони щодо підняття ціни на газ для України до ринкового рівня (упродовж 1995–2004 рр. зберігалася на рівні 50 дол. за 1 000 м³ – нижчої за ринкову ціну суми, яка була своєрідною «пільгою» для України, щоб заохочувати останню до активнішої співпраці з Москвою⁹), насправді дії РФ, на думку «ББС Україна» й «Української правди» («УП»), мали політичну мету – покарати Київ за зволікання у переговорах щодо створення спільного з росіянами консорціуму з розвитку української газотранспортної системи (ГТС) і проєвропейський курс України, розпочатий «помаранчевими»; а також бажання РФ, дискредитувавши українську сторону як країну-транзитера, привернути увагу європейців до реалізації Росією кількох проєктів із будівництва газотранспортних потоків в обхід України, які стали б альтернативою, а то й заміною українського¹⁰.

Врешті, хоч обидва конфлікти вдалося вирішити внаслідок підписання відповідних угод, однак реакція на них в українському суспільстві не вихула ні під час їхнього перебігу, ні після підписання газових домовленостей*.

Газове протиріччя рубежу 2005–2006 р. одержало різні оцінки українського політикуму. Президент України В. Ющенко вважав, що події на газовому ринку засвідчили готовність «Газпрому» відстоювати не лише російські економічні, а й політичні інтереси, якщо цього потребуватиме керівництво РФ¹¹. Водночас українське Міністерство зовнішніх справ (МЗС) у спеціальній заяві назвало російську поведінку на ринку енергетики «шантажем», який «може призвести до дестабілізації економіки України та зриву поставок російського газу споживачам в країнах Європейського Союзу (ЄС)»¹².

⁸ Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах... С. 151.

⁹ Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова... С. 120–152.

¹⁰ Газотранспортний консорціум ударило по наших кишнях, вважають соціалісти. *Українська правда*. 2002. 21 червня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/06/21/2989464/> (дата звернення: 08.06.2017); Зануда А. 20 років україно-російських газових відносин: хочеш миру – готуйся до війни. *ВВС Україна*. 2013. 7 лютого. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2013/02/130207_ukraine_russia_gas_history_new_az.shtml (дата звернення: 08.06.2017).

* У договорі від 4 січня 2006 р. сторони домовилися, що Україна отримуватиме «коктейль» російського та туркменського газу за ціною 95 дол. за 1 000 м³ на перше півріччя 2006 р., при виконанні посередницьких між «Газпромом» і «Нафтогазом» функцій у питаннях постачання газу компанією «РосУкрЕнерго», а в угоді від 19 січня 2009 р. між «Газпромом» та «Нафтогазом» усувались будь-які посередники, зокрема і «РосУкрЕнерго», прописувалась базова ціна на газ для України на рівні 450 дол. за 1 000 м³ при введенні принципу залежності блакитного палива від цін на газойл і мазут на світових ринках та принципу «бери або плати» (take-or-pay), згідно із яким українська сторона зобов'язувалася закупляти в Росії щорічно як мінімум 41,6 млрд м³ газу, затверджувалася на 2009 р. знижка у 20 % на оплату газу, а ціна за транзит палива українською територією встановлювалася на рівні 1,7 дол. США на 100 км³.

¹¹ Перепелиця Г. М. Українсько-російські відносини... С. 139; Романчук О. Газпром як основна політична зброя Кремля. С. 18–24.

¹² Голотюк І. МІД України расценил позицию России в вопросе цены на газ как шантаж. *Факты и комментарии*. 2006. 4 января.

Натомість, на думку тодішнього українського прем'єр-міністра Ю. Єханурова, перша «газова війна» була дещо нелогічною, адже реальних суттєвих причин для її розгортання Росією не існувало, оскільки і Москва, і Київ були зацікавлені в якнайшвидшому переході сторін на ринкову форму відносин у газовій сфері, а єдиним об'єктом суперечок фактично була лише необгрунтовано завищена ціна на газ, запропонована РФ¹³. Разом із цим під час виступу в залі Верховної Ради України (ВРУ) 10 січня 2006 р. прем'єр назвав дії Росії в газовому конфлікті намаганням «перекреслити перспективу України, як незалежної держави»¹⁴.

Перша «газова війна» знайшла відгуки й у стінах українського парламенту. Члени пропрезидентської фракції «Наша Україна» (НУ) підтримували позицію української влади під час переговорів із російськими візаві, а виникнення кризової ситуації на ринку пов'язували суто з політикою Росії, яку розцінювали наслідком спроб російських «імперських потуг безнадійно відновити статус регіонального геополітичного лідера»¹⁵. Водночас «нашоукраїнці» відзначали негативну участь у цих подіях української опозиції (насамперед, «Блоку Юлії Тимошенко» (БЮТ), «Партії регіонів» (ПР), «Народного блоку Литвина» та Комуністичної партії України (КПУ)), які начебто консультували під час газового конфлікту російських партнерів не на користь України та періодично їздили до Москви в ролі «політичних маріонеток» заради координації дій із «дискредитації помаранчевого руху»¹⁶.

Депутати низки інших, прихильних до президентської адміністрації, міждепутатських об'єднань також позитивно оцінювали дії української влади та «Нафтогазу» під час перипетій газових протиріч, наголошуючи, що українському уряду вдалося подолати кризу у відносинах між Україною та Росією з позицій ринкової економіки та прагматизму¹⁷. Разом із цим для них «газова війна» видавалася закономірним наслідком неналежної політики української влади з диверсифікації

¹³ Голотюк І. МІД України расценил позицию России в вопросе цены на газ как шантаж. *Факты и комментарии*. 2006. 4 января.

¹⁴ Виступ Єханурова Ю. І. (прем'єр-міністр України). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 09.06.2017).

¹⁵ Яворівський С. «Братній спорт», або Газова довбня проти дулі... *Так! Захід*. 2005. № 5. Грудень. С. 1; Яворівський С. Політики гарячують. Виборцям холодно... *Так! Захід*. 2006. № 9. Лютий. С. 1.

¹⁶ Виступ Оробця Ю. М. (фракція «Наша Україна»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 10.06.2017); Виступ Оробця Ю. М. (фракція «Наша Україна»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 11 січня 2006 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> (дата звернення: 10.06.2017); Ганущак О. Паралельні лінії не перетинаються. *Так! Захід*. 2006. № 7. Січень. С. 1; ТЛЯ розповзається Україною. *Так! Захід*. 2006. № 9. Лютий. С. 2; Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. С. 421–422.

¹⁷ Виступ Ковалю В. С. (фракція НРУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016); Виступ Поровського М. І. (фракція партії «Відродження»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*, 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016); Виступ Юхновського І. Р. (блок «Наша Україна»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 11 січня 2006 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> (дата звернення: 25.05.2016).

газового ринку України, що зробило її залежною від російської «газової голки» та змушувало йти на часто не вигідні компроміси¹⁸.

При цьому, на думку українських соціалістів О. Мороза та М. Рудьковсько-го, газові домовленості 2006 р. були «формою капітуляції української сторони зі збереженням обличчя»¹⁹. При цьому в Соціалістичній партії України (СПУ) засуджували ті політичні сили, які за допомогою «дешевих популістських демаршів» і критики української влади, замість бажаної підтримки в час газових проблем, прагнули зміцнити позиції серед електорату²⁰.

Соратники Тимошенко із БЮТ, які після відставки Юлії Володимирівни із прем'єрської посади у вересні 2005 р. фактично перейшли в опозицію до команди президента, назвали результати січневих газових переговорів втягненням України в «боргову яму», підігриванням «імперіалістичної стратегії Москви», відданням Української держави через створення «міжнародної напівкримінальної структури «РосУкрЕнерго»» на поталу «владних магнатів Росії», при цьому левову частку вини за такий стан справ «бютівці» покладали саме на українську виконавчу владу²¹.

У той же момент спікер ВРУ В. Литвин назвав підсумки газових домовленостей між «Газпромом» і «Нафтогазом» «оборудками», у яких прописали низьку транзитну ціну, вигідну для Росії, встановлену аж на 5 років, та водночас на постачання газу для України, визначену лише на півроку, без жодних гарантій на непідвищення ціни вже в найближчій перспективі²².

Представники «антипомаранчевих» опозиційних сил (насамперед, фракції «Регіонів України», КПУ, Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) (СДПУ(о)) та «Єдиної України»), звинувачували у виникненні «газової війни» 2006 р. не Росію, а офіційний Київ, вважаючи справжньою причиною розгортання

¹⁸ Виступ Костенка Ю. І. (Український народний блок Костенка і Плюща). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2016); Виступ Хмари С. І. (Український народний блок Костенка і Плюща). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 25.05.2017).

¹⁹ Виступ Мороза О. О. (фракція СПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 10.06.2017); Панченко Ю. Перемир'я. *Товариш*. 2006. 10–12 січня. № 3(793). С. 1–2.

²⁰ Криворучко В. «А у нас в Росии газ. А у вас? – А у нас газопровод. Вот!». *Товариш*. 2006. 5–9 січня. № 1–2(791–792). С. 1–2; Криворучко В. Піар-відставка. *Товариш*. 2006. 13–16 січня. № 4(794). С. 1–2; Олександр Мороз: «Люди побачили, хто є хто». *Товариш*. 2006. 13–16 січня. № 4(794). С. 1–2; Мороз О. Зупинити газову кризу! *Товариш*. 2006. 5–9 січня. № 1–2(791–792). С. 2.

²¹ Виступ Білоруса О. Г. (фракція БЮТ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Виступ Тарана В. В. (фракція «БЮТ»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Дацюк С. Ще одна криза. *Наша Батьківщина*. 2006. 12 січня. № 2(24). С. 5; Луценко І. Війна продовжується. *Наша Батьківщина*. 2006. 12 січня. № 2(24). С. 5; Мотика С. Кому, хто і як зрадив. *Наша Батьківщина*. 2006. 19 січня. № 3(25). С. 1, 3.

²² Виступ Литвина В. М. (голова Верховної Ради України). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

українсько-російського протиріччя неготовність «помаранчевої» влади до опалювального сезону та нефаховість у її роботі²³.

Так, народні депутати І. Шурма та Н. Шуфрич із фракції СДПУ(о) звинуватили команду В. Ющенка в ухваленні в газовій угоді 2006 р. підвищення ціни на газ, яка періодично могла змінюватись у більшу сторону, при одночасному закріпленні вартості транзиту блакитного палива українською територією на рівні, нижчому за середньоевропейський²⁴.

Члени «Регіонів України» назвали газове непорозуміння результатом небажання української влади «відділити власні особисті зобов'язання України перед США, русофобства зовнішньополітичного відомства і керівників «Нафтогазу» від потреб українців», а саму угоду від 4 січня протрактували як «злочинну», адже вона, мовляв, несла економічні збитки українському населенню та промисловості²⁵.

У КПУ оцінили газові протиріччя 2006 р. як наслідок суперечок між олігархічними кланами обох держав і результат «антинародної політики» В. Ющенка, спрямованої на якнайшвидший вступ до Організації Північноатлантичного договору (НАТО) і Світової організації торгівлі (СОТ) замість розвитку взаємовигідних відносин із країнами-членами Єдиного економічного простору (ЄЕП) та Співдружності незалежних держав (СНД), а газову угоду, укладену 4 січня, – як чергове підняття ціни на газ²⁶. Подібної думки дотримувалися у Прогресивній соціалістичній партії України (ПСПУ), очолюваній Н. Вітренко, на думку якої, «паливні війни» спровокував Київ власним пронатівським курсом і відвертою демонстрацією недружніх відносин до Росії²⁷. Народні ж депутати від «Єдиної України» заявили,

²³ Виступ Самофалова Г. Г. (фракція «Регіони України»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Янукович В. Ф. *Как Украине жить дальше. Статьи, выступления, размышления*. Киев: Б. в., 2008. С. 11–12.

²⁴ Виступ Шурми І. М. (фракція СДПУ(о)). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Виступ Шуфрича Н. І. (фракція СДПУ(о)). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

²⁵ Виступ Броннікова В. К. (фракція «Регіони України»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

²⁶ Виступ Матвєєва В. Г. (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Виступ Новака В. М., народного депутата України (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017); Дзюба В. Чи можливе «шампанське без газу»? *Комуніст*. 2006. 13 січня. № 4(840). С. 1, 4; Канєська Я. Газові війни: національний інтерес біля розбитого корита. *Комуніст*. 2006. 4 січня. № 1(838). С. 2; Петро Симоненко: «Газові домовленості» – це звичайна змова «газових баронів». *Комуніст*. 2006. 13 січня. № 4(840). С. 1; Прозорий натяк. *Комуніст*. 2006. 4 січня. № 1(838). С. 3.

²⁷ Наталя Вітренко: Україне вигодно дружить с Россией, а не воевать с ней. *Досвітні огні*. 2006. Січень. № 1(212). С. 1.

що новий договір із «Газпромом» – це «зрада національних інтересів України, її народу» та створення проблем для функціонування українських підприємств²⁸.

Загалом перша «газова війна» для більшості опозиційних політиків видалась не приводом задуматися над необхідністю реформувати функціонування газової та ГТС в Україні й реконструювати українсько-російські відносини на засадах рівних прав та обов'язків партнерів, а можливістю вкотре поставити на порядок денний питання про відправлення українських урядовців у відставку та нагодою дискредитувати «помаранчевих» напередодні виборів до парламенту в березні 2006 р.

По-різному зображували газову кризу 2006 р. й українські медіа. На думку журналістів періодичних видань націоналістичного спрямування, зокрема «Нації і держави» та «Шляху перемоги», конфлікт за постачання російського блакитного палива до України був спровокований «Газпромом» із подачі Кремля, щоб «не дозволити Україні вирватися зі своїх пазурів», «знищити Україну як незалежну державу» та «відновити нову химерну імперію»²⁹.

У «Високому замку» («ВЗ») в контексті дій Росії у газовій сфері взимку 2006 р. говорили і про «газову атаку Путіна», і «шантаж», і «тиранію», і «брутальну демонстрацію сили»³⁰. Основними мотивами такої поведінки росіян у виданні називали й бажання Росії продемонструвати країнам ЄС важливість своїх позицій у місцевій геополітиці, й наміри заблокувати вступ України до ЄС та НАТО, і прагнення заволодіти українськими ГТС, та, зрештою, планування політичного реваншу після Помаранчевої революції проросійської опозиції в Україні³¹. Однак головним переможцем першої «газової війни», на переконання журналістів газети, стали не сторони конфлікту, а створена фірма-посередник «РосУкрЕнерго» та групи, причетні до неї³².

Команда «Експресу» стверджувала, що російський «газовий шантаж» – це, насамперед, «геополітичний конфлікт між Україною і Росією та початок нового стратегічного наступу Російської імперії на цілу Європу»³³. Разом із цим, кореспонденти газети не поділяли тріумфальних заяв української влади щодо газового договору 2006 р., вважаючи його надто збитковим для України і водночас прибутковим для «Газпрому»³⁴. Такої ж думки дотримувались і в «УП», де назвали українсько-російські домовленості «хитримми», наслідком яких стало залучення до

²⁸ Виступ Губського Б. В. (фракція «Єдина Україна»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 10 січня 2006 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/8session/STENOGR/10010608_59.htm (дата звернення: 11.06.2017).

²⁹ Буга Р. Про газ та про нас. *Нація і держава*. 2006. 3–17 січня. № 1(113). С. 2; Заява блоку «Наша Україна». *Нація і держава*. 2006. 3–17 січня. № 1(113). С. 1; Провід ОУН (р). Ні – московському реваншу! *Шлях перемоги*. 2006. 18 січня. Ч. 3(2693). С. 2.

³⁰ Воронич А. Газова атака Путін – шантаж і тиранія. *Високий замок*. 2006. 5–11 січня. № 1(3164). С. 4.

³¹ Пукіш-Юнко І. «Українська влада недооцінила брутальності режиму Путіна». *Високий замок*. 2006. 5–11 січня. № 1(3164). С. 4.

³² Федів Л. Війна закінчилася. Перемога за «РосУкрЕнерго». *Високий замок*. 2006. 5–11 січня. № 1(3164). С. 1, 4; Федів Л. Російсько-азійський мікс, зате по 95... Наразі. *Високий замок*. 2006. 10 січня. № 2(3165). С. 5.

³³ Стецишин О., Ганус А. Як виграти у Росії? *Експрес*. 2006. 5–12 січня. № 1(2617). С. 1–2.

³⁴ Єдін О. Україна проти «Газпрому»: хто переміг? *Експрес*. 2006. 10–11 січня. № 2(2619). С. 5.

ринку газу «РосУкрЕнерго», яка, будучи дочірньою компанією російського газового монополіста, через власне посередництво забезпечувала йому ще більші прибутки³⁵.

Кореспонденти «Дзеркала тижня» («ДТ») також засудили спроби РФ накинути «газовий зашморг» Україні, який суперечив стратегічним відносинам обох країн, водночас відзначаючи в цій ситуації прорахунки української влади, зокрема опозиції, які продемонстрували нездатність об'єднати суспільство та політикум «перед обличчям реальної зовнішньої загрози», наслідком чого став не дуже вигідний для держави газовий договір³⁶. Водночас газові протиріччя видавалися журналістам хорошим приводом для початку реформування системи енергетики і переходу на альтернативні джерела палива³⁷.

У газеті «День» наголошували й на неринковості дій «Газпрому» на енергетичному ринку, і на непрозорості досягнених українсько-російських домовленостей, у самому тексті яких було чимало неточностей³⁸. У виданні пов'язували розгортання паливної «війни» з бажанням РФ дискредитувати «помаранчеву» команду, особливо напередодні безрезових виборів до парламенту, у яких Кремль робив ставку на проросійську опозицію в Україні³⁹.

В «Урядовому кур'єрі» («УК»), репрезентуючи офіційні позиції центральних органів виконавчої влади, вважали, що конструктивна позиція уряду дозволила підписати газовий компроміс від 4 січня 2006 р., завдяки якому Україні вдалось уникнути правового вирішення газового протистояння із РФ у судах і водночас надалі отримувати газ за досить низькою ціною, що створило хороші умови для початку політики диверсифікації джерел постачання енергоносіїв⁴⁰.

Видання «Голос України» («ГУ») – пресовий майданчик для парламентських політичних сил, зокрема й опозиційних до президента та уряду, – поряд із публікаціями про принципову позицію української влади у відстоюванні власних національних інтересів, містив і матеріали, у яких президента та уряд звинувачував у крадіжці газу, підпорядкуванні своїх дій геополітичним позиціям США, які нібито цю кризу й придумали та втілили в життя, та у непрофесійній дипломатії, що спричинила введення в українсько-російські відносини на ринку газу посередників і вищих цін на газ⁴¹.

³⁵ Бондаренко Д. Що стоїть за новітніми «газовими цифрами»? *Українська правда*. 2006. 4 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/4/3046366/> (дата звернення: 12.06.2017); «Нафтогаз» і «Газпром» хитро домовилися. *Українська правда*. 2006. 4 січня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2006/01/4/3046265/> (дата звернення: 12.06.2017).

³⁶ Фіалко А. Європейський вибір: випробування газом. *Дзеркало тижня*. 2006. 20–27 січня. № 2.

³⁷ Рожан О. Росіяни подарували нам національну ідею. *Дзеркало тижня*. 2006. 13–20 січня. № 1.

³⁸ Княжанський В. Труба: Історія та істерія. *День*. 2006. 13 січня. № 1.

³⁹ Гузенко Н. Отже, усі проти всіх? *День*. 2006. 13 січня. № 1; Жлуктенко В. Здвиг по газу. *День*. 2006. 13 січня. № 1.

⁴⁰ Вентиль – не для політичного тиску. *Урядовий кур'єр*. 2006. 4 січня. № 1(3166). С. 1; Газовий конфлікт з продовженням. *Урядовий кур'єр*. 2006. 11 січня. № 4(3169). С. 1–2; Неринкові методи Росії. *Урядовий кур'єр*. 2006. 4 січня. № 1(3166). С. 3; «Сила нашої позиції в тому, що на нашому боці правда». *Урядовий кур'єр*. 2006. 4 січня. № 1(3166). С. 2–3; Чепіжко В. Газовий компроміс. *Урядовий кур'єр*. 2006. 5 січня. № 2(3167). С. 2.

⁴¹ Коктейль для перемир'я. *Голос України*. 2006. 6 січня. № 3(3753). С. 2; Писанська В. Війна розпочалася. *Голос України*. 2006. 4 січня. № 1(3751). С. 3; Стадільна Я. Без переможців. Але і без переможених. *Голос України*. 2006. 5 січня. № 2(3752). С. 1, 3; Стадільна Я. До протистояння підключається Європа. *Голос України*. 2006. 4 січня. № 1(3751). С. 1, 3.

Натомість у «Фактах і коментарях» («ФіК») утримались від конкретних оцінок, подаючи лише інформацію про перебіг «газової війни», переговори між «Газпромом» і «Нафтогазом», коментарі учасників конфлікту та роздуми і прогнози експертів, які коливались від тез про те, що різке підняття вартості блакитного палива суттєво вдарить по українській економіці, до переконань, що дії Росії можуть посприяти подальшому зближенню України та ЄС⁴².

Медіа, наближені до опозиційних ПР і КПУ, були значно категоричнішими та гострішими у критиці саме української влади. Так, у тижневику «2000» причинами газової кризи називали саме нефаховість української сторони, перманентні протиріччя всередині «помаранчевої» команди та її бажання розіграти карту «наступу російського імперіалізму» для згуртування власного електорату напередодні парламентських виборів 2006 р., що, натомість, закінчилося укладенням не вигідного для України договору⁴³. У газеті «Сегодня» передумовою для жорсткої позиції Росії із перекриття газового вентиля вважали вибір офіційним Києвом курсу на суто євроінтеграцію, яка, мовляв, була не цілком економічно вигідною для України⁴⁴. Прикметно, що і результат газових переговорів 2006 р. для кореспондентів видання – це, насамперед, успіх «Газпрому» та провал української дипломатії, наслідком якого мало стати прямо пропорційне різке підняття суми доходів російської сторони й вартості газу для населення і промислових підприємств в Україні вже з початку 2006 р.⁴⁵.

Подібно характеризувала першу «газову війну» і «Комсомольська правда в Україні» («КПУ»), де стверджували про згубний для української політичної ситуації та місцевого індустріального сектора вплив газового протиріччя, спровокованого, насамперед, «антиросійською позицією Києва»⁴⁶. Такої ж думки дотримувались і в «Донецькому кряжі», де на прикладі конкретних промислових підприємств Сходу України демонстрували можливі матеріальні втрати для економіки внаслідок підписаної угоди, водночас вважаючи їх вигідними для В. Ющенка, адже вони дозволили консолідувати всі президентські сили під лозунгом «газового патріотизму»⁴⁷.

⁴² Артазей А. В ближайшие пять лет Россия будет продавать Украине газ по 230 долларов, а Украина – покупать по 95 долларов за тысячу кубометров. *Факты и комментарии*. 2006. 5 января; Газовый конфликт между Киевом и Москвой может поспособствовать сближению Украины с Европой. *Факты и комментарии*. 2006. 6 января; Существенное повышение цены на газ повлечет за собой рост стоимости других видов топлива. *Факты и комментарии*. 2006. 6 января.

⁴³ Лозунько С. Газовая война: Ющенко против Тимошенко. *Еженедельник «2000»*. 2006. 13–19 января. № 1–2(301). В1; В4.

⁴⁴ Панченко А. Обезгаженная Украина. *Сегодня*. 2006. 3 января. № 1(2242). С. 2; Попов А. Газовый конфликт: история, последствия и варианты выхода. *Сегодня*. 2006. 3 января. № 1(2242). С. 3; Чаленко А. «Газовая война» в украинском Интернете: «Шантаж Путина» или «тупик Ющенко». *Сегодня*. 2006. 4 января. № 2(2243). С. 2; Чаленко А. Нардепы считают: все дело в политике. *Сегодня*. 2006. 3 января. № 1(2242). С. 2.

⁴⁵ Романцов М. Добазарились: газосмешение – не грех. *Сегодня*. 2006. 5 января. № 3(2244). С. 1–2.

⁴⁶ Хрусталева А. Газовый кризис – чья взяла? *Комсомольская правда в Украине*. 2006. 10 января. № 2(2283/23679). С. 2; Хрусталева А. Чем закончилось газовое противостояние между Украиной и Россией? *Комсомольская правда в Украине*. 2006. 5–12 января. № 1/1(2283/23678). С. 2.

⁴⁷ Иванов А. Победа? Передышка? Поражение? *Донецкий кряж*. 2006. № 1(1951). 6 января; Сычев И. Игра без противогаза. *Донецкий кряж*. 2006. 13 января. № 2(1958); Сычев И. Владимир Бойко: «Страну пора выводить из кризиса». *Донецкий кряж*. 2006. 6 января. № 1(1951).

У газеті «Русский вестник» («РВ») не лише регулярно саме Україну звинувачували в постійних несплатах боргів за отриманий газ. Частина критики лунала на адресу «Газпрому», який начебто створив для української «проєвропейської та русофобської» сторони комфортні умови, погоджуючись на встановлення для неї нижчих за ринкові ціни на газ навіть після 2006 р.⁴⁸

Незважаючи на біполярні думки, спільним було переконання, що досягнені у 2006 р. українсько-російські домовленості – це лише тимчасовий недовготривалий стан речей й остаточному вирішенню «газового» питання вони не допомогли, тому загроза рецидиву протистояння на паливному підґрунті надалі актуальна – повторно виникла вже у 2009 р.

Реакція української політичної верхівки на нове паливне протистояння вкотре оголила протиріччя, які накопичились серед «помаранчевої» команди після 2005 р., а об'єктом критики знову стала не російська сторона, а насамперед український уряд та «Нафтогаз». Різниця між ситуаціями 2006 р. і 2009 р. полягала тільки в тому, що якщо 2006 р. у центрі критики опинилася команда президента В. Ющенко, то в 2009 р. – Ю. Тимошенко, яка наприкінці 2007 р. вдруге стала прем'єр-міністром.

Наприклад, якщо, з одного боку, український глава В. Ющенко та його оточення вважали другу «газову війну» побічним ефектом слабкої позиції Європи щодо Росії, яка, поступово розпочавши власну політику «взяття реваншу за втрату впливу на пострадянському просторі», не зустріла суттєвого спротиву зі сторони країн Заходу, то, з другого боку, різко засудили Ю. Тимошенко в підписанні газового договору 2009 р. як невігідного для України, що було рівнозначним «зраді національних інтересів» Української держави⁴⁹.

Лідер націоналістичного Всеукраїнського об'єднання (ВО) «Свобода» О. Тягнибок назвав газовий договір, підписаний 19 січня 2009 р., програвом України у війні з Росією, перемогою, організованою Москвою та її агентами, «антиукраїнської істерії всередині країни» та Європі й «обкладенням України 10-річною даниною московським ханством»⁵⁰.

Із критикою угоди 2009 р. виступила і команда «ПР» на чолі з В. Януковичем, яка звинуватила Ю. Тимошенко, як і всю «помаранчеву» владу, у коруптованості,

⁴⁸ Беспалько Т. Прощание с Украиной. *Русский вестник*. 2008. Июнь. № 6(117). С. 5; Ребров И. Михаил Леонтьев: «Разыгрывается сценарий “наглый нищий”». *Русский вестник*. 2008. Апрель. № 4(115). С. 5; Сычев И. Вязанки дров – в костер раздора. *Русский вестник*. 2006. Февраль. № 2(89). С. 2.

⁴⁹ Виступ Кендзьора Я. М. (депутатська група «За Україну»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017); Виступ Стецьківа Т. С. (фракція «НУ-НС»). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017); Загроза державності. *Наша Україна. Захід*. 2009. 20 лютого. № 2(97). С. 1–2; Україна в небезпеці. *Наша Україна. Захід*. 2009. 30 січня – 5 лютого. № 1(96). С. 1; Звернення Президента України Віктора Ющенко до Українського народу. *Наша Україна. Захід*. 2009. 30 січня – 5 лютого. № 1(96). С. 1. Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. С. 458; Ціни стрибатимуть цілий рік? *Наша Україна. Захід*. 2009. 30 січня – 5 лютого. № 1(96). С. 3; Ющенко: Газовий контракт с РФ унижает Украину. *Подробности* (Интер). 2009. 7 июля. URL: <https://podrobnosti.ua/614017-juschenko-gazovuj-kontrakt-s-rf-unizhaet-ukrainu.html> (дата звернення: 12.06.2017).

⁵⁰ Олег Тягнибок: «Московське ханство обклало Україну 10-річною даниною». *Кримська світлиця*. 2009. 30 січня. № 5(1523). С. 1–2.

«безвідповідальності та авантюризмі», що призвели до поступового втрачання Україною статусу держави-транзитера, «холодної і голодної зими» для українського населення та «перетворення відносин із РФ в джерело вкрай небезпечної напруги»⁵¹.

Члени СПУ чергову паливну кризу назвали «Холодною війною-2», яка значно погіршила репутацію як Росії, так і України й дестабілізувала і до цього ненайкращу політико-економічну ситуацію в останній⁵². Лідерка ПСПУ Н. Вітренко протракувала «паливну війну» 2009 р. як «газовий садизм українських параноїків»⁵³. Представники української компартії винними в розгортанні газової кризи вважали «помаранчевих націоналістів», які, мовляв, разом із «газовими баронами», «олігархічними групами» та США профінансували «газовий вертеп» 2009 р., що призвів до «чергового загострення відносин з Росією», «загрози соціально-економічної катастрофи» та «розпалювання ворожнечі між єдино корінними українським і російським народом»⁵⁴.

Натомість спікер парламенту В. Литвин позитивно оцінив результати московських переговорів, які, на його думку, закінчили газові протиріччя та розпочали застосування Україною «здорового економічного прагматизму» у сфері енергетики⁵⁵.

Соратники Юлії Володимирівни акцентували на стабілізаційній позиції українського уряду на чолі з Тимошенко, який, на їхнє переконання, зумів за складних умов відсутності транзиту газу із Росії через українську територію до країн ЄС продовжити постачання газу для європейських партнерів за рахунок власних запасів із газових сховищ України. Та наголошували, що саме в нових угодах 2009 р., які скасовували у сфері українсько-російських газових відносин участь будь-яких посередників, створювались нові можливості для безпосередніх переговорів між Україною та РФ⁵⁶.

Втім, лише обговоренням другої «газової війни» справа у стінах парламенту не обмежилася. З метою «об'єктивної оцінки взаємин, які склалися між Україною

⁵¹ Виступ Януковича В. Ф. (фракція Партії регіонів). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017); Янукович: «Тимошенко проиграла все». *Сегодня*. 2009. 21 январа. № 9(3142). С. 2.

⁵² Димченко В. Танці на трубі. *Товариш*. 2006. 13–16 січня. № 4(794). С. 1–2; Кравченко Д. За ціною не постояла? *Товариш*. 2009. 22 січня. № 5(1194). С. 1–2; Кравченко Д. Холодна війна–2. *Товариш*. 2009. 13–14 січня. № 2(1190). С. 1–2; Ларіна Т. Перші плоди газової кризи. *Товариш*. 2009. 13–14 січня. № 2(1190). С. 2.

⁵³ Газовый садизм украинских параноиков. Заявление Председателя ПСПУ, Премьер-министра оппозиционного Правительства народного спасения Наталии Витренко от 9 января 2009 года. *Досвітні огні*. 2009. Січень. № 1–2(368–369). С. 1.

⁵⁴ Васильєва Є. Із «дубиною» на «медведя». *Комуніст*. 2009. 14 січня. № 2(1146). С. 1–2; Васильєва Є. Хто й чому дахує «РосУкрЕнерго». *Комуніст*. 2009. 28 січня. № 6(1150). С. 1–2; Виступ Симоненка П. М. (фракція КПУ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017); Влада не керується інтересами своєї країни! *Комуніст*. 2009. 23 січня. № 5(1149). С. 4; Петро Симоненко: «Ющенко перетворює Україну на країну-ізгоя». *Комуніст*. 2009. 14 січня. № 2(1146). С. 1; Синеокий В. Шоу з бульбашками. *Комуніст*. 2009. 28 січня. № 6(1150). С. 2.

⁵⁵ Бітгнер О. Україна має демонструвати здоровий економічний прагматизм. *Урядовий кур'єр*. 2009. 20 січня. № 8(3914). С. 2.

⁵⁶ Виступ Соболева С. В. (фракція БЮТ). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017).

і Росією» на рубежі 2008–2009 рр. та «об’єктивної оцінки інститутів і людей, які несуть відповідальність за те, щоб ці стосунки були прогнозовані і результативні» народні депутати підтримали постанову про утворення відповідної ТСК, результати роботи якої відіграли не останню роль під час і після відкриття кримінальної справи проти Ю. Тимошенко та її засудження до семи років ув’язнення Печерським судом м. Києва в жовтні 2011 р. уже за президентства В. Януковича⁵⁷.

В українських медіа на «газову війну» також була неоднозначна реакція. Націоналістичні видання «Нація і держава» та «Шлях перемоги» вбачали в черговій «газовій війні» вияв ширшої російської інформаційної кампанії, розгорненої РФ проти України з метою впливу на настрої українського електорату напередодні президентських виборів 2010 р. на користь відповідних «антипомаранчевих» про-російських сил, що, втім, аж ніяк не сприяло покращенню репутації РФ у Європі як надійного постачальника газу⁵⁸. Водночас не оминула критики націоналістів й українська влада, чие підписання газової угоди протракували як «повну капітуляцію перед Росією і нехтування українськими інтересами»⁵⁹.

Подібно «газову війну» подавала і «Кримська світлиця» («КС»), журналісти якої одноставно підтримували українську владу, вважаючи газовий тиск Росії на Україну та Європу суто політичним рішенням, «чистим божевіллям», «газомором», який став реакцією Кремля на політику демократизації України та її європейської інтеграції⁶⁰. Притому умови угоди від 19 січня у «КС» оцінили як «здачу прем’єр-міністром Тимошенко енергетичних інтересів України північному сусіду [РФ – П. А.]»⁶¹.

У газетах «День» і «ДТ» припускали, що газовий конфлікт був «викидом негативних емоцій» російської влади щодо України, яка накопичувалася після Помаранчевої революції, внаслідок чого по українській стороні відкрили «енергетичний

⁵⁷ Виступ Литвина В. М. (голова Верховної Ради України). *Стенограма засідання Верховної Ради України*. 13 січня 2009 р. URL: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> (дата звернення: 12.06.2017); Постанова Верховної Ради України «Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування стану функціонування газотранспортної системи України та забезпечення газом споживачів у 2008–2009 роках». *Відомості Верховної Ради*. 2009. № 25. Ст. 316; Тимошенко засудили до семи років позбавлення волі. *Ліга. Новости*. 2011. 11 жовтня. URL: <http://news.liga.net/ua/news/politics/546445-timoshenko-zasudili-do-semi-rok-v-pozbavlennya-vol.htm> (дата звернення: 13.06.2017).

⁵⁸ Підмочена репутація. *Шлях перемоги*. 2009. 21 січня. № 3(2848). С. 3; Сватко Я. Війна у новому вимірі. *Шлях перемоги*. 2009. 21 січня. № 3(2848). С. 3.

⁵⁹ Геварин В. Газ здали, черга за вугіллям? *Шлях перемоги*. 2009. 28 січня. № 4(2849). С. 2; Діак І. Нова енергетична криза. *Нація і держава*. 2009. 20 січня. № 3(271). С. 1, 4; Мартинюк В. Газова перемога чи газова поразка? *Шлях перемоги*. 2009. 21 січня. № 3(2848). С. 2; Мартинюк В. Криза з жіночим обличчям. *Шлях перемоги*. 2009. 28 січня. № 4(2849). С. 1–2; Сидоржевський М. Газовий спектакль за сценарієм Кремля. У головних ролях – ... *Нація і держава*. 2009. 20 січня. № 3(271). С. 3.

⁶⁰ Борщевский С. Ціна на газ – не долари, не гривні. *Кримська світлиця*. 2009. 3 січня. № 1(1514). С. 2; Новодворська про газовий конфлікт: одні чекісти вкрали щось у інших. *Кримська світлиця*. 2009. 9 січня. № 2(1516). С. 3; Україна використовує для власних споживачів виключно газ із власних запасів. *Кримська світлиця*. 2009. 9 січня. № 2(1516). С. 1–2; 7 січня, на Різдво, Росія припинила постачання газу в Європу через територію України. *Кримська світлиця*. 2009. 9 січня. № 2(1516). С. 1; The Times: «Політика Путіна в газовому конфлікті – чисте божевілля». *Кримська світлиця*. 2009. 16 січня. № 3(1518). С. 1–2.

⁶¹ Газ е, питання залишаються... *Кримська світлиця*. 2009. 23 січня. № 4(1520). С. 2.

вогонь, прагнучи не лише уразити ідеологічного опонента, а й випробувати в польових умовах європейського континенту енергетичну зброю». У той же момент, на думку аналітиків видання, у створенні конфліктної ситуації частково винна й українська сторона, яка, фактично не займаючись диверсифікацією власної енергосистеми, на початок 2009 р. виявилася вкрай вразливою до чергового газового шантажу зі сторони Росії, ставши зручною мішенню для її атак⁶².

Подібні позиції займали й «ВЗ» та «Експрес», у яких закриття газового вентиля Росією засуджувалось, трактувалося як «атака кремлівського “ведмедя”», однак висловлювалась і невпевненість у тому, що підписаний за результатами переговорів «Газпрому» та «Нафтогазу» договір був цілком вигідним для України⁶³.

В «Українському тижні» («УТ») позицію президента та прем'єр-міністра України вважали «більш-менш консолідованою», «ефективною» і «злагодженою», що дозволило закінчити «паливну війну» із відносним успіхом – угодою, у якій хоч і прописували підвищення ціни на газ, однак загалом вперше впроваджувалося формульне ціноутворення, прив'язане до об'єктивних ринкових процесів, що відтепер дозволяло економістам прогнозувати коливання цін на газ згідно з атмосферою на ринку палива, а не політичними взаєминами між Києвом і Москвою⁶⁴.

«УК» також підтримав позицію Кабінету Міністрів України (КМУ). У газеті російську сторону звинуватили в політизації суто економічної складової українсько-російських відносин, при цьому наголошуючи на «конструктивній та плідній» діяльності української влади та «Нафтогазу» в цій ситуації й запевняючи, що і європейські партнери, які також стали жертвою газового конфлікту, перебували на проукраїнських позиціях та засуджували неринкові дії РФ⁶⁵. Водночас газовий договір від 19 січня 2009 р. у газеті представлено, слідом за трактуваннями Ю. Тимошенко, як «надзвичайно вигідний компроміс задля збереження добрих

⁶² Єрмоменко А. Дружба глибокої заморозки. *Дзеркало тижня*. 2009. 16–23 січня. № 1; Мостова Ю. Про вартість помилок і ціну незалежності. *Дзеркало тижня*. 2009. 16–23 січня. № 1; Ромашова Н. Про стратегію. *День*. 2009. 13 січня. № 1; Черковець О. «Газовий бліцкриг» не вийшов. *День*. 2009. 14 січня. № 2; Сівець М. Потреба в транспарентності. *День*. 2009. 13 січня. № 1; США закликають до негайного відновлення поставок газу до України та Європи. *Дзеркало тижня*. 2009. 16–23 січня. № 1.

⁶³ Васюнець Н. Де була Тимошенко? *Експрес*. 2009. 13–14 січня. № 3(4385). С. 4; Воронович З. По скільки ж купуватимемо газ? *Високий замок*. 2009. 20 січня. № 7(3901). С. 1, 3; Воронович З. Хваляться трофеями. І мовчать про втрати... *Високий замок*. 2009. 21 січня. № 8(3902). С. 1–2; Ганус А. Ця загадкова «формула». *Експрес*. 2009. 22–29 січня. № 8(4393). С. 1, 3; Коваленко І. Газова війна: перемога чи поразка? *Експрес*. 2009. 20–21 січня. № 7(4391). С. 1–2; Єрмоєн А. Хто володіє інформацією... Той виграє газову війну? *Високий замок*. 2009. 17–19 січня. № 6(3900). С. 2; Коваленко І. Що ж вона наобіцяла? *Експрес*. 2009. 22–29 січня. № 8(4393). С. 4.

⁶⁴ Газова війна: переможці й переможені. *Український тиждень*. 2009. 23–29 січня. № 3(64). С. 9; Дорогою ціною. *Український тиждень*. 2009. 23–29 січня. № 3(64). С. 8; Холодна війна. *Український тиждень*. 2009. 9–15 січня. № 1–2(62–63). С. 8–10.

⁶⁵ Беба П. Газове дежа вю. Україна і надалі займатиме конструктивну позицію. *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 січня. № 1(3907). С. 3; Газ піде. Газпром чекає сигналу. *Урядовий кур'єр*. 2009. 10 січня. № 2(3908). С. 3; НАК «Нафтогаз України» обурена заявами ВАТ «Газпром». *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 січня. № 1(3907). С. 2; Україна і надалі займатиме конструктивну позицію. *Урядовий кур'єр*. 2009. 9 січня. № 1(3907). С. 2.

відносин України та Росії» і свідчення того, що Україна залишилася надійним партнером для країн ЄС⁶⁶.

Газета ж «ГУ» відображала думки всіх парламентських фракцій, що варіювалися від тверджень про «грамотну та продуману політику» уряду Ю. Тимошенко, яка домоглася вигідного для України переходу на європейську формулу ціноутворення на ринку газу, до тез про «явний програв» української делегації та її неспроможність «відстояти національні інтереси України»⁶⁷.

У «ФіК» другу «газову війну» назвали спробою Росії через тиск на Україну впливати і на ЄС у питаннях формування цін на енергоносії та будівництва обхідних газових шляхів і водночас критикували й газову угоду 2009 р., яка встановлювала для України ціни на газ дорожчі, ніж для інших, значно віддаленіших від Росії, країн у Європі⁶⁸.

«КпУ», «РВ», «Сегодня» та «2000» у розгортанні паливної кризи звинуватили В. Ющенка, чий «багатослівний патріотичний висловлювання», мовляв, вилились для офіційного Києва лише у збитки, розв'язавши, натомість, Кремлю руки для підвищення цін на газ і висунення претензій на українську ГТС⁶⁹. Водночас підписання за результатами переговорів українсько-російської угоди та створення образу плідного обговорення газового питання російським (В. Путіна) та українським (Ю. Тимошенко) прем'єрами, мовляв, було певним свідченням того, що В. Путін робитиме в майбутньому політичну ставку саме на Ю. Тимошенко, а не В. Януковича⁷⁰.

«Газові війни» відобразилися і в оцінці експертів. Зокрема, на думку І. Діяка, радника президента України та головного радника голови НАК «Нафтогаз», «газові війни» спровокувала винятково Росія заради дестабілізації ситуації в Україні, насамперед на Сході та Півдні, щоби створити відповідну атмосферу напередодні

⁶⁶ Компроміс задля добрих відносин. *Урядовий кур'єр*. 2009. 20 січня. № 8(3914). С. 2; Медуниця М. Юлія Тимошенко: Україна залишається надійним партнером. *Урядовий кур'єр*. 2009. 21 січня. № 9(3915). С. 1–2; Юлія Тимошенко: «Я горда, що Україна з газової кризи вийшла переможцем». *Урядовий кур'єр*. 2009. 22 січня. № 10(3916). С. 1–2.

⁶⁷ Павленко С. Європейська формула ціноутворення – лише на користь. *Голос України*. 2009. 21 січня. № 9(4509). С. 3; Писанська В. А пани грають у покер... *Голос України*. 2009. 16 січня. № 6(4506). С. 6; Стадільна Я. Переможці чи переможені? *Голос України*. 2009. 22 січня. № 10(4510). С. 1, 6; «Українська політична еліта має продемонструвати консолідовану позицію». *Голос України*. 2009. 9 січня. № 1(4501). С. 3.

⁶⁸ Артазей А. Заместитель главы НАК «Нефтегаз Украины» Игорь Диденко: «Мы гарантируем транзит газа в Европу, однако ноль транспортировать нельзя. «Газпром» закрыл все шесть газопроводов в Украину». *Факты и комментарии*. 2009. 9 января; Васишин Ю. Алексей Миллер: «С учетом 20-процентной скидки цена газа для Украины в первом квартале составит 360 долларов за тысячу кубометров». *Факты и комментарии*. 2009. 21 января.

⁶⁹ Бузина О. Оранжевая рука Москвы. *Сегодня*. 2009. 12 января. № 1(3134). С. 3.

⁷⁰ Гусак Л. Кто крышует RosUkrEnergo? *Еженедельник «2000»*. 2008–2009. 26 декабря – 1 января. № 52(442). С. А3, А7; Гусак Л. Победителей нет, побежденные – граждане. *Еженедельник «2000»*. 2009. 15–22 января. № 1–2(445). С. В4; Иванов А. Владимир Корнилов: «Власть чувствует свою агонию». *Русский вестник*. 2009. Февраль. № 2(125). С. 6; Козуб Т. Зачем Киеву газовый конфликт с Москвой? *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 16–22 января. № 8/3(3118/24513). С. 2–3; Лозунько С. На газовом фронте без перемен. *Еженедельник «2000»*. 2009. 15–22 января. № 1–2(445). С. В1–В3; Ребров И. Олесь Бузина: «На Украине проворачивается гигантская валютная афера». *Русский вестник*. 2009. Январь. № 1(124). С. 6; Россия: ставка на Юлю? *Сегодня*. 2009. 21 января. № 9(3142). С. 3; Чаленко О. Владимир Путин сохранил Тимошенко премьерство. *Сегодня*. 2009. 21 января. № 9(3142). С. 3.

президентських виборів в Україні у 2010 р., знівелювати імідж країни та її влади на міжнародній арені і, врешті, повністю узалежнити українську енергетичну систему. Втім, на думку експерта, перемогти Росії в цих війнах таки не вдалося, зокрема через конструктивну й ефективну реакцію офіційного Києва⁷¹.

С. Віднянський та А. Мартинов (Інститут історії України НАН України) вбачали в початку газових протистоянь вияв небажання Кремля продовжувати «субсидіювати дешевим газом євроатлантичну інтеграцію України» та допустити ситуацію, «коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО»⁷².

Аналітики з Центру Разумкова вважали «паливні війни» ознакою закінчення пострадянської фази українсько-російського партнерства, з його політичною лояльністю в обмін на економічні преференції, та початок формування відносин між Москвою й Києвом на платформі прагматизму, поєданого з конкуренцією та у зв'язку з наявністю деяких очевидних протилежних позицій у розумінні двосторонніх і зовнішньополітичних питань, періодичною конфліктністю⁷³. Водночас аналітичне видання «Зовнішні справи» газові конфлікти розглядало в контексті російських спроб втілення політики «прагматичної реімперіалізації», що полягала в намаганнях Москви протистояти глобальному пануванню США через перетворення америкоцентричного однополярного світу на багатополарний за допомогою усіх можливих важелів, зокрема й енергетичних⁷⁴.

Натомість, на думку наукового співробітника Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України Я. Черногора, вимоги росіян у «паливних війнах» були все ж більше економічними, ніж політичними. По-перше, на переконання аналітика, Росія намагалася отримати контроль над ГТС України через бажання не так одержати політичні важелі впливу, як для впевненості в безперешкодному постачанні блакитного палива до Європи; по-друге, «газові війни» були частиною загальної реформи цін у відносинах «Газпрому» з пострадянськими державами, тим паче в час швидкого падіння вартості нафти, як це було на рубежі 2008–2009 рр.⁷⁵.

Разом із цим частина експертів, особливо наближених до опозиційних сил в Україні, звинувачували у розгортанні газового конфлікту українську сторону, яка призвела до таких наслідків власною корумпованістю, відсутністю необхідної кваліфікації та якості проведення дипломатичних переговорів, а то й наявністю власних упереджень щодо Росії⁷⁶.

⁷¹ Черняк А. Підстави і результати газової війни. *Шлях перемоги*. 2009. 4 лютого. № 5(2850). С. 4–5.

⁷² Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 42; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 66.

⁷³ Проблеми і перспективи співробітництва України і Росії. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 5(77). С. 3.

⁷⁴ Bugajski J. Russia's Pragmatic Reimperialization. *Зовнішні справи*. 2009. Лютий. № 2. С. 44–45.

⁷⁵ Черногор Я. Російсько-український газовий конфлікт у січні 2009 року в контексті енергетичної безпеки сучасної Європи. *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. Київ: [б. в.], 2009. Вип. 49. С. 219.

⁷⁶ Директор Центра политического маркетинга Василий Стоякин: «Топливную войну с Россией развязал Виктор Ющенко». *Комсомольская правда в Украине*. 2009. 23–29 января.

Газові кризи 2006 р. і 2009 р. не залишилися непоміченими й серед українського громадського руху. Зокрема, наприкінці 2005 р. із розгортанням першої «газової війни» в Кіровограді (тепер – Кропивницький) невідомі активісти масово поширювали листівки із закликами «пам'ятати про газ» і «не купувати російських товарів». У той же час у Криму активісти місцевих проросійських організацій навпаки – періодично проводили мітинги на підтримку дій Росії із припинення постачання газу, що особливо виявилось на початку 2009 р.⁷⁷

Неоднозначні процеси в українській суспільній думці під час «газових війн» продемонстрували й результати досліджень Інституту соціології НАН України: незважаючи на газові протиріччя як у 2006 р., так і 2009 р., рейтинги російських президентів (В. Путіна, а згодом – Д. Медведєва) були серед українського соціуму стабільно вищими за українських (В. Ющенко, а потім – і В. Януковича). Так, у 2006 р. рейтинг В. Путіна в Україні становив 6,3 з 10 балів проти В. Ющенко 3,8, а у 2010 р. рейтинг Д. Медведєва в 6,6 бала перевищував оцінки В. Януковича 5,1⁷⁸.

Щобільше, хоч після Помаранчевої революції, а особливо першої «газової війни», помітною стала тенденція до зменшення прихильників зміцнення східнослов'янського блоку України, Росії та Білорусі (від 31,7 % у 2006 р. до 26,8 % у 2010 р.) на противагу збільшенню прихильників ідеї покладання на власні сили (протягом цих же років від 20,3 % до 20,6 %), частка проросійськи налаштованих громадян України надалі зростала, як і кількість тих, хто надавав перевагу розширенню зв'язків у межах СНД та розвитку відносин переважно з Росією (від 13,7 % у 2006 р. до 14,9 % у 2010 р. та від 9,9 % у 2006 р. до 13,1 % у 2010 р. відповідно). При цьому, коли швидше позитивною ідею вступу України до ЄС вважали у 2010 р. 45,5 % опитаних (швидше негативною – 19,1 %), до НАТО – 15,7 % (швидше негативною – 53,3 %), то приєднання України до союзу Росії й Білорусі швидше позитивно оцінили аж 61,4 % респондентів проти 22,1 % швидше негативних відгуків⁷⁹.

Подібні тенденції помітили й у дослідженні Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук (НАПН) України (серпень 2006 р.), де відзначили, що після паливної кризи 2006 р. упродовж січня–серпня суттєво зросла кількість прихильників вступу України до ЄПП разом із РФ, Казахстаном і Білоруссю (від 42,2 % у січні до 64,8 % у серпні), дещо зменшилася кількість прихильників вступу до ЄС (із 50,5 % до 50 %) та суттєво скоротилася частка прихильників вступу до НАТО (із 30,6 % до 20,5 %)⁸⁰.

Водночас соціопитування, проведені Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у січні 2006 р., зафіксували, що в розгортанні тодішнього газового конфлікту більше респондентів звинувачували українську (31,6 %) й обидві

№ 14/4(3124/24519). С. 5; Табачник Д. В. «Утиный суп» по-украински: Беседы с украинским политиком: диалоги с глухими. Харьков: Фолио, 2008. С. 25–26; Табачник Д. В. Мир без Украины? Харьков: Фолио, 2009. С. 245–248.

⁷⁷ Притула В. Чим гірше, тим краще? *Кримська світлиця*. 2009. 9 січня. № 2(1516). С. 3.

⁷⁸ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ, 2010. С. 493.

⁷⁹ Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг... С. 495–496.

⁸⁰ Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні: Інформаційний бюлетень. Серпень 2006 / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. Київ, 2006. С. 41–44.

сторони однаково (30,5 %), ніж лише російську (21,2 %) ⁸¹. Разом із цим дослідження, яке провів цей же інститут спільно з російським «Левада-Центром» у березні 2009 р., продемонструвало певне зменшення в Україні прихильників дружніх між Україною та Росією відносин як між незалежними державами (з 68 % у лютому до 63 % у березні), однак паралельне підвищення кількості тих, хто вважав, що Україна та Росія повинні об'єднатися в одну державу – з 23 % до 26 %. Притому навіть після другої паливної кризи понад 90 % українців ставилися до Росії дуже добре чи в основному добре, а в Росії до України в січні 2009 р. таких було лише 29 %, у березні – 41 % ⁸².

Загалом, попри те, що «газові війни» 2006 р. та 2009 р. продемонстрували готовність РФ використовувати власні енергетичні ресурси заради досягнення геополітичних цілей, в Україні цю кризу почасти розглядали в контексті внутрішньої політичної боротьби, і попри наявність поглядів щодо засудження неринкових дій Росії на газовому ринку та початку курсу диверсифікації енергетичної системи України, переважно суспільна дискусія розгорталася навколо критики насамперед української влади, неефективними діями якої, мовляв, і скористались у РФ. Як не парадоксально, але навіть на рівні пересічного населення винними в паливній кризі вважали, якщо не суто офіційний Київ, то обидві сторони, рідше – власне Росію.

REFERENCES

1. Artazei, A. (2006, Yanvar 5). V blyzhaishye piat let Rossyia budet prodavat Ukraine haz po 230 dollarov, a Ukrayna – pokupat po 95 dollarov za tysiachu kubometrov. *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
2. Artazei, A. (2009, Yanvar 9). Zamestytel hlavy NAK «Neftegaz Ukrainy» Ihor Dydenko: «My harantyuem tranzyt haza v Evropu, odnako nol transportyrovat nelzia. «Hazprom» zakryl vse shest hazoprovodov v Ukrainy». *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
3. Beba, P. (2009, Sichen 9). Hazove dezha viu. Ukraina i nadali zaimatyme konstruktivnu pozytsiiu. *Uriadovyi kurier*, 1 (3907), 3 [in Ukrainian].
4. Bepalko, T. (2008, Yiun). Proshchanye s Ukraynoi. *Russkyi vestnyk*, 6 (117), 5 [in Russian].
5. Bittner, O. (2009, Sichen 20). Ukraina maie demonstruvaty zdorovy ekonomichnyi prahmatyzm. *Uriadovyi kurier*, 8 (3914), 2 [in Ukrainian].
6. Bondarenko, D. (2006, Sichen 4). Scho stoit za novitnimy «hazovymy tsyframy»? *Ukrainska pravda*. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/articles/2006/01/4/3046366/> [in Ukrainian].
7. Borshevskiy, S. (2009, Sichen 3). Tsina na haz – ne dolary, ne hryvni. *Krymska svitlytsia*, 1 (1514), 2 [in Ukrainian].

⁸¹ Думки та погляди населення України: січень 2006. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2006. 30 січня. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=453&page=60> (дата звернення: 10.01.2017).

⁸² Ставлення населення України та Росії до українсько-російських відносин. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2009. 7 квітня. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=289&page=48> (дата звернення: 10.01.2017).

8. Bugajski, J. (2009, Liutyi). Russia's Pragmatic Reimperialization. *Zovnishni spravy*, 2, 44–45 [in English].
9. Buha, R. (2006, Sichen 3–17). Pro haz ta pro nas. *Natsiia i derzhava*, 1 (113), 2 [in Ukrainian].
10. Buzyna, O. (2009, Yanvar 12). Oranzhevaia ruka Moskvy. *Sehodnia*, 1 (3134), 3 [in Russian].
11. Chalenko, A. (2006, Yanvar 4). «Hazovaia voina» v ukrainskom Internetе: «Shantazh Putina» ili «tupik Yuschenko». *Sehodnia*, 2 (2243), 2 [in Russian].
12. Chalenko, A. (2006, Yanvar 3). Nardepy schitaiut: vse delo v politike. *Sehodnia*, 1 (2242), 2 [in Russian].
13. Chalenko, O. (2009, Yanvar 21). Vladimir Putin sokhranil Tymoshenko premierstvo. *Sehodnia*, 9 (3142), 3 [in Russian].
14. Chepizhko, V. (2006, Sichen 5). Hazovyi kompromis. *Uriadovyi kurier*, 2 (3167), 2 [in Ukrainian].
15. Cherkovets, O. (2009, Sichen 14). «Hazovyi blitskryh» ne vyishov. *Den*, 2 [in Ukrainian].
16. Cherniak, A. (2009, Liutyi 4). Pidstavy i rezultaty hazovoi viiny. *Shliakh peremohy*, 5 (2850), 4–5 [in Ukrainian].
17. Chornohor, Ya. (2009). Rosiisko-ukrainskyi hazovyi konflikt u sichni 2009 roku v konteksti enerhetychnoi bezpeky suchasnoi Yevropy [Russian-Ukrainian gas conflict in January 2009 in a context of energy security of modern Europe]. *Doslidzhennia svitovoi polityky: zbirnyk naukovykh prats*, 49, 217–225 [in Ukrainian].
18. Datsiuk, S. (2006, Sichen 12). Sche odna kryza. *Nasha Batkivschyna*, 2 (24), 5 [in Ukrainian].
19. Diiak, I. (2009, Sichen 20). Nova enerhetychna kryza. *Natsiia i derzhava*, 3 (271), 1, 4 [in Ukrainian].
20. Dorohoiu tsinouiu. (2009, Sichen 23–29). *Ukrainskyi tyzhden*, 3 (64), 8 [in Ukrainian].
21. Dumky ta pohliady naselennia Ukrainy: sichen 2006. (2006, Sichen 30). *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=453&page=60>. [in Ukrainian].
22. Dymchenko, V. (2006, Sichen 13–16). Tantsi na trubi. *Tovarysh*, 4 (794), 1–2 [in Ukrainian].
23. Direktor Tsentra politicheskoho marketinha Vasili Stoiakin: «Toplivnuiu voinu s Rossiiei razviazal Viktor Yuschenko». (2009, Yanvar 23–29). *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 14/4 (3124/24519), 5 [in Russian].
24. Dziuba, V. (2006, Sichen 13). Chy mozhlyve «shampanske bez hazu»? *Komunist*, 4 (840), 1, 4 [in Ukrainian].
25. Fediv, L. (2006, Sichen 10). Rosiisko-aziyskyi miks, zate po 95... Narazi. *Vysoky zamok*, 2 (3165), 5 [in Ukrainian].
26. Fediv, L. (2006, Sichen 5–11). Viina zakinchylasia. Peremoha za «RosUkrEnerho». *Vysoky zamok*, 1 (3164), 1, 4 [in Ukrainian].
27. Felshtynskyi Yu., & Stanchev M. (2015). *Tretia svitova: Bytva za Ukrainu [The Third World War: Fight for Ukraine]*. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
28. Fialko, A. (2006, Sichen 20–27). Yevropeyskyi vybir: vyprovuvannia hazom. *Dzerkalo tyzhnia*, 2 [in Ukrainian].

29. Hanus, A. (2009, Sichen 22–29). Tsia «zahadkova formula». *Ekspres*, 8 (4393), 1, 3 [in Ukrainian].
30. Hanuschak, O. (2006, Sichen). Paralelni linii ne peretynaiutsia. *Tak! Zakhid*, 7, 1 [in Ukrainian].
31. Haz ie, pytannia zalyshaiutsia... (2009, Sichen 23). *Krymska svitlytsia*, 4 (1520), 2 [in Ukrainian].
32. Haz pide. Hazprom chekaie syhnalu. (2009, Sichen 10). *Uriadovyi kurier*, 2 (3908), 3 [in Ukrainian].
33. Hazotransportnyi konsortsium udaryt po nashykh kysheniakh, vvazhaiut sotsialisty. (2002, Cherven 21). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <http://www.prawda.com.ua/news/2002/06/21/2989464/> [in Ukrainian].
34. Hazova viina: peremozhtsi i peremozheni. (2009, Sichen 23–29). *Ukrainskyi tyzhden*, 3 (64), 9 [in Ukrainian].
35. Hazovyi konflikt z prodovzhenniam. (2006, Sichen 11). *Uriadovyi kurier*, 4 (3169), 1–2 [in Ukrainian].
36. Hazovyi konflikt mezhdu Kyevom y Moskvoi mozhет posposobstvovat sblyzheniyu Ukrainy s Evropoi. (2006, Yanvar 6). *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
37. Hazovyi sadyzm ukraynskykh paranoykov. Zaiavlenye Predsedatelia PSPU, Premernynstra oppozytsyonnoho Pravytelstva narodnoho spaseniya Natalyy Vytrenko ot 9 ianvaria 2009 hoda. (2009, Sichen). *Dosvitni ohni*, 1–2 (368–369), 1 [in Russian].
38. Hevaryn, V. (2009, Sichen 28). Haz zdaly, cherha za vuhilliam? *Shliakh peremohy*, 4 (2849), 2 [in Ukrainian].
39. Holotiuk, Y. (2006, Yanvar 4). MYD Ukrainy rastsenyl pozytsiyu Rossyy v voprose tseny na haz kak shantazh. *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
40. Husak, L. (2008–2009, Dekabr 26 – Yanvar 1). Kto kryshuet RosUkrEnergo? *Ezhenedelnyk «2000»*, 52 (442), A3, A7 [in Russian].
41. Husak, L. (2009, Yanvar 15–22). Pobedytelei net, pobezhdenyye – hrazhdane. *Ezhenedelnyk «2000»*, 1–2 (445), B4 [in Russian].
42. Huzenko, N. (2006, Sichen 13). Otzhe, usi proty vsikh? *Den*. 2006, 1 [in Ukrainian].
43. Kanenska, Ya. (2006, Sichen 4). Hazovi viiny: natsionalnyi interes bilia rozbytoho koryta. *Komunist*, 1 (838), 2 [in Ukrainian].
44. Kholodna viina. (2009, Sichen 9–15). *Ukrainskyi tyzhden*, 1–2 (62–63), 8–10 [in Ukrainian].
45. Khrustalev, A. (2006, Yanvar 5–12). Chem zakonchylos hazovoe protyvostoianye mezhdu Ukrainoi y Rossyei? *Komsomolskaia pravda v Ukrainy*, 1/1 (2283/23678), 2 [in Russian].
46. Khrustalev, A. (2006, Yanvar 10). Hazovyi kryzys – chia vziala? *Komsomolskaia pravda v Ukrainy*, 2 (2283/23679), 2 [in Russian].
47. Kniazhanskyi, V. (2006, Sichen 13). Truba: Istoriia ta isteriia. *Den*, 1 [in Ukrainian].
48. Kokteil dlia peremyria. (2006, Sichen 6). *Holos Ukrainy*, 3(3753), 2 [in Ukrainian].
49. Kompromis zadlia dobrykh vidnosyn. (2009, Sichen 20). *Uriadovyi kurier*, 8 (3914), 2 [in Ukrainian].
50. Kovalenko, I. (2009, Sichen 20–21). Hazova viina: peremoha chy porazka? *Ekspres*, 7 (4391), 1–2 [in Ukrainian].
51. Kovalenko, I. (2009, Sichen 22–29). Scho zh vona naobitsiala? *Ekspres*, 8 (4393), 4 [in Ukrainian].

52. Kozub, T. (2009, Yanvar 16–22). Zachem Kyevu hazovyi konflykt s Moskvoi? *Komsomolskaia pravda v Ukrainy*, 8/3 (3118/24513), 2–3 [in Russian].
53. Kravchenko, D. (2009, Sichen 13–14). Kholodna viina–2. *Tovarysh*, 2 (1190), 1–2 [in Ukrainian].
54. Kravchenko, D. (2009, Sichen 22). Za tsinoiu ne postoiiala? *Tovarysh*, 5 (1194), 1–2 [in Ukrainian].
55. Kryvoruchko, V. (2006, Sichen 5–9). «A u nas v Rossyy haz. A u vas? – A u nas hazoprovod. Vot!». *Tovarysh*, 1–2 (791–792), 1–2 [in Ukrainian].
56. Kryvoruchko, V. (2006, Sichen 13–16). Piar-vidstavka. *Tovarysh*, 4 (794), 1–2 [in Ukrainian].
57. Larina, T. (2009, Sichen 13–14). Pershi plody hazovoi kryzy. *Tovarysh*, 2 (1190), 2 [in Ukrainian].
58. Lozunko, S. (2006, Yanvar 13–19). Hazovaia voina: Yuschenko protyv Tymoshenko. *Ezhenedelnyk «2000»*, 1–2 (301), B1, B4 [in Russian].
59. Lozunko, S. (2009, Yanvar 15–22). Na hazovom fronte bez peremen. *Ezhenedelnyk «2000»*, 1–2 (445), B1–B3 [in Russian].
60. Lutsenko, I. (2006, Sichen 12). Viina prodovzhuietsia. *Nasha Batkivschyna*, 2 (24), 5 [in Ukrainian].
61. Martyniuk, V. (2009, Sichen 21). Hazova peremoha chy hazova porazka? *Shliakh peremohy*, 3 (2848), 2 [in Ukrainian].
62. Martyniuk, V. (2009, Sichen 28). Kryza z zhinochym oblychchiam. *Shliakh peremohy*, 4 (2849), 1–2 [in Ukrainian].
63. Medunytzia, M. (2009, Sichen 21). Yuliiia Tymoshenko: Ukraina zalyschaietsia nadijnym partnerom. *Uriadovyi kurier*, 9 (3915), 1–2 [in Ukrainian].
64. Sliusarevskiy, M. M. (Ed.). (2006). *Monitorynh suspilno-politychnoi sytuatsii v Ukraini: Informatsiinyi biuletyn. Serpen 2006*. Kyiv [in Ukrainian].
65. Moroz, O. (2006, Sichen 5–9). Zupynty hazovu kryzu! *Tovarysh*, 1–2 (791–792), 2 [in Ukrainian].
66. Mostova, Yu. (2009, Sichen 16–23). Pro vartist pomylok i tsinu nezalezhnosti. *Dzerkalo tyzhnia*, 1 [in Ukrainian].
67. Motyka, S. (2006, Sichen 19). Komu, khto i iak zradyv. *Nasha Batkivschyna*, 3 (25), 1, 3 [in Ukrainian].
68. «Naftohaz» i «Hazprom» khytro domovylisia. (2006, Sichen 4). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/news/2006/01/4/3046265/> [in Ukrainian].
69. NAK «Naftohaz Ukrainy» oburena zaiavamy VAT «Hazprom». (2009, Sichen 9). *Uriadovyi kurier*, 1 (3907), 2 [in Ukrainian].
70. Natalyia Vytrenko: Ukrainy vyhodno druzhyt s Rossyei, a ne voevat s nei. (2006, Sichen). *Dosvitni ohni*, 1 (212), 1 [in Russian].
71. Nerynkovi metody Rosii. (2006, Sichen 4). *Uriadovyi kurier*, 1 (3166), 3. [in Ukrainian].
72. Novodvorska pro hazovyi konflikt: odni chekisty vkraly schos u inshykh. (2009, Sichen 9). *Krymska svitlytsia*, 2 (1516), 3 [in Ukrainian].
73. Oleh Tiahnybok: «Moskovske khanstvo obklalo Ukrainu 10-richnoiu danynoiu». (2009, Sichen 30). *Krymska svitlytsia*, 5 (1523), 1–2 [in Ukrainian].

74. Oleksandr Moroz: «Liudy pobachyly, khto ie khto». (2006, Sichen 13–16). *Tovarysh*, 4 (794), 1–2 [in Ukrainian].
75. Panchenko, A. (2006, Yanvar 3). Obezghazhennaia Ukrainya. *Sehodnia*, 1 (2242), 2 [in Russian].
76. Panchenko, Yu. (2006, Sichen 10–12). Peremyria. *Tovarysh*, 3 (793), 1–2 [in Ukrainian].
77. Pavlenko, S. (2009, Sichen 21). Yevropeiska formula tsinoutvorennia – lyshe na koryst. *Holos Ukrainy*, 9 (4509), 3 [in Ukrainian].
78. Perepelytsia, H. M. (2007). Ukrainko-rosiiski vidnosyny: v poshuku stratehii Ukrainy u vidnosynakh z Rosiiskoju Federatsiieiu. *Zovnishnia polityka Ukrainy – 2006: stratehichni otsinky, prohnozy ta priorityty: schorichnyk*, 129–154 [in Ukrainian].
79. Petro Symonenko: «Hazovi domovlenosti» – tse zvyčajna zmova «hazovykh baroniv». (2006, Sichen 13). *Komunist*, 4 (840), 1 [in Ukrainian].
80. Petro Symonenko: «Yuschenko peretvoriuie Ukrainu na krainu-izghoia». (2009, Sichen 14). *Komunist*, 2 (1146), 1 [in Ukrainian].
81. Pidmochena reputatsiia. (2009, 21). *Shliakh peremohy*, 3 (2848), 3 [in Ukrainian].
82. Popov, A. (2006, Yanvar 3). Hazovy konflikt: ystoriya, posledstviya y varyvanty vykhoda. *Sehodnia*, 1 (2242), 3 [in Russian].
83. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro utvorennia Tymchasovoi slidchoi komisii Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan rozsliduvannia stanu funktsionuvannia hazotransportnoi systemy Ukrainy ta zabezpechennia hazom spozhyvachiv u 2008–2009 rokakh». (2009). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 25, 316 [in Ukrainian].
84. Problemy y perspektyvy sotrudnychestva Ukrainy y Rossyy. (2006). *Natsionalna bezpeka i oborona*, 5 (77), 3 [in Russian].
85. Provid OUN (r). Ni – moskovskomu revanshu! (2006, Sichen 18). *Shliakh peremohy*, 3 (2693), 2 [in Ukrainian].
86. Prozoryi natiak. (2006, Sichen 4). *Komunist*, 1 (838), 3 [in Ukrainian].
87. Prytula, V. (2009, Sichen 9). Chym hirshe, tym krasche? *Krymska svitytsia*, 2 (1516), 3 [in Ukrainian].
88. Pukish-Yunko, I. «Ukrainska vlada nedootsynyla brutalnosti rezhymu Putina». (2006, Sichen 5–11). *Vysoky zamok*, 1 (3164), 4 [in Ukrainian].
89. Pysanska, V. (2009, Sichen 16). A pany hraiut u poker... *Holos Ukrainy*, 6 (4506), 6 [in Ukrainian].
90. Pysanska, V. (2006, Sichen 4). Viina rozpochalasia. *Holos Ukrainy*, 1 (3751), 3 [in Ukrainian].
91. Rebrov, Y. (2008, April). Mykhayl Leontiev: «Razyhryvaetsia stsenaryi “nahlyj nyschyj”». *Russkyi vestnyk*, 4 (115), 5 [in Russian].
92. Rebrov, Y. (2009, Yanvar). Oles Buzyna: «Na Ukrayne provorachyvaetsia hyhantskaia valiutnaia afera». *Russkyi vestnyk*, 1 (124), 6 [in Russian].
93. Romanchuk, O. (2009, Sichen – Liutyi). Hazprom iak osnovna politychna zbroia Kremlia. *Universum*, 1–2 (183–184), 18–24 [in Ukrainian].
94. Romantsov, M. (2006, Yanvar 5). Dobazarylys: hazosmeshenye – ne hrekh. *Sehodnia*, 3 (2244), 1–2 [in Russian].
95. Romashova, N. (2009, Sichen 13). Pro stratehiiu. *Den*, 1 [in Ukrainian].

96. Rossyia: stavka na Yuliu? (2009, Yanvar 21). *Sehodnia*, 9 (3142), 3 [in Russian].
97. Rozhen, O. (2006, Sichen 13–20). Rosiiany podaruvaly nam natsionalnu ideiu. *Dzerkalo tyzhnia*, 1 [in Ukrainian].
98. Sivets, M. (2009, Sichen 13). Potreba v transparentnosti. *Den*, 1 [in Ukrainian].
99. SShA zaklykaiut do nehainoho vidnovlennia postavok hazu do Ukrainy ta Yevropy. (2009, Sichen 16–23). *Dzerkalo tyzhnia*, 1 [in Ukrainian].
100. Stadilna, Ya. (2006, Sichen 5). Bez peremozhstv. Ale i bez peremozhnykh. *Holos Ukrainy*, 2 (3752), 1, 3 [in Ukrainian].
101. Stadilna, Ya. (2006, Sichen 4). Do protystoiannia pidkliuchaietsia Yevropa. *Holos Ukrainy*, 1 (3751), 1, 3 [in Ukrainian].
102. Stadilna, Ya. (2009, Sichen 22). Peremozhtsi chy peremozheni? *Holos Ukrainy*, 10 (4510), 1, 6 [in Ukrainian].
103. Stavlennia naselennia Ukrainy ta Rosii do ukrainsko-rosiiskykh vidnosyn. (2009, Kviten 7). *Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiologii*. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=289&page=48> [in Ukrainian].
104. Stetsyshyn, O., & Hanus, A. (2006, Sichen 5–12). Yak vyhraty u Rosii? *Ekspres*, 1 (2617), 1–2 [in Ukrainian].
105. Suschestvennoe povyshenye tseny na haz povlechety za soboi rost stoyimosti druhykh vydvov toplyva. (2006, Yanvar 6). *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
106. Svatko, Ya. (2009, Sichen 21). Viina u novomu vymiri. *Shliakh peremohy*, 3 (2848), 3 [in Ukrainian].
107. Sychev, Y. (2006, Fevral). Viazanky drov – v koster razdora. *Russkii vestnyk*, 2 (89), 2 [in Russian].
108. Sychev, Y. (2006, Yanvar 6). Vladymyr Boiko: «Stranu pora vyvodyt yz kryzysa». *Donetskyi kriazh*, 1 (1951) [in Russian].
109. Sychev, Y. (2006, Yanvar 13). Yhra bez protyvohaza. *Donetskyi kriazh*, 2 (1958) [in Russian].
110. Sydorzhhevskiy, M. (2009, Sichen 20). Hazovyi spektakl za stsenariiem Kremli. U holovnykh roliakh – ... *Natsiia i derzhava*, 3 (271), 3 [in Ukrainian].
111. «Syla nashoipozytsii v tomu, scho na nashomu botsi pravda». (2006, Sichen 4). *Uriadovyi kurier*, 1 (3166), 2–3 [in Ukrainian].
112. Synieokiy, V. (2009, Sichen 28). Shou z bulbashkamy. *Komunist*, 6 (1150), 2 [in Ukrainian].
113. Tabachnyk, D. V. (2008). «*Utynyi sup*» po-ukraynsky: *Besedy s ukraynskym polytykumom: dyalohy s hlukhymy*. Kharkiv: Folyo [in Russian].
114. Tabachnyk, D. V. (2009). *Myr bez Ukrayny?* Kharkiv: Folyo [in Russian].
115. The Times: «Polityka Putina v hazovomu konflikti – chyste bozhevillia». (2009, Sichen 16). *Krymska svitlytsia*, 3 (1518), 1–2 [in Ukrainian].
116. TLYa rozpozvaiaetsia Ukrainoiu. (2006, Liutyi). *Tak! Zakhid*, (9), 2 [in Ukrainian].
117. Tsiny strybatymut tsilyi rik? (2009, Sichen 30 – Liutyi 5). *Nasha Ukraina. Zakhid*, 1 (96), 3 [in Ukrainian].
118. Tymoshenko zasudyly do semy rokiv pozbavlennia voli. (2011, Zhovten 11). *Liha. Novosty*. Retrieved from <http://news.liga.net/ua/news/politics/546445-tymoshenko-zasudili-do-semi-rok-v-pozbavlennya-vol.htm> [in Ukrainian].
119. Ukraina i nadali zaimatyme konstruktivnu pozytsiiu. (2009, Sichen 9). *Uriadovyi kurier*, 1 (3907), 2 [in Ukrainian].

120. Ukraina v nebezpetsi. (2009, Sichen 30 – Liutyi 5). *Nasha Ukraina. Zakhid*, 1 (96), 1 [in Ukrainian].
121. Ukraina vykorystovuiuie dlia vlasnykh spozhyvachiv vykliuchno haz iz vlasnykh zapasiv. (2009, Sichen 9). *Krymska svitlytsia*, 2 (1516), 1–2 [in Ukrainian].
122. «Ukrainska politychna elita maie prodemonstruvaty konsolidovanu pozytsiiu». (2009, Sichen 9). *Holos Ukrainy*, 1 (4501), 3 [in Ukrainian].
123. Vorony, V. (Ed.). *Ukrainske suspilstvo 1992–2010. Sotsiologichniy monitorynh*. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
124. Vasiunets, N. (2009, Sichen 13–14). De bula Tymoshenko? *Ekspres*, 3 (4385), 4 [in Ukrainian].
125. Vasylieva, Ye. (2009, Sichen 14). Iz «dubynoiu» na «medvedia». *Komunist*, 2 (1146), 1–2 [in Ukrainian].
126. Vasylieva, Ye. (2009, Sichen 28). Khto i chomu dakuie «RosUkrEnerho». *Komunist*, 6 (1150), 1–2 [in Ukrainian].
127. Vasylyshyn, Yu. (2009, Yanvar 21). Aleksei Myller: «S uchetom 20-protsentnoi skydky tsena haza dlia Ukrainy v pervom kvartale sostavyt 360 dollarov za tysiachu kubometrov». *Fakty y kommentaryy* [in Russian].
128. Ventyl – ne dlia politychnoho tysku. (2006, Sichen 4). *Uriadovyi kurier*, 1 (3166), 1 [in Ukrainian].
129. Vidnianskyi, S. V., & Martynov, A. Yu. (2006). Evoliutsiia zovnishnoi polityky Ukrainy (1991–2006 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 32–51 [in Ukrainian].
130. Vidnianskyi, S. V., & Martynov A. Yu. (2011). Zovnishnia polityka Ukrainy: evoliutsiia kontseptualnykh zasad ta problemy realizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 55–76 [in Ukrainian].
131. Vlada ne keruietsia interesamy svoiei krainy! (2009, Sichen 23). *Komunist*, 5 (1149), 4 [in Ukrainian].
132. Voronovych, Z. (2009, Sichen 21). Khvaliatsia trofeiamy. I movchat pro vtraty... *Vysoky zamok*, 8 (3902), 1–2 [in Ukrainian].
133. Voronovych, Z. (2009, Sichen 20). Po skilky zh kupuvatymemo haz? *Vysoky zamok*, 7 (3901), 1, 3 [in Ukrainian].
134. Voronych, A. (2006, Sichen 5–11). Hazova ataka Putin – «shantazh i tyraniiia». *Vysoky zamok*, 1 (3164), 4 [in Ukrainian].
135. Vystup Bilorusa O. (fraktsiia BYuT). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
136. Vystup Bronnikova V. (fraktsiia «Rehiony Ukrainy»). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
137. Vystup Hubsokoho B. V. (fraktsiia «Yedyna Ukraina»). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
138. Vystup Kendzora Ya. (deputatska hrupa «Za Ukrainu»). (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> [in Ukrainian].

139. Vystup Khmary S. I. (Ukrainskyi narodnyi blok Kostenka i Pluscha). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
140. Vystup Kostenka Yu. I. (Ukrainskyi narodnyi blok Kostenka i Pluscha). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
141. Vystup Kovalia V. S. (fraktsiia NRU). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
142. Vystup Lytvyna V. M., holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
143. Vystup Lytvyna V. M., holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> [in Ukrainian].
144. Vystup Matvieieva V. H. (fraktsiia KPU). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
145. Vystup Moroza O. O. (fraktsiia SPU). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
146. Vystup Novaka V. M., narodnoho deputata Ukrainy (fraktsiia KPU). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
147. Vystup Orobtsia Yu. M. (fraktsiia «Nasha Ukraina»). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
148. Vystup Orobtsia Yu. M. (fraktsiia «Nasha Ukraina»). (2006, Sichen 11). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> [in Ukrainian].
149. Vystup Porovskoho M. I. (fraktsiia partii «Vidrodzhennia»). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
150. Vystup Rodionova M. K. (fraktsiia KPU). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
151. Vystup Samofalova H. H. (fraktsiia «Rehiony Ukrainy»). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
152. Vystup Shufrycha N. I. (fraktsiia SDPU(o)). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
153. Vystup Shurmy I. M. (fraktsiia SDPU(o)). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].

154. Vystup Sobolieva S. V. (fraktsiia BYuT). (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606> [in Ukrainian].
155. Vystup Stetskiva T. S. (fraktsiia «NU-NS»). (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> [in Ukrainian].
156. Vystup Symonenka P. M. (fraktsiia KPU). (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> [in Ukrainian].
157. Vystup Tarana V. V. (fraktsiia BYuT). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
158. Vystup Yanukovycha V. F. (fraktsiia Partii rehioniv). (2009, Sichen 13). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/606.html> [in Ukrainian].
159. Vystup Yekhanurova Yu. I. (premier-ministr Ukrainy). (2006, Sichen 10). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from http://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/8session/STENOGR/10010608_59.htm [in Ukrainian].
160. Vystup Yukhnovskoho I. R. (Blok «Nasha Ukraina»). (2006, Sichen 11). *Stenohrama zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy*. Retrieved from <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2013.html> [in Ukrainian].
161. Yanukovych, V. F. (2008). *Kak Ukraine zhyt dalshe. Statii, vystupleniya, razmyshleniya*. Kyiv [in Russian].
162. Yavorivskiy, S. (2005, Hruden). «Bratnii sport», abo Hazova dovbnia proty duli... *Tak! Zakhid*, 5, 1 [in Ukrainian].
163. Yavorivskiy, S. (2006, Liutyi). Polityky hariachkuiut. Vybortsiam kholodno... *Tak! Zakhid*, 9, 1 [in Ukrainian].
164. Yedin, O. (2006, Sichen 10-11). Ukraina proty «Hazpromu»: khto peremih? *Ekspres*, 2 (2619), 5 [in Ukrainian].
165. Yeromenko, A. (2009, Sichen 16-23). Druzhiba hlybokoi zamorozky. *Dzerkalo tyzhnia*, 1 [in Russian].
166. Yeromin, A. (2009, Sichen 17–19). Khto volodiie informatsiieiu...Toi vyhraie hazovu viinu? *Vysokyi zamok*, 6 (3900), 2 [in Ukrainian].
167. Yuliiia Tymoshenko: «Ya horda, scho Ukraina z hazovoi kryzy vyishla peremozhtsem». (2009, Sichen 22). *Uriadovy kurier*, 10 (3916), 1–2 [in Ukrainian].
168. Yuschenko, V. A. (2014). *Nederzhavni taiemnytsi: notatky na berehakh pamiaty*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
169. Yuschenko: Hazovyi kontrakt s RF unyzhaet Ukrainu. (2009, Yiul 7). *Podrobnosti (Ynter)*. Retrieved from <https://podrobnosti.ua/614017-juschenko-gazovyj-kontrakt-s-rf-unizhaet-ukrainu.html> [in Russian].
170. Yvanov, A. (2006, Yanvar 6). Pobeda? Peredyshka? Porazhenye? *Donetskyi kriazh*, 1 (1951) [in Russian].
171. Yvanov, A. (2009, Fevral). Vladymyr Kornyllov: «Vlast chuvstvuet svoiu ahonyiu». *Russkyi vestnyk*, 2 (125), 6 [in Russian].
172. Zadorozhnii, O. V. (2014). *Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014*. Kyiv: K. I. S [in Ukrainian].

173. Zahroza derzhavnosti. (2009, Liutyi 20). *Nasha Ukraina. Zakhid*, 2 (97), 1–2 [in Ukrainian].
174. Zaiava bloku «Nasha Ukraina». (2006, Sichen 3–17). *Natsiia i derzhava*, 1 (113), 1 [in Ukrainian].
175. Zanuda, A. (2013, Liutyi 7). 20 rokiv ukraino-rosiiskykh hazovykh vidnosyn: khochesh myru – hotuisia do viiny. *BBC Ukraina*. Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/multimedia/2013/02/130207_ukraine_russia_gas_history_new_az.shtml [in Ukrainian].
176. Zhluktenko, V. (2006, Sichen 13). Zdvyh po hazu. *Den*, 1 [in Ukrainian].
177. Zvernennia Prezydenta Ukrainy Viktora Yuschenka do Ukrainskoho narodu. (2009, Sichen 30 – Liutyi 5). *Nasha Ukraina. Zakhid*, 1 (96), 1 [in Ukrainian].
178. 7 sichnia, na Rizdvo, Rosiia prypynyla postachannia hazu v Yevropu cherez terytoriiu Ukrainy. (2009, Sichen 9). *Krymska svitlytsia*, 2 (1516), 1 [in Ukrainian].

Pavlo ARTYMYSHYN

«GAS WARS» OF THE RUSSIAN FEDERATION AND UKRAINE IN 2006 AND 2009: VISIONS OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL OPINION

The article is specifically concerned with the visions of Ukrainian socio-political opinion on the gas wars of 2006 and 2009 that had emerged between the Russian Federation (RF) and Ukraine. The author investigated the approaches of representatives of the political, media, expert circles to provide an overview of this issue, as well as the results of sociological monitoring, which generally reflect the estimates of the average population. It has been argued that starting with a seemingly purely economic proposal to raise gas prices for Ukraine to a market level, Russia actually had a political goal – to punish Kyiv for delaying negotiations on the creation of a consortium with the Russians for the development of the Ukrainian gas transportation system and the pro-European course launched by the «orange team» and to discredit the Ukrainian side as a transit country to attract the attention of Europeans to several Russian gas pipeline construction projects to bypass Ukraine, which would become an alternative or even a replacement for the Ukrainian one. The results of the study suggest that, although the gas wars of 2006 and 2009 demonstrated the readiness of the Russian Federation to use its energy resources to achieve geopolitical aims, in Ukraine, this crisis was partly considered in the context of internal political struggle. Despite the judgment of Russia's non-market actions and the beginning of diversification of the Ukrainian energy system, mostly public discussion was unfolded around criticism, foremost, of the Ukrainian authorities, whose ineffective efforts, they say, were used by Russian Federation. Paradoxically, even the average population was to blame for the fuel crisis, if not exclusively official Kyiv, then both sides, rarely - only Russia.

Keywords: «gas wars» 2006 and 2009, Ukrainian socio-political thought, Russian Federation, Ukraine.

Роман ЛЯСКОВИЧ

аспірант кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9786-8142>

e-mail: liaskovich@ukr.net

МОБІЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ВІЙСЬКА ЗУНР: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРОБЛЕМИ, НАСЛІДКИ (ЛИСТОПАД–ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)

Розглянуто проблему, пов'язану з формуванням особового складу Галицького війська Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді–грудні 1918 року. На основі багатого історичного матеріалу зроблено висновки, що на території ЗУНР упродовж перших двох місяців її існування було проведено дві загальні й низку локальних, часткових мобілізацій населення, котрі дали змогу забезпечити збройні сили менш-більш достатнім людським ресурсом. Зазначено, що мобілізаційний процес як сукупність усіх відповідних заходів відбувався не завжди чітко організовано, ефективно, не мав єдиного плану, протікав із певними відмінностями в різних повітах, виявляючи низку проблем (готовність чоловіків захищати республіку зі зброєю в руках, вишкіл поповнення, оснащення і використання новобранців тощо), що було пов'язано з порушеннями державної дисципліни, гострим дефіцитом управлінських кадрів, недостатньою роботою відповідних органів, їх прорахунками, а також втратою контролю над частиною української території і, не в останню чергу, складнощами самого процесу державного і військового будівництва в ЗУНР. Констатовано, що поступово набуваючи відповідного досвіду, мобілізаційні структури виконували свої завдання в основному задовільно, що позначилося і на чисельності збройних сил, яка наприкінці року досягла щонайменше 11–12 тис. осіб. Водночас відзначено, що не було подолано негативних явищ, пов'язаних як з роботою державних структур щодо організації і проведення примусового набору чоловіків до війська на рівні центрів: військова область – військовий округ – повіт – населений пункт, так і патріотичним вихованням дорослого населення. Зазначено, що були й ухилення від призову, дезертирство з військових рядів.

Ключові слова: ЗУНР, Державний секретар військових справ, мобілізаційний департамент, повітовий комісар, мобілізаційна кампанія, новобранці, вишкіл, організаційні проблеми.

Невід'ємною частиною Української революції було проголошення, утвердження та діяльність ЗУНР, яка стала закономірним результатом розвитку національно-визвольного руху у Східній Галичині. Правдиве висвітлення героїчної

історії цього державного утворення українців становить одне із завдань сучасної історичної науки. Воно вимагає не лише поглибленого вивчення, а й переосмислення попередніх напрацювань, нового, більш прискіпливого, прочитання історичних джерел, що дозволить висвітлити нові аспекти проблеми, а також розширити знання з малодосліджених питань.

До таких належить комплексне дослідження різних складових організації збройного захисту ЗУНР. Зокрема, потребує ґрунтовного дослідження проблема формування особового складу Галицької армії через запровадження і реалізацію механізму мобілізації місцевого населення, без якого не можна було створити повноцінної військової сили.

Початок структурної організації цього збройного формування, розпорядження про мобілізацію середини листопада 1918 р. тою чи тою мірою відображені у працях дослідників, написаних перед Другою світовою війною в Галичині¹. Великий внесок у висвітлення певних складових зазначеної проблеми зробили дослідники-емігранти в 1950–1970-х роках². Їхню справу продовжили сучасні вітчизняні історики. Заслужують уваги дослідження В. Гордієнка³, М. Литвина та К. Науменка⁴, О. Красівського⁵, В. Великочія⁶, П. Ткачука⁷, В. Рутара⁸, Н. Шумінської⁹, М. Галушачака¹⁰ й ін. Утім, висвітлюючи свої дослідницькі завдання, ці автори, за невеликим винятком, лише заторкнули процес наповнення армії новобранцями, не даючи повної картини перебігу і труднощів мобілізаційних кампаній, їх результатів.

Мета – на основі архівних й опублікованих джерел, праць істориків висвітлити процес організації на державному рівні та проведення на місцях мобілізації галицьких українців до збройних сил держави, зокрема створення відповідних

¹ Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 років. Львів: Видавничий дім «Панорама», 2005. 376 с.; Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч 10. С. 16–20.

² Крезуб А. Нарис українсько-польської війни 1918–1919. Нью-Йорк: Око, 1966. 179 с.; Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрантон, 1959. Т. 3. 200 с.; Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. 396 с.; Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. 183 с.

³ Гордієнко В. Українська Галицька армія. Львів: Меморіал, 1991. 110 с.

⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. 488 с.; Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Вид-во «Олір», 1995. 362 с.

⁵ Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протистояння (листопад 1918 – липень 1919 рр.). Львів, 1999. С. 27.

⁶ Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. 278 с.; Великочий В. Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1999. 216 с.

⁷ Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921. Львів: ЛІСВ, 2009. 311 с.

⁸ Рутар В. Мобілізаційне і матеріально-технічне забезпечення Галицької армії в період українсько-польської війни 1918–1919 рр. (за матеріалами повітової преси ЗУНР). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2010. Вип. 14. С. 79–92.

⁹ Шумінська Н. Становлення Галицької армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. 263 с.

¹⁰ Галушак М. Погляди на збройну боротьбу у військово-політичній думці ЗУНР (листопад 1918 – липень 1919 р.). *Українознавство* (Київ). 2017. № 4(65). С. 142–151.

державних структур, які відповідали за проведення цих заходів на місцях, вироблення відповідної нормативно-правової бази та її застосування під час проведення мобілізаційних кампаній; встановити об'єктивні й суб'єктивні чинники, що впливали на їхню результативність. Для досягнення мети використано різні методи дослідження: загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, діалектичний) і спеціально-історичні (ретроспективний, хронологічний, статистичний, ілюстративний). Також застосовано цивілізаційний підхід до історичного пізнання.

До загальних мобілізаційних заходів ЗУНР вдалася не відразу. Спочатку ставку робили на використання запасних частин колишньої Австро-Угорської армії та 1-го полку Українських січових стрільців (УСС). Щоправда, деякі повітові комісари на місцях збирали сили і скеровували їх для оборони Львова. Утім цей контингент змушений був повертатися назад, оскільки йому не надавали відповідних розпоряджень¹¹. 2 листопада Українська Національна Рада (УНРада) розпорядилася закликати готових до військової служби чоловіків віком від 17 років, які проживали в найближчих місцевостях, влитися у ряди народного війська. Того ж дня цей заклик опублікувала газета «Діло», але в підсумку до підрозділів прибуло незначне поповнення, бо молода українська влада виявилася неготовою забезпечити новобранців усім необхідним. Саме це, на думку О. Кузьми, призвело до того, що на початку листопада 1918 р. мобілізаційний потенціал держави практично не задіявали¹².

На посилення польських заходів зі збільшення свого війська у Львові українська влада спочатку не реагувала. Втім, коли після перших збройних сутичок кількість прибулих із різних населених пунктів вояків зменшувалася через відсутність у них підготовки, стало зрозуміло, що держава повинна використовувати наявний мобілізаційний ресурс. Перші часткові кроки в цьому напрямі не були достатньо ефективними: в одних місцевостях українські патріоти активно проводили мобілізацію, переважно у своїх селах, в інших – демобілізовані з Австро-Угорської армії вояки, як правило, деморалізовані і втомлені війною, відмовлялися ставати до лав українського війська¹³. Певна частина з них не хотіла воювати проти поляків, з якими пройшла фронтовими дорогами¹⁴.

Доки УНРада сподівалася на втручання у конфлікт Антанти і домовлялася про перемир'я з польськими представниками, загальної мобілізації ніхто не проводив. Коли ж стало зрозуміло, що великі країни не збираються йти на поступки українцям у Галичині, тоді влада взялася за пришвидшену організацію своїх збройних сил. Уже 5 листопада УНРада звернулася до українського народу із трьома відозвами: «Український народе», «Українські вояки!» та «Під зброю!». В останній вона заявила про необхідність створення власної армії і звернулася до чоловіків 19–30 років вступати до українського збройного формування для оборони краю, а до 31–36-річних – йти на повітову службу¹⁵. Однак далі Львова ці

¹¹ Бережанщина в спогадах емігрантів. Тернопіль: Книжково-журнальне вид-во «Тернопіль», 1993. С. 157.

¹² Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Нью-Йорк: Червона Калина, 1960. С. 140.

¹³ Клодницький О. Моя служба в УГА. *Вісті комбатанта*. Торонто; Нью-Йорк, 1969. Ч. 2. С. 28–29; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. С. 181.

¹⁴ Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протистояння (листопад 1918 – липень 1919 рр.). Львів, 1999. С. 27.

¹⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 143.

відозви не поширилися¹⁶. Поляки на той час вже встигли сформувати військо, яке нараховувало близько 4 000 осіб¹⁷.

За таких умов влада окремих повітів, яка не мала зв'язку з львівською, враховуючи ситуацію на підконтрольній території, приймала власні відозви. До прикладу, у Бродях повітовий комісаріат видав брошуру «Покликання до окружної служби», де закликав чоловіків 18–36 років творити своє військо, а згодом направив неозброєний загін мобілізованих для допомоги Львову¹⁸.

Починаючи з 7 листопада, дещо пожвавився процес творення українського війська. Гарнізони новобранців у кожному повіті нараховували по 200 і більше осіб¹⁹. Серед них було чимало патріотично налаштованої молоді, яка зовсім не розумілася на військовій справі. Вишкіл новобранців тривав усього кілька днів (за нормою у місяці), після чого їх відправляли на фронт, де вони, непідготовлені, нерідко втікали з поля бою²⁰.

Військовий комісаріат ЗУНР 8 листопада видав «Поклик» до всіх повітових управ, яким оголосив мобілізацію чоловіків 1897–1900 р. н. із метою комплектування запасних військових сотень²¹. Повітові організації письмово зверталися до сільського населення²². Однак факти засвідчують, що мобілізацію проводили стихійно, без відповідно створеного апарату та єдиного плану. І це тоді, коли ситуація у Львові вимагала негайної допомоги готових боєздатних сил²³. Словом, серйозного військового формування не велося. Державний секретаріат військових справ (ДСВС) формально розпочав роботу лише 9 листопада, так і не визначившись, який із принципів – добровільний чи примусовий – варто взяти за основу комплектування армії. Та вже незабаром створено департамент у справах мобілізації²⁴.

Доки департамент впорядковувався і виробляв перші засадничі документи, Начальна команда українських військ, беручи до уваги підготовку польського наступу на Перемишль і Львів, запланувала на 10 листопада експрес-мобілізацію. У виданому розпорядженні зазначали, що до війська мають з'явитися чоловіки 18–36 років. Це – перша така акція. Хоча розраховувати на її успіх було складно, оскільки, по-перше, на території, контрольованій польськими загонами, вона була неможливою; по-друге, не у всіх місцевостях діяла громадська міліція, яка могла виконати роль мобілізаційного апарату; по-третє, критично не вистачало військового

¹⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. С. 175.

¹⁷ Литвин М. Українсько-польська війна... С. 74.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 15.

¹⁹ Рожченко Б. Сумної пам'яті днів в Перемишлі. *Український скиталець. Ліберець*. 1920. Ч. 1. С. 17.

²⁰ Р-кий І. Спомини львівських падолист. днів 1918 р. *Український скиталець*. 1920. Ч. 2. С. 10; Шумінська Н. Становлення Галицької армії, особливості комплектування та підготовки особового складу (листопад 1918 – листопад 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний технічний університет «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 103.

²¹ Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1932. Ч. 10. С. 16; Поклик до всіх повітових Управ. *Станіславський голос*. Станіславів, 1918. 19 листопада. Ч. 5. С. 2.

²² Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1439. Арк. 14; Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 років. С. 97.

²³ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. С. 248–250.

²⁴ Крезуб А. Нарис українсько-польської війни 1918–1919. С. 71.

одягу, озброєння, зрештою, приміщень під казарми²⁵. Тому, як стверджував Я. Ярема, замість повноцінної мобілізації відбувалося озброєння сіл²⁶.

Нова спроба організувати широке військове будівництво припала на 13 листопада, коли ДСВС розпорядився провести часткову мобілізацію громадян ЗУНР української національності 1883–1900 р. н. у тих повітах, де під час світової війни австрійська влада не закликала до війська галичан. Вікові обмеження пояснювали браком озброєння і військового спорядження²⁷. Відповідно до цього розпорядження керівники громад повинні були упродовж трьох днів скласти списки (у трьох примірниках) тих осіб, які підлягали медичному огляду. Повітовому комісарові надсилали два, один із яких мав надійти окружній військовій команді, що відповідала за проведення мобілізації. Усі раніше видані українською військовою владою розпорядження і накази щодо різних мобілізаційних заходів втрачали чинність²⁸. Від служби звільняли учнів середніх шкіл, чоловіків, на утриманні яких були непрацездатні батьки, а також сиріт, одноосібних господарів, працівників державних підприємств, залізниць і державних органів, що забезпечували життєдіяльність армії²⁹. Того ж дня К. Левицький підписав низку законів, якими ліквідував військові частини Австро-Угорської армії, що перебували на території ЗУНР; територію держави поділив на 3 військові області і 12 округів – це мало активізувати військове будівництво, зробити його ефективнішим³⁰.

Зазвичай мобілізація тривала місяць, залежно від кількості населення, яке мали намір призвати. Наприклад, у Золочівському повіті вона проходила від 13 листопада до 3 грудня³¹, причому всі призовники повинні були прибути у відповідному обмундируванні³². Тим, хто мав поважну причину для неявки у визначений день в мобілізаційний пункт, дату перенесли на 4 грудня³³. Кожному селу призначали свою дату для медичного огляду. Не придатних до військової служби повертали додому. Тих, у кого не було зброї, залишали працювати при окружних військових командах і зараховували до робітничих відділів³⁴.

Важко було проводити мобілізацію в місцевостях без відповідно сформованих повітових структур. Так, у Коломиї функції повітової військової команди тимчасово виконувала обласна. До війська взяли чоловіків лише 1895–1897 р. н.³⁵. Зі собою вони захопили по дві пари одягу, взуття і харчі на два дні. Своїм розпорядженням

²⁵ Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 років. С. 97–98; Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади. С. 19.

²⁶ Ярема Я. Над Сяном. *Український стрілець*. Німецьке Яблонне, 1921. Липень. Ч. 13–14. С. 21.

²⁷ Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо-Українських Землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. С. 136.

²⁸ Розпоряд. *Вістник Державного Секретаріату Військових справ*. Тернопіль, 1918. 1 грудня. Ч. 1. С. 2–3.

²⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 114.

³⁰ Великочий В. Історія ЗУНР: джерела до вивчення державного будівництва: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 1999. С. 135–136.

³¹ Оголошення. *Золочівське слово*. Золочів, 1918. 23 листопада. Ч. 1. С. 4.

³² Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921. Львів: ЛІСВ, 2009. С. 84.

³³ Держархів Львівської обл. Ф. 257. Оп. 2. Спр. 1432. Арк. 15.

³⁴ Розпоряд. *Вістник Державного Секретаріату Військових справ*, Тернопіль. 1918. 1 грудня. Ч. 1. С. 4–6.

³⁵ Мобілізація. *Покутський вісник*. Покуття, 1918. 28 листопада. Ч. 6. С. 1–2.

Коломийська обласна військова команда вимагала скласти списки вояків колишньої Австро-Угорської армії, які свого часу не потрапили під мобілізацію³⁶. Чималий відсоток непридатних до військової служби чоловіків направляли на передову, що аж ніяк не сприяло боєздатності частин³⁷. Через погану військово-матеріальну базу ЗУНР (у багатьох повітах військової складі евакуювали або вони зазнали повного руйнування в ході Першої світової війни) практично неможливо було забезпечити новобранців усім необхідним. Тому, на думку коменданта Тернопільської військової округи Н. Гірняка, мобілізацію військовозобов'язаних варто проводити не акордно, а поступово, застосовуючи різні графіки щодо конкретних місцевостей, що сприяло би кращому використанню мобілізаційного ресурсу і зменшило б навантаження на інтендантську службу³⁸. До цієї пропозиції у Львові прислухалися. Проаналізувавши промахи у справі формування війська, ДСВС вже 15 листопада призвав усіх чоловіків-українців 1883–1900 р. н. Окрім того, 17-річних юнаків зобов'язали попередньо пройти комісію, щоби вже наступного року поповнити військові ряди³⁹.

Наведені розпорядження започаткували процес формування регулярних військових підрозділів, які стали основою Галицької армії. Одне з основних завдань мобілізаційної політики ДСВС – забезпечити необхідну кількість особового та професійного складу українського війська. Згідно з роз'ясненням окружним військовим командам від 13 листопада 1918 р., виданим як додаток до розпорядження про мобілізацію, основний тягар у проведенні цієї роботи лягав на окружні військові команди⁴⁰. У багатьох населених пунктах вони спрацювали загалом вдало, про що свідчать їхні офіційні звіти⁴¹. Призов проводили етапами. За свідченням преси, населення тисячами йшло до збірних пунктів⁴². Потім його відправляли на фронт⁴³. За свідченням В. Воробця, в Коломиї «знову зароїлися вулиці міста військом... Не було майже тижня, щоб не від'їжджав на Львів чи Хирів якийсь курінь»⁴⁴. Це був, так би мовити, парадний бік справи.

Разом із тим, існувало чимало проблем, про які відкрито тоді не говорили. Так, у Рудківському повіті з 3 689 військовозобов'язаних (мобілізація 13 листопада 1918 р. – 2 лютого 1919 р.) до війська пішли лише 1 069 осіб, тобто всього 28,9 % від загальної кількості. Не всі вони були озброєні. 2 620 осіб визнані непридатними

³⁶ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 636. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 27.

³⁷ Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи. *Історичний Календар-Альманах Червоної Калини*. Львів, 1938. С. 133.

³⁸ Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи... С. 134–135.

³⁹ Галушак М. Погляди на збройну боротьбу у військово-політичній думці ЗУНР (листопад 1918–липень 1919 р.). *Українознавство*. Київ, 2017. № 4(65). С. 145.; Крезуб А. Нарис українсько-польської війни 1918–1919. С. 70.

⁴⁰ Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва ЗУНР. Івано-Франківськ: Плай, 2003. С. 216.

⁴¹ Микитюк Д. Запільні органи правопорядку ЗО УНР. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 43.

⁴² Товмачський повіт. *Нове життя*. Товмач, 1918. 22 грудня. Ч. 22. С. 4; Українська мобілізація. *Стрийський вісник*. Стрий, 1918. 24 листопада. Ч. 2. С. 2.

⁴³ Клодницький О. Товмаччина. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1966. Т. 3. С. 173.

⁴⁴ Воробець В. Перші дні української державности в Коломиї. *Український скиталець*. Ліберець, 1921. Березень. Ч. 5. С. 10–11.

та звільненими від військової служби. До таких зарахували і тих, кого не було за місцем проживання (перебували в полоні чи за кордоном)⁴⁵. Учасник тих подій Іван Карпинець стверджує, що після оголошення мобілізації не більше 18 % призваних виявляли бажання служити у війську. А 80 % не з'явилися у збірні пункти⁴⁶.

На той час мобілізаційні можливості виявилися обмеженими внаслідок перебування тисяч галичан у російському полоні, хоча до Польщі в перший місяць війни повернулися всі її полонені. Крім того, на процесі військового будівництва негативно позначалася господарська руїна і демографічні втрати внаслідок Першої світової війни. Близькість фронту іноді позитивно впливала на ступінь мобілізаційної готовності українського населення: прифронтові села, зокрема ті, що в час війни переходили з рук у руки, давали значно більшу кількість новобранців, ніж віддалені від фронту⁴⁷.

Уразливим місцем молоді Галицької армії був поганий вишкіл її особового складу. Бракувало кадрових офіцерів для навчання новобранців, не створювалися резерви і це негативно позначалося на бойових діях. За сприяння державного секретаря військових справ Д. Вітовського почали утворюватися запасні частини. Наприкінці листопада з'явилася Запасна сотня імені князя Василька в Тереховлі, а наступного місяця її поповнили новобранці зі Збаражського повіту⁴⁸.

Галицьке військо чисельно збільшилося завдяки організованим мобілізаційним заходам, проведеним наприкінці листопада. Саме тоді зі Стрия (сюди з повітів з'їжджалися і проходили вишкіл усі новобранці) відправляли значний контингент особового складу на Львівський і Перемишльський відтинки фронту. До того часу, як свідчить очевидець, окремі команди частин фронту, не отримуючи поповнення особового складу, на свій страх і ризик займалися набором чоловіків, які проживали поблизу бойових зіткнень, озброювали їх і направляли на передову⁴⁹. Дбаючи про усунення дефіциту командирів, тих старшин, які були в тилу і заявляли про неготовність служити через хвороби, направляли на лікарське обстеження для остаточного висновку⁵⁰. Коли ж поляки зайняли Раву Руську, виникла потреба організувати додаткові військові частини в Угневі як найближчому пункті до лінії фронту. Справою мобілізації зайнявся чотар І. Пушкар і повітовий комісар В. Охримович. Вона пройшла успішно: сформували Угнівський курінь піхоти, який мав 4 сотні, кожна з яких нараховувала близько 150 стрільців⁵¹.

⁴⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 1259 с. Оп. 1. Спр. 72. 162 арк.

⁴⁶ Карпинець І. Галичина: військова історія 1914–1921 років. С. 99.

⁴⁷ Шанковський Л. Українська Галицька армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974. С. 89.

⁴⁸ Цегельський Р. «Запасна сотня ім[ені] кн. Василька в Тереховлі» – при повітовій військовій команді в Тереховлі. *Українська Галицька Армія: збірка спогадів*. Львів, 2002. С. 11–12.

⁴⁹ Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920. Торонто: Гомін України, 1963. С. 18; Рутар В. Мобілізаційне і матеріально-технічне забезпечення Галицької армії в період українсько-польської війни 1918–1919 рр. (за матеріалами повітової преси ЗУНР). *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 14. С. 84.

⁵⁰ Кравс А. Зав'язок і бої «Групи Хирів». *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях* (матеріали до історії). Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1960. Т. 2. С. 64; Мигович П. При запасній сотні скорострільів у Стрию. *Історичний календар-альманах Червоної Калини*. Львів, 1938. С. 147.

⁵¹ Микитюк Д. Короткі історичні нариси бригад УГА. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях* (матеріали до історії). Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. Т. 1. С. 104.

1 грудня ДСВС видав обіжник, яким поклав на комісарів повітів обов'язок проведення нових мобілізаційних заходів. На засіданнях повітових призивних комісій із кожної сільської громади призивали чоловіків 1901 р. н., а у східних повітах, де Австро-Угорщина свого часу не проводила мобілізацій, – 1883–1901 р. н. Головну увагу звертали на тих, хто раніше служив і мав військовий досвід⁵². Але виконання цього розпорядження затягувалося. Скажімо, у Бродському повіті мобілізацію оголосили тільки 8 грудня. До того ж, її поширили не на всі передбачені обіжником вікові групи, а лише народжених у 1897–1900 рр. (новобранці мали прибути в теплому одязі). Збірні пункти працювали 12–29 грудня⁵³. Подібне відбувалося і в інших місцевостях.

Проведена мобілізація поступово забезпечувала ріст Галицького війська. На 11 грудня 1918 р. у його 4-х групах нараховувалося 11–12 тис. старшин і вояків⁵⁴, що майже досягло чисельності польського, зосередженого на Галицькому фронті – 12,5 тис. осіб⁵⁵. По ходу бойових дій військові частини, які зазнавали фізичних втрат, поповнювали особовий склад мобілізованим контингентом. По можливості з новобранцями проводили вишкіл, їх забезпечували зброєю і військовим спорядженням⁵⁶. Утім розширення масштабів воєнного протистояння вимагало більшого вливання свіжих сил. У зв'язку з цим Держсекретаріат ухвалив рішення про проведення нової мобілізації⁵⁷. Крім того, 12 грудня розпочався процес реорганізації збройних сил, що мало підсилити їх боєздатність⁵⁸. Нова мобілізаційна кампанія активно проходила в Коломийському, Снятинському, Стрийському й інших повітах⁵⁹. 26 грудня 1918 р. прийнято закон, за яким до війська почали приймати чоловіків із національних меншин. Утім реалізація його припала вже на 1919 р.⁶⁰

Отже, у листопаді–грудні 1918 р. у ЗУНР було проведено дві загальні й низку локальних мобілізацій чоловічого населення, які загалом дали змогу наповнити Галицьке військо необхідним особовим складом. Цей процес відбувався не завжди чітко організовано, ефективно, не мав єдиного плану, протікав із певними особливостями в різних повітах, виявляючи при цьому низку проблем щодо мобілізаційної готовності чоловіків, а також вишколу, оснащення і використання новобранців. Це було пов'язано з певними порушеннями державної дисципліни, гострим дефіцитом підготовлених управлінських кадрів, недостатньою роботою відповідних органів, їх прорахунками, а також втратою контролю над частиною української території і труднощами самого процесу державного й військового будівництва в ЗУНР. Поступово набуваючи досвіду, мобілізаційні структури виконували завдання менш-більш задовільно, що позначилося в підсумку і на зростанні чисельності збройних сил.

⁵² Обіжник до державних повітових комісарів. *Покутський вісник*. Покуття, 1918. 19 грудня. Ч. 11. С. 4.

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 46.

⁵⁴ Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917–1921 років / під заг. ред. К. Галушка. Харків: Книж. Клуб, «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. С. 120–121.

⁵⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 204.

⁵⁶ Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. С. 32.

⁵⁷ Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи. С. 141.

⁵⁸ Литвин М. Українсько-польська війна... С. 119.

⁵⁹ Мобілізація. *Наддністрянські вісті*. Самбір, 1918. Ч. 2. 23 грудня. 1918. С. 6; ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 15.

⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69 зв.

Розглянута проблема має перспективу дослідження в розрізі повітів, а також з'ясування ролі політичних сил і громадських організацій у підготовці та проведенні мобілізаційних заходів. Вирішенню цих завдань може посприяти використання, зокрема, електронних копій архіву ЗУНР із Ватикану, які незабаром стануть доступними для наукового загалу.

REFERENCES

1. Halushchak, M. (2017). *Pohliady na zbroinu borotbu u viiskovo-politychnii dumtsi ZUNR (lystopad 1918 – lypen 1919 r.)*. Ukrainoznavstvo, 4(65), 142–151 [in Ukrainian].
2. Hirniak, N. (1938). 48 dniv na choli Ternopilskoi viiskovoi okruhy. *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoii Kalyny*, 130–141 [in Ukrainian].
3. Hordiienko, V. (1991). *Ukrainska Halytska armiiia*. Lviv: Memorial [in Ukrainian].
4. Karpynets, I. (2005). *Halychyna: viiskova istoriia 1914–1921 rokiv*. Lviv: Vydavnychiy dim “Panorama” [in Ukrainian].
5. Karpynets, I. (1932). Isteriia 8-oi Halytskoi bryhady. *Litopys Chervonoii Kalyny*, 10, 16–20 [in Ukrainian].
6. Klodnytskyi, O. (1969). Moia sluzhba v UHA. *Visti Kombatanta*, 2, 24–32 [in Ukrainian].
7. Klodnytskyi, O. (1966). Tovmachchyna. In D. Mykytiuk, (Ed.). *Ukrainska Halytska Armiiia: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 3, pp. 173–175). Winnipeg: Vyd-vo D. Mykytiuka [in Ukrainian].
8. Krasivskyi, O. (1999). *ZUNR i Polshcha: politychne ta voienne protyborstvo (lystopad 1918 – lypen 1919 rr.)*. Lviv [in Ukrainian].
9. Kravs, A. (1960). Zaviazok i boi “Hrupy Khyriv”. In D. Mykytiuk, (Ed.). *Ukrainska Halytska Armiiia: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 2, pp. 45–66). Winnipeg: Vyd-vo D. Mykytiuka [in Ukrainian].
10. Krezub, A. (1966). *Narys ukrainsko-polskoi viiny 1918–1919*. New York: Oko [in Ukrainian].
11. Kuzma, O. (1960). *Lystopadovi dni 1918 r.* New York: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
12. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva NANU [in Ukrainian].
13. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Isteriia ZUNR*. Lviv: In-t ukrainoznavstva NAN Ukrainy: “Olir” [in Ukrainian].
14. Myhovich, P. (1938). Pry zapasniy sotni skorostriiv u Stryiu. *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoii Kalyny*, 141–151 [in Ukrainian].
15. Mykytiuk, D. (1960). Zapilni orhany pravoporiadku ZO UNR. In D. Mykytiuk, (Ed.). *Ukrainska Halytska Armiiia: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 2, pp. 31–44). Winnipeg: Vyd-vo D. Mykytiuka [in Ukrainian].
16. Mykytiuk, D. (1958). Korotki istorichni narysy bryhad UHA. In D. Mykytiuk, (Ed.). *Ukrainska Halytska Armiiia: U 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 85–115). Winnipeg: Vyd-vo D. Mykytiuka [in Ukrainian].

17. Mobilizatsiia. (1918, Hruden 23). *Naddnistrianski visti*, 2, 6 [in Ukrainian].
18. Mobilizatsiia. (1918, Lystopad 28). *Pokutskyi visnyk*, 6, 1–2 [in Ukrainian].
19. Obizhnyk do derzhavnykh povitovykh komisariv. (1918, Hruden 19). *Pokutskyi visnyk*, 11, 4 [in Ukrainian].
20. Oholoshennia. (1918, Lystopad 23). *Zolochivske slovo*, 1, 4 [in Ukrainian].
21. Pinak, Ye., & Chmyr, M. (2017). *Viisko Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*. (K. Halushka, Ed.). Kharkiv: Knyzh. Klub “Klub Simeinoho Dozvilla” [in Ukrainian].
22. Poklyk do vsikh povitovykh Uprav. (1918, Lystopad 19). *Stanislavskyi holos*, 5, 2 [in Ukrainian].
23. R-kyi, I. (1920, Hruden). Spomyny lvivskykh padolyst. dniv 1918 r. *Ukrainskyi skytalets*, 2, 4–13 [in Ukrainian].
24. Rozhchenko, B. (1920, Lystopad). Sumnoi pamiaty dniv v Peremyskli. *Ukrainskyi skytalets*, 1, 17 [in Ukrainian].
25. Rozporiad. (1918, Hruden 1). *Vistnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh sprav*, 1, 1–6 [in Ukrainian].
26. Rutar, V. (2010). Mobilizatsiine i materialno-tekhniche zabezpechennia Halytskoi armii v period ukraïnsko-polskoi viiny 1918–1919 rr. (za materialamy povitovoi presy ZUNR). *Viiskovo-naukovy visnyk*, 14, 79–92 [in Ukrainian].
27. Stanimir, O. (1966). *Moia uchast u vyzvolnykh zmahanniakh 1917–1920*. Toronto [in Ukrainian].
28. Stakhiv, M. (1959). *Zakhidnia Ukraina. Narys istorii derzhavnoho budivnytstva ta zbroinoi i dyplomatychnoi oborony v 1918–1923* (Vol. 3). Skrenton [in Ukrainian].
29. Shankovskiy, L. (1974). *Ukrainska Halytska armii: Voiënno-istorychna studii*. Winnipeg [in Ukrainian].
30. Shuminska, N. (2016). Stanovlennia Halytskoi armii, Osoblyvosti komplektuvannia ta pidhotovky osobovoho skladu (lystopad 1918 – lystopad 1919 rr.). [Formation of Galician Army, specifics of recruitment and training of Special Forces (November, 1918 – November, 1919)]. (*Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
31. Tkachuk, P. (2009). *Sukhoputni viiska Ukrainy doby revoliutsii 1917–1921*. Lviv: LISV [in Ukrainian].
32. Tovmatskyi povit. (1918, Hruden 22). *Nove zhyttia*, 22, 4 [in Ukrainian].
33. Tsehelskyi, R. (2002). “Zapasna sotnia im[eni] kn. Vasylka v Terebovli” – pry povitovii viiskovii komandi v Terebovli. In O. Dzoban (Ed.), *Ukrainska Halytska Armii: Zbirka spohadiv* (p. 11–14). Lviv [in Ukrainian].
34. Volynets, N. (Ed.). (1993). *Berezhanshchyna v spohadakh emihrantiv*. Ternopil: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil” [in Ukrainian].
35. Velykochyi, V. (2003). *Dzherela do vyychennia derzhavnoho budivnytstva ZUNR*. Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].
36. Velykochyi, V. (1999). *Istoriia ZUNR: dzherela do vyychennia derzhavnoho budivnytstva*. [The history of the West Ukrainian People's Republic: sources for the study of state-building.] (*Candidate's thesis*). Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
37. Volytskyi, V. (1963). *Na Lviv i Kyiv. Voienni spohady 1918–1920*. Toronto: Homin Ukrainy [in Ukrainian].

38. Vorobets, V. (1921, Berezen). Pershi dni ukrainskoi derzhavnosti v Kolomyi. *Ukrainskyi skytalets*, 5, 8–11 [in Ukrainian].
39. Yarema, Ya. (1921, Lypen). Nad Sianom. *Ukrainskyi strilets*, 13–14, 16–37 [in Ukrainian].
40. Yaroslavyn, S. (1956). *Vyzvolna borotba na Zakhidno-Ukrainskykh Zemliakh u 1918–1923 rokakh*. Philadelphia [in Ukrainian].

Roman LIASKOVYCH

MOBILIZATION OF UKRAINIAN POPULATION TO THE MILITARY FORCES OF WUPR: ORGANIZATION, PROBLEMS, CONSEQUENCES (NOVEMBER–DECEMBER, YEAR 1918)

The article is devoted to the problem, related to the personnel of the Galician military forces of WUPR formation in November and December of the year 1918. Being based on the rich historical data the conclusion has been made that on the territory of the WUPR during the first four months of its existence two general and a number of local partial mobilizations of male population were taken. It made possible for the Military Forces to be provided with human resources to a greater or lesser degree. The mobilization process as a complex of all necessary actions both in the center and periphery was not always well-organized, effective and well-planned, had certain differences in different districts, indicating a number of problems with readiness of men to defend the republic with arms as well as with their training, equipment and use of recruits that was connected with state discipline violation, acute deficit of authority staff, improper work of the expected organs, their miscalculations and loss of control over the part of the Ukrainian territory, and the last but not the least the complexities of the state and military construction in the WUPR.

With time and experience mobilizing structures that lacked professional training and responsibility fulfilled their tasks at the more or less satisfactory level resulting in the number of Military Forces of not less than 11-12 thousand members. At the same time negative phenomena connected with the work of state structures as to organization and conducting of the forced mobilization of men to the troops at the level: center – military region – military district – community. Lack of the patriotic learning of the adults also produced its negative effect. Avoiding mobilization, deserting military forces were a usual thing.

Key words: WUPR, State secretary of military affairs, community commissar, mobilization, recruits, training, organizational problem.

УДК [94(438+477): 321.7283УНР:3.55.02(477.83-25)]"1918/1919"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-186-195

Надія СТУКАЛІНА

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри управління повсякденною діяльністю військ
та тилового забезпечення Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: [https:// 0000-0002-5331-0745](https://0000-0002-5331-0745)
e-mail: nadiya.stukalina@gmail.com*

Світлана ЛУК'ЯНЧЕНКО

*кандидат історичних наук
доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана Петра Сагайдачного
ORCID: [https:// 0000-0002-9719-8871](https://0000-0002-9719-8871)
e-mail: svitlanakolibria@gmail.com*

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ УСПІХИ ТА ПРОРАХУНКИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ ЗУНР У БИТВІ ЗА ЛЬВІВ У ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ 1918–1919 РОКІВ

Проаналізовано передумови Листопадового чину, діяльність Центрального військового комітету з підготовки до збройної боротьби, згуртування українських військових сил, труднощі й перешкоди на цьому шляху. Розкрито основні рішення і відозви Української Національної Ради (УНРади), органів військового управління Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) щодо мобілізації українського населення на боротьбу за власну державність та незалежність на теренах Східної Галичини. Висвітлено несприятливі умови військового будівництва ЗУНР, зокрема відсутність власних військових формувань. Проаналізовано діяльність Державного секретаріату військових справ (ДСВС) щодо комплектування Галицької армії, її правові основи, успіхи і прорахунки Начальної команди Галицької армії, кількість і якість збройних формувань, що брали участь у боротьбі за Львів та його околиці.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Національна Рада, Центральний військовий комітет, Державний секретаріат військових справ, Начальна команда Галицької армії.

У сучасний період розвитку держави, у час необхідності захисту її незалежності та територіальної цілісності в умовах агресії Російської Федерації проти

України, для перетворення української армії в надійну опору держави важливе значення має знання власного історичного досвіду боротьби за незалежність, оборони утвореної на західноукраїнських землях колишньої Австро-Угорської монархії Української держави – ЗУНР, коли український народ одержав реальну можливість здобуття національної і соціальної свободи. Дослідженню успіхів та невдач, перемог й поразок у боротьбі за власну державність присвячена ця стаття.

Мета дослідження – проаналізувати чинники, які позначилися на успіху й невдачі українського повстання 1 листопада 1918 р., захисті ЗУНР, а також вплив польських підпільних і легальних військових та парамілітарних організацій на населення Галичини. Методологічна основа наукового дослідження – діалектичний, історичний метод, системний підхід.

Основні завдання:

- з'ясувати воєнно-політичну ситуацію в Україні в період народно-демократичної революції в Галичині 1918 р., передумови створення та існування ЗУНР;
- проаналізувати заходи військово-політичного керівництва країни щодо її оборони, діяльність органів державної влади і військового управління в битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 рр.

Джерельна база дослідження – опубліковані документи з історії ЗУНР, матеріали з фондів вітчизняних архівів, мемуари безпосередніх учасників тих подій, офіційні видання уряду ЗУНР, узагальнювальні наукові праці М. Литвина, К. Науменка, О. Шишки й ін.

Пригадаємо, деякі галицько-українські політики, побачивши, що Австрія не має наміру виконувати своїх обіцянок, закріплених у Маніфесті цесаря Карла I про реформу Австро-Угорської імперії, федеративні засади її державного устрою та автономію, згідно з таємними статтями Брестського договору, розробляли шляхи самостійного полагодження західноукраїнського питання. У серпні 1918 р. у Львові відбулися наради, на яких обговорювали питання про організацію адміністрації і війська, яке мало здобути Львів та Східну Галичину в цілому для створення української державності, оскільки виникло побоювання можливого захоплення Галичини поляками й проголошення ними власної держави¹. Українська парламентська репрезентація (УПР) зібралася 18 жовтня 1918 р. у Львові. На нараду прибули всі українські послы Віденського парламенту, члени палат Галицького й Буковинського сеймів, церковні ерархи, представники всіх політичних партій Галичини і Буковини. Тут було вирішено проголосити Західноукраїнську державу й обрано Національну Раду як найвищий представницький орган краю.

19 жовтня відбувся т. зв. з'їзд мужів довіри. На нього, крім учасників наради, прибуло декілька тисяч представників усіх верств населення². На нараді проголошено українську автономну державність у складі Австро-Угорської імперії. Водночас польська буржуазія, яка марила відновленням Речі Посполитої в кордонах до її поділів у XVIII ст., за підтримки Антанти і США, утворила у Кракові зі своїх

¹ Левицький К. Великий Зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів. Львів: Червона Калина, 1931. С. 95; Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918–1919. Львів: Червона Калина, 1933. С. 28.

² Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. Львів: НВФ «Українські технології». 2003. С. 31.

послів в австрійському парламенті Ліквідаційну комісію. Ця інституція планувала 1 листопада 1918 р. перебрати владу у Східній Галичині від цісарського намісника, не заперечуючи при цьому і збройного виступу своїх військових та воєнізованих організацій у Львові³. Наміри поляків пришвидшили початок збройного повстання у Східній Галичині. Хоча безпосередня підготовка приходу до влади у краї українців розпочалася ще в період перебування Легіону Українських січових стрільців (УСС) у Наддніпрянській Україні. Так, у травні 1918 р. у Жмеринці відбулася стрілецька нарада, на якій обговорювали політичне майбутнє Східної Галичини⁴.

Хід подальших подій головно визначали члени Української військової організації (УВО). Ще в перших числах вересня 1918 р. зо два десятки українських старшин львівської залоги об'єдналися в таємний гурток під назвою Центральний військовий комітет (ЦВК). Конструктивна діяльність, яку ця група розгорнула спочатку в частинах Львівського гарнізону, згодом – серед громадськості всього краю, відіграла вирішальну роль у Листопадовому чині.

У середині жовтня ЦВК реорганізувався в УВГК (Український військовий генеральний комісаріат). Він пильно стежив за ситуацією у краї, передусім за діями польських військових організацій, і наполегливо готувався до збройної боротьби, гуртуючи навколо себе українські військові сили⁵. Члени комісаріату зіткнулися зі серйозними труднощами. У цей час Легіон УСС переїхав на Буковину і всіляко намагався потрапити до Львова. Пропозиції українських політиків передислокувати його з Буковини до Львова, а також повернути українські полки із Західного і Східного фронтів, не одержали підтримки з боку австрійського уряду. До речі, з 34 полків, у яких українців було понад половину особового складу, у жовтні 1918 р. на Італійському, Сербському й Албанському фронтах перебували 30, і лише 4 – на Великій Україні⁶. До того ж, близько 100 тис. українців австро-угорської армії, котрі потрапили в полон під час осінньої катастрофи на Італійському фронті, взагалі були вилучені з національно-визвольних змагань 1918–1919 рр.⁷ Реально комісаріат опирався на українські підрозділи 3 полків, 2 стрілецьких куренів і загін жандармерії, у складі яких налічувалося 1 410 рядових та 60 офіцерів⁸.

31 жовтня УНРада запропонувала намісникові Галичини генералові Г. Гуйну передати владу українцям, але одержала відмову. Того ж дня на спільній нараді УНРади й Військового комісаріату було вирішено перебрати владу у Львові та провінції у свої руки. Того ж дня Генеральний комісаріат (його вже перейменували на Українську генеральну команду) розіслав кур'єрів у всі повітові міста з наказом на 1 листопада перебрати владу. Проти ночі 1 листопада українці захопили всі урядові будинки, стратегічні пункти Львова й заарештували намісника генерала Г. Гуйна. Військова сила української сторони становила близько 2 400 осіб. На решті території

³ Васюта І. К. Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.). Український історичний журнал. 2001. № 5. С. 26.

⁴ Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України. Київ: Либідь, 1993. С. 270.

⁵ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 32–34.

⁶ Там само. С. 88–95.

⁷ Там само. С. 34.

⁸ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни, 1918–1919. С. 33; Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. С. 42–43.

перехід влади до УНРа відбувся спокійно, за винятком західних прикордонних повітів. У самому Львові вже 1 листопада точилася збройна боротьба з польськими загонами, чисельність яких у подальшому збільшилася до 4 000 осіб.

Потрібно зазначити, що після того, як на теренах Галичини постала ЗУНР, вона відразу ж стала об'єктом польської агресії. Польські війська рухалися на Львів через Перемишль (бригада генерала Б. Роя) і з Любліна через Раву-Руську (бригада полковника Е. Ридз-Смигли)⁹. Шовіністичні соціальні верхи й політичні кола Польщі намагалися підняти населення на захист «польськості» східних земель. Після відновлення втраченої понад 120 років до того незалежності Польської держави такі заклики знаходили широкий відгук у населення¹⁰.

Серйозним чинником, що впливав на успіх українського повстання 1 листопада 1918 р., була наявність польських підпільних і легальних, військових і парамілітарних організацій та товариств у краї. Основними підпільними структурами військового профілю були: Польська організація військова (ПОВ), Польські кадри військові (ПКВ) і Польський корпус допоміжний (ПКД)¹¹. Окрім того, у Львові доволі активно діяло легальне Товариство взаємної допомоги колишніх легіонерів. Організації мали чітку структуру. Вони були зорієнтовані на захист великодержавних планів польських шовіністичних кіл, поширюючи свій вплив на молодіжний, професійний, спортивний, жіночий рухи, тобто практично на всі верстви польського населення Галичини. Чимало поляків було у складі військових частин Львівського гарнізону. До того ж вони контролювали важливі владні структури Львова та десятків міст регіону.

Варто зауважити, що операція, відома під назвою Листопадового чину, відбулася практично безкровно, без серйозних боїв і жертв¹². Найбільш вдалою вона була у Львові. Невеликими силами, всього 60 старшин і 1 400 вояків, здобуто велике місто (205 тис. населення), де переважало польське населення (51,2 %) ¹³. Але відносний спокій на землях нової держави тривав недовго. Оговтавшись після несподіваного взяття влади УНРадою, уже 1 листопада польські великодержавні кола та їхні воєнізовані формування підняли заколот у Львові. Варто зауважити, що успішний і безкровний революційний акт породив передчасну ейфорію як в українських політичних діячів, так і народних масах. Чимало стрільців, вважаючи справу зробленою, уже на другий день після перевороту покинули Львів і розійшлися по домівках. Отаман Д. Вітовський був шокований, коли начальник штабу С. Горук повідомив, що з 1 400 стрільців і 60 старшин, які безпосередньо брали участь у перевороті, у строю залишилося лише 648¹⁴.

Між українцями й поляками почалася тривала і кровопролитна боротьба. Комендант Львова С. Горук оголосив у місті стан облоги, а до українських вояків

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу УНР). Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1–2 зв.

¹⁰ Історія України: нове бачення: у 2-х т. Київ: Вид-во «Україна», 1996. Т. 2. С. 108.

¹¹ Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. С. 86–89.

¹² ЦДАВО України. Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу УНР). Оп. 2. Спр. 24. Арк. 148–149.

¹³ Шишка О. Слідами листопадових боїв. Львів: Вид-во ун-ту «Львівська політехніка», 1993. С. 37.

¹⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 47.

було видано відозву із закликами не випустити зброю з рук, боротися, як леви, бути завзятими й незламними¹⁵.

Коли проти ночі 1 листопада 1918 р. полякам стало відомо про повстання українців, на нараді керівництва польських військових організацій було ухвалено рішення про мобілізацію і захоплення важливих пунктів інфраструктури міста в західній частині Львова, передусім, головного залізничного вокзалу. Весь день тривала бурхлива активність польських військово-політичних сил. Уже на ранок керівництво польських організацій сформувало штаб Начальної команди, комендантом якої обрано капітана Ч. Мончинського. У другій половині дня південно-західна частина Львова почала вкриватися опорними пунктами польських вояків, які одночасно служили місцями збору добровольців. У різних районах міста виникали мобілізаційні пункти. Ними керували відомі місцеві громадсько-політичні діячі. Вже до полудня польські вояки утворили фронт, що відокремив частину міста. Сюди українські повстанці доступу не мали.

Уже 1 листопада чисельність польських повстанців нараховувала 1 134 особи. У результаті подальшого напливу добровольців й оголошенні 3 листопада часткової мобілізації колишніх вояків австрійської армії і польського населення, до складу польських збройних формувань прибуло 3 110 осіб¹⁶. Протистояння українців та поляків зростало. Почалася завзята боротьба за важливі об'єкти інфраструктури міста. До кінця дня 2 листопада поляки оволоділи головним залізничним вокзалом, захопили на його складах велику кількість зброї й амуніції, що дало змогу озброїти 4 000 вояків¹⁷. Поряд з опором українській владі на бойових позиціях вони розгорнули диверсії в українських кварталах міста. Від рук жорстоких терористів гинули не тільки українські вояки, а й цивільні громадяни.

Тим часом стрілянина з вікон, пивниць і дахів стала в місті масовим явищем. Обстрілювали навіть українські санітарні автомобілі, які було легко розрізнити за білими хоруговками з червоними хрестами. Українська громада обурювалася проти таких способів боротьби. Наростала хвиля невдоволення щодо надто ліберального ставлення української військової влади до ворожих елементів. На думку громадян, така великодушність завдавала українцям тільки втрат. На мурах міста з'явилося звернення до польського населення «Пересторога», в якому зазначалось: якщо цивільне населення міста Львова бере участь у боротьбі проти українських військ, стріляючи по них із вікон домів, «заповідаю і перестерігаю, що мешканці мужеського пола того дому, з котрого впаде хоч би один стріл, будуть здесятковані. Видано у Львові, дня 4 листопада 1918 року. Наказний отаман Дмитро Вітовський»¹⁸.

Свідки й учасники тогочасних подій твердять, що українська сторона вела війну «в рукавичках». Поляки оволоділи приміщеннями собору Святого Юра та проголосили їх мешканців заручниками. Ніхто з української сторони не подбав про взяття заручників із-поміж цивільного населення. На теренах корінної Польщі поширювалася неправдива інформація про жажливі знущання над поляками на східних рубежах, що підбурювало шовіністичні кола до боротьби проти української

¹⁵ Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. С. 79.

¹⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 60.

¹⁷ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: «ОЛІП», 1995. С. 47.

¹⁸ Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. С. 150.

державності. Польські повстанці від початку зрозуміли, що між поляками й українцями ведеться війна, і переможе сильніший. Українці ж трактували польське повстання у Львові як певне тимчасове непорозуміння, що можна залагодити через переговори й компроміси.

Уже 2 листопада поляки добилися відчутних успіхів і командував українського війська Д. Вітовський подав у відставку. УНРа призначила головнокомандувачем Г. Коссака – коменданта Легіону УСС. Упродовж 3–4 листопада до Львова прибули частини полку УСС. Відтак у підпорядкуванні Генеральної команди з'явилося регулярне військо з 1 500 стрільців і старшин, що становили три чверті тогочасних українських збройних сил у Львові. Проте чисельність польських збройних сил переважала – вони перехопили ініціативу й розгорнути активні бойові дії.

Військово-мобілізаційне будівництво, створення регулярних збройних сил, окремих військових формувань ЗУНР відбувалися в умовах недостатнього управління з боку Генеральної команди (з 8 листопада вона перейменована в Начальну команду), нерідко в умовах стихії і безладдя. На відміну від польського керівництва, українці головні надії покладали на Легіон УСС (а вже до 5 листопада польська мобілізаційна акція збрала не менше 4 000 вояків) та українських жовнів із частин австрійської військової залоги міста. Поза бойовими діями невинувато залишилися широкий загальний українського населення Львова (а це не менше 27 тис. осіб). Однак командування ЗУНР відмовилося, на відміну від поляків, від мобілізації бойових ресурсів і навіть не мало відповідного відділу¹⁹.

На п'ятий день запеклих боїв, після того, як до Львова прибули Січові стрільці, українська державна влада вважала, що ситуація стабілізувалася і треба лише підняти населення краю на боротьбу за владу, відкрити українцям очі на їхній національний обов'язок, спрямувати до однієї мети. Тому УНРа 5 листопада 1918 р. видала три загальновідомі відозви²⁰. Але, як згадує свідок тих подій, вони не доходили до відома тих, для кого були призначені, бо поляки перерізали залізничні шляхи сполучення. Не доходили до народних мас і українські газети. Внаслідок того народ не чув голосу й не знав намірів української влади, а це негативно відобразилося на ставленні провінційного населення до визвольної боротьби вже на початку змагань і заважало справі в подальшому²¹.

Отже, на перших етапах військово-будівництво в новоствореній державі відбувалося стихійно, а політичне керівництво країни в основному покладалося на національну свідомість і патріотизм населення. Це, певною мірою, обумовлювалося тим, що Листопадовий зрив був військово-революційною операцією, яку таємно здійснив Український головний військовий комісаріат (УГВК). Поза тим, український політичний провід був не готовим до таких подій, і навіть не тому, що не передбачав розпаду Австро-Угорської імперії, а тому, що його не хотів. Політикум Галичини вів тривалі переговори з віденським урядом і вірив у можливість перетворення монархії Габсбургів у федерацію національних держав, як це передбачав цісарський маніфест від 18 жовтня 1918 р. Очікуючи вирішення

¹⁹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. С. 74.

²⁰ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 1259 («Рудківський повітовий Державний комісар ЗУНР»). Оп. 1. Спр. 113. Арк. 13.

²¹ Кузьма О. Листопадові дні. 1918 р. С. 168.

українського питання, УПР і парламентське представництво УНРади практично не втручалися в хід подій, які внаслідок Листопадового чину йшли революційним шляхом руйнування австрійської державності й формування на її ґрунті влади українського народу.

Переворот у Львові українці здійснили доволі незначними силами. У військових частинах і підрозділах, що опанували столицю, справді здібних осіб до військової справи було мало. Це переважно жовніри зрілого віку та військовики, які видужували після поранень або хвороб. Тому їх бойова цінність була доволі незначною. Українські вояки, переважно селяни, які в бойових обставинах великого міста, серед значної частини ворожого населення й незнання місцевих умов, падали духом. Їм бракувало енергійних і досвідчених командирів, тому вони поступалися противникові надто легко або ще гірше – дезертирували. Незважаючи на те, що напередодні перевороту його керівництво видало наказ провінційним командам негайно відіслати всі боєздатні військові формування до Львова, галицька провінція повною мірою не виконала цього наказу. Відтак, гарнізон Львова вбивався із сил у боротьбі з ворогом, а поза Львовом зовсім бездіяльно перебувало багато військових бойових груп. Якщо б кожний із 40 повітів, в яких уже сформувалася міцна українська влада, надіслав до столиці хоча б одну бойову сотню (що було можливим), то стан українських військ у Львові зріс би до 14 тис. осіб, що означало б перевагу приблизно на 7 300 стрільців. Тоді поляки були би змушені віддати місто²².

Незважаючи на те, що 8 листопада 1918 р. УГВК оголосив «Поклик до всіх Повітових Управ», він не мав наказової чи директивної сили («поклик»). Тому процес військового будівництва відбувався якимось навмання, стихійно. Заходи щодо утворення Галицької армії практично не виконувалися, незважаючи на настійливі домагання УГВК.

Необхідно зауважити, що УНРада, здобувши владу, понад тиждень не робила реальних кроків щодо забезпечення постійного керівництва державним життям. Лише з 9 листопада, коли утворила уряд – Тимчасовий державний секретаріат, у складі якого було 14 міністерств (державних секретарств) на чолі з державними секретарями, зокрема Державний секретаріат військових справ (ДСВС), який очолив полковник Д. Вітовський, військове будівництво починає набувати організованості, обґрунтованості та плановості.

Політичному і військовому керівництву ЗУНР ставала все очевиднішою необхідність створення регулярної армії. Запеклі й виснажливі бої після 5 листопада між українською залогою та польським населенням Львова дещо пригасили революційний запал українських військовиків – розпочалося масове дезертирство. Начальна команда розсилала кур'єрів по усіх повітах із вимогами надсилати до Львова військові частини²³. Але міста і повіти зволікали. На цей час у місті перебувало чимало військовиків, які служили в австрійському війську й були у відпустці або на відпочинку. Начальна команда прийняла рішення про зарахування

²² Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Д. Микитка, 1974.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 581 («Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР»). Оп. 1. Спр. 206. Арк. 1.

їх до українських військових загонів для оборони Львова, але вони відмовлялися воювати²⁴.

11 листопада 1918 р. бойовий склад українського гарнізону Львова нараховував близько 60 старшин і майже 2 000–2 200 багнетів²⁵, що було явно недостатньо для оборони молодої держави. Політичне керівництво ЗУНР враховувало сумнівний досвід Центральної Ради, яка так і не спромоглася утворити сильної армії і тому швидко зникла з політичної арени.

Військове будівництво ЗУНР відбувалося за вкрай несприятливих умов. Якщо в щойно утворених державах на теренах колишньої Австро-Угорської імперії – Польщі, Угорщини, Чехословаччини – існували збройні формування й органи військового управління ними, то українці були цього позбавлені. Вони не могли використати досвід утворення збройних сил УНР доби Центральної Ради, бо формування армії Наддніпрянської України відбувалося, переважно, через українізацію залишків армії Російської імперії, які перебували на її території. Тому військово-політичне керівництво ЗУНР змушене було розробити й запровадити власну систему економічних, соціально-політичних, правових, власне військових та інших заходів, які здійснювалися в інтересах зміцнення обороноздатності молодої держави.

13 листопада 1918 р. на підставі постанови УНРади голова Державного секретаріату К. Левицький і ДСВС видали низку розпоряджень щодо створення Галицької армії²⁶. Було проголошено, що всі військові формування та формації колишньої Австро-Угорської монархії, які на той час перебували на території ЗУНР, а також усі військові частини, в минулому сформовані на території країни, підлягають демобілізації. Їхнє рухоме і нерухоме майно й інвентар передавалися українським окружним командам²⁷.

13 листопада 1918 р. була оголошена часткова мобілізація, згідно з якою всі придатні до служби чоловіки з демобілізованої австро-угорської армії 1883–1903 р. н., а також усі, хто служив за контрактом віком до 50 років, підлягали мобілізації. Непридатними вважалися тільки особи, які не мали однієї кінцівки, сліпі на обидва ока, глухонімі та психічнохворі. Від військового обов'язку були звільнені лише учні середніх шкіл. Мобілізація стосувалася тільки українців, а не національних меншин²⁸.

Мобілізацію з розумінням зустріло населення Галичини. Але траплялися випадки ухилення від призову. Контингент мобілізованих не завжди відповідав вимогам. Так, державний повітовий комісар Збаража писав: «Доношу, що елемент, вернувшись з війни, є найбільш здеморалізований, фізично слабкий і винищений, а у зорганізуванню громади мого повіту являється найбільш деструктивним... не знаю, який буде вислід розказів мобілізації»²⁹.

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 360 (Особистий фонд адвоката Володимира-Степана Старосольського). Оп. 1. Спр. 163. Арк. 2–4.

²⁵ Там само.

²⁶ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ (Тернопіль). 1918. 1–14 грудня. Ч. 1. С. 2.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078 (Головне управління Генерального штабу УНР). Оп. 1. Спр. 82. Арк. 26.

Чи не найскладнішою проблемою комплектування збройних сил ЗУНР був добір командних кадрів. 16 листопада 1918 р. ДСВС наказав окружним і повітовим військовим командам взяти на облік усіх старшин-українців та негайно їх мобілізувати³⁰. Робота ДСВС дала результати. На основі наказу про харчове забезпечення чисельність українських військ у Львові 21 листопада 1918 р. становила: 161 старшину і 4 517 стрільців – 4 678 осіб. До бойового складу належали 120 старшин і 3 185 рядових – 3 305 осіб. Хоча браку старшин у війську не вдалося подолати.

Начальна команда від початку не організувала захоплення влади у провінції, тому події на місцях розвивалися хаотично. Нова українська влада у повітах і невеликих містах починала урядувати самостійно, на власний розсуд. «У кожному майже повіті була своя окрема республіка з своїм військом. Ніхто не мав часу ані можливості шукати зв'язку з центром», – згадує свідок подій того часу³¹.

Воєнні дії між українськими і польськими загонами відбувалися зі змінним успіхом. Однак наприкінці листопада 1918 р. поляки оволоділи Львовом та околицями. На північному заході їм вдалося захопити важливий залізничний вузол – Перемишль. Буковину окупували румунські війська. Закарпаття продовжувала контролювати угорська адміністрація. 22 листопада 1918 р. українські частини, які боронили Львів, під натиском сил ворога, що переважали, були змушені залишити місто. Уряд ЗУНР переїхав спочатку до Тернополя, а згодом (січень 1919 р.) – до Станіславова. Владу у Львові захопив Польський тимчасовий урядовий комітет, який оголосив, що Східна Галичина приєднується до Польщі.

Відтак, втрата Львова завдала дошкульного удару по міжнародному престижу ЗУНР і спричинила невизнання її державами Антанти. Після поразки Галицької армії у битві за Львів Рада Державних Секретарів (так перейменовано Державний секретаріат) вирішила об'єднатися з УНР, щоб реалізувати віковичне прагнення українського народу до національно-державної єдності.

REFERENCES

1. Hutsuliak, M. (1993). *Pershyi Lystopad 1918 roku na zakhidnykh zemliakh Ukrainy*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
2. *Istoriia Ukrainy: nove bachennia: u 2-kh t.* (1996). (Vol. 2). Kyiv: Vyd-vo «Ukraina»
3. Krezub, A. (1933). *Narys istorii ukrainsko-polskoi viiny, 1918–1919*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
4. Kuzma, O. (2003). *Lystopadovi dni. 1918 r.* Lviv: NVF «Ukrainski tekhnolohii» [in Ukrainian].
5. Levytskyi, K. (1931). *Velykyi Zryv: Do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
6. Lytvyn, M. (1998). *Ukrainsko-polska viina 1918–1919 rr.* Lviv [in Ukrainian].
7. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv: «OLIR» [in Ukrainian].

³⁰ Вісник Державного Секретаріату Військових Справ. С. 1, 2.

³¹ ЦДАЛ України. Ф. 360 («Особистий фонд адвоката Володимира-Степана Старосольського»). Оп. 1. Спр. 163. Арк. 2.

8. Shankovskiy, L. (1974). *Ukrainska Halytska Armia: voienno-istorychna studiia*. Winnipeg: Vyd-vo D. Mykytiuka [in Ukrainian].
9. Shyshka, O. (1993). *Slidamy lystopadovykh boiv*. Lviv: Vyd-vo un-tu «Lvivska politekhnika» [in Ukrainian].
10. Vasiuta, I. K. (2001). Natsionalno-vyzvolnyi rukh u Zakhidnii Ukraini (1918–1939 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 26 [in Ukrainian].
11. Visnyk Derzhavnoho Sekretariatu Viiskovykh Sprav (Ternopil). (1918, Hruden 1–14), 1, 2 [in Ukrainian].

Nadiia STUKALINA, Svitlana LUKIANCHENKO

MILITARY AND POLITICAL SUCCESSES AND BLUNDERS OF THE STATE AUTHORITY BODIES AND MILITARY COMMAND OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN THE BATTLE OF LVIV IN THE POLISH-UKRAINIAN WAR 1918–1919

The purpose of the research is to analyze the factors that influenced the successes and failures of the Ukrainian uprising on the 1 of November 1918, the protection of the West Ukrainian People's Republic, the influence of the Polish underground and legal military and paramilitary organizations on the population of Galicia. The methodological basis of scientific research is a dialectic and historical method and a systematic approach.

The article analyzes the preconditions of the November uprising and the activity of the Central Military Committee on preparation for armed struggle, the rallying of Ukrainian military forces, difficulties, and obstacles on the way. The main decisions and appeals of the Ukrainian National Council and military administration of the West Ukrainian People's Republic concerning mobilization of the Ukrainian people to struggle for their statehood and independence on the territory of Eastern Galicia are revealed.

The unfavorable conditions of military construction of the West Ukrainian People's Republic are highlighted, in particular, the absence of their own military formations. The activity of the State Secretariat of Military Affairs concerning the recruitment of the Galician Army, its legal basis, successes and blunders of the Galician Army Initial Team, the number and quality of the armed units that participated in the battle of Lviv and its suburbs are analyzed.

Keywords: the West Ukrainian People's Republic, Ukrainian National Council, Central Military Committee, State Secretariat of Military Affairs, Galician Army Initial Team.

УДК [930:355.354](477)"1917–1920"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-196-210

Сергій ГУБСЬКИЙ*науковий співробітник відділу історичних студій**Науково-дослідного інституту українознавства**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0203-651X>**e-mail: kiisof@ukr.net*

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ АВІАЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ АРМІЯХ (1917–1920): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Висвітлено питання становлення, організаційної структури, діяльності авіаційних частин Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), Гетьманату та Директорії Української Народної Республіки (УНР) (1918–1920) у мемуарній літературі й наукових історіографічних дослідженнях 20-х років ХХ – початку ХХІ ст. Виявлено, що в цих працях діаспорних і вітчизняних авторів увагу зацентровано на ролі авіації українських незалежницьких державних формувань у захисті їх суверенітету, територіальної цілісності й економічних інтересів. Зазначено, що новий напрям досліджень історіографії з цієї проблематики становлять роботи, присвячені біографіям українських авіаторів того періоду, а подальші його наукові розробки сприятимуть ґрунтовному вивченню різних аспектів українського державотворення першої половини ХХ ст.

Ключові слова: авіація, Західноукраїнська Народна Республіка, Гетьманат, Українська Народна Республіка, мемуари, історіографія, незалежність, авіарейси, військові дії, авіатори, Польща, більшовики, літаки, армія, українські науковці.

Як вчить історичний досвід, важливим і необхідним атрибутом державності кожної незалежної країни виступають її збройні сили, покликані обороняти суверенітет, територіальну цілісність та забезпечувати надійний захист національних інтересів від воєнних загроз. Тому після проголошення незалежності будь-якої держави, і Україна в цьому не виняток, особливо в сучасній ситуації «гібридної» війни з Росією, після анексії останньою українського Криму та розв'язаної російським керівництвом війни на Донбасі, поряд з іншими складовими державотворення становлення, розвиток та збереження збройних сил стає одним із головних її завдань.

Доленосним етапом боротьби кращих представників українського народу за створення власної держави був період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., яка хоча й закінчилася поразкою, проте залишилася в новітній історії України подією, після якої життя народу вже ніколи не поверталось до попереднього стану.

У зв'язку з цим особливої уваги потребує дослідження військового будівництва в зазначений період, зокрема становлення окремих родів її збройних сил, серед

яких і військова авіація. Мета статті – висвітлити процес становлення, розвитку, функціонування військової авіації армій українських державних утворень періоду кінця 1917–1920 рр. в українській історіографії.

Наукові дослідження, які розглядають процеси становлення та застосування української військової авіації на різних етапах існування української державності 1917–1920 рр. – УНР доби Центральної Ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського, ЗУНР та УНР доби Директорії – дають можливість комплексно дослідити процес формування й розвитку національної армії того часу.

Підходячи безпосередньо до висвітлення історіографічних праць, присвячених українським військово-повітряним силам 1917–1920 рр., зокрема періоду ЗУНР (листопад 1918 р. – середина липня 1919 р. у Галичині та до кінця квітня 1920 р. на Великій Україні), Гетьманату (кінець квітня – середина грудня 1918 р.) та УНР періоду Директорії (середина листопада 1918 р. – кінець листопада 1920 р.), зазначу, що дуже довгий час ця тема не була безпосереднім об'єктом спеціальних досліджень. Певною мірою вона висвітлена в науково-історичних і мемуарних працях, які заторкують військово-політичні аспекти національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. Перші дослідження й мемуари, присвячені військовій авіації, з'являються у 20–30-х роках ХХ ст. на Західній Україні. До них можна віднести колективну працю І. Крип'якевича, Б. Гнатевича й інших авторів¹, З. Стефаніва², спогади П. Франка³, Р. Земика⁴, І. Лемківського⁵, І. Фостаковського⁶ та колишнього військовика авіації армії ЗУНР М. Шарика⁷.

У праці І. Крип'якевича й інших дослідників, у третій частині якої – «Збройні сили сучасної доби» – досліджено організацію Галицької армії, автори частково розглянули й авіацію. Вони насамперед подали процес формування повітряних сил, частково схарактеризували структуру, встановили деякі місця дислокації авіапідрозділів. У мемуарах колишнього інженера у структурі летунства Галицької армії, сотника, авіатора Р. Земика подано інформацію про кількісний склад галичан на певних етапах функціонування, завдання авіації, визначено місця її дислокації. У спогадах сина І. Франка сотника авіації П. Франка, опублікованих у 1937 р., містяться автобіографії особового складу авіації Галицької армії. Сотник І. Фостаковський у мемуарах вказує причини створення авіації галицького війська, згадує про ремонтні майстерні для літаків, аеродроми, де вони базувались, подає характеристику перших розвідувальних та бомбардувальних вильотів.

¹ Історія українського війська: в 2-х кн. Львів: Видавець Іван Тиктор, 1936. Кн. 1 / під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича та ін. 288 с.: іл.; Кн. 2. 572 с.: іл.

² Стефанів З. Українські збройні сили в 1917–1921 рр. Воєнно-історичний нарис. Коломия: Вид-во «Наша слава», 1935. Ч. 1. 19 с.: іл.

³ Франко П. Летунський відділ УГА. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1937. Ч. 10. С. 3–5; Ч. 11. С. 9–12.

⁴ Земик Р. Дещо про літунство УГА. *Український скиталець* (Йозефов). 1922. Ч. 13. С. 9–11; Ч. 14. С. 3–6; Ч. 15. С. 4–5.

⁵ Лемківський І. Летунство УГА. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 11. С. 7–10; Ч. 12. С. 15–17.

⁶ Фостаковський І. Літунство. *Українська Галицька армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. (Матеріали до історії)*. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Д. Микитюк, 1958. С. 217–240.

⁷ Шарик М. Діти війни: Спогади: у 3-х ч. Вінніпег: Видавець І. Тиктор, 1955. Ч. 1. 127 с.; Ч. 2. 1956. 127 с.; Ч. 3. 1956. 128 с.

Серед мемуарів, присвячених військово-повітряним силам Гетьманату 1918 р. та УНР, варто виділити «Спогади» П. Білона⁸. У скороченому варіанті вони опубліковані в журналі «Пам'ятки України: історія і культура» 1998 р. «У свої спогадах я беру на себе сміливість, – писав автор, – подати дещо про авіаційні частини. Відомості мої будуть короткі, скупі, бо згадую лише те, що пам'ятаю»⁹.

Мемуари П. Білона та М. Шарика не лише вміщують маловідому інформацію з історії становлення українських авіаційних формувань і їхньої участі в бойових діях, а й подають маловідомі біографічні дані про деяких українських авіаторів. У деяких випадках вони виступають єдиним джерелом, за допомогою якого можна реконструювати бойовий шлях авіаційних підрозділів, оскільки багато архівних документів подають такі відомості лише фрагментарно. Але ці спогади не містять даних щодо кількісного складу українських авіаційних формувань і парку літаків у різні періоди визвольної боротьби.

У «Спогадах» П. Білона великий інтерес становить насамперед інформація про становлення української авіації, зокрема діяльність Управління військово-повітряного флоту УНР, створеного в листопаді 1917 р. До його функцій входило: забезпечення оборони українського повітряного простору, питання бойового використання авіації, весь комплекс проблем, пов'язаних із комплектацією частин особовим складом і необхідними матеріально-технічними засобами. Керівником авіаційного управління було призначено В. Баранова, у минулому підполковника російської армії. «До штабу авіації, – зазначає П. Білон, – я вступив на службу в січні 1918 р. Полковник Баранів з труднощами розшукав пару літаків та летунів і на Волинському аеродромі біля Києва українські летуни вперше почали робити вправи»¹⁰. Нагайною проблемою у справі будівництва власної авіації стало збереження майна. «Наша армія своїх літаків не мала і мусила вживати російських, яких залишилось досить велике число, – згадує П. Білон. – Правда, більша частина з них були непридатні, старі, розбиті... Розпочалися розшуки авіаційного технічного майна, літаків, бомб та ін., а цього майна було достатньо в 3-му авіапарку та в майстернях при Київському Політехнікумі. В майстернях механіки щодня направляли і випускали по одному, а то й по два літаки. Вони в березні 1918 р. кожного дня ... літали над Києвом»¹¹.

Після державного перевороту 28–29 квітня 1918 р. і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського авіація була підпорядкована новому керівництву. Структура повітряного флоту змін не зазнала. Білон зазначає, що гетьманський повітряний флот очолив полковник Горшков, а інспектором авіації став полковник Наконечний. Інспекторові авіації підпорядковувалися Управління авіації Київського, Харківського й Одеського районів. Кількість літаків, за словами автора, становила від 450 до 500, летунів – близько 200. Проте, за даними сучасної дослідниці української військової авіації цього періоду В. Мараєвої, на які вона посилається згідно з архівними документами, у гетьмана було близько 200 літаків¹².

⁸ Білон П. Спогади: у 2-х ч. Пітсбург: Вид-во «До світла», 1952. Ч. 1. 164 с.; Ч. 2. 1956. 135 с.: іл.

⁹ Там само. С. 28.

¹⁰ Білон П. Спогади. Ч. 1. С. 38.

¹¹ Там само.

¹² Мараєва В. В. Мемуари як джерело вивчення історії військової авіації України доби національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.): зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства / за заг. ред. П. П. Кононенка. Київ, 2006. Т. XII. С. 321.

Під час антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р. більшість особового складу деяких авіаційних частин перейшла на бік Директорії. Частина пілотів у цей час просто дезертирувала, намагаючись уникнути участі у громадянській війні. Значна кількість гетьманських авіаторів вступила до Добровольчої армії генерала Денікіна, у якій на початку 1919 р. у складі 3-го авіадивізіону служили в основному колишні летуни Української держави.

Після відновлення УНР і початку другої війни більшовицької Росії з Україною Армія УНР була змушена з боями залишити значну частину своєї території. У зв'язку з цим П. Білон подає цікаву інформацію про перебування авіаційних підрозділів УНР на території Галичини навесні 1919 р.: «Становище нашої армії погіршало і ми приневолені були... перенестись до м. Бродів у Галичину. До Галичини вилетіло з нами лише два авіаотряди. Там до нас вступили на деякий час галицькі літуни, але коли ми виїздили до Кам'яниці-Подільської, вони залишились»¹³. За твердженнями автора, у Кам'яниці-Подільському у складі авіації УНР залишився лише один авіаційний загін – 1-й Запорізький – під командуванням сотника Жажовського. В. Мараєва, опираючись на архівні дані, говорить про дислокацію в цей час у Кам'яниці-Подільському ще трьох українських авіазагонів¹⁴.

Також П. Білон згадує про спроби уряду закупити для Армії УНР літаки за кордоном: «В наших авіаційних загонах були літаки старі, тому Штаб Повітряної Флоти вислав до Відня місію для заupu літаків. Та місія нічого не зробила. Примушені надіслати другу місію, та виявилось, що деякі члени робили саботаж, а крім того представники Антанти заборонили вивіз австрійсько-німецького майна на Україну»¹⁵. Це підтверджують відомості, що, справді, літаки, закуплені заходами військового міністерства влітку 1919 р. у Німеччині, Австрії та Італії, так і не вдалося переправити в Україну¹⁶.

Особливе місце в мемуарах П. Білона займає інформація про участь українських авіаторів як союзників Польщі у війні проти більшовиків у 1920 р. і перебування військових летунів на території Другої Речі Посполитої після інтернування Армії УНР у кінці листопада цього ж року.

Формуванню, організаційній структурі та діяльності 1-го Запорізького авіаційного загону Армії УНР присвячені нариси В. Пилипця, опубліковані в Канаді¹⁷.

Радянська історіографія міжвоєнного періоду (20–30-ті роки ХХ ст.) військового аспекту українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. подавала здебільша у спотвореному вигляді або замовчувала. Але окремі праці радянських істориків містять певний фактичний матеріал, що стосується української військової авіації 1917–1920 рр. Це, зокрема, публікації А. Можаяєва¹⁸, Ф. Шимановського¹⁹, А. Шнукова²⁰.

¹³ Білон П. Спогади. Ч. 1. С. 39.

¹⁴ Мараєва В. В. Мемуари як джерело вивчення історії військової авіації України... С. 322.

¹⁵ Білон П. Спогади. Ч. 1. С. 46.

¹⁶ Мараєва В. В. Мемуари як джерело вивчення історії військової авіації України... С. 322.

¹⁷ Пилипець В. Із життя 1-го Запорізького окремого авіаційного відділу. *Дороговказ* (Торонто). 1965. Ч. 27.

¹⁸ Можаяєв А. В. Краткий исторический обзор авиации 1917 г. и начала 1918 г. *Вестник воздушного флота* (Москва). 1933. № 2. С. 5–24.

¹⁹ Шимановский Ф. И. Красные воздухоплаватели в Октябрьские дни. *Вестник воздушного флота*. 1933. № 2. С. 34–36.

²⁰ Там само.

Після Другої світової війни дослідження з історії українського війська об'єктивно проводилися за межами УРСР і СРСР. Серед них заслуговують уваги праці українських військових істориків М. Капустянського²¹ та О. Удовиченка²², проте історія військової авіації в них теж висвітлена побіжно. Праця Л. Шанковського²³, надрукована в українському брюссельському часописі «Крилаті» в 1985–1986 рр. і перевидана в Україні у «Військово-історичному альманасі» (2002) дає змістовну інформацію про військово-повітряні сили армій УНР періоду Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та ЗУНР цього періоду.

Автор ґрунтовно висвітлив зародження української авіації, її розвиток, бойову діяльність авіаторів. Тут подано типи повітряних суден, на яких літали українські пілоти, простежено важливі подробиці їх бойового життя під час війни за незалежність України.

З початком нового етапу українського національно-визвольного руху (кінець 80-х років ХХ ст.) і відновлення незалежності України (1991) появляються активні дослідження вітчизняних науковців процесів військового будівництва й історії збройних формувань 1917–1921 рр. Проте вони стосувалися в основному загальновійськової і флотської тематики (організація, бойові дії, роль збройних сил як державотворчого чинника тощо). Але вже на початку 90-х років виходять дослідження, присвячені організації української військової авіації, бойовим діям проти армій противників і біографіям пілотів. Це праці Р. Мараєва²⁴, В. Бендик (Мараєвої)²⁵, Д. Веденєєва²⁶, Я. Тинченка²⁷, В. Савіна²⁸.

Р. Мараєв у статті частково з'ясував національну належність авіаторів Галицької армії, приділив увагу деяким епізодам із бойових дій її летунства. В. Бендик акцентує увагу на процесі формування авіації, описує деякі її бойові епізоди.

Праця В. Савіна присвячена одному з піонерів й організаторів української авіації початку ХХ ст. К. Калініну та загальному розвитку авіаційної галузі на території нашої держави. Ярослав Тинченко досліджує сторінки життя визначного українського авіатора, командувача військово-повітряних сил Армії УНР генерал-хорунжого Віктора Павленка, який по поверненню у СРСР після оголошеної більшовиками амністії працював сторожем у колгоспі й помер від голоду на Кубані в 1933 р. Також цікаві відомості щодо участі української військової авіації в бойових

²¹ Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). 2-ге вид. Мюнхен: Вид-во «Хвильового», 1946. Кн. 1, ч. 1, 2. 110 с., 7 л. схем; Кн. 2, ч. 3. 225 с., 11 л. схем.

²² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег: Видав. хорунжий УСС Д. Микитюк, 1954. 176 с.: іл.

²³ Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. Мюнхен, 1958. 317 с.

²⁴ Мараєв Р. Авиация гетмана П. Скоропадского. *Аэрохобби*. 1993. № 1. С. 14–16; Мараєв Р. Авиация Украинской Народной Республики. *Народна армія*. 1993. 28 вересня; Мараєв Р. Украинский воздушный флот в гражданской войне. *Аэрохобби*. 1992. № 2. С. 11–14.

²⁵ Бендик В. Повітряна війна на українсько-польському фронті. *Військо України*. 1997. № 9/12. С. 50–51; Бендык В. В небе Восточной Галичины. *Авиация и Время*. 1996. № 6. С. 36–38.

²⁶ Веденєєв Д. Крила волі. З історії військово-повітряних сил України (1918–1920). *Військо України*. 1995. № 5. С. 31–33.

²⁷ Тинченко Я. Ю. Герої українського неба: Пілоти Визвольної війни 1917–1920 рр. Київ, 2010. 192 с.

²⁸ Савин В. Планета «Константин». Харьков, 1994. 312 с.; Савин В. С. Авиация в Украине. Очерки истории. Харьков: Основа, 1995. 264 с.

діях періоду 1917–1920 рр. подавали російський дослідник-емігрант Е. Фінне²⁹ та сучасні російські науковці В. Кондратьєв³⁰, В. Куликов³¹, М. Хайрулін³².

Серед сучасних українських науковців, які вже тривалий час ґрунтовно та різноаспектно досліджують історію української військової авіації 1917–1921 рр., насамперед варто виділити праці А. Харука³³, В. Мараєвої³⁴, Я. Тинченка³⁵, А. Козицького³⁶, П. Слюсаренка³⁷, В. Киреї³⁸.

У працях А. Харука³⁹, у розділі про авіацію УГА, досліджено організаційні моменти при створенні повітряних сил армії ЗУНР, фінансування особового складу, ідентифіковано розпізнавальні знаки на літаках, види та типи повітряних суден.

П. Слюсаренко, розглядаючи особливості процесу реформування регулярної української армії в 1920 р., зупиняється на питаннях розвитку нового для того часу «роду зброї» – військово-повітряних сил (ВПС), відродження, організаційної структури та діяльності 1-го Запорізького авіаційного загону Армії УНР.

У книзі Я. Тинченка⁴⁰, присвяченій історії української військової авіації 1917–1920 рр., представлені нові матеріали про українських летунів цього періоду, зокрема про їхні долі після 1920 р. Тут уміщено велику кількість світлин, частину з яких опубліковано вперше. Використовуючи нові архівні документи, автор аналізує розвиток української авіації періоду Гетьманату та Директорії, встановлення

²⁹ Фінне К. Русские воздушные богатыри И. И. Сикорского. Белград, 1930. 200 с.

³⁰ Кондратьев В. Бомбардировщики Первой мировой войны. Москва, 1998. 48 с.; Фронтовые самолеты Первой мировой войны: в 2-х ч. Москва, 1997. Ч. 1. 72 с.; Ч. 2. 48 с.; Кондратьев В., Хайруллин М. Авиация гражданской войны. Москва, 2000. 167 с.; Кондратьев В., Хайруллин М. Одесские «французы» в русской авиации. *Авиамастер*. 2000. № 5. С. 8–18.

³¹ Куликов В. Российская армейская авиация в Первой мировой войне. *Авиация и Время*. 1997. № 4. С. 40–44; 1998. № 1. С. 30–34; № 4. С. 34–38.

³² Хайруллин М. Воздушные корабли типа «Илья Муромец». Москва, 1998. 56 с.

³³ Харук А. І. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 280–283; Харук А. І. Крила України. Військово-повітряні сили України, 1917–1920 рр. Київ, 2009. 94 с.; Харук А. І. Нарис історії авіаційної промисловості України (1910–1980-ті рр.): монографія. Львів, 2010. 301 с.: табл.

³⁴ Мараєва В. В. Повітряні сполучення між Україною та Західною Європою у 1918–1919 рр.: зб. наук. праць. Київ, 2005. Т. VI. С. 340–345. Мараєва В. В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну незалежність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2007. 20 с.

³⁵ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Київ, 1995. С. 191–193.

³⁶ Козицький А. Авіація в боях за Львів у серпні 1920 р. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 1(16). С. 52–66; Козицький А. Авіація УГА. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. С. 320–327.

³⁷ Слюсаренко П. М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2006. 179 с.

³⁸ Кирея В. В. Авіація Української Галицької Армії (1918–1920): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Львівський національний університет ім. Івана Франка. Львів, 2017. 20 с.

³⁹ Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2000. 17 с.

⁴⁰ Тинченко Я. Ю. Герої українського неба: Пілоти Визвольної війни 1917–1920 рр. Київ: Вид-во «Темпора», 2010. 192, [4] с.

повітряного мосту між УНР та Європою, долю авіації Директорії влітку–восени 1919 р. У розділі, де висвітлена історія авіації Галицької армії, схарактеризовано процес її створення, проаналізовано формування польської військової авіації як основного противника. Також подано зображення якісних реконструкцій літаків, які перебували на службі армій УНР та ЗУНР упродовж зазначеного періоду.

У статті А. Козицького «Авіація в боях за Львів у серпні 1920 р.» йдеться про важливі події польсько-радянської війни 1920 р., зокрема серпневі бої за Львів, та роль у цих подіях польської, української та деякою мірою більшовицької авіації⁴¹. Автор також простежує відродження в Польщі української військової авіації. Авіаційний підрозділ одержав назву 1-ша Запорозька авіаційна ескадрилья (або загін). Його створення розпочалося 29 червня 1920 р., а штат налічував 60 осіб. Згідно з союзницькими домовленостями, поляки надали українцям вісім літаків: два англійські винищувачі «Сопфіч 5Ф1 Дельфін», чотири німецькі штурмовики «Альбатрос» j-1, розвідник LVG C.V та ще один, тип якого встановити не вдалося⁴². Українські літаки мали національні розпізнавальні знаки у вигляді квадрата, поділеного тонкою білою лінією по діагоналі на поля синього і жовтого кольорів. Їх затверджено наказом військового відомства від 25 жовтня 1920 р.⁴³

Посилаючись на твердження відомого знавця історії польської авіації А. Моргали, А. Козицький зазначає, що в кінці вересня – на початку жовтня українську ескадрилью перебазовано до Копичинців (тепер – Тернопільської обл.), а потім до Волочиська (тепер – Хмельницької обл.). Але А. Козицький, на відміну від В. Мараєвої, нічого не пише про участь українських авіаторів у бойових діях проти більшовиків. Він лише зазначає, що після переходу Армії УНР за Збруч, у Галичину, 21 листопада 1920 р. авіапідрозділ перелетів до Львова на аеродром Левандівка, а 13 грудня його разом із літаками вислали до Варшави, згодом – до Бидгощі, де на початку 1921 р. розформували. Українська сторона повернула полякам сім літаків й інше авіаційне майно⁴⁴.

По-різному склалася доля українських пілотів на чужині. Так, навесні 1921 р. трьох із них колишньої Запорозької ескадрильї (загону) – О. Заховського, С. Островидова й П. Золотова – прийняли на посади інструкторів у польську Нижчу школу пілотів у Бидгощі⁴⁵. Потім до військової школи авіамеханіків, яка також там працювала, запросили на роботу 20 українських авіамеханіків. Ще 22 українські авіаспеціалісти влаштувались у Бидгощі на роботу до польських приватних підприємств. Пілот М. Богатирьов продовжив службу в Познанській авіаційній школі, а П. Вежбицький – у військовій авіації⁴⁶. Проте влітку 1922 р. на вимогу польських політиків із партії національних демократів українці були звільнені зі служби в польській авіаційній галузі⁴⁷.

⁴¹ Козицький А. Авіація в боях за Львів у серпні 1920 р. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 1(16). С. 52–66.

⁴² Там само. С. 63.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. С. 64.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само. С. 64–66.

⁴⁷ Там само.

Особливу увагу для історіографів становлять наукові дослідження А. Харука⁴⁸, В. Мараєвої⁴⁹ та В. Киреї⁵⁰, що вивчають історію українських військово-повітряних сил 1917–1920 рр.

А. Харук наголошує, що часи Української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) стали єдиним періодом мирної розбудови в історії української авіації 1917–1920 рр. Здійснювалося планомірне формування бойових та допоміжних авіаційних і повітроплавних підрозділів, вживалися заходи щодо комплектування їх технікою й особовим складом, розгорталося бойове навчання. Було утворено 8 корпусних авіаційних дивізіонів, понад 30 авіаційних та кілька повітроплавних загонів. Улітку 1918 р. у цих підрозділах нараховувалося майже 200 літаків різних типів, зокрема й важких бомбардувальників⁵¹. Авіаційні та повітроплавні парки були реорганізовані з метою налагодження надійної системи тилового забезпечення. Для послаблення гостроти кадрової проблеми до авіації Гетьманату залучали колишніх російських офіцерів-авіаторів. Для реанімації авіаційної промисловості України уряд створив спеціальний орган – Комісію з будівництва авіазаводів. На Центральному аеродромі в серпні 1918 р. відновлено дослідну роботу. Купували, щоправда в невеликій кількості, сучасніші літаки в союзних Німеччині й Австро-Угорщині⁵².

Військове керівництво Української держави в цей час розробляє нову, більш прогресивну, структуру військово-повітряних сил у системі національних збройних формувань. В її основу поряд із територіальним був покладений і цільовий принцип організації. Передбачалося замість корпусних авіаційних дивізіонів мішаного складу сформувати однорідні цільового призначення: винищувальні, розвідувальні, гарматні. Ця структура мала би зробити українські військово-повітряні сили пристосованішими до тогочасних умов, динамічними і гнучкішими у використанні, що спростило б систему управління й матеріально-технічного забезпечення військової авіації. Також планувалося створити високоефективну систему підготовки кадрів. Проте після падіння Гетьманату і пізніших бойових дій ці нововведення не були повністю запроваджені.

Дослідник наголошує, що в період правління гетьмана П. Скоропадського «здійснювалась планомірна розбудова національних військово-повітряних сил України. Проте через несприятливу внутрішню і зовнішню обстановку завдання створення боездатних ВПС так і не було реалізоване в повному обсязі»⁵³.

У дослідженнях, присвячених організаційній структурі та бойовій діяльності військово-повітряних формувань Дієвої армії Директорії УНР (кінець 1918–1920 рр.), А. Харук зазначає, що військове керівництво Директорії, незважаючи на вкрай складну внутрішню і зовнішню ситуацію, змогло створити низку боездатних авіаційних підрозділів, об'єднаних у самостійний рід військ – ВПС. Був створений необхідний апарат їх управління та сформована нормативна база для діяльності.

⁴⁸ Харук А. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... 17 с.

⁴⁹ Мараєва В. В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну державність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2008. 227 с.

⁵⁰ Кирея В. В. Авіація Української Галицької Армії (1918–1920): автореф. дис. ... 20 с.

⁵¹ Харук А. І. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр.: автореф. дис. ... С. 11.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

Поряд із бойовими операціями (ведення розвідки, нанесення бомбоштурмових ударів із метою підтримки наземних військ) для ВПС Директорії не менш важливим напрямом діяльності були кур'єрські польоти для зв'язку із закордоном. Науковець констатує, що після антигетьманського повстання українські ВПС утратили більшість кваліфікованих кадрів і майже все технічне обладнання. На початку 1919 р. авіація Директорії складалася з двох невеликих авіазагонів та нараховувала сім літаків. Лише наприкінці весни – на початку літа 1919 р. фактично заново була створена система управління ВПС Директорії та сформовані бойові підрозділи – чотири авіаційні загони та повітроплавний дивізіон. Напередодні наступу об'єднаних українських армій на Київ–Одесу в серпні 1919 р. у розпорядженні Директорії було 26 літаків⁵⁴. Надалі сили авіації УНР періодично то зменшувались, то збільшувались, але вже не нараховували більшої кількості придатних до бойових дій одиниць.

Автор зазначає, що після інтернування Армії УНР у польські табори в кінці листопада 1920 р. керівництво ВПС докладало максимум зусиль для збереження авіаційних підрозділів, сподіваючись незабаром продовжити боротьбу за незалежність України⁵⁵.

У працях В. Мараєва значну увагу приділяє мемуарам авіаторів – військово-вослужбовців українських військово-повітряних сил 1917–1920 рр. – як джерелу вивчення військової авіації цього періоду, досліджує військово-технічні якості парку літаків, шляхи й особливості матеріально-технічного забезпечення авіаційних частин. А також аналізує участь останніх у бойових діях та висвітлює застосування авіації для міжнародних сполучень і виконання кур'єрських завдань у межах України.

Дослідниця зазначає, що у процесі створення українських авіаційних частин негативну роль відіграла значна зовнішньоекономічна ізоляція УНР. Після підписання Брестських угод відносини з країнами Антанти вкрай ускладнились, одержати від них військову допомогу стало справою нереальною. У такій ситуації для забезпечення авіаційних частин необхідною технікою важливого значення набував спадок, отриманий від авіаційних частин Російської імперії.

Після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. матеріальна частина повітряного флоту також комплектувалася літаками, що залишилися від російської авіації, але, можливо, якісь машини були отримані і від німецьких союзників. Улітку 1918 р. ВПС гетьмана П. Скоропадського мали на озброєнні 189 легких літаків, разом з авіацією Чорноморського флоту (до 30 справних літальних човнів М-5 і М-9 конструкції Д. Григоровича), що перебували на базі в Севастополі⁵⁶. Найпоширенішими серед них були: винищувачі «Ньюпор-ХІІІ», «Ньюпор-ХVІІ», «Ньюпор-ХХІ»; розвідники «Анатра-Д», «Вуазен», «Моран-Парасоль», «Сопвіч 1», «Фарман ХХХ». Окрім того, на озброєнні перебували чотири важкі бомбардувальники «Ілля Муромець» у поганому технічному стані після буревію кінця 1917 р.⁵⁷

⁵⁴ Харук А. І. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2000. Вип. 7. С. 282.

⁵⁵ Там само. С. 283.

⁵⁶ Мараєва В. В. *Авіація Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. Скоропадського*. Київ, 2005. С. 12–13.

⁵⁷ Там само. С. 13.

В. Мараєва звертає увагу на те, що гетьманський уряд мав можливість суттєво поповнити парк літаків новими машинами, створеними на заводах фірми Артура Анагра в Одесі. Але замість цього 93 щойно зібрані розвідники «Анагра ДС» опинилися на балансі австрійського військового відомства, яке використовувало їх як навчальні або зв'язкові. До вересня 1918 р. до Австрії вивезли 114 готових машин, а до кінця жовтня – ще 66⁵⁸. У листопаді 1918 р., коли австро-угорські війська залишали територію України, в Одесі на заводі «Анагра» налічувалося 134 (за іншими даними 123) одиниці. Їх захопили війська Антанти і пізніше передали російській Добровольчій армії генерала Денікіна⁵⁹.

Дослідниця наголошує, що в деяких працях (спогади П. Білона, книга сучасних російських дослідників В. Кондратьєва та М. Хайруліна) стверджувалось, що наприкінці літа 1918 р. українське військове керівництво надсилало на Дон зброю, зокрема літаки, а це не давало можливості ефективно створювати власні повнокровні ВПС. Проте, працюючи в архівах, вона виявила документи, які спростовують відправки залізницею літаків на Дон⁶⁰.

У війську гетьмана П. Скоропадського реформи відбувались не тільки в авіації, а й усіх військових структурах: упроваджували нові знання, символіку, традиції, вивчали та застосовували, хоч і не без труднощів, українську мову. У вересні 1918 р. отримано вказівки щодо нових розпізнавальних знаків. На крилах нових аеропланів, які не мали ознак державної належності, вимагали «накладувати знак зображення тризубця Української Держави чорним цветом, а на старих апаратах ... временно должны оставаться старые круги: (красный, синий, белый)»⁶¹. Чорний був стандартним кольором для розпізнавальних знаків держав Четверного союзу – союзників Української держави. На німецьких, австро-угорських та болгарських літаках зображували чорні хрести, а на турецьких – чорні квадрати. Тому для українських тризубів також був обраний цей колір.

Влітку 1918 р., констатує В. Мараєва, у 8 авіаційних дивізіонах гетьманської армії нараховувалося понад 150 осіб льотного складу, серед яких 80 % становили пілоти, інші – спостерігачі⁶². Під час протигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р. особовий склад деяких авіаційних частин перейшов на бік Директорії, склавши основу військової авіації Армії УНР. Тоді ж багато пілотів, що служили в гетьманському повітряному флоті, виїхали в розташування Добровольчої армії, куди і вступили на службу. Немало в цей час просто дезертирували, намагаючись уникнути участі у громадянській війні⁶³. Пілоти, які перейшли на бік Директорії, вже в кінці листопада – на початку грудня 1918 р. брали участь у повітряній розвідці та нанесенні бомбових ударів по позиціях гетьманських військ⁶⁴.

Після перемоги повстання й оволодіння Києвом військами Директорії відновилася робота Управління військово-повітряного флоту УНР, яке очолив

⁵⁸ Мараєва В. В. Авіація Української Народної Республіки... С. 12–13.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. С. 18.

⁶² Мараєва В. В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну незалежність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... С. 10.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. С. 14.

полковник Павленко, начальником авіації знову став сотник Наконечний⁶⁵. Після наступу більшовиків на Київ авіаційні частини УНР у лютому 1919 р. були передислоковані до Вінниці, у березні – до Проскурова, а 10 квітня – до Красного, на територію, контрольовану Галицькою армією. З початком масштабного наступу польських військ проти Галицької армії авіація УНР була знову передислокована на схід, на територію УНР, відбиту українською армією у більшовиків. 4 авіазагони Армії УНР у складі 16-ти літаків у липні–серпні 1919 р. взяли участь у бойових діях під час наступу об'єднаних українських армій на Київ⁶⁶. Після Листопадової катастрофи 1919 р. і від'їзду Головного отамана С. Петлюри на переговори з керівником Польської держави Ю. Пілсудським Армія УНР перейшла на партизанські форми боротьби. У цих умовах авіація УНР фактично перестала існувати. Проте Управління військово-повітряного флоту УНР продовжувало діяти, перебазувавшись до Ченстохови.

Після Варшавського договору, підписаного у квітні 1920 р. між УНР і Польщею, авіаційне управління вжило низку заходів щодо відновлення української авіації. У Варшаві почалося формування 1-го Запорізького авіаційного загону, який у вересні організаційно й матеріально був готовий до відправки на фронт. У дослідженні В. Марасевої зазначено, що за період від 14 жовтня до 20 листопада українські пілоти здійснили 18 бойових вильотів⁶⁷. Але, зауважує дослідниця, на фронті діяла 1-ша українська ескадрилья під командуванням сотника Березицького, а Запорізький авіазагін (або ескадрилья, як подають Я. Тинченко й А. Козицький) лише готувався до участі в бойових діях⁶⁸. Виконувались і кур'єрські рейси. 21 листопада 1920 р. авіачастини разом з Армією УНР під натиском сил Червоної армії перейшли на територію тогочасної Польщі, де були розміщені у військових таборах.

Отже, розглянувши доробок української історіографії, присвячений створенню та діяльності військової авіації українських державних утворень 1917–1920 рр., можна дійти деяких загальних висновків, до яких дійшли і зазначені дослідники: доведено, що на процес становлення української авіації вплинули як позитивні, так і негативні чинники. До позитивних треба віднести наявність на території України авіаційних частин, запасів майна, що раніше належали арміям Російської та Австро-Угорської імперій, використання їх кадрового потенціалу, позитивне ставлення до розбудови власної авіації українських політичних діячів і військового командування. Органи, які керували або координували цю справу, створювалися досить швидко.

До негативних моментів належить складна воєнно-політична ситуація та зовнішня ізоляція українських держав (зокрема й ЗУНР). Власну авіаційну промисловість використати виявилось майже неможливо, а частина авіаторів із числа офіцерів колишньої царської армії мала антиукраїнські погляди. Але чимало колишніх військових пілотів Росії і Австро-Угорщини, серед них і неукраїнців, чесно й самовіддано служили українському народові, який виборював власну незалежність. Деякі з них загинули смертю хоробрих.

⁶⁵ Марасва В. В. Авіація Української Народної Республіки... С. 20.

⁶⁶ Марасва В. В. Українська військова авіація в умовах боротьби за національну незалежність (грудень 1917 – листопад 1920 рр.): автореф. дис. ... С. 14.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Марасва В. В. Авіація Української Народної Республіки... С. 30.

Українські уряди й військові відомства для вирішення кадрової проблеми проводили значну роботу з організації власних авіаційних шкіл, але реалізувати ці наміри повністю не вдалося.

Дослідження парку літаків української військової авіації показало, що сучасних машин на той час було явно недостатньо. Це змушувало використовувати застарілу техніку та застосовувати її не за цільовим призначенням. Та все ж таки українська військова авіація за загальною кількістю одиниць і тих, що були в бойовому застосуванні, відповідала середнім показникам сил противника.

Важливою функцією військової авіації тоді була розвідка. Винищувачі виконували завдання із прикриття своїх сухопутних сил та здійснювали супровід ударних літаків. Дії по наземним цілях часто були другорядними. Хоча проводилися і спеціальні бомбардувальні операції.

Крім бойового застосування, літаки використовували і для міжнародного сполучення, а також для виконання кур'єрських завдань у межах України. Через неспроможність виконати складні завдання внаслідок низьких технічних можливостей українські уряди були змушені орендувати німецькі літаки разом з екіпажами. Серед особового складу, зокрема командного, авіаційних підрозділів було багато яскравих особистостей, які зробили вагомий внесок у створення та розвиток військово-повітряного флоту України.

Важливий історичний урок, який не втратив актуальності й сьогодні, – те, що сучасна незалежна Україна повинна дбати про власні високоефективні збройні сили, невід'ємною частиною яких є добре оснащені й підготовлені військово-повітряні сили.

REFERENCES

1. Bendyk, V. (1997). Povitriana viina na ukraïnsko-polskomu fronti. *Viisko Ukrainy*, 9/12, 50–51 [in Ukrainian].
2. Bendyk, V. (1996). V nebe Vostochnoi Halychyny. *Avyatsyia i Vremia*, 6, 36–38 [in Russian].
3. Bilon, P. (1952). Spohady: u 2-kh ch. (Pittsburgh: Do svitla, 1. 164 s.; Ch. 2. 1956. 135 s.: il. [in Ukrainian].
4. Vedienieiev D. Kryla voli. Z istorii viiskovo-povitrianykh syl Ukrainy (1918–1920). *Viisko Ukrainy*. 1995. № 5. S. 31–33 [in Ukrainian].
5. Zemyk R. Deshcho pro litunstvo UHA. *Ukrainskyi skytalets*. 1922. Ch. 13. S. 9–11; Ch. 14. S. 3–6; Ch. 15. S. 4–5 [in Ukrainian].
6. Istoriiia ukrainskoho viiska: v 2-kh kn. Lviv: Vydavets Ivan Tyktor, 1936. Kn. 1 / pid red. I. Krypiakevycha, B. Hnatevycha ta in. 288 s.: il.; Kn. 2. 572 s.: il. [in Ukrainian].
7. Kapustianskyi M. Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi (Korotkyi voïenno-istorychnyi ohliad). 2-he vyd. Miunkhen: Vyd-vo «Khvylovoho», 1946. Kn. 1, ch. 1, 2. 110 s., 7 l. skhem; Kn. 2, ch. 3. 225 s., 11 l. Skhem [in Ukrainian].
8. Kyreia V. V. Aviatсия Ukrainskoi Halyskoi Armii (1918–1920): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalna akademiia sukhoputnykh viisk im. hetmana Petra Sahaidachnoho, Lvivskyi natsionalnyi universytet im. Ivana Franka. Lviv, 2017. 20 s. [in Ukrainian].

9. Kozytskyi A. Aviatsiia v boiakh za Lviv u serpni 1920 r. Viiskovo-istorychnyi almanakh. 2008. Ch. 1(16). S. 52–66 [in Ukrainian].
10. Kozytskyi A. Aviatsiia UHA. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Lviv, 2000. Vyp. 6: Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika: istoriia i tradytsii. S. 320–327 [in Ukrainian].
11. Kondratev V. Bombardirovshchyky Pervoi myrovoi voiny. Moskva, 1998. 48 s. [in Russian].
12. Kondratev V., Khairullyn M. Avyatsiia hrazhdanskoï voiny. Moskva, 2000. 167 s. [in Russian].
13. Kondratev V., Khairullyn M. Odesskye «frantsuzy» v russkoï avyatsii. Avyamaster. 2000. № 5. S. 8–18 [in Russian].
14. Kulykov V. Rossiyskaia armeiskaia avyatsiia v Pervoi myrovoi voine. Avyatsiia y Vremia. 1997. № 4. S. 40–44; 1998. № 1. S. 30–34; № 4. S. 34–38 [in Russian].
15. Lemkivskiy I. Letunstvo UHA. Litopys Chervonoï Kalyny. 1938. Ch. 11. S. 7–10; Ch. 12. S. 15–17 [in Ukrainian].
16. Maraev R. Avyatsiia hetmana P. Skoropadskoho. Aërokhobby. 1993. № 1. S. 14–16 [in Russian].
17. Maraev R. Avyatsiia Ukraynskoï Narodnoï Respublyky. Narodna armiiia. 1993. 28 veresnia [in Russian].
18. Maraev R. Ukraynskyi vozdushnyi flot v hrazhdanskoï voine. Aërokhobby. 1992. № 2. S. 11–14 [in Russian].
19. Maraieva V. V. Aviatsiia Ukraynskoï Narodnoï Respubliky ta Ukraynskoï Derzhavy hetmana P. Skoropadskoho. Kyiv, 2005. S. 12–13 [in Ukrainian].
20. Maraieva V. V. Memuary yak dzherelo vyvchennia istorii viiskovoï aviatsii Ukrainy doby natsionalno-vyzvolnykh zmahaniï (1917–1920 rr.): zb. nauk. prats Naukovodoslidnoho instytutu ukrainoznavstva / za zah. red. P. P. Kononenka. Kyiv, 2006. T. XII. S. 321 [in Ukrainian].
21. Maraieva V. V. Povitriani spoluchennia mizh Ukrainoiu ta Zakhidnoiu Yevropoiu u 1918–1919 rr.: zb. nauk. prats. Kyiv, 2005. T. VI. S. 340–345 [in Ukrainian].
22. Maraieva V. V. Ukraynska viiskova aviatsiia v umovakh borotby za natsionalnu nezalezhnist (hruden 1917 – lystopad 1920 rr.): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalna akademiia oborony Ukrainy. Kyiv, 2007. 20 s. [in Ukrainian].
23. Maraieva V. V. Ukraynska viiskova aviatsiia v umovakh borotby za natsionalnu derzhavnist (hruden 1917 – lystopad 1920 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalna akademiia oborony Ukrainy. Kyiv, 2008. 227 s. [in Ukrainian].
24. Mozhaiev A. V. Kratkyi ystorycheskyi obzor avyatsii 1917 h. y nachala 1918 h. Vestnyk vozdushnoho flota. 1933. № 2. S. 5–24 [in Russian].
25. Pylypets V. Iz zhyttia 1-ho Zaporizkoho okremoho aviatsiinoho viddilu. Dorohovkaz. Toronto, 1965. Ch. 27 [in Ukrainian].
26. Savyn V. Planeta «Konstantyn». Kharkov, 1994. 312 s.
27. Savyn V. Avyatsiia v Ukraini. Ocherky ystoriï. Kharkov: Osnova, 1995. 264 s. [in Russian].
28. Sliusarenko P. M. Armiiia Ukraynskoï Narodnoï Respubliky v umovakh borotby za ukraynsku derzhavnist (veresen 1919 – lystopad 1920 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalna akademiia oborony Ukrainy. Kyiv, 2006. 179 [in Ukrainian].

29. Stefaniv Z. *Ukrainski zbroini syly v 1917–1921 rr. Voinno-istorychnyi narys. Kolomyia: Vyd-vo «Nasha slava», 1935. Ch. 1. 19 s.: il. [in Ukrainian].*
30. Tynchenko Ya. *Ukrainske ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia. Kyiv, 1995. S. 191–193 [in Ukrainian].*
31. Tynchenko Ya. Yu. *Heroi ukrainskoho neba: Piloty Vyzvolnoi viiny 1917–1920 rr. Kyiv, 2010. 192 [in Ukrainian].*
32. Udovychenko O. *Ukraina u viini za derzhavnist. Vinnipeh: Vydav. khorunzhyi USS D. Mykytiuk, 1954. 176 [in Ukrainian].*
33. Fynne K. *Russkye vozdushnye bohатыry Y. Y. Sykorskoho. Belhrad, 1930. 200 [in Russian].*
34. Fostakovskiy I. *Litunstvo. Ukrainska Halytska armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh. (Materialy do istorii). Vinnipeh: Vydav khorunzhyi USS D. Mykytiuk, 1958. S. 217–240 [in Ukrainian].*
35. Franko P. *Letunskiy viddil UHA. Litopys Chervonoї Kalyny. 1937. Ch. 10. S. 3–5; Ch. 11. S. 9–12 [in Ukrainian].*
36. *Frontovye samolety Pervoi myrovoi voiny: v 2-kh ch. Moskva, 1997. Ch. 1. 72 s.; Ch. 2. 48 [in Russian].*
37. Khairullyn M. *Vozdushnye korably typu «Ylia Muromets». Moskva, 1998. 56 s. [in Ukrainian].*
38. Kharuk A. *Viiskovo-povitriani syly Ukrainy v 1917–1920 rr.: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 20.02.22 / Natsionalnyi universytet «Lvivska politehnika». Lviv, 2000. 17 s. [in Ukrainian].*
39. Kharuk A. I. *Viiskovo-povitriani syly Ukrainy v 1917–1920 rr. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Lviv, 2000. Vyp. 7. S. 280–283 [in Ukrainian].*
40. Kharuk A. I. *Kryla Ukrainy. Viiskovo-povitriani syly Ukrainy, 1917–1920 rr. Kyiv, 2009. 94 [in Ukrainian].*
41. Kharuk A. I. *Narys istorii aviatsiinoї promyslovosti Ukrainy (1910–1980-ti rr.): monohrafiia. Lviv, 2010. 301 [in Ukrainian].*
42. Shankovskiy L. *Ukrainska Armii v borotbi za derzhavnist. Miunkhen, 1958. 317 [in Ukrainian].*
43. Sharyk M. *Dity viiny: Spohady: u 3-kh ch. Vinnipeh: Vydavets I. Tyktor, 1955. Ch. 1. 127 s.; Ch. 2. 1956. 127 s.; Ch. 3. 1956. 128 [in Ukrainian].*
44. Shymanovskiy F. Y. *Krasnye vozdukhoplavately v Oktiabrskye dny. Vestnyk vozdushnoho flota. 1933. № 2. S. 34–36 [in Russian].*

Sergiy GUBSKYI

FORMATION AND ACTIVITY OF MILITARY AVIATION IN THE UKRAINIAN ARMY (1918–1920): A HISTORIOGRAPHICAL ESSAY

The article deals with the issues of formation, organizational structure, activities of aviation units of the West Ukrainian National, Hetmanate and the Directory of the Ukrainian People's Republic (1918–1920) in memoir literature and scientific historiographic studies of the 20s of the 20th and the beginning of the 21st century. In these writings of Ukrainian diaspora and domestic authors, the emphasis is on the role of aviation of Ukrainian independent state formations in protecting their sovereignty, territorial integrity and economic

interests. A new direction in the study of historiography on this subject is the work devoted to the biographies of Ukrainian aviators of that period. Further scientific developments in this direction will serve as a thorough study of various aspects of the Ukrainian statehood of the first half of the twentieth century.

Key words: aviation, Western Ukrainian People's Republic, Hetmanate, Ukrainian People's Republic, memoirs, historiography, independence, flights, military operations, aviators, Poland, bolsheviks, planes, army, Ukrainian scientists.

УДК [94:338.43.02](477.8)"1918/1919"
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-211-221

Віталій ВИЗДРИК

*доктор історичних наук,
професор кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/000-0001-5427-5825>
e-mail: v.vyzdryk05@gmail.com*

Олександра МЕЛЬНИК

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ
ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3497-4148>
e-mail: lmmlviv@gmail.com*

АГРАРНА ПОЛІТИКА УРЯДУ ЗУНР (ЗОУНР)

Розглянуто передумови й особливості проведення аграрної реформи на західно-українських землях. Охарактеризовано земельне питання, що в умовах війни з Польщею вимагало швидких дій влади в законодавчій площині. Досліджено нормативно-правову базу, яка регламентувала повноваження органів влади й управління в аграрній сфері. Розкрито зміст відповідної реформи та показано її етнополітичне спрямування. Висвітлено роль системи землеустрою в економічному поступі села. Розглянуто політику провідних українських партій щодо аграрного питання.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, земельна реформа, Українська Національна Рада, Державний секретаріат, аграрне законодавство.

Після Першої світової війни в результаті розпаду Австро-Угорської імперії утворилася Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР), що є яскравим прикладом прагнень українського народу до творення правової демократичної країни. Чи не вперше за багато століть українці одержали шанс реалізувати свої віковічні прагнення й об'єднатися в одну державу. У результаті тривалого процесу 22 січня 1919 р. Україна стала незалежною соборною державою. Однак це об'єднання від початку було більше декларативним. Після Акту Злуки формально продовжували існувати дві держави – УНР (Українська Народна Республіка) на чолі з Директорією та ЗУНР (після 22 січня ЗОУНР) під проводом Української Національної

Ради (УНРади). Уже від початку буття обидва державні утворення зіштовхнулися з великими проблемами – зовнішніми ворогами та внутрішніми протиріччями.

Одним з основних завдань держави, що потребувало нагального вирішення, було земельне питання, адже селяни, які становили понад 80 % населення Галичини, перебували у скрутному соціально-економічному становищі. Сільське господарство переживало кризу та потребувало не лише відновлення, а й докорінного реформування землеустрою, оскільки близько половини угідь належали незначній групі осіб, в основному польським дідичам; зберігалось майоратне землеволодіння, притому більшість населення відчули «земельний голод». Законодавче вирішення земельного питання допомогло б сільськогосподарським виробникам у відбудові зруйнованих війною господарств, що мало б надзвичайно важливе значення для майбутнього держави.

Мета дослідження – висвітлити передумови проведення земельної реформи, її значення для галицького селянства та процес прийняття законодавчої бази. Методологічну основу становлять принципи наукового пізнання: історизм й об'єктивність.

Ця тема частково відображена в дослідженнях М. Литвина й К. Науменка¹, С. Макарчук², Б. Тищика³, П. Гай-Нижника⁴, О. Павлишина⁵, Р. Тимченко⁶ й ін.

УНРада 5–6 листопада проголосила низку декларацій про перспективи розвитку зовнішньої та внутрішньої політики ЗУНР. Одне з важливих питань, що потребувало вирішення, – земельне, яке в умовах війни з Польщею вимагало швидких дій влади в законодавчій площині. Зазначалося, що відразу після досягнення військово-політичної стабільності новоутворений український парламент мав провести аграрну реформу, згідно з якою великі землеволодіння мали б перейти у власність мало- і безземельних селян. У статті часопису «Діло» від 6 листопада 1918 р. написано: «Український парламент... переведе справедливую аграрну реформу, силою котрої земля великих земельних дібр перейде на власність малоземельних і безземельних»⁷.

Заступник державного секретаря закордонних справ УНРади М. Лозинський своє ставлення до проведення земельної реформи в Галичині висвітлив у газеті «Діло», вважаючи, це питання «найголовнішою журою нашої державної власти». На його думку, необхідно утворити «земельний фонд Народної Республіки» із великого землеволодіння для забезпечення галицького селянства⁸. Проведення

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Вид-во «ОЛІР», 1995. 368 с.

² Макарчук С. Етносоціальне розвитие і національніє отношенія на западноукраїнських землях в период імперіалізма. Львов: Вища школа. 1983. 256 с.

³ Тищик Б. Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. Львів: Тріада плюс. 2004. 392 с.

⁴ Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). Київ: «ЩеК». 2010. 304 с.

⁵ Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість і державність*. Львів, 2000. Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. С. 170–183.

⁶ Тимченко Р. Соціально-економічна політика. ЗУНР (ЗОУНР). URL: http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2012_8/8.pdf

⁷ Український Народ! *Діло*. 1918. 6 листопада.

⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-ти т. / О. Карпенко, К. Мицан. Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2003. Т. 1. С. 443.

аграрної реформи лягало на Державний секретаріат земельних справ. До його обов'язків входила підготовка та контроль за реформуванням землеволодіння. Йому підпорядковувалися рілничі референти при державних повітових комісаріатах, які поступово перетворилися в земельний відділ. Референти мали співпрацювати з лісовими інспекторами й управами державних маєтків⁹.

Уже на початку січня 1919 р. на сесії УНРади у Станіславові була створена земельна комісія для розробки аграрного законопроекту, до складу якої ввійшла низка політичних діячів: С. Данилович, С. Вітик, А. Шмігельський, П. Шекерик-Доників, Т. Старух, Л. Петрушевич, С. Онишкевич, І. Макух та ін.¹⁰. На ній було прийнято низку ухвал щодо проведення весняно-польових робіт та умов оренди землі. Зокрема, ці рішення зобов'язували Раду Державних секретарів розробити розпорядження з цього приводу. Державний секретаріат внутрішніх справ 18 січня видав постанову повітовим комісарам щодо організації весняних робіт, де зазначалося: «Як що двірських обшар не обсіє і з власної вини оголошеної кількості моргів до кінця цвітня 1919 р., а насіє зужив в иньший спосіб, платить за кожний сотнар метричний бракую чого збіжа 500 К»¹¹. Кожна громада, крім того, мала сформуувати рілничу комісію з чотирьох осіб, яка займалася збором даних щодо засіяних площ як заможними, так і бідними селянами. Згідно із розпорядженням Секретаріату земельних справ, кожний землевласник незалежно від величини володіння зобов'язаний був її обробити¹².

У середині лютого 1919 р. прийнято наступну ухвалу Державного секретаріату землеробства й внутрішніх справ про обов'язковий обробіток землі: «Всі ґрунти, пригожі для рілничої культури... не вільно лишати... облогом»¹³. Землі, залишені власниками, через спеціальні повітові чи громадські комісії передано орендарям, які мали сплачувати відповідний відсоток доходу власникам. Тим землекористувачам, які переховували придатні для обробітку землі, насіння чи інвентар, передбачено покарання – арешт до шести місяців і штраф¹⁴. Ця жорстка міра покарання була пов'язана зі складною ситуацією в сільському господарстві після Першої світової війни, з необхідністю забезпечення армії та населення продуктами харчування. Однак ці вимушені заходи так і не дали бажаного результату. Крім того, селяни вимагали негайного розпаювання поміщицької землі. У Богородчанському, Бродівському, Збараському, Косівському й інших повітах Галичини відбулися масові виступи, які закінчилися стихійним її розподілом. Так, у Яворівському повіті 15 моргів отримували ті, які служили в українському війську, іншим селянам давали тільки 4. Дуже часто такі дії супроводжувалися грабунками поміщицьких маєтків¹⁵. Необхідно також зауважити, що збір урожаю припав саме на період, коли

⁹ Чубатий М. Державний лад Західної області Української Народної Республіки. Львів: 1921. С. 37.

¹⁰ Нове життя. 1919. 7 січня.

¹¹ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 257. Оп. 1. Спр. 1483. Арк. 3–4.

¹² Там само.

¹³ Вістник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. 1919. 2 марта. Вип. 3. С. 18.

¹⁴ Там само. С. 19.

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 280; Спр. 29. Арк. 15, 24.

Українська Галицька армія (УГА), відступаючи, змушена була перейти р. Збруч й об'єднатися з армією Директорії на Наддніпрянщині.

Жвава дискусія щодо того, чи повинна аграрна реформа бути однаковою для обох частин України, тривала на сесії УНРади постійно. Це питання насамперед пов'язане з невизначеністю майбутнього державно-правового статусу ЗУНР в об'єднаній державі. Негативне ставлення галичан до земельного закону Директорії УНР, прийнятого 8 січня, пов'язане зі соціалізацією землі, що скасовувала приватну власність на неї. Хоча формально УНР і ЗУНР задекларували об'єднання в одну незалежну соборну державу, кожна продовжувала провадити власний політичний курс. Так, уряд ЗУНР (ЗОУНР) вирішив, що має всі права провести власну аграрну реформу. Представники галицького селянства в Директорії утворили фракцію Селянсько-українське демократичне сторонництво, яку очолював Т. Старух. У їхньому програмному документі зазначено: узаконення приватної власності; наділення землею лише тих, хто її обробляв; непорушність господарств із загальною площею до 50 моргів і конфіскація землі, що перевищувала цю норму за фіксований викуп¹⁶. На засіданні Трудового конгресу лідер фракції Т. Старух наполягав на впровадженні окремого аграрного законодавства для західноукраїнських земель, яке мало свої традиції землекористування.

У кінці січня на засіданні Державного секретаріату земельних справ ЗОУНР було створено правничу комісію з 15 осіб на чолі з М. Мартинцем, на якій обговорювали прийнятий 8 січня земельний закон Директорії. Земельна реформа, проанансована в Наддніпрянській Україні, як уже зазначено, не відповідала традиціям західноукраїнського аграрного суспільства. Тому один із представників галицького політикуму – віце-президент УНРади Л. Бачинський – вважав, що юридично вона не повинна впроваджуватись у Галичині, бо прийнята до проголошення Акта соборності. Його основна теза така: землю необхідно поділити між мало- та безземельними селянами. Інший галицький політик С. Данилович виступив із проектом передачі великого землеволодіння сільським громадам для колективного господарювання¹⁷.

На засіданні УНРади 4 лютого депутат С. Голубович наголосив, що розподіл землі треба проводити «без заколоту і потрясень та щоби забезпечити нашому народови на його землі свободне володіння»¹⁸. Він зазначив, що аграрна комісія в цілому підтримує політику Директорії, однак відмінні правові й соціальні відносини між УНР та ЗОУНР не дозволять втілити їх у життя. На цьому засіданні С. Голубович запропонував проект закону, розроблений комісією: «1) вивласнення більшої посілості через викуп; 2) узаконення приватної власності; 3) встановлення мінімуму угідь, які не приватизовуються; 4) обмеження прав наслідування і обкладання боргом; 5) великі лісні масиви стануть державною власністю; 6) набувати землю мають право безземельні й малоземельні; 7) сплата за землю наступить шляхом кредитної сплати»¹⁹. Під час обговорення законопроекту в комісії

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 760. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4 зв.

¹⁷ Нове життя. 1919. 3 лютого.

¹⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 181.

¹⁹ Друга сесія Української Національної Ради. *Нове життя*. 1919. 12 лютого; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 191.

М. Корольок наголосив на недопустимості насильних реквізицій урожаю та ріллі й порозумінні зі селянством у процесі впровадження земельного закону. Інший депутат С. Онишкевич наполягав на його поступовій реалізації, щоб дідичівськими землями наділити найбідніше селянство²⁰.

Представників галицького селянства передовсім хвилювало швидке вирішення аграрного питання через проведення камасадії (ліквідації черезсмужжя) ґрунтів. Т. Маркус вважав, що не потрібно на разі ділити землю, оскільки для цього бракує технічних засобів, а військо, «довідавшись, що ділять вже землю, кине кріси, втече домів, щоби битись з сусідом за крашу пайку...»²¹.

Державний секретар І. Макух пропонував надрукувати найбільш обговорювані проекти земельної реформи УНРади, які запропонували члени Української республіканської партії (УРП) Л. Бачинський та С. Данилович, і поширити їх серед селян для ознайомлення та внесення пропозицій²². Необхідно зазначити, що обговорення проекту земельної реформи було важким і суперечливим. Так, 6 лютого на засіданні УНРади виступив Л. Бачинський щодо земельного закону, заявивши: «... наша земельна реформа не буде досконала, та що треба буде її поправляти цілими десятками літ, поки витвориться таке володінне землею, яке лишиться на довший час»²³. Уже 10 лютого правничу комісію розширено до 25 осіб: 14 селян, 5 правників, 3 священників, 2 вчителів та інженера. Дискусія точилася довкола проектів земельного закону. Заступник голови УНРади Л. Бачинський пропонував поділити велику земельну власність і передати тим селянам, які на ній працюють, у необхідному розмірі. З цією метою землю, більшу за означений максимум, передбачалося примусово викупити й перетворити в особливий державний фонд, з якого наділяти мало- і безземельних власників. Особи, які її отримали, мали сплатити більшу за купівельну ціну через витрати на реформу й земельні борги. Решті, хто не міг викупити, надавали відтермінування на 50 років²⁴. Л. Бачинський також був проти передачі землі громадам через історичний розвиток й індивідуальний підхід, притаманний західноукраїнському селянству щодо землекористування. Його законопроект передбачав передачу лісів у власність громад. Власники селянських наділів мали право продавати або ставити під заставу четверту частину своєї землі тільки в надзвичайних ситуаціях і з дозволу відповідних органів влади. Спадок землекористувача розповсюджувався тільки на найближчу рідню. В інших випадках земля переходила в державне користування²⁵.

Автор ще одного проекту земельної реформи С. Данилевич пропонував дещо подібний до більшовицького варіанта, де великі володіння передавалися в колективне користування, якими розпоряджалися земельні ради, обрані з місцевого населення шляхом голосування. До їхніх обов'язків належало: організація колективного господарювання, ведення необхідної документації, забезпечення інвентарем і розподіл прибутків. «Працюючий в господарстві, – зазначено в законопроекті, – бере звичайну платню робітника в тій околиці, а опісля щороку спільний зиск з

²⁰ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 185.

²¹ Там само. С. 186.

²² Друга сесія УНР. *Голос з над Бугу*. 1919. 13 лютого; *Републіка*. 1919. 7 лютого.

²³ Земельна реформа. *Народ*. 1919. 16 березня.

²⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 17–19.

²⁵ Там само. С. 19–22; Закон про землю. *Нове життя*. 1919. 3 лютого.

господарства розділюється поміж робітників після днів їх з праці як додаток до платні, – може бути так, що працюючі в тім господарстві діляться після днів своєї праці безпосередньо узисканими плодами або постановлять плоди ті чи часть їх для заспокоєння своїх власних потреб». Виплата власникам колективного землекористування встановлювалася за довоєнними розцінками²⁶.

Питання про передачу землі найбіднішим селянам залишалося не вирішеним та дискусійним серед депутатів. О. Чайківський і А. Онищук запропонували її конфіскацію у великих власників та передачу малоземельним селянам, але Л. Бачинський застерігав, що в разі конфіскації держава повинна буде реквізувати й промислові об'єкти. Радикал П. Шекерик-Доників пропонував, щоб селяни викупували свою землю, а депутат М. Петрицький – відкласти проведення земельної реформи до закінчення війни з Польщею²⁷. Три законопроекти (урядової комісії, Л. Бачинського та С. Данилевича) Державний секретаріат почав масово розповсюджувати серед галицьких селян.

Засідання земельної комісії відбулося 3–7 березня, на ньому колишній міністр земельних справ М. Шаповал наполягав на прийнятті закону, подібного до наддніпрянського, однак до нього не прислухалися. Тривале обговорення земельної комісії закінчилося прийняттям «Основи земельного закону», де були прописані такі положення: конфіскація землі в осіб, що володіють нею понад норму, а також угідь, що перебувають у руках спекулянтів; ліси стають власністю держави за винятком незначних масивів; пасовища мають перейти у власність громад. Окрім того, програма забороняла продавати землю, меншу визначеного мінімуму, а селяни, які ухиляються від військової служби під час війни з поляками, взагалі не повинні її отримати. На цьому ж засіданні обрано земельну субкомісію на чолі з Л. Бачинським²⁸.

Обговорення земельного проекту неодноразово відбувалося на зборах різних політичних сил. На засіданні УРП розглядали проект С. Даниловича, який закликав передати селянам землі великої власності та церкви. Однак цей проект не знайшов підтримки. На зібранні ухвалили рішення про створення в кожному селі «Селянської спілки»²⁹. У програмі Української національно-демократичної партії (УНДП) зазначалася необхідність наділення землею малоземельних селян, які брали безпосередню участь у боротьбі з поляками, проте в умовах війни це питання відходило на другий план.

Із другого боку, проведення реформи було доконечним саме через протистояння з Польщею і появу невдоволених політикою УНРади. У часописі Селянсько-робітничого союзу «Республіканець» лунав заклик до уряду ЗОУНР із вимогою здійснити «аграрну та соціальну реформу» поки «невдоволений народ не вхопиться до боротьби...»³⁰. Члени союзу радили земельній комісії УНРади підтримати земельний закон Директорії УНР. У зв'язку з цим партії соціалістичного спрямування

²⁶ Проект аграрної реформи. *Нове життя*. 1919. 23 лютого; Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 71–76.

²⁷ Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення. Львів: Івано-Франківськ. 2008. С. 198.

²⁸ Республіка. 1919. 9 марта; Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. С. 175.

²⁹ Народ. 1919. 30 марта.

³⁰ Республіканець. 1919. 8 лютого; Республіканець. 1919. 13 березня.

Наддніпрянщини всіляко підтримували діяльність союзу. Так, соціал-демократи виступали за конфіскацію землі без викупу. О. Безпалко агітував за користування землею селянських спілок без поділу вивласненої³¹.

На засіданні Національної Ради 14 квітня 1919 р. продовжилося обговорення закону у другому та третьому читанні, який мав би вирішити земельне питання. Член ради Р. Перфецький висловив думку, що землю мають отримати мало- та безземельні селяни, воїни, вдови загиблих, інваліди, які боролися за незалежність ЗУНР проти Польщі, всі інші позбавлялися права на отримання паїв³².

Церковне землеволодіння також потребувало перегляду. Так, протоігумен греко-католицької церкви П. Філяс у виступі звернув увагу на такі принципи: «Розбіжність засад земельної і лісової господарки. Передаючи ліси державі, робимо мільйони людей зависимими від великого державного лісового капіталу... Не відсуваємо інтелігенції від права користування землею. Не випробовуємо надто прінципу, що земля належить тільки тим, що власники руками працюють на ній»³³. Окрім того, він закликав до встановлення певного мінімуму для церковних і монастирських угідь. Із думкою представника духовенства не погодився М. Лозинський, який підтримав соціалізацію лісових масивів і був противником того, «щоби церква скликувала всю суспільність служити її матеріальним справам»³⁴.

Замість фільваркових господарств створити рілничі й фахові школи зі «спільковими господарствами», у яких могли працювати мало- та безземельні селяни, радив Р. Трильовський. Наприкінці засідання Р. Перфецький наголосив, що земельна і законодавча комісії ще раз переглянуть законопроект, проте затягування вирішення економічного блоку питань шкодить західноукраїнській державності³⁵. Друкуючи звіт засідання УНРади, часопис «Република» зазначив, що аграрний закон «вийшов ... опертий на компромісі всіх партій, отже в сьогоднішній дискусії принципіальних рішень не було»³⁶.

Депутат А. Горбачевський висловив думку, що він «є вислідом взаємного порозуміння, компромісу всіх партій, які може з забезпеченням партійних інтересів згодилися для загального добра на деякі уступки»³⁷. Головна ідея закону – вивласнення великої земельної власності та наділення нею мало- і безземельних селян³⁸. Наступного дня вийшла стаття Р. Перфецького «Історична подія: з нагоди ухвали УНР земельного закону», де висловлювалося «зрозуміння ваги історичного моменту у всіх членів нашої найвищої законодавчої влади, діло повної політичної зрілості наших сторонниць, що в ім'я найвищого добра нації зуміли підвестися над партійні свої програми і цілі через взаємні уступства довели до щасливої розв'язки найважливіше, найбільш пекуче, але і найтрудніше питання земельної реформи»³⁹.

³¹ Райківський І. Галицька соціал-демократія в Українській революції 1917–1920 рр. *Галичина*. Івано-Франківськ, 1998. Ч. 1. С. 46; Павлишин О. Підготовка аграрної реформи в ЗОУНР. С. 175.

³² Земельний закон. *Република*. 1919. 8 травня.

³³ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 313.

³⁴ Там само. С. 312–314.

³⁵ Там само. С. 315–317.

³⁶ Історична подія. *Република*. 1919. 16 квітня.

³⁷ Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія... С. 200.

³⁸ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 313.

³⁹ Републіка. 1919. 17 квітня.

Однак західноукраїнська влада не поспішала з його публікацією. Фактично він був оприлюднений у газеті «Республіка» лише 8 травня⁴⁰. За законом підлягали конфіскації поміщицькі, монастирські, церковні, єпископські, ерекціональні та фондацийні землі, набуті власниками з метою спекуляції; не оброблювальні й ті, що перевищують зазначені площу, входили до земельного фонду ЗОУНР. Окрім того, живий і мертвий інвентар, який належав до певного наділу, підлягав конфіскації, на відміну від предметів домашнього вжитку. Конфіскації без відшкодування також підпадали домени колишньої австро-угорської імперії, власники яких зі зброєю в руках боролися проти державності ЗОУНР, й землі, самовільно захоплені під час війн 1914–1918 рр. Ліси ж переходили у державну власність, а водойми ставали колективними для громад, за винятком судно- і лісосплавних рік. Пасовища й полонини, які не були власністю селянських дворів, відходили місцевим органам влади. Позачергово передбачали наділити землею воїнів-рільників ЗОУНР, що «проливали свою кров, або наслідком війни іншим чином стали неспосібними до праці, вдовиці і сироти по них, як також інші жертви сеї або всесвітньої війни...»⁴¹. Цей розподіл землі відклали на невизначений термін. Він не міг розпочатися одразу по поверненні учасників війни додому. Не наділяли землею осіб, покараних за дезертирство й ухиляння від служби в армії, за злочини проти держави, а також громадян інших країн. Частина земельного фонду залишалася у підпорядкуванні держави, громад для забезпечення загальнокорисних економічних, культурних і добродійних потреб.

Недоліком закону було питання про відшкодування та розмір оплати за конфісковані землі, яким мав зайнятися майбутній Сейм ЗОУНР. Не зазначався також порядок наділення селян землею: безплатно чи за викуп. До початку поділу нею мала управляти обласна, повітові та громадські земельні комісії. До обов'язків обласної входили конфіскація, відшкодування і перерозподіл. Повітова повинна вести нагляд за господарюванням на конфіскованих землях у повіті, перевіряти звіти громадських комісій та скарги громадян. Громадська займалася управлінням на місцях і була підзвітна вищеназванним. Громадські комісії, які безпосередньо займалися розподілом землі, у складі шести членів і трьох заступників обирали всі мешканці певної громади загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням. Очолювати її мав голова, обраний із членів комісії⁴².

Водночас окремим параграфом селян попереджали, що «за самовільний захват, ділення вивласнених на основі сього закону земель та нищення лісів, будинків, інвентарю і земних плодів, оскільки не становить вчинків, підлягаючих під карний закон, мають карати адміністративні власті карою арешту до 6 місяців, з котрою може бути получена грошева кара до 10000 корон...»⁴³. Прийняття закону ще не означало його впровадження та реалізацію. Очільник Директорії С. Петлюра в телеграмі до уряду ЗОУНР – Державного секретаріату – наголошував на незадоволенні солдатів і населення такою політикою. «Маю цілком певні повідомлення, – писав С. Петлюра, – про неспокій у військах і серед населення на ґрунті незадоволення

⁴⁰ Земельний закон. *Республіка*. 1919. 8 мая. С. 1–2.

⁴¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Т. 2. С. 351.

⁴² Земельний закон для ЗОУНР. *Республіка*. 1919. 8 мая.

⁴³ Республіка. 1919. 8 травня.

політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях, а особливо по земельних... Прошу звернути на це увагу і вжити відповідних заходів, продиктованих державною мудрістю і передбаченням неминучих конфліктів в житті населення Західної України»⁴⁴.

Отже, після утворення Західноукраїнська Народна Республіка поставила за мету в короткий термін провести земельну реформу, яка відповідала б інтересам галицького селянства. Однак через боротьбу з поляками галичани не мали можливості реалізувати аграрний закон. Необхідно зазначити, що Державний секретаріат залучив до обговорення органи повітового самоврядування й різні верстви населення. Однак втрачався час, зростала напруга в суспільстві, що призводило до поміщицьких погромів та самовільного захоплення землі. Треба зауважити, що уряд не поспішав упроваджувати реформу ще й через військову складову, побоюючись, щоб українські воєнки не залишили армію й не повернулися додому для перерозподілу землі. Однак захоплення Галичини поляками взагалі перекреслило всі сподівання на вирішення земельного питання в інтересах українського селянина, що завадило уряду ЗУНР реалізувати аграрний закон. Варто наголосити, що два земельні закони в соборній Україні – наслідок не тільки історичних відмінностей розвитку обох частин, а й протистояння їх політичних лідерів. Одна з головних відмінностей поглядів на вирішення аграрного питання між Директорією та УНРадою – те, що перша виступала за соціалізацію землі, друга – за збереження приватної власності на неї. Земельний закон, який прийняли галицькі політики, був надзвичайно прогресивним і відповідав інтересам країн Антанти, на яку з надією дивилися керівники держави. Однак, як виявиться пізніше, ці сподівання так і не виправдають себе, як і вирішення аграрного питання, яке так турбувало галицьке суспільство.

REFERENCES

1. Bachynskiy, L. (1919, Berezen 16). *Zemelna reforma. Narod*, 5-7 [in Ukrainian].
2. Chubatyi, M. (1921). *Derzhavnyi lad Zakhidnoi oblasti Ukrainskoi Narodnoi Respublyky*. Lviv [in Ukrainian].
3. Danylevych, S. (1919, Liutyi 23). *Proekt ahrarnoi reformy. Nove zhyttia*, 1 [in Ukrainian].
4. *Druha sesiia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady* (1919, Liutyi 12). *Nove zhyttia*, 1 [in Ukrainian].
5. *Druha sesiia UNR* (1919, Liutyi 13). *Holos z nad Buhu*, 1-3 [in Ukrainian].
6. Hai-Nyzhnyk, P. (2010). *UNR ta ZUNR: stanovlennia orhaniv vlady i natsionalne derzhavotvorennia (1917–1920 rr.)*. Kyiv: “ShcheK”. [in Ukrainian].
7. *Istorychna podiia* (1919, Kviten 16). *Republyka*, 2 [in Ukrainian].
8. Karpenko, O., & (Eds.) Mytsan, K. (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublyka 1918–1923: dokumenty i materialy* (Vol.1). Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
9. Kohutiak, M. V. (Ed.). (2008). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublyka: 1918–1923: iliustrovana istoriia* [Western Ukrainian National Republic: 1918–1923: illustrated history]. Ivano-Frankivsk: Manuskrypt-Lviv [in Ukrainian].

⁴⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 2–3.

10. Lytvyn, M., & Naumenko, K. (1995) *Istoriia ZUNR*. Lviv: «OLIR» [in Ukrainian].
11. Makarchuk, S. (1983). *Etnonatsionalnoe razvitie i natsionalnye otnosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma*. Lviv: Vyscha shkola [in Russian].
12. Narod. (1919, Mart 30), 1 [in Ukrainian].
13. Nove zhyttia. (1919, Kviten 4), 1 [in Ukrainian].
14. Nove zhyttia. (1919, Sichen 7), 1 [in Ukrainian].
15. Pavlyshyn, O. (2000). Pidhotovka ahraryoi reformy v ZOUNR. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist i derzhavnist*, 6, 170-183 [in Ukrainian].
16. Raikivskiy, I. (1998). Halytska sotsial-demokratiia v Ukrainskii revoliutsii 1917–1920 rr. *Halychyna*, 1, 46–47 [in Ukrainian].
17. Republyka. (1919, Kviten 17), 1 [in Ukrainian].
18. Republyka. (1919, Liutyi 7), 1 [in Ukrainian].
19. Republyka. (1919, Mart 9), 3 [in Ukrainian].
20. Respublikanets. (1919, Berezen 13), 1 [in Ukrainian].
21. Respublikanets. (1919, Liutyi 8), 2 [in Ukrainian].
22. Tymchenko, R. (2012). Sotsialno-ekonomichna polityka ZUNR (ZOUNR). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 8, 164–175. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/revol/revol_2012_8/8.pdf [in Ukrainian].
23. Tyshchuk, B. (2004). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika (1918–1923 rr.): istoriia derzhavy i prava*. Lviv: Triadaplus [in Ukrainian].
24. Ukrainskiy Narode! (1918, Lystopad 6). *Dilo*, 1-3 [in Ukrainian].
25. Vistnyk derzhavnykh zakoniv i rozporiadkiv Zakhidnoi Oblasti Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. (1919, Mart 2), 3, 3 [in Ukrainian].
26. Zakon pro zemliu (1919, Liutyi 3). *Nove zhyttia*, 1-2 [in Ukrainian].
27. Zemelnyi zakon (1919, Mai 8). *Republyka*, 1-2 [in Ukrainian].
28. Zemelnyi zakon dlia ZOUNR (1919, Mai 8). *Republyka*, 1 [in Ukrainian].

Vitalii VYZDRYK, Oleksandra MELNYK

AGRICULTURAL POLICY OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC GOVERNMENT

The article covers the preconditions and features of the agrarian reform in Western Ukraine. The land question is characterized since it demanded quick actions of the government in the legislative field because of the war with Poland. In the article, the regulatory framework is investigated, which regulated the powers of the authority and administration in the agricultural sphere. Legislative resolution of the land issue for farmers would help to rebuild the destroyed farms, which would be extremely important for the future state.

The purpose of the study is to justify the preconditions for land reform, its significance for the Galician peasantry, and the adoption of a legislative framework.

The agrarian reform was in charge of the State Secretariat of Land Affairs, and its responsibilities included the preparation and control of land tenure reform. He was subordinated to the district referendums at the state county commissariats, who gradually grew into the land division.

The methodological basis for scientific research is the principles of scientific cognition, historicism, and objectivity; both general scientific and special methods of cognition were used to study the main methodological principles and aspects of this theme.

It is shown the content of the agrarian reform and its ethnopolitical direction, highlighted the role of the land management system in the economic development of the village, considered the policy of the leading Ukrainian parties concerning the agrarian question.

Keywords: West Ukrainian People's Republic, agrarian reform, Ukrainian National Council, agricultural legislation.

УДК [94(477.43):355(477.8)]"1919/1920":82-94"20"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-222-237

Сергій ОЛІЙНИК*кандидат історичних наук**доцент кафедри історії України**Кам'янець-Подільського національного університету**імені Івана Огієнка**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9130-1575>**e-mail: serg.oliynik@gmail.com*

ПОДІЛЬСЬКА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У СПОГАДАХ СУЧАСНИКІВ

Досліджено подільську сторінку історії Української Галицької армії (УГА) у спогадах сучасників. Відповідно до походження зроблено їх умовний поділ. Проаналізовано зміст мемуарів на предмет військово-політичних, соціально-економічних і національно-культурних аспектів функціонування означеного військового формування на теренах Подільського краю. Констатовано наявність у них, окрім інформації про бойові дії галицького війська, його чисельність, організацію, бойовий шлях. Розглянуто дані про політичні події, які відіграли безпосередню роль для УГА, і взаємини галицького стрілецьтва з місцевим населенням. Відмічено, що наведені конкретні факти в мемуарних виданнях свідчать про всю складність й інколи суперечливість цих взаємин. Відзначено вагомість такого типу видань для ґрунтовного вивчення Подільської історії Української Галицької армії. Констатовано, що в них, поряд із фактичним матеріалом, наявні теоретичні узагальнення.

Ключові слова: Українська Галицька армія, Поділля, галицьке військо, мемуари, спогади.

Перед проголошеною у 1918 р. Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) виникла необхідність оборони молоді новоутвореної держави. Тому було сформовано Українську Галицьку армію, історія якої, у силу воєнно-політичних обставин, тісно пов'язана з Поділлям й охоплює липень 1919 – травень 1920 рр. Ця сторінка відображена в публікаціях представників української діаспори¹,

¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. 376 с.; Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2, кн. 4. 362 с.; Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). 4-те вид., змінене і доповн. Львів: Світ, 1992. 702 с.; Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 307. 1919 році: короткий історичний огляд. 2-ге вид. Мюнхен, 1946. Кн. 2, ч. 3. 200 с.; Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії війська УНР: Рік 1919 / упоряд. О. Вишнівський; передм. Л. Шанковського. Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. 264 с.; Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних сил 1917–1921. Київ:

зарубіжних² і вітчизняних³ істориків. Попри значні успіхи сучасні науковці продовжують пошук джерел для поглиблення вивчення історії цього збройного формування взагалі та його подільського етапу зокрема. У цьому контексті більшої уваги потребує вивчення спогадів очевидців тих подій. Тому мета статті – з'ясувати джерелознавчу цінність таких видань для вивчення історії функціонування галицького війська на теренах Подільського краю.

Важливе значення для створення цілісної картини діяльності УГА на Поділлі мають чисельні мемуарні праці, які за походженням можна умовно поділити на кілька груп.

До першої належать праці представників вищого та середнього командного складу УГА й армії УНР (Української Народної Республіки) (М. Тарнавського⁴, А. Кравса⁵, О. Станіміра⁶, В. Купченка⁷, Л. Мишуги⁸, О. Левицького⁹, С. Шухевича¹⁰,

Україна, 1995. 206 с.; Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка. 1974. 396 с.

² Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917–1921 / под науч. ред. А. Е. Тараса. Минск: Современная школа, 2011. 528 с.

³ Бережинський В. Г. Військова організація основних українських державних формувань. Київ, 1995. Ч. 3. 39 с.; Бережинський В. Г. Червона Українська Галицька армія. Київ, 1997. 39 с.; Гордієнко В. Українська Галицька Армія. Львів: Меморіал, 1991. 111 с.; Завальнюк О. М., Олійник С. В. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): монографія. 2-ге вид., допов. і перероб. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. 292 с.; Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія / кер. авт. кол. й відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. 628 с.; ЗУНР. 1918–1923: Ілюстрована історія. Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. 524 с.; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. Львів: Каменяр, 1991. 200 с.; Макачук С. А. Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів: Світ, 1997. 191 с.; Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ: Світогляд, 2004. 213 с.

⁴ Тарнавський М. Спогади. *Вечірня година*. 1992. № 4. 126 с.

⁵ Кравс А. За українську справу: Споми́ни про III корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.

⁶ Станімір О. Моя участь у Визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто, 1966. 192 с.; Станімір О. 3-тя бригада ЧУГА. *Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1960. Т. 2. С. 235–245; Станімір О. Українська Галицька Армія в боях з армією ген. А. Денікіна. *Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 469–483.

⁷ Купченко В. Армійська група ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік*. Львів: Червона Калина, 1922. С. 108–117.

⁸ Мишуга Л. Похід українського війська на Київ (серпень 1919). Відень: Український прапор, 1920. 27 с.

⁹ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.; Левицький О. Договір Української Галицької Армії з армією ген. Денікіна. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 484–514; Пропаганда й преса. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 325–333.

¹⁰ Шухевич С. Споми́ни з УГА (1918–1920): у 5-ти т. Львів, 1929. Т. 3. 162 с.; Т. 4. 147 с.; Т. 5. 164 с.

М. Омелянович-Павленка¹¹, Ю. Тютюнника¹²), в яких, окрім інформації про бойову діяльність галицького війська на Поділлі, його взаємодію з Армією УНР, містяться дані про різні аспекти його історичного шляху на цих теренах. Так, у М. Тарнавського можна знайти маловідому інформацію про те, що перед переходом основної частини галицького війська через Збруч на допомогу УНР було направлено дві бригади УГА. Цікавими видаються його особисті переживання і згадки про судовий процес над ним й А. Шаманеком, яких, звинувативши в державній зраді, виправдали. А. Кравс у спогадах простежує бойовий шлях ввіреного йому в підпорядкування 3-го корпусу УГА. О. Станімір згадує про бойові дії своєї 8-ї Самбірської бригади. В. Купченко розповідає про військові звитяги війська та своєї бригади, наводить хронологію здобуття галицькими стрільцями окремих населених пунктів краю. Окрім того, у спогадах О. Станіміра й М. Тарнавського є чимало фактичного матеріалу щодо важких випробувань кінця 1919 – початку 1920 рр., пов'язаних із поширенням серед галицького війська епідемії тифу, вимушених «союзів» з А. Денікіним і більшовиками. Л. Мишуга аналізує загальний перебіг бойових дій на теренах Поділля, активним учасником яких була УГА.

Із зазначеного списку доцільно окремо виділити спогади О. Левицького. У його працях представлено розлогу картину не лише бойової діяльності галицького війська на Поділлі, а його організацію, внутрішнє життя і побут стрілецтва, взаємини з місцевим населенням тощо. Окремо звертаємо увагу на публікацію «Галицька армія на Великій Україні»¹³. У ній констатовано жахливий матеріальний стан галицького війська на час його прибуття з-за Збруча на Поділля, наявні труднощі у взаєминах з органами влади Другої УНР в регіоні. Разом із тим О. Левицький вказує, що республіканська влада, хоч і зрідка, надавала деяку допомогу галичанам. Найбільш яскравим прикладом цього слугувало проведення «Тижня козака», коли частка зібраної допомоги пішла на користь УГА¹⁴.

О. Левицький окремо відзначає діяльність галицьких медиків (28 на армію), які попри важкі умови, при нестачі мінімально необхідного, намагалися боротися з поширенням серед війська епідемії тифу. Їхню працю за таких обставин він вважав героїчною¹⁵.

У дослідженні автор намагався показати, що давало галицьке військо «народній справі» на Великій Україні, зокрема Поділлі. Він подає чимало фактів із питань підготовки галицьких стрільців, офіцерського складу¹⁶. Багато уваги присвячено стосункам галицьких вояків із подолянами. Окремої ж уваги заслуговує інформація про роль УГА у зростанні культурно-освітнього й національного рівня останніх, яку виконував Відділ для освіти при Команді етапу Галицької

¹¹ Омелянович-Павленко М. На Україні 1919. *Спогади українського командарма*. Київ: Планета людей, 2002. С. 184–229; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. *Спогади українського командарма*. Київ: Планета людей, 2002. С. 231–437.

¹² Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. Київ: Україна, 1991. 103 с.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. 3-тє вид. Львів, 1935. 99 с.

¹³ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні... 197 с.

¹⁴ Там само. С. 9–22.

¹⁵ Там само. С. 23–38.

¹⁶ Там само. С. 56–60.

армії та Пресова квартира. Цікаво, що до цієї діяльності активно залучали місцеві осередки «Просвіти» й окремих представників національно свідомої подільської інтелігенції¹⁷. Така робота сприяла зростанню позитивного ставлення подолян до галицького війська. У мемуарах О. Левицького надзвичайно ретельно зображена діяльність як Відділу для освіти, так і Пресової квартири. Розкрита їх структура, а характеристика діяльності відділів останньої супроводжується значним фактажем із наведенням прізвищ керівників та активних діячів¹⁸.

Взагалі О. Левицький – один із небагатьох, хто дуже детально показав у публікаціях обставини укладення вимушеного перемир'я і «союзу» УГА з денікінцями, хід переговорів, його результати та наслідки¹⁹.

Дещо менш інформативні в цьому плані спогади представників наддніпрянського командного складу. Проте від цього цінність джерел не зменшується. Так, мемуари М. Омеляновича-Павленка та Ю. Тютюнника свідчать, що попри вимушений перехід галичан до складу Збройних сил Півдня Росії, вони залишилися відданими українській справі й під час Зимового походу Армії УНР по тилах противника УГА надала республіканському війську значну допомогу. У М. Омеляновича-Павленка навіть сумнівів не було де і на якій ділянці фронту прориватись (звісно, галицькій).

Значимість спогадів галицького командного складу підсилюється ще й тим, що поряд із бойовими подіями вони висвітлюють різні аспекти перебування галицького війська на теренах Подільського краю. Так, у С. Шухевича можна знайти дані про взаємини між галичанами й подолянами, передумови і процедуру укладення угоди з денікінцями, перехід УГА на бік більшовиків та реорганізацію її в ЧУГА й ін. Цікаві та цінні для висвітлення різних складових перебування галичан на Поділлі спогади М. Островерхи²⁰. У них з'ясовані різні питання, пов'язані з життям і побутом молодшого командного складу та рядових стрільців 10-ї галицької бригади, зокрема куреня, у якому служив автор. Праця містить дані про відносини галичан із місцевим населенням, які свідчать про зростання її позитивної динаміки від середини липня 1919 р.

Події, пережиті особисто, часто підкріплені офіційними даними. Окремо відзначимо спогади Д. Лаха про перебування галичан у районі Жмеринки, насамперед, його свідчення про побут галицького підрозділу в Хмільнику²¹. Автор наводить факти, які засвідчували про неабиякі зусилля галицьких стрільців щодо підвищення національної свідомості й відданості українській справі серед населення цього та інших населених пунктів. А надзвичайно толерантне, виважене і справедливе ставлення до проблем населення округи зміцню-

¹⁷ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні... С. 64–74.

¹⁸ Там само. С. 74–86; Левицький О. Пропаганда й преса. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 325–333.

¹⁹ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні... С. 87–180; Левицький О. Договір Української Галицької Армії з армією ген. Денікіна. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 484–514.

²⁰ Островерха М. Блиск і темрява: 1918–1919–1920. Нью-Йорк, 1966. 208 с. Островерха М. Рік 1919. *Літопис Червоної Калини* (Львів). 1930. Ч. 7. С. 3–8; Тиф. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 1. С. 3–6.

²¹ Лох П. Під Жмеринкою. *Українська Галицька Армія: Збірка спогадів / уклад., авт. передм. і прим. М. Баран. Львів, 2002. С. 36–60.*

вало прихильне ставлення до галичан із боку місцевого населення, особливо єврейського, яке вояки практично урятували від погрому, що назрівав з боку навколишніх сільських повстанців.

Заслужують уваги спогади й інших учасників боротьби за українську державність, пов'язані з перебуванням їх авторів на теренах Подільського краю. Ці роботи, як загальні (О. Назарук²², М. Лозинський²³, І. Калічак²⁴, Є. Бородієвич²⁵), так і вузькоспеціалізовані, присвячені висвітленню збройної боротьби (А. Льобковіц²⁶, В. Волицький²⁷, М. Дольницький²⁸), укладенню угоди УГА з денікінцями (Г. Кох²⁹, Є. Яворський³⁰, І. Цьокан³¹), утворенню ЧУГА (О. Гірняк³²), діяльності польового духівництва УГА (І. Лебедович)³³ тощо. З них окремо треба виокремити спогади, пов'язані з питанням поповнення галицького війська та підготовки його офіцерського складу³⁴, де, крім загальної інформації, подано детальний огляд навчального процесу, викладацький склад, списки випускників старшинських шкіл, їхні фотографії тощо. Мемуари дають змогу встановити, що на Поділлі функціонували: Вишкіл команди етапу (Ямпіль), Армійський вишкіл (с. Грушка), Старшинська школа піхоти (с. Гута Чугорська), Старшинська школа артилеристів УГА (с. Безнісківці)³⁵.

²² Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. Відень: Український прапор, 1920. 94 с.

²³ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень, 1922. 228 с.

²⁴ Калічак І. Записки четаря (спомини 1918–1919). Львів: Червона Калина, 1931. 104 с.

²⁵ Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті: Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (із воєнного записника 3-ї бригади). Нью-Йорк: Говерля, 1975. 86 с.

²⁶ Льобковіц А. Похід УГА на Київ в 1919 році. *Українська Галицька Армія: у 50-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 155–204.

²⁷ Волицький В. На Львів. Київ: Воєнні спогади 1918–1920. Торонто, 1963. 239 с.

²⁸ Дольницький М. Українська Галицька Армія в боях з більшовиками. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 451–468.

²⁹ Кох Г. Договір з Денікіном (від 1 до 17 листопада 1919 р.). Львів: Червона Калина, 1930. 55 с.

³⁰ Яворський Є. Денікініада УГА: Популярний нарис. Яворів: Накладом видавн. кооператива «Гарт», 1929. 32 с.

³¹ Цьокан І. Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. Відень: Український прапор, 1921. 19 с.

³² Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Perth Amboy, N.J.: Вид-во Українського військового інституту в США, 1959. XV. 285 с.

³³ Лебедович І. Польові духовники Української Галицької Армії (Матеріали до історії). Вінніпег: Накл. автора, 1963. 326 с.

³⁴ Алиськевич М. Вишкіл Команди Етапу УГА на Україні. *Літопис Червоної Калини* (Львів) 1932. Ч. 3. С. 14–17; Ключ О. Армійський Вишкіл УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 365–367; Ключ О. Старшинська Школа Піхоти. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 368; Толюк-Кульчицький С. Старшинські школи ГА. *Українська Галицька Армія: у 50-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії)*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 4. С. 265–270; Я. К-в. Армійський Вишкіл. *Календар Червоної Калини на 1924 рік*: Ювіл. вид. в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. Львів; Київ: Червона Калина, 1923. С. 75–76; Ярбій В. Останні дні Старшинської Школи Піхоти УГА. (Виїмки зі щоденника фреквентанта, підхорунжого УСС Казки). *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 16–17.

³⁵ Алиськевич М. Вишкіл Команди Етапу УГА на Україні. С. 14–17; Ключ О. Армійський Вишкіл... С. 366–367; Ключ О. Старшинська Школа Піхоти... С. 368; Толюк-Кульчицький С. Старшинські школи ГА. С. 270; Ярбій В. Останні дні... С. 16–17.

Достатньо чітку картину діяльності при війську театральної управи та підпорядкованих їй театральних труп представлено у спогадах Т. Демчука³⁶ і Т. Кліма³⁷. Вони відзначають, що командування, розуміючи важливість театральної справи, намагалося одержати в розпорядження справжній професійний театр, а тому до культурно-просвітньої праці залучили «Новий львівський театр». Акторів, які прибули зі Львова до Вінниці було введено у штат армії. «Новий львівський театр» давав щонайменше чотири вистави на тиждень. Цікавими видаються дані про репертуар («Невільник», «Наталка Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Мартин Боруля» та ін.), склад трупи – 50 працівників, графік виступів. Автори публікацій відзначають неабиякий успіх як серед галицького стрілецтва, так і подолян. Крім того, театр брав активну участь у громадському житті, зокрема в збиранні пожертв у фонд «Тижня українського козака». Театральна трупа видавала гумористичний журнал «Ріпа»³⁸.

Неабияке значення мають і невеликі за обсягом мемуарні видання сучасників тих подій, що з'явилися в 20–30-х роках ХХ ст. у західноукраїнських часописах та документальній збірці Д. Микитюка. Їх автори висвітлюють переважно окремі епізоди діяльності УГА, чим наповнюють історію формування цінним матеріалом. Зокрема, радянський слід в історії УГА вивчає М. Аліськевич і М. Андрусяк³⁹.

Достатньо інформативними видаються мемуари, в яких представлена діяльність окремих підрозділів⁴⁰ і родів війська⁴¹. Крім загальних даних, у цих виданнях відзначено бойовий поступ галицького війська – як бойові звияги, так і невдачі – наведено прізвища героїв баталій. Наприклад, С. Гайдучок, згадуючи успішні бої 4-ї бригади галичан за Проскурів, наводить факт здобуття її підрозділами під командуванням сотників Іваніва та Гадзейки двох більшовицьких бронепоездів⁴². І. Сокіл у спогадах відобразив участь його куреня, який діяв у

³⁶ Демчук Т. Військові театри при ГА. *Календар Червоної Калини на 1924 рік...* С. 153–155.

³⁷ Клим Т. «Новий Львівський Театр» при Начальній Команді Галицької Армії. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 6. С. 7–9; Клим М. До історії Нового Львівського театру при Начальній Команді Галицької Армії. *Літопис Червоної Калини*. 1931. Ч. 3. С. 7–8.

³⁸ Демчук Т. Військові театри... С. 153–154; Клим Т. «Новий Львівський Театр». С. 8.

³⁹ Аліськевич М. Півроку під більшовиками. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч. 9. С. 21–23; Ч. 11. С. 20–23; Аліськевич М. Серед останків УГА (спомини). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 р.* Львів: Червона Калина, 1931. С. 111–116.

⁴⁰ Гайдучок С. З листів слави 4 Золочівської бригади. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 4. С. 11; Д. М. Короткі історичні нариси бригад УГА. *Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях...* Т. 1. С. 85–126; Луцький М. 2-га бригада ЧУГА. *Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях...* Т. 2. С. 227–233; Скидан М. Шлях І галицького корпусу в поході на Київ. *Літопис Червоної Калини*. 1936. Ч. 2. С. 7–10; Ч. 3. С. 14–19; Сокіл І. Від Збруча до Києва. Слідом ІІІ куреня 5 сокальської бригади. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 5. С. 3–5.

⁴¹ Ганицький О. Кіннота Української Галицької Армії. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 205–209; Земик Р. Дещо про летунство УГА. *Український скиталець*. 1928. Ч. 13. С. 9–11; Ч. 14. С. 3–6; Ч. 15. С. 4–5; Зуб П. Причини до історії нашого літунства. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1923 рік*. Жовква; Львів: Червона Калина, 1922. С. 75–76; Лемківський І. Летунство УГА. *Літопис Червоної Калини*. 1938. Ч. 11. С. 7–10; Ч. 12. С. 15–17; Мацькевич С. Артилерія УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 177–181; Фостаковський І. Летунство УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 217–240; Шанковський Л. Піхота УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 145–175.

⁴² Гайдучок С. З листів слави... С. 11.

складі 5-ї галицької бригади, у боях за Жмеринку⁴³. М. Скидан, згадуючи шлях I корпусу УГА, яскраво описав ті емоції, з якими галичани залишали Галичину і прибували на Поділля, заходи, які проводило галицьке командування серед подолань щодо роз'яснення мети появи на теренах їхнього краю стрілецтва, участь галичан у допомозі місцевому населенню у зборі зернових тощо⁴⁴.

О. Ганицький, С. Мацькевич, Л. Шанковський, Р. Земик, П. Зуб, І. Лемківський та О. Фостаковський достатньо детально розглянули організацію і функціонування таких родів галицького війська, як піхота, кіннота, артилерія й авіація. Крім того, навели дані про озброєння, яке ті мали в користуванні, його технічну характеристику, тактику ведення бою, прізвища окремих представників цих родів, що відзначилися в боях за українську державність.

Слушною видається характеристика галицького стрільця, в якій Л. Шанковський виділив такі якості, як згуртованість і дисциплінованість, невибагливість, витривалість. Водночас автор переконаний, що послаблювала боєздатність непристосованість до маневреної (на відміну від звичної для нього фронтової) війни та партизанських методів⁴⁵. На думку О. Ганицького, серйозним недоліком УГА була недостатня увага до кінноти та можливостей її застосування в бойових операціях. На переконання автора, дещо легковажним у цьому питанні виявилось галицьке вище командування та політики ще до прибуття галичан на Поділля, а в нових умовах ліквідувати недолік було вкрай важко, тому в боях на теренах подільського краю відчувалася нестача кінноти⁴⁶. На переконання С. Мацькевича, артилерія галицького війська була найкращим родом військ, за своїм рівнем перевершуючи всіх противників⁴⁷.

Надзвичайно тісно з Поділлям пов'язане функціонування галицької авіації, що засвідчують мемуари військових. Адже тривалий час її місцем дислокації була Шатава, Нова Ушиця, Вінниця, звідки здійснювали розвідувальні вильоти на Старокостянтинів, Козятин, Жмеринку, Вінницю, Київ. А силами галицьких авіаторів було усунено з бою за Жмеринку більшовицькі бронепоезди⁴⁸.

Спогади дають змогу відтворити функціонування окремих служб і структур УГА під час перебування на Поділлі. У цих виданнях, переважно невеликих за обсягом, подано доволі розлогу картину організації та діяльності тилової служби (команди запілля)⁴⁹, польової жандармерії⁵⁰, судівництва⁵¹, радіослужби⁵², поштового зв'язку⁵³. Остання навіть намагалася налагодити

⁴³ Сокіл І. Від Збруча до Києва... С. 4.

⁴⁴ Скидан М. Шлях I галицького корпусу... С. 7–8.

⁴⁵ Шанковський Л. Піхота УГА... С. 173–174.

⁴⁶ Ганицький О. Кіннота Української Галицької Армії... С. 205–207.

⁴⁷ Мацькевич С. Артилерія УГА... С. 180.

⁴⁸ Лемківський І. Летунство УГА... С. 15–16; Фостаковський І. Летунство УГА... С. 233–234.

⁴⁹ Бемко В. Команда Запілля і Команда Етапу. *Українська Галицька Армія*... Т. 1. С. 362–364.

⁵⁰ Козак І. Дещо про державну жандармерію. *Літопис Червоної Калини*. 1932. Ч. 6. С. 15–17; Козак І. Польова жандармерія УГА. *Українська Галицька Армія*... Т. 2. С. 291–296.

⁵¹ Ставничий Р. Судівництво. *Українська Галицька Армія*... Т. 1. С. 321–324.

⁵² Білінський П. Служба зв'язку УГА. *Українська Галицька Армія*... Т. 1. С. 249–256; Ляйнберг Л. Радіослужба в УГА. *Календар-альманах Червоної Калини на 1922 р.* Львів; Жовква, 1922. С. 130–132.

⁵³ Д. М. Польова пошта УГА. *Українська Галицька Армія*... Т. 1. С. 293–296.

через штаб Головного отамана С. Петлюри листування між галицькими стрільцями і їхніми родинами за допомогою спеціальної подвійної листівки (одна – до Галичини, інша – до галицького стрільця). Є відомості, що деякі з них доходили до адресатів, а дехто отримував навіть відповідь⁵⁴. Спогади І. Сохоцького допомагають дослідити «радянський етап» в історії галицького війська. У них подано інформацію про організацію та діяльність польового штабу ЧУГА, таких його структурних одиниць, як ревтрибунал, політичний відділ тощо⁵⁵.

Як свідчать публікації І. Вислоцького, в УГА досить ефективною у подільський період була розвідслужба⁵⁶. Вона доволі успішно протидіяла ворожим розвідкам. Так, по здобутті Жмеринки в місті було ліквідовано більшовицькі шпигунські осередки, виявлено шпигунів, які діяли під виглядом «сестер жалібниць», заарештовано у Вінниці начальника польської розвідки в Україні полковника Ковалевського тощо⁵⁷.

Надзвичайно потужний фактаж надають спогади щодо організації та діяльності медичної служби в УГА на Поділлі⁵⁸. Ці публікації достовірні з огляду на те, що їх авторами були здебільша її представники. Загалом, медична служба, прибувши на терени Подільського краю, зіткнулася з безліччю проблем. Її керівникові А. Бурчанському фактично заново довелося все організовувати, ситуацію ускладнювала нестача медпрацівників, ліків⁵⁹. За Збруч перейшло лише 3 польові лікарні, кожна з яких могла прийняти 250–300 хворих, і 4 лічниці на 100–120 хворих⁶⁰. Найкраще зорганізованою з усіх військових підрозділів та частин була медична служба у бригаді Українських січових стрільців (УСС)⁶¹. О. Лазурк згадує про санітарну місію Міжнародного Червоного Хреста для боротьби з інфекційними захворюваннями, яка прибула з Відня до Вінниці, обладнану на 200 ліжок, із великою кількістю ліків, які розподілили між усіма лікарнями⁶². Однак їх не вистачало, щоб задовільнити потреби всієї армії.

⁵⁴ Д. М. Польова пошта УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 295.

⁵⁵ Сохоцький І. Польовий штаб ЧУГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 534–537.

⁵⁶ Вислоцький І. Військова розвідка УГА. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 354–359; Вислоцький І. Спомини розвідуючого старшини 1919–1920 на Великій Україні. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 5. С. 6–10; Ч. 7–8. С. 8–11; Ч. 9. С. 6–8.

⁵⁷ Вислоцький І. Військова розвідка УГА... С. 357–358; Вислоцький І. Спомини розвідуючого старшини ... С. 6–7.

⁵⁸ Гайдучок С. Слідом санітарної служби в 4 золочівській бригаді. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 4. С. 16–18; Демчук В. Санітарна Місія для поборення пошестей на Україні. Спомини. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 6. С. 8–14; Лазурко О. Дещо з санітарних відносин УГА. *Український скиталець*. Відень, 1923. № 5. С. 31–36; № 6. С. 19–23; № 7. С. 22–25; № 9–10. С. 26–29; № 12. С. 19–22; № 13. С. 21–27; № 14. С. 12–16; Щуровський В. Зі записків лікаря бригади УСС. *Календар Червоної Калини на 1924 рік: Ювіл. вид. в десятиліття виступу УСС, 1914–1924*. Львів; Київ: Червона Калина, 1923. С. 79–90; Щуровський В. Медична і санітарна служба. *Українська Галицька Армія...* Т. 1. С. 271–285; Щуровський В. Нарис санітарної служби Українських Січових Стрільців і І Бригади УСС. *Літопис Червоної Калини*. 1936. Ч. 1. С. 11–15.

⁵⁹ Гайдучок С. Слідом санітарної служби... С. 17.

⁶⁰ Щуровський В. Медична і санітарна служба... С. 282.

⁶¹ Щуровський В. Зі записків лікаря... С. 85.

⁶² Демчук В. Санітарна Місія... С. 8.

Цікаві для дослідження подільської сторінки УГА й мемуарні праці Р. Гаванського⁶³ та В. Кучабського⁶⁴. У них попри загальний огляд й аналіз подій, що характеризують усю воєнно-політичну складність тих часів, є і дані про окремі події з історії галицького війська, зокрема й маловідомі. Наприклад, Р. Гаванський згадував, що лікарі попри скрутне становище армійської медичної служби та поширення епідемії тифу серед стрільцтва не залишали без допомоги місцеве населення⁶⁵.

Варто відзначити мемуарно-документальні роботи, що видали колишні державні діячі, наприклад І. Мазепа⁶⁶ та Л. Чикаленко⁶⁷, які добре зналися на тонкощах тодішнього військово-політичного процесу, закулісних інтригах. Саме вони сприяють формуванню цілісної картини тих подій, активним учасником яких було галицьке військо.

Необхідно відзначити, що подільська сторінка історії УГА, хоч і поверхово, представлена в мемуарній літературі ворожих українській справі сторін, що становлять останню групу такого виду джерел.

Мемуари білогвардійського табору представлені публікаціями його командного складу. Так, головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії генерал А. Денікін в «Очерках русской смуты», аналізуючи бойові дії на Українському фронті, згадує свої вказівки «дружелюбного ставлення до галичан, з метою вилучення їх з підпорядкування Петлюри»⁶⁸. Повідомляє автор і про Зятківську угоду, відзначаючи, що УГА не могла бути використана проти Армії УНР. Також наголосив, що після переходу галицького війська на бік білогвардійців, воно до кінця зберегло дисципліну, але через моральні потрясіння, фізичну немічність (майже 10 тис. хворих на тиф) на той час не мало змоги відновити боєздатності⁶⁹.

Згадав про галичан у спогадах і генерал Я. Слащов. Окрім інформації про перебіг Зятківських переговорів, він звернув увагу на запеклість боїв, що передували цій події⁷⁰.

Переговори представників галицької та білогвардійської армій на ст. Зятківці побіжно у спогадах згадав Б. Штейфон⁷¹. Автор наголосив, що група денікінців під командуванням генерала Бредова, зазнаючи відчутних втрат, пробивалася через галичан, які дислокувалися на теренах Поділля, до Польщі.

⁶³ Гаванський Р. Пам'ятного 1919 року. (Спомини з Великої України). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1929 рік*. Львів: Червона Калина, 1929. С. 120–132.

⁶⁴ Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерті» в липні–серпні 1919 р. *Літопис Червоної Каліни*. 1931. Ч. 10. С. 13–17; Ч. 11. С. 7–10; Ч. 12. С. 15–18.

⁶⁵ Гаванський Р. Пам'ятного 1919 року. С. 125.

⁶⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1927–1921. Прага: Пробоем, 1942. Т. 2. 232 с.; Т. 3. 346 с.

⁶⁷ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. Нью-Йорк: Наша батьківщина, 1963. 166 с.

⁶⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. Минск: Харвест, 2002. С. 289.

⁶⁹ Там само. С. 290.

⁷⁰ Слащов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года). *Военный вестник*. 1922. № 11. С. 289.

⁷¹ Штейфон Б. А. Бредвский поход. *Белое дело*. 1927. Т. 3. С. 91–139.

Ще одна згадка про УГА на Поділлі вміщена у спогадах С. Штерна. Вона пов'язана саме з перебуванням галичан у складі денікінської армії. У ній констатується небоєздатність галицького війська в наслідок епідемії тифу⁷².

Радянський блок спогадів відображають мемуари командного складу Червоної армії. Уміщена в них інформація щодо подільської доби УГА пов'язана з двома подіями. Перша стосується рейду-прориву південної групи військ Червоної армії з Одеси на північ до Коростеня, шлях якої проходив у районі стику галичан та добровольців і супроводжувався бойовими діями⁷³. Друга пов'язана з початком польсько-радянської війни у травні 1920 р., а саме із виступом двох галицьких бригад на стороні польсько-українського війська⁷⁴.

Отже, існує чимало спогадів, у яких тою чи тою мірою висвітлено події, пов'язані з подільською сторінкою історії УГА. Представлений огляд засвідчує, що предметом уваги мемуаристів був не лише бойовий шлях галицького війська, а й його організація, внутрішнє життя тощо. Все це дає підстави вважати спогади цінним інформаційним джерелом та спонукає до розширення кола такого типу джерел.

REFERENCES

1. Alyskevych, M. (1931). Sered ostankiv UHA (spomyny). *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1932 r.*, 111–116 [in Ukrainian].
2. Alyskevych, M. (1932). Vyshkil Komandy Etapu UHA na Ukraini. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 3, 14–17 [in Ukrainian].
3. Alyskevych, M. (1933). Pivroku pid bilshovykamy. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 9, 21–23 [in Ukrainian].
4. Alyskevych, M. (1933). Pivroku pid bilshovykamy. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 11, 20–23 [in Ukrainian].
5. Bemko, V. (1958). Komanda Zapillia i Komanda Etapu. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 362–364). Winnipeg [in Ukrainian].
6. Berezhytskyi, V. H. (1995). *Viiskova orhanizatsiia osnovnykh ukrainskykh derzhavnykh formuvan* (Vol. 3). Kyiv [in Ukrainian].
7. Berezhytskyi, V. H. (1997). *Chervona Ukrainska Halyska armia*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Bilinskyi, P. (1958). Sluzhba zviazku UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 249–256). Winnipeg [in Ukrainian].
9. Borodiievych, Ye. (1975). *V chotyrykutnyku smerti: Prychynky do trahedii UHA na Velykii Ukraini (iz voiennoho zapysnyka 3-yi bryhady)*. New York: Hoverlia [in Ukrainian].

⁷² Штерн С. В. В огне гражданской войны: Воспоминания, впечатления, мысли. Париж, 1922. С. 177–178.

⁷³ Верхотурский А. Прорыв южной группы. Москва: ГИЗ, 1924. 68 с.

⁷⁴ Какурин Н., Берендас К. Киевская операция поляков 1920 г. Москва; Ленинград, 1928. 28 с.; Степанов И. С Красной Армией на панскую Польшу: впечатления и наблюдения. Москва: ГИЗ, 1920. 102 с.

10. Chykalenko, L. (1963). *Uryvky zi spohadiv z rokiv 1919–1920*. New York: Nasha batkivshchyna [in Ukrainian].
11. D. M. (1958). Korotki istorichni narysy bryhad UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 85–126). Winnipeg [in Ukrainian].
12. D. M. (1958). Polova poshta UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 293–296). Winnipeg [in Ukrainian].
13. Demchuk, T. (1924). Viiskovi teatry pry HA. *Kalendar Chervonoi Kalyny na 1924 rik*, 153–155 [in Ukrainian].
14. Demchuk, V. (1939). Sanitarna Misiia dlia poborennia poshetei na Ukraini. Spomyny. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 6, 8–14 [in Ukrainian].
15. Denikin, A. Y. (2002). *Ocherky russkoi smuty: Vooruzhennye sily yuha Rossii. Zakliuchitelnyi period borby. Yanvar 1919 – mart 1920*. Minsk: Kharvest [in Russian].
16. Dolnytskyi, M. (1958). Ukrainska Halyska Armia v boiakh z bolshevykamy. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 451–468). Winnipeg [in Ukrainian].
17. Dotsenko, O. (1923). Litopys ukrainskoi revoliutsii. Materialy i dokumenty do istorii ukrainskoi revoliutsii. (Vol. 2(4)). Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
18. Dotsenko, O. (2001). *Zymovy pokhid (6.XII.1919–6.V.1920)*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy [in Ukrainian].
19. Fostakovskiy, I. (1958). Letunstvo UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 217–240). Winnipeg [in Ukrainian].
20. Haiduchok, S. (1930). Slidom sanitarnoi sluzhby v 4 zolochivskii bryhadi. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 4, 16–18 [in Ukrainian].
21. Haiduchok, S. (1930). Z lystiv slavy 4 Zolochivskoi bryhady. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 4, 11 [in Ukrainian].
22. Hanytskyi, O. (1958). Kinnota Ukrainskoi Halyskoi Armii. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halyska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 205–209). Winnipeg [in Ukrainian].
23. Havanskyi R. (1929). Pamiatnoho 1919 roku. (Spomyny z Velykoi Ukrainy). *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1929 rik*, 120–132 [in Ukrainian].
24. Hirniak, N. (1959). *Ostannii akt trahedii Ukrainskoi Halyskoi Armii*. Perth Amboy: Vyd-vo Ukrainskoho viiskovoho instytutu v SShA [in Ukrainian].
25. Hordiienko, V. (1991). *Ukrainska Halyska Armia*. Lviv: Memorial [in Ukrainian].
26. Hrytskevych, A. P. (2011). *Borba za Ukrainu, 1917–1921* (A. E. Taras, Ed.). Minsk: Sovremennaia shkola [in Russian].
27. Kakurnyn, N., & Berendas, K. (1928). *Kievskaaia operatsyia poliakov 1920 h.* Moscow; Lenynhrad [in Russian].
28. Kalichak, I. (1931). *Zapysky chetaria (spomyny 1918–1919)*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
29. Kapustianskyi, M. (1946). *Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv-Odesu v 307. 1919 rotsi: korotkyi istorychnyi ohliad.* (2nd rev. ed.) (Vol. 2 (3)). Munich [in Ukrainian].

30. Karpenko, O. (Ed.). (2001). *Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika. 1918–1923: Istoriia*. Ivano-Frankivsk: Siversiia [in Ukrainian].
31. Kliun, O. (1958). *Armiiskyi Vyshkil UHA*. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 365–367). Winnipeg [in Ukrainian].
32. Kliun, O. (1958). *Starshynska Shkola Pikhoty*. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 368). Winnipeg [in Ukrainian].
33. Klym, M. (1931). *Do istorii Novoho Lvivskoho teatru pry Nachalnii Komandi Halytskoi Armii*. *Litopys Chervonoii Kalyna*, 3, 7–8 [in Ukrainian].
34. Klym, T. (1931). “*Novyi Lvivskiy Teatr*” pry Nachalnii Komandi Halytskoi Armii. *Litopys Chervonoii Kalyny*, 6, 7–9 [in Ukrainian].
35. Kokh, H. (1930). *Dohovir z Denikinom (vid 1 do 17 lystopada 1919 r.)*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
36. Kozak, I. (1932). *Deshcho pro derzhavnu zhandarmeriiu*. *Litopys Chervonoii Kalyny*. 1932, 6, 15–17 [in Ukrainian].
37. Kozak, I. (1960). *Polova zhandarmeriia UHA*. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 2, pp. 291–296). Winnipeg [in Ukrainian].
38. Kravs, A. (1937). *Za ukrainsku spravu: Spomyny pro III korpus UHA pislia perekhodu za Zbruch*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
39. Krypiakevych, I., Hnatevych B., & Stefaniv, Z. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)*. (4th rev. ed.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
40. Kuchabskyi, V. (1931). *Zovnishno-politychne polozhennia obiednanykh ukrainskykh armii u «Chotyrykutnyku Smerti» v lypni–serpni 1919 r.* *Litopys Chervonoii Kalyny*, 10, 13–17 [in Ukrainian].
41. Kuchabskyi, V. (1931). *Zovnishno-politychne polozhennia obiednanykh ukrainskykh armii u «Chotyrykutnyku Smerti» v lypni–serpni 1919 r.* *Litopys Chervonoii Kalyny*, 11, 7–10 [in Ukrainian].
42. Kuchabskyi, V. (1931). *Zovnishno-politychne polozhennia obiednanykh ukrainskykh armii u «Chotyrykutnyku Smerti» v lypni–serpni 1919 r.* *Litopys Chervonoii Kalyny*, 12, 15–18 [in Ukrainian].
43. Kupchenko, V. (1922). *Armiiska hrupa hen. Kravs v nastupi na Kyiv v serpni 1919 roku*. *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoii Kalyny na 1923 rik*, 108–117 [in Ukrainian].
44. Lakh, P. (2002). *Pid Zhmerynkoiu*. In M. Baran (Comp.), *Ukrainska Halytska Armia: Zbirka spohadiv* (pp. 36–60). Lviv [in Ukrainian].
45. Lazurko, O. (1923). *Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA*. *Ukrainskyi skytalets*, 5, 31–36 [in Ukrainian].
46. Lazurko, O. (1923). *Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA*. *Ukrainskyi skytalets*, 6, 19–23 [in Ukrainian].
47. Lazurko, O. (1923). *Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA*. *Ukrainskyi skytalets*, 7, 22–25 [in Ukrainian].
48. Lazurko, O. (1923). *Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA*. *Ukrainskyi skytalets*, 9–10, 26–29 [in Ukrainian].

49. Lazurko, O. (1923). Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA. *Ukrainskyi skytalets*, 12, 19–22 [in Ukrainian].
50. Lazurko, O. (1923). Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA. *Ukrainskyi skytalets*, 13, 21–27 [in Ukrainian].
51. Lazurko, O. (1923). Deshcho z sanitarnykh vidnosyn UHA. *Ukrainskyi skytalets*, 14, 12–16 [in Ukrainian].
52. Lebedovych, I. (1963). *Polovi dukhovnyky Ukrainskoi Halytskoi Armii (Materialy do istorii)*. Winnipeg [in Ukrainian].
53. Lemkivskyyi, I. (1938). Letunstvo UHA. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 11, 7–10 [in Ukrainian].
54. Lemkivskyyi, I. (1938). Letunstvo UHA. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 12, 15–17 [in Ukrainian].
55. Levytskyi, O. (1929). *Halytska armiia na Velykii Ukraini (spomyny z chasu vid lypnia do hrudnia 1919)*. Vienna [in Ukrainian].
56. Levytskyi, O. (1958). Dohovir Ukrainskoi Halytskoi Armii z armiieiu hen. Denikina. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 484–514). Winnipeg [in Ukrainian].
57. Levytskyi, O. (1958). Propahanda i presa. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 325–333). Winnipeg [in Ukrainian].
58. Liainberh, L. (1922). Radiosluzhba v UHA. *Kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1922 r.*, 130–132 [in Ukrainian].
59. Lobkovits, A. (1958). Pokhid UHA na Kyiv v 1919 rotsi. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armii: u 50-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 155–204). Winnipeg [in Ukrainian].
60. Lozynskyyi, M. (1922). *Halychyna v rr. 1918–1920*. Vienna [in Ukrainian].
61. Lutskyyi, M. (1960). 2-ha bryhada ChUHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 2, pp. 227–233). Winnipeg [in Ukrainian].
62. Lytvyn, M. R., & Naumenko, K. Ye. (1991). *Istoriia halytskoho striletstva*. Lviv: Kameniar [in Ukrainian].
63. Makarchuk, S. A. (1997). *Ukrainska respublika halychan: Narysy pro ZUNR*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
64. Matskevych, S. (1958). Artyleriiia UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 177–181). Winnipeg [in Ukrainian].
65. Mazepa, I. (1942). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1927–1921* (Vol. 2). Prague: Proboiem [in Ukrainian].
66. Mazepa, I. (1942). *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1927–1921* (Vol. 3). Prague: Proboiem [in Ukrainian].
67. Myshuha, L. (1920). *Pokhid ukrainskoho viiska na Kyiv (serpen 1919)*. Vienna: Ukrainskyi prapor [in Ukrainian].
68. Nazaruk, O. (1920). *Rik na Velykii Ukraini. Konspekt spomyniv z ukrainskoi revoliutsii*. Vienna: Ukrainskyi prapor [in Ukrainian].
69. Omelianovych-Pavlenko, M. (2002). *Spohady ukrainskoho komandarma*. Kyiv: Planeta liudei [in Ukrainian].

70. Ostroverkha, M. (1930). Rik 1919. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 7, 3–8 [in Ukrainian].
71. Ostroverkha, M. (1931). Tyf. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 1, 3–6 [in Ukrainian].
72. Ostroverkha, M. (1966). *Blysk i temriava: 1918–1919–1920*. New York [in Ukrainian].
73. Shankovskiy, L. (1958). Pikhota UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armiia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 145–175). Winnipeg [in Ukrainian].
74. Shankovskiy, L. (1974). *Ukrainska Halytska Armiia: voienno-istorychna studii*. Winnipeg: Vyd-vo Dm. Mykytiuka [in Ukrainian].
75. Shchurovskiy, V. (1923). Zi zapyskiv likaria bryhady USS. *Kalendar Chervonoi Kalyny na 1924 rik: Yuvil. vyd. v desiatylittia vystupu USS, 1914–1924*, 79–90 [in Ukrainian].
76. Shchurovskiy, V. (1936). Narys sanitarnoi sluzhby Ukrainykykh Sichovykh Striltsiv i Bryhady USS. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 1, 11–15 [in Ukrainian].
77. Shchurovskiy, V. (1958). Medychna i sanitarna Sluzhba. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armiia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 271–285). Winnipeg [in Ukrainian].
78. Shteifon, B. A. (1927). Bredovskiy pokhod. *Beloe delo*, 3, 91–139 [in Russian].
79. Shtern, S. V. (1922). *V ohne hrazhdanskoï voiny: Vospomynaniia, vpechatleniia, mysl'i*. Paris [in Russian].
80. Shukhevych, S. (1929). Spomyny z UHA (1918–1920) (Vol. 3, p. 162). Lviv [in Ukrainian].
81. Shukhevych, S. (1929). Spomyny z UHA (1918–1920) (Vol. 4, p. 147). Lviv [in Ukrainian].
82. Shukhevych, S. (1929). Spomyny z UHA (1918–1920) (Vol. 5, p. 164). Lviv [in Ukrainian].
83. Skydan, M. (1936). Shliakh I halytskoho korpusu v pokhodi na Kyiv. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 2, 7–10 [in Ukrainian].
84. Skydan, M. (1936). Shliakh I halytskoho korpusu v pokhodi na Kyiv. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 3, 14–19 [in Ukrainian].
85. Slashchov, Ya. (1922). Materialy po istorii hrazhdanskoï voiny v Rossii (operatsyi belykh, Petliury i Makhno na Ukraine v poslednei chetverty 1919 hoda). *Voennyi vestnyk*, 11, 289 [in Ukrainian].
86. Sokhotskiy, I. (1958). Polovyi shtab ChUHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armiia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 534–537). Winnipeg [in Ukrainian].
87. Sokil, I. (1938). Vid Zbrucha do Kyieva. Slidom III kurenia 5 sokalskoï bryhady. *Litopys Chervonoi Kalyny*, 5, 3–5 [in Ukrainian].
88. Soldatenko, V. F., & Savchuk, B. P. (2004). Halytska armiiia u Naddnyprianskii Ukraini. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].
89. Stanimir, O. (1958). Ukrainska Halytska Armiia v boiakh z armiiieu hen. A. Denikina. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armiia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 469–483). Winnipeg [in Ukrainian].
90. Stanimir, O. (1960). 3-tia bryhada ChUHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armiia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 2, pp. 235–245). Winnipeg [in Ukrainian].

91. Stanimir, O. (1966). *Moia uchast u Vyzvolnykh zmahanniakh 1917–1920*. Toronto [in Ukrainian].
92. Stavnychy, R. (1958). Sudivnystvo. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 321–324). Winnipeg [in Ukrainian].
93. Stepanov, Y. (1920). *S Krasnoi Armyei na panskuiu Polshu: vpechatleniia y nabliudeniia*. Moscow: HYZ [in Russian].
94. Tarnavskiy, M. (1992). Spohady. *Vechirnia hodyna*, 4, 126 [in Ukrainian].
95. Tiutiunyk, Yu. (1935). *Zymovy pokhid 1919–1920 rr.* (3rd rev. ed.). Lviv [in Ukrainian].
96. Tiutiunyk, Yu. (1991). *Z poliakamy proty Vkrainy*. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
97. Toliuk-Kulchyt'skyi, S. (1958). Starshynski shkoly HA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 50-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 4, pp. 265–270). Winnipeg [in Ukrainian].
98. Tsokan, I. (1921). *Vid Denikina do bilshovyktiv. Frahment spomyniv z Radianskoi Ukrainy*. Vienna: Ukrainskyi prapor [in Ukrainian].
99. Udovychenko, O. (1971). *Tretia zalizna diviziia: Materialy do istorii viiska UNR: Rik 1919* (O. Vyshnivskiy Comp.). New York: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
100. Udovychenko, O. I. (1995). *Ukraina u viini za derzhavnist. Istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh syl 1917–1921*. Kyiv: Ukraina [in Ukrainian].
101. Verkhoturskyi, A. (1924). *Proryv yuzhnoi hrupy*. Moscow: HYZ [in Russian].
102. Volytskyi, V. (1963). *Na Lviv*. Kyiv: *Voenni spohady 1918–1920*. Toronto [in Ukrainian].
103. Vyslotskyi, I. (1934). Spomyny rozviduiuchoho starshyny 1919–1920 na Velykii Ukraini. *Litopys Chervonoj Kalyny*, 5, 6–10 [in Ukrainian].
104. Vyslotskyi, I. (1934). Spomyny rozviduiuchoho starshyny 1919–1920 na Velykii Ukraini. *Litopys Chervonoj Kalyny*, 7–8, 8–11 [in Ukrainian].
105. Vyslotskyi, I. (1934). Spomyny rozviduiuchoho starshyny 1919–1920 na Velykii Ukraini. *Litopys Chervonoj Kalyny*, 9, 6–8 [in Ukrainian].
106. Vyslotskyi, I. (1958). Viiskova rozvidka UHA. In D. Mykytiuk, *Ukrainska Halytska Armia: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh (materialy do istorii)* (Vol. 1, pp. 354–359). Winnipeg [in Ukrainian].
107. Ya. K-v. (1923). Armiyskyi Vyshkil. Kalendar Chervonoj Kalyny na 1924 rik: Yuvil. vyd. v desiatiylyttia vystupu USS, 1914–1924, 75–76 [in Ukrainian].
108. Yarbii, V. (1931). Ostanni dni Starshynskoi Shkoly Pikhoty UHA. (Vyimky zi shchodennyka frekventanta, pidkhorunzhoho USS Kazky). *Litopys Chervonoj Kalyny*, 3, 16–17 [in Ukrainian].
109. Yavorskyi, Ye. (1929). *Denikiniada UHA: Populiarnyi narys*. Yavoriv: Nakladom vydavn. kooperatyva “Hart” [in Ukrainian].
110. Zavalniuk, O. M., & Oliinyk, S. V. (2013). *Ukrainska Halytska armia na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.): monohrafiia*. Kamianets-Podil'skyi: PP “Medobory-2006” [in Ukrainian].
111. Zemyk, R. (1928). Deshcho pro letunstvo UHA. *Ukrainskyi skytalets*, 13, 9–11 [in Ukrainian].
112. Zemyk, R. (1928). Deshcho pro letunstvo UHA. *Ukrainskyi skytalets*, 14, 3–6 [in Ukrainian].

113. Zemyk, R. (1928). *Deshcho pro letunstvo UHA*. *Ukrainskyi skytalets*, 15, 4–5 [in Ukrainian].
114. Zub, P. (1922). *Prychyny do istorii nashoho litunstva*. *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1923 rik*, 75–76 [in Ukrainian].
115. ZUNR. 1918–1923: *Iiustrovana istoriia*. Lviv; Ivano-Frankivsk: Manuskrýpt-Lviv, 2008 [in Ukrainian].

Serhii OLIINYK

THE PODILIAN PAGE IN THE HISTORY OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY IN THE MEMOIRS OF CONTEMPORARIES

The paper studies the Podilian page in the history of the Ukrainian Galician Army through the memoirs and recollections of its contemporaries. The importance of the latter for an in-depth investigation of the issue leaves no doubt. It is argued that along with the actual material, they contain valuable theoretical generalizations.

The memoirs in question are conditionally classified according to their origin. The content of the memoirs is analyzed in terms of military-political, socio-economic, and national-cultural aspects of the above said military formation deployed in the Podilia region.

In addition to the information on the battles fought by the Galician army, the memoirs and recollections are found to contain data on its size, organization, combat path. As well they contain information on the then political events that directly affected the Ukrainian Galician Army and the relationship of the Galician soldiers with the residents. It is noted that certain concrete facts in the memoirs testify to the complexity and sometimes contradictory nature of those relationships. The publications attest to the true attitude of the Podolians to the Galician army and show a significant proportion of both supporters and opponents. Personal reflections of the contemporaries are also recorded in their memoirs.

Keywords: Ukrainian Galician Army, Podilia, Galician troops, memoirs, recollections.

УДК 94:342.38(477.8)"1918/1923"(031)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-238-246

Stepan BORCHUK*Doctor of Historical Sciences**Professor of the Department of World History at**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7494-7369>**stepan.borchuk@pu.if.ua***Maryana ZASYPKO***Candidate of Historical Sciences**Assistant of the Department of World History at**Vasyl Stefanyk Precarpathian National University**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8576-9227>**maryana.zacupko@i.ua***ZUNR (WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC) IN
ENCYCLOPAEDIC EDITIONS**

The encyclopedic editions that cover the topic of ZUNR are analyzed in this article. The main focus is on the Soviet encyclopedic editions "Ukrainian Soviet Encyclopedia" and "Soviet Encyclopedia of the History of Ukraine" in which the authors covered the history of ZUNR under the crushing Soviet propaganda way. These articles describe the position of the Soviet authorities regarding the history of the ZUNR and the independence of Ukraine. Historical aspects of statehood are revealed, but as destructive and crushing for the Soviet apparatus. The unilateral nature of these articles was characterized as they covered ZUNR policy from a subjective point of view. The tendency of repetition of encyclopedic texts on ZUNR that passed from one Soviet edition to another is revealed.

Changes in the emphasis on the study of the history of ZUNR with the restoration of Ukraine's independence have been observed. Significant attention is focused on modern encyclopedic projects, which cover the history of ZUNR and have become a kind of quintessence and business card of all previous scientific work on the subject of ZUNR. Examples in changing the emphasis in ZUNR research by modern researchers are given.

The basic conceptual bases of national historiography concerning the history of ZUNR are formulated. In the article, the author emphasizes the position of changing the assessment of the state policy of ZUNR officials to the state policy. Domestic researchers in new encyclopedic editions re-submit ZUNR history and most of the stigmatized spots have been cleaned up and fairly introduced into national encyclopedic editions.

The article emphasizes the need to develop new archival data that will become available in the archives of the Catholic University of Rome. Declassification of these materials will

make it possible to review articles in encyclopedic editions of already independent Ukraine. Make their own adjustments and add to existing present historical material.

The author emphasizes that encyclopedic science is an important field of historical disciplines, because it covers a large amount of material in an accessible abbreviated form.

Key words: Western Ukrainian People's Republic 1918–1919, national democratic revolution, «Ukrainian Soviet Encyclopedia», «Soviet Encyclopedia of History of Ukraine», «Encyclopedia of History of Ukraine», «Western Ukrainian People's Republic 1918–1923. Encyclopedia», Ukrainian Galician Army.

November 2018 marks the 100th anniversary of the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic, and in January 2019, 100 years since the signing of the ZUNR and UNR Act. In recent years, a number of fundamental collective and individual works have been published, and a unique multi-volume collection of documents and materials covering the various aspects of the struggle for the restoration and preservation of Ukrainian statehood in Western Ukraine in 1918–1923 has been published. An important event was the completion of the digitization of the archives of the Western Ukrainian People's Republic in Rome. Since July 2017, the staff of Archival Information Systems has been working on the restoration, scanning and preservation of an archive stored at the Ukrainian Catholic University in Rome. A wide range of researchers are looking forward to accessing the electronic resource that AIS is working on together with the Ukrainian Catholic University, where archival materials will be presented (including, but not limited to, publications (newspapers and brochures from the ZUNR Press Library), photos, maps and artifacts (clothing, coins, seals, etc.). The project is supported by the Eastern European Research Institute. Viacheslav Lipinskiy (Philadelphia, USA)¹. The electronic archive will, to a certain extent, make it possible to remotely work with a powerful array of information for young scientists, as well as to expand the already extensive source base for the study of ZUNR history. Among the leading cohort of researchers, O. Karpenko, V. Velykochiy, T. Halytska-Didukh, M. Kugutiak, M. Lytvyn, I. Monolatiy, B. Savchuk and O. Pavlishin and many other scientists made a significant contribution to the discovery and source-based analysis of monuments from the historical past of the events of the Ukrainian Revolution in Western Ukraine. A number of the most important researches which, through the prism of documents and materials, cover the history of the ZUNR state from the moment of its origin to the end of its existence, came to the Carpathian region. Today historiography has thousands of publications on ZUNR.

Given such a significant development on this topic, as well as the regular updating of the source database, it has long required historians to update and present to the general public a summary encyclopedic format of information on ZUNR history. It was the public request, as well as the anniversary dates, that gave impetus to the project «Western Ukrainian People's Republic 1918–1923». Encyclopaedia The first volume of the three planned is now expected to be released. The project was initiated and implemented by scientists of Precarpathian National University named after I. V. Stefanyk in cooperation with scientists of academic and educational establishments from different

¹ Архів уряду ЗУНР у Римі відреставрували й оцифрували. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/17/152798/>

regions of Ukraine. The work will become a kind of quintessence and a business card of all previous scientific work on ZUNR topics.

Analyzing the previous encyclopedic tradition, it is worth noting that objective coverage of this topic in the USSR was simply impossible, since the topic was tabooed by the Soviet leadership for a long time and one of the first and quite brief attempts made in the mid-1950s in the period of de-Stalinization were blocked and were not further developed. Therefore, the end of the 80's can be considered as a point of reference in the versatile study of ZUNR history. And of course, great opportunities for researchers opened with the restoration of Ukraine's independence in 1991. In 2000 two thematic collections of scientific articles devoted to the 80th anniversary and 90th anniversary of ZUNR were published as a peculiar result of the scientific search, published by the Institute of Ukrainian Studies. I. Krypiakievych NAS of Ukraine².

One of the Soviet visions of the history of ZUNR, presented in the encyclopedic edition, should be noted in the fifth volume of the seventeen-volume Ukrainian Soviet Encyclopedia (URE), published in 1961, which contained the article «Western Ukrainian People's Republic» by author V. Malanchuk. A characteristic feature of the publication was that the name of this state entity was put in quotation marks – apparently with the purpose of demonstrating the author's over-humiliating attitude to ZUNR and its historical experience. Many criticisms are also raised by the presentation of the material itself. Thus, at the very beginning of the article it was stated that the ZUNR emerged on 1 November 1918 in Eastern Galicia as a result of the «military coup of the Ukrainian bourgeois nationalists» during the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and lasted until July 1919. In the usual spirit of Soviet historiography, the author claimed that the ZUNR was «the body of class violence by the bourgeoisie against Western workers, one of the instruments of international imperialism that created» sanitary border «around the country of Soviets. Representatives of the National Democratic Party (renamed in March 1919 as the «Labor») party, which expressed the interests of the bourgeoisie and held the office of the Austrian government for many years, occupied the main positions in the bureaucratic apparatus of the ZUNR. The president, and later ZUNR dictator, was the fierce bourgeois nationalist E. Petrushevich, members of the State Secretariat – K. Levitsky and other reactionary figures»³.

Analyzing the internal and foreign policy of ZUNR, V. Malanchuk claimed that it had «a completely reactionary anti-national character», the government of the republic «defended the interests of landowners and capitalists», «strengthened the gendarmerie, instituted military courts», «brutally dealt with the peasants who seized the land of lordsland», etc. The presentation of the material itself is overburdened with propaganda clichés and ideologized statements that do not clearly meet the standards of encyclopedic vocabulary: «The rulers of the puppet ZUNR were agents of the Entente, enemies of the Ukrainian people. The war between the armed units of the ZUNR – UGA («Ukrainian Galician Army») and the military units of Pan-Poland, which sought to occupy Western Ukrainian lands, was accompanied by a series of treasonous actions by the Zunrian rulers

² Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. Вип. 6: Західноукраїнська Народна Республіка: історія і традиції. 374 с.

³ Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР). *Українська Радянська Енциклопедія*. Київ: Головна редакція УРЕ, 1961. Т. 5. С. 214–215.

and the UGA command. The ZUNR government twice rejected the proposals of the Soviet government to jointly fight against the Polish occupiers twice during 1919. The agreement signed in January 1919 in Kyiv on the entry of the ZUNR into the Petliura UNR was an amalgamation of counter-revolutionary forces to fight against Soviet power».

V. Malanchuk emphasized the «active struggle» of «the broad working masses» of Eastern Galicia against the «counter-revolutionary ZUNR» (in particular, the Drohobych armed uprising), their powerful movement under the slogans of the socialist revolution, for reunification with Soviet Ukraine». The author justifiably claims that «the nationalist counter-revolution with the help of the Polish invaders managed to immerse the revolutionary speeches of workers and peasants in the blood at that time». In support of this unsubstantiated thesis, Khrushchev's similarly assertive statement was made in a speech of October 29, 1949, that «bourgeois nationalists opened the gates to Western Ukraine to Poland»⁴.

V. Malanchuk's article is so overburdened by clichés, ideologisms and subjective, deliberately negative propaganda rhetorical statements that even the ending came out in the spirit of Soviet classical agitprop: «The short and glorious existence of the ZUNR is one of the most disgraceful pages of the treacherous path of the Ukrainian bourgeois nationalists, their servitude in the face of international imperialism». These and other authorial judgments partly correspond to the moods in which the history of the Soviet vision of ZUNR happened.

It should be noted that such a negative context is found in «URE» not only in V. Malanchuk's article. The director of the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR O. Kasimenko in the article «Ukrainian bourgeois nationalism»⁵ mentions with a negative the «so-called ZUNR» in volume 15 of «URE». The author stated: «Together with the Petliur Directory, the counter-revolutionary» West Ukrainian People's Republic, created by bourgeois nationalists in Western Ukrainian lands, acted as a body of class violence of the bourgeoisie against the Western Ukrainian labor and anti-labor countries»⁶.

The mention of ZUNR is also found in the last volume 17 of the «URE» – the «Ukrainian Soviet Socialist Republic». This is why the section «History» of this section contains the section «Ukrainian SSR in the Period of Foreign Intervention and Civil War (1918–1920). Its author was the corresponding member of the USSR Academy of Sciences of Ukraine M. Suprunenko, who adhered to the official assessment of the role and importance of the Western Ukrainian People's Republic: «The bourgeois nationalists, who in October 1918 created the» Ukrainian National Council «in Lviv and colluded with foreign imperialists, began on the workers' path to reunification with Soviet Ukraine. Proclaimed in Eastern Galicia in November 1918, the so-called Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) was in the oppression of the working masses a worthy heir to the Habsburg Empire. The ZUNR government maintained close contact with the bourgeois-nationalist counter-revolution in the Dnieper Ukraine, and in January 1919 the Zootrunners and Petliurists openly formed a bloc against Soviet power in Ukraine.

⁴ Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР)...

⁵ Касименко О. К. Український буржуазний націоналізм. *Українська Радянська Енциклопедія / редкол.: М.П. Бажан (голов. ред.) та ін.* Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1964. Т. 15: Туман-цемент. С. 113–117.

⁶ Там само.

The anti-national actions of the ZUNR were especially evident in 1918–1919 during the Ukrainian-Polish war. Fearing the rise of the revolutionary movement of the masses, the ZUNR fought hostile, participants of ZUNR were leading aggressive actions against the aggression of bourgeois-landlord Poland, and in the summer of 1919 stopped them altogether⁷.

In a peculiar manner and in accordance with the party line of hypertrophied coverage, the revolutionary and communist movement in the region acquired: «A new phenomenon in the revolutionary movement of Western workers was the formation in 1919. The Communist Party of Eastern Galicia (KPSG), as well as the Soviets of Workers ‘and Soldiers’ Deputies in Stebnik, Drohobych, Boryslav, Kosovo, Stryi, and Kolomyia. One of the most striking revolutionary speeches in Eastern Galicia was the armed uprising of the Drohobych workers in April 1919, led by Communists V.F. Kotsk, I.M. Kushnir, G.I. Mihats. The uprising was brutally suppressed.

The occupation of Eastern Galicia in the summer of 1919 by bourgeois-landlord Poland had not broken the desire of Western Ukrainian workers to reunite with their brothers, who heroically defended the conquest of the Great October in the throes of the Civil War⁸.

The seventeenth volume of «USE» also mentions ZUNR. In the article «Lviv region» «so-called ZUNR» is mentioned in the section «Brief information about historical events and monuments» exclusively in the context of the Drohobych uprising, namely: «In April 1919, an armed uprising broke out in Drohobych against the counter-revolutionary ZUNR government, which led the government to pass for some time into the hands of the Revolutionary Committee»⁹.

The next encyclopedic publication, which summarized the political vector on ZUNR topics, was the four-volume edition of the Soviet Encyclopedia of Ukrainian History (SEUH). The author of the article «Western Ukrainian People’s Republic» was also made by V. Malanchuk where some information had already been mentioned by the author in 1961. ZUNR, as before, declared itself the author of a «puppet state created by Ukrainian bourgeois nationalists» in November 1918, whose president and later dictator was «fierce bourgeois nationalist» E. Petrushevich. The author has in no way changed his attitude to ZUNR, so he takes the basic formulation in quotation marks. Thus, in addition to the National Democratic (People’s Labor) parties represented in the «government», mention was made of representatives of «petty bourgeois radical, social democratic and peasant-radical parties». The author states that in January 1919, the ZUNR «government» signed an agreement with the Petliur Directory on the entry of the ZUNR into the Petliur «state» «for the purpose of uniting the forces of the Ukrainian counterrevolution to fight the Soviet rule»¹⁰.

⁷ Супруненко М. І. Українська РСР в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.). *Українська Радянська Енциклопедія*. Київ, 1965. Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. С. 132.

⁸ Там само.

⁹ Львівська область / М. Д. Гайсинович, В. Ю. Маланчук, В. П. Чугайов, Б. М. Яремчишин. *Українська Радянська Енциклопедія*. Київ, 1965. Т. 17: Українська Радянська Соціалістична Республіка. С. 693–698.

¹⁰ Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР). *Радянська енциклопедія історії України* / редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред) та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1970. Т. 2: Державін-лестригони. С. 199.

Comparing V. Malanchuk's two articles in USE and SEIU, one immediately realizes that in the last encyclopedic project in the bibliography the reference to the work of I. Bogodist «Fighting the Workers of Galicia for Soviet Power in 1918–1920» disappeared. Instead of it, the author resorts to self-citation and «canonization» of his own work «History of one betrayal» and the work of I. Kompaniets «The position and struggle of the working masses of Galicia, Bukovina and Transcarpathia in the early twentieth century (1900–1919)¹¹.

The fourth volume of SEIU contains the article «Ukrainian Galician Army»¹² the author of which is unknown to us because the article was submitted without signature. The UGA was characterized as a «military formation of the counter-revolutionary» Western Ukrainian People's Republic, which protected the «class interests of the Ukrainian bourgeoisie on Western lands». The author tells the reader that in the first half of 1919, the army fought with Polish troops trying to occupy Eastern Galicia, but because of «the treacherous policy of the ZUNR rulers, who carried out the will of the Entente and its own command, was defeated». The article focuses on the fact that UGA units were used to suppress the revolutionary speeches of the Western Ukrainian workers, and later in the troops of the Petliur Directory they opposed the Soviet power in Ukraine and for some time helped Denikin. However, the author notes that UGA soldiers repeatedly rebelled against the «counter-revolutionary ZUNR regime», and the remnants of the Galician army in the early 1920s moved to the side of the Reds, from which formed three brigades of the Red Ukrainian Galician Army (RUGA)¹³.

Thus, the encyclopedic editions of the «Ukrainian Soviet Encyclopedia» and the «Soviet Encyclopedia of the History of Ukraine» have for some time canonized the main vector of ZUNR history research in Soviet historical science. Touting the history of liberation competitions with the phrase «so-called ZUNR», «so-called government», «rebellion», «counter-revolutionary coup», «reactionary activity of Ukrainian bourgeois nationalists – supporters of international imperialism» and more. The main glorification line was the «struggle of the workers» against the «counter-revolutionary ZUNR government»¹⁴.

The ZUNR's history has been objectively covered only since the late 1990s. Although not in the encyclopedic format, it is worth mentioning the edition of «Ukraine through the Ages», edited by Academician V. Smoliy. The concept of the whole series, including the tenth volume, which has a section on ZUNR, turned out to be very successful. The work «Ukrainian Liberation Competitions 1917–1921» authored by O. Rubliov and O. Reyent, contains a section on ZUNR. The text is accompanied by a citation of the most important sources and hard-to-read works for the average reader, though without proper bibliographic references. Well-chosen illustrative material, light and yet scientific style made it possible for the average reader to have access and ease of perception.

The rather extensive section is divided into fifteen paragraphs, which detail the issues of the emergence, development and defeat of ZUNR. The author rightly emphasizes

¹¹ Маланчук В. Ю. «Західноукраїнська народна республіка» (ЗУНР)...

¹² Українська галицька армія (УГА). *Радянська енциклопедія історії України* / редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред) та ін. Київ: Головна редакція УРЕ, 1972. Т. 4: Розлив – Яцкевич. С. 327.

¹³ ¹⁴ Там само.

¹⁴ Борчук С. «Так звана ЗУНР»: Західноукраїнська народна республіка у радянській енциклопедистиці 1950–1970-х рр. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці, 2014. Вип. 684–685. С. 132–141.

the vain hopes of the local Ukrainian political leadership, which gave hope for the legitimate solution of the Eastern Galician issue and obtaining the sanction for the creation of the Western Ukrainian state from the hands of the Viennese officials. He points out that «the political elite of other peoples of the monarchy have unconditionally embarked on the path of building their own statehood, establishing contacts with the Entente states, forming» shadow cabinets, «creating their own armed forces. The Austrian (up to the last moment) orientation of Galician-Ukrainian politicians, in addition to discrediting them in the eyes of the victorious states and, accordingly, reducing the chances of adequate representation in the post-war geopolitical system of Europe, hampering their own urgent measures for preparation and re-election the edge and deployment of the infrastructure of future statehood»¹⁵.

O. Rublev's research and a number of publications on ZUNR topics, as well as cooperation with other experts on this subject, made it possible to publish an article in the modern, leading humanitarian edition «Encyclopedia of History of Ukraine». In the third volume of the encyclopedia contains the publication «Western Ukrainian People's Republic (ZUNR)», which belongs to the pen of the leading researchers M. Lytvyn and O. Rubliov¹⁶. The given article was published in 2005, it still remains one of the best thematic publications of the encyclopedic format. The authors set out a modern scientific view of the history of ZUNR from the standpoint of liberation competitions: «The Ukrainian state was formed in November 1918 on the Western Ukrainian lands that were part of Austria-Hungary. In October 1918, the defeat of the Austro-German bloc in World War I and the national liberation movement of the enslaved peoples caused the dissolution of the Habsburg monarchy into several independent states». «The researchers emphasize that «in these circumstances, the decisive steps towards the revival of national statehood began to be taken by the Ukrainian population of Eastern Galicia. At the end of September 1918, the Ukrainian General Military Commissariat (UGMC) was formed in Lviv, which began the preparation of an armed speech. In October, the head of the UHGC was appointed a centurion of the Legion of Ukrainian Sich Shooters D. Vitovsky. October 18–19, 1918 in Lviv, at the constituent (assembly) of Ukrainian deputies of the Austrian Parliament, ambassadors (deputies) of the Galician and Bukovyna Seimas, representatives of national political parties of Galicia and Bukovina, the clergy and students formed the Ukrainian National Council (to be included in the encyclopedia in the volume «Ukraine-Ukrainians»), which became the political representative body of the Ukrainian population of Austria-Hungary. On October 19, in accordance with the right of peoples to self-determination, the UNRada proclaimed the Ukrainian state throughout the Ukrainian ethnic territory of Galicia, Bukovina and Transcarpathian Ukraine, elected President of the Council E. Petrushevich and decided to produce a Democratic Constitution».

The article in the «Encyclopedia of History of Ukraine», in fact, summed up the scientific achievements of many researchers. But, given the recent achievements in the

¹⁵ Полянський О. Особливості тенденцій сучасної історіографії ЗУНР. *Геноцид України в ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами: історичні реалії та постколоніальний синдром*: матеріали III Міжнародної наукової конференції (Львів, 4–5 квітня 2014 р.). Львів, 2014. С. 239–251.

¹⁶ Литвин М. Р., Рубльов О. С. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=ZUNR>

historical field, the publication of the edition «Western Ukrainian People's Republic 1918–1923. Encyclopedia «will be a good opportunity not only to recapitulate the experience of the Ukrainian state-making at that time, to pay attention to the achievements and allowances, but also to analyze some tendencies of modern historiography in covering this issue». After all, the problem of the study of genocide of Ukrainians in the cultural and spiritual sphere, objective coverage of the history of ZUNR remains relevant today. In doing so, we proceed from the basic principle that historical science, along with other functions, continues to play an important role in shaping national consciousness. Moreover, at different levels and from different backgrounds, there are persistent attempts to destroy the historical memory of the Ukrainian nation and national traditions.

REFERENCES

1. Arxiv uryadu ZUNR u Rymi vidrestavruvaly j ocyfruvally. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/short/2018/08/17/152798/> [in Ukrainian].
2. Zaxidno-Ukrayinska Narodna Respublika: do 80-richchya utvorennya Abstracts of Papers (p. 374) Lviv [in Ukrainian].
3. Bazhan, M. P. (Ed.). (1961). Ukrainska radyanska entsyklopediya. (Vol. 1–12). Kyiv: Golovna redaktsiya ukrayinskoyi radyanskoyi entsyklopedii [in Ukrainian].
4. Skaba, A. D. (Ed.). (1970). Radyanska encyklopediya istoriyi Ukrayiny (Vol. 2) Kyiv: Golovna redaktsiya ukrayinskoyi radyanskoyi entsyklopedii [in Ukrainian].
5. Borchuk, S. (2014) «Tak zvana ZUNR»: Zakhidnoukrainska narodna respublika u radianskii entsyklopedystytsi 1950 – 1970-kh rr. Chernivtsi [in Ukrainian].
6. Polianskyi, O. (2014) Osoblyvosti tendentsii suchasnoi istoriohrafii ZUNR. Lviv [in Ukrainian].
7. Smolii, V. A. (Ed.). (2003). Entsyklopediia istorii Ukrainy. (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Степан БОРЧУК, Мар'яна ЗАСИПКО

ЗУНР В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАННЯХ

Проаналізовано енциклопедичні видання, у яких розкрито тему ЗУНР. Основну увагу приділено радянським – «Українській радянській енциклопедії» та «Радянській енциклопедії історії України», де автори висвітлювали історію ЗУНР під нищівним радянським пропагандивним кутом – у наведених статтях описано позицію радянської влади щодо історії ЗУНР і незалежності України. Розкрито руйнівні й нищівні для радянського апарату історичні аспекти державництва. Констатовано однобічність цих статей, оскільки вони висвітлювали політику ЗУНР зі суб'єктивного погляду. Розкрито тенденцію повтору текстів, які мігрували з одного радянського видання в інше.

Простежено зміну акцентів у дослідженні історії ЗУНР із відновленням незалежності України. Увагу зосереджено на сучасних енциклопедичних проєктах, які висвітлюють історію ЗУНР і стали своєрідною квінтесенцією й візитівкою усього попереднього наукового доробку з цієї тематики. Наведено приклади зміни акцентів у дослідженні ЗУНР сучасними дослідниками. Сформульовано основні концептуальні засади вітчизняної історіографії. Наголошено на позиції зміни оцінки політики діячів ЗУНР на державницьку. Констатовано, що вітчизняні дослідники в нових енциклопедичних

виданнях по-іншому подають історію ЗУНР і більшість клеймованих плям очищено та справедливо введено в національні енциклопедичні видання.

Наголошено на необхідності опрацювання нових архівних даних, що стануть доступними в архівах Католицького університету в Римі, розсекречення матеріалів яких дасть змогу переглянути статті в енциклопедичних виданнях уже незалежної України, внести в них корективи і доповнити наявний історичний матеріал.

Наголошено, що енциклопедистика – важлива галузь історичних дисциплін, оскільки висвітлює велику кількість матеріалу в доступній скороченій формі.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, національно-демократична революція, «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Енциклопедія історії України», «Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія», Українська Галицька армія.

Андрій ТКАЧУК

*кандидат історичних наук
аташе з питань оборони*

*Посольства України в Республіці Австрія
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5594-2044>
e-mail: zbruch1919@gmail.com*

УЧАСТЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ В ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто концептуальні питання, що стосуються державної політики України щодо участі Збройних сил у системі колективної безпеки. Окреслено специфіку державної політики у сфері національної безпеки й оборони, з'ясовано її вплив на формування зовнішньої політики України у XXI ст. Акцентовано на чиннику російської агресії у Криму та на Донбасі, який надзвичайно актуалізував проблему участі України в системі колективної безпеки в регіоні. Звернено увагу на те, що участь Збройних сил України (ЗСУ) в системі колективної безпеки залишалася складовою державної політики держави з моменту початку реалізації нею моделі багатовекторної зовнішньої політики, не маючи чітко визначеної політичної стратегії. Констатовано, що лише з початком російської агресії проти України й окреслення новітніх викликів національній безпеці та обороні, питання участі ЗСУ в системі колективної безпеки стало концептуальним та отримало чітко визначений вектор розвитку. Зроблено висновки, що участь нашої держави в системі євроатлантичної безпеки дозволить їй впливати на колективні політичні рішення і формування міжнародної політики в регіоні. Водночас зазначено, що розширення та поглиблення міжнародних відносин України спонукає до нагальної необхідності вдосконалення нормативної бази сфери безпеки й оборони. Вказано, що перспектива інтеграції в системи колективної безпеки НАТО та за головуванням ЄС (Європейського Союзу) також дасть поштовх трансформації ЗСУ в напрямі підвищення військових стандартів, їхнього перетворення на професійну армію, здатну протистояти будь-яким викликам національній безпеці країни.

Ключові слова: національна безпека, НАТО, зовнішня політика, російська агресія.

Сучасні геополітичні умови формують перед Україною виклики у сфері забезпечення національної безпеки й оборони. Законодавче визначення Російської Федерації (РФ) як держави, що чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини її території, є загрозою її територіальній цілісності

та суверенітету, актуалізувало пошук союзників і засобів у протистоянні Росії¹. Від моменту початку російської агресії українська влада намагалася заручитися підтримкою держав ЄС та НАТО. Щобільше, після подій Євромайдану та Революції Гідності інтеграція до структур євроатлантичної спільноти закріплена у Стратегії національної безпеки та визначена як така, що повністю відповідає національним інтересам України. Такий крок пов'язаний із тим, що налагодження тісної співпраці з ЄС і НАТО, а також входження нашої держави до складу цих міжнародних об'єднань та організацій могло суттєво підвищити значимість її на міжнародній арені, сприяти внутрішнім перетворенням, зрештою стати надійною опорою для повноцінного розвитку демократичних інституцій в Україні тощо. Саме тому питання співпраці України з провідними акторами забезпечення світової безпеки й участі її армії в системах колективної безпеки надзвичайно актуальне та потребує дослідження. Треба зауважити, що питання участі ЗСУ в системі колективної безпеки неодноразово обговорювали фахівці наукової спільноти. Серед них виділю напрочуд таких вітчизняних дослідників, як: В. Горбулін, Г. Перепелиця, П. Демчук, О. Соскін, І. Тодоров, В. Смолянюк та ін.

Військово-політичне співробітництво України з іншими країнами в межах міждержавних структур стало складовою комплексу системи національної безпеки й оборони України відразу після відновлення незалежності. Можливість без вказівки зі союзного центру самостійно приймати політичні рішення, обирати партнерів спонукала молоду державу робити рішучі кроки для того, щоб заявити про себе як про одного з головних політичних гравців у регіоні. Зважаючи на бурхливі події 1990-х років, український політикум вбачав опору в міжнародних інституціях. Однак були також і ті, хто розумів непевність ситуації та важливість боєздатної армії, готової стати на захист державності, цілісності й недоторканності кордонів. Саме тому напередодні грудневого референдуму 1991 р. у зверненні до українців парламентарі Верховної Ради наголошували, що громадяни України мають останній шанс збудувати «власну хату, де панують своя правда, і сила, і воля»². Цілком очевидно, що під «силою» треба розуміти військову складову українського державотворення, будівництва її армії, розвитку системи національної безпеки. Саме тому вітчизняна політична еліта не стала зволікати з питаннями захисту української державності та розбудови її війська.

На початку державної незалежності України вітчизняні фахівці провели аналіз геополітичної і військової ситуації, а також перспективи її розвитку в нових умовах. Особливу увагу приділили комплексу військових питань, адже на території України залишалася частина колись єдиної армії Радянського Союзу. А також значний ядерний арсенал, який, щоправда, українське керівництво не могло використати у випадку гострої необхідності. Наявність «радянської спадщини» суттєво ускладнювала налагодження діалогу між Україною та світовим співтовариством, яке хоч і ставилося до неї із симпатією, але волило після розпаду СРСР мати справу з однією ядерною державою – наступницею СРСР – Російською Федерацією (РФ).

¹ Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>

² Відомості Верховної Ради України. 1991. № 48. Ст. 663.

У найкоротші терміни українські парламентарі розробили й ухвалили Концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. Після численних дискусій запропонували новий підхід щодо оборонної сфери: встановлення чисельності ЗСУ у межах 0,7–0,9 % чисельності населення; фінансування оборони не менше 1 % ВВП; соціально-економічне забезпечення військових і членів їхніх сімей відповідно до законних пільг і привілеїв; утворення уповноваженого парламенту з питань оборони і військових тощо³. Попри це участь України в європейських системах безпеки не розглядали навіть гіпотетично. Прийнята концепція передбачала, що наша держава поступово, з урахуванням усіх чинників національної безпеки, реалізуватиме намір стати нейтральною без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї⁴.

Так, положення були зафіксовані у Воєнній доктрині України – головному документі з розвитку військової організації нашої держави. Доктрина ґрунтувалася на принципах оборонної достатності та враховувала військово-економічні потуги. У документі зафіксовано мету перетворення України на впливову державу, здатну відігравати провідну роль у забезпеченні політичної, економічної та воєнної стабільності в Європі та цілому світі⁵. З огляду на це, задекларовано, що військова безпека України досягається за рахунок створення зон, вільних від зброї масового ураження, регіональних систем безпеки, а також активних колективних акцій для вирішення конфліктів, що виникають⁶. Така політика, на думку української влади, мала забезпечити Україні отримання надійних міжнародних гарантій безпеки.

Проблеми держбезпеки висвітлені також і в головному зовнішньополітичному документі незалежної України – Постанові Верховної Ради «Про Основні напрямки зовнішньої політики України»⁷, ухваленій 2 липня 1993 р. Окрім комплексу зовнішньополітичних питань, документ окреслював концепт оборони української державності, принципи та напрями, на основі яких мало здійснюватися військове будівництво. Зокрема, передбачалось, що Україна як неядерна держава володітиме власною армією, здатною за потреби дати гідну відсіч агресору. Водночас одне з головних стратегічних завдань визначено як одержання у майбутньому статусу постійно озброєного нейтралітету⁸.

Приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 р. та укладання Будапештського меморандуму 1994 р., забезпечило Україні міжнародне визнання та місце в ядерній історії як держави, що відмовлялася від потужного ядерного арсеналу в обмін на політичні гарантії безпеки⁹. Необхідно зауважити, що хоча подальші події (російська агресія, бездіяльність держав-гарантів українського

³ Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12/sp:max100>

⁴ Там само.

⁵ Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12>

⁶ Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12>

⁷ Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями зовнішньої політики України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>

⁸ Там само.

⁹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5.12.1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12>

суверенітету) засвідчили помилковість і передчасність відмови від ядерного арсеналу як одного із засобів гарантування територіальної цілісності, однак, на мою думку, такий крок був спричинений низкою зовнішньо- і внутрішньополітичних та економічних чинників, за яких українська влада залишалася без вибору. Щобільше, він відкривав перед Україною перспективу участі в міжнародних організаціях.

На жаль, у перше десятиліття державної незалежності Україна не мала чітко визначеної стратегічної мети, цивілізаційного орієнтира, держав-партнерів, як і чіткої міжнародної позиції. Принцип «багатовекторності» в зовнішній політиці, що ґрунтувався на співпраці з усіма без винятку державами світу, не оправдав сподівань. На практиці така політика виявилася помилковою, ознаменувалася відстороненням і самоусуненням України від глобалізованого й інтегрованого світу, а статус стратегічного партнера потроху нівелював своє значення, адже до переліку «стратегічних партнерів» могли увійти як передові економіки світу, так і країни т. зв. «третього світу». Такий стан справ не міг не позначитися і на реалізації державної політики в галузі безпеки та не впливати на інтеграцію України до складу систем міжнародної безпеки. Як наслідок, упродовж 1994–2005 рр. наша держава зробила хоч і важливі, проте недостатні кроки на шляху до повноцінної реалізації національної безпеки через участь у міжнародних силових блоках та організаціях.

Питання участі нашої держави в системах колективної безпеки розглянуті в Концепції національної безпеки України, ухваленій 16 січня 1997 р.¹⁰ Серед іншого, у документі зазначено, що існування, самозбереження та її прогресивний розвиток як суверенної держави залежить від здійснення цілеспрямованої політики на захист українських національних інтересів. Національну безпеку визначено як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз та необхідною умовою збереження й примноження духовно-матеріальних цінностей українського народу. Участь у міжнародних системах безпеки названа серед основних функцій системи забезпечення національної безпеки в усіх сферах її діяльності. Для цього передбачені: утворення та участь у роботі дво- і багатосторонніх керівних, виконавчих органів (політичних, економічних, військових тощо); розробка відповідної нормативно-правової бази, що регулювала би відносини між державами та їх взаємодію в галузі безпеки; зрештою, спільне проведення планових й оперативних заходів у межах міжнародних систем безпеки¹¹.

На початку XXI ст. участь України в системах колективної безпеки була тісно переплетена з міжнародною кампанією боротьби з тероризмом, що розпочалася після терактів 11 вересня у США. Україна рішуче засудила теракти проти цивільного населення, а після падіння режиму Саддама Хусейна в Іраку у складі міжнародних миротворчих контингенту 2003 р. відправила туди своїх військових.

Зміна політичної влади в Україні наприкінці 2004 р. лише посилила європейський крен зовнішньої політики, що вплинуло і на державну у сфері нацбезпеки. Закон «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. визначив реальні та потенційні загрози: посягання на державний суверенітет України та її

¹⁰ Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80/ed19971008/conv>

¹¹ Там само.

територіальну цілісність, територіальні претензії інших держав, зокрема спроби втручання у внутрішні справи. У зовнішньополітичній сфері визначено основним напрямом державної політики з питань національної безпеки проведення активної міжнародної політики задля гарантування повноправної участі держави в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі (ЄС) при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності незалежних держав (СНД). Окрім того, через участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН (Організації об'єднаних націй), ОБСЄ (Організації з безпеки і співробітництва Європи), інших міжнародних організацій у сфері безпеки Україна зобов'язувалася сприяти усуненню конфліктів, передусім у державах, що межують з Україною. Фактично, викладена в законі система гарантування національної безпеки в оборонній сфері не подавала належно головних напрямів державної воєнної політики щодо повноправної участі держави в системі колективної безпеки. Крім того, у документі не розрізнено воєнну політику держави, коли вона діє самостійно, а коли в системі колективної безпеки. Не розрізнено загрози національній безпеці, яким Україна може протидіяти самостійно, яким у системі колективної безпеки, а за якими може спостерігати, намагаючись їх стримувати і мінімізувати. Можливість «різночитання» документа впливала на його дієвість та навіть нівелювала окремі положення. На особливу увагу заслуговує положення закону, яке стосується співпраці України з міжнародними системами безпеки: «... забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією»¹².

У 2005 р. внесено кардинальні зміни до Закону про збройні сили. Боротьба з тероризмом у його міжнародному та локальному масштабах визначені одними із пріоритетних напрямів у діяльності ЗСУ. Українським військовим, за аналогією із їхніми колегами зі сусідніх держав, дозволено застосовувати зброю і техніку в мирний час для припинення або запобігання теракту¹³. Крім того, у документі враховані досвід і практика країн-партнерів у справі військового будівництва, національної й міжнародної безпеки. Визначено поняття та зміст національних інтересів, чинники, що впливають на сектор безпеки й оборони. У документі наголошено, що Україна продовжує реалізацію курсу на входження в євроатлантичний безпековий простір, що мало супроводжуватись її рівноправною участю в системі європейської колективної безпеки. На жаль, на практиці реалізувати положення нормативного акта не вдалося. Причиною цього була низка соціальних і політичних криз, що супроводжували розвиток держави в 2006–2007 рр.; ігнорування вітчизняним політикумом реалізації тривалих перспективних планів зі зміцнення обороноздатності держави.

Зміна політичної кон'юнктури позначилася і на безпековому вимірі українського державотворення. У липні 2010 р. ухвалено Закон України «Про засади

¹² Закон України «Про основи національної безпеки України». *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 39. Ст. 351.

¹³ *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 10. Ст. 188.

внутрішньої і зовнішньої політики»¹⁴, яким практично легалізовано спротив про-російських сил в українському політикумі подальшій євроінтеграції України в політичній, економічній і військових сферах. Поряд із декларування наміру залишатися європейською позаблоковою країною українська влада заявляла, що намагатиметься уникати будь-якої залежності від окремих держав, груп держав та їх міжнародних структур¹⁵. На практиці така політика призвела до певної стагнації і навіть занепаду в розбудові системи національної безпеки й оборони. Повернення до політики «багатовекторності», яка не довела своєї ефективності у попередні роки, призвела до відсутності будь-якого поступу в розвитку міжнародної позиції України. Стагнаційні процеси заторкнули й сектор національної безпеки. Зокрема, під час парламентських слухань 2012 р. про стан і перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки підсумовано комплекс помилкових рішень щодо розвитку системи нацбезпеки, починаючи з 1991 р. За підсумками слухань констатовано, що ЗСУ та система національної безпеки й оборони в цілому перебувають у занепаді. Такі висновки були аргументовані відсутністю законодавчої бази, неприйняттям основних документів щодо оборони, розвитку безпекового середовища, реформуванням армії в умовах позаблоковості, зрештою, недостатнім рівнем витрат на оборону. Крім того, перед українськими військовими і далі стояло гостре питання забезпечення житлом та вирішення соціальних проблем. Не достатньо налагодженою, або й взагалі відсутньою, названо контроль громадськості над процесами у війську. Що стосується питання систем колективної безпеки, то на слуханнях вказано, що занепад вітчизняного оборонно-промислового комплексу тісно пов'язаний з орієнтуванням на РФ.

Відмова української влади від євроінтеграції та підписання Угоди про асоціацію України і ЄС призвели до трагічних подій 2013–2014 рр.: початку російської агресії проти України, анексії Росією півострова Крим та вторгнення підрозділів російської армії на територію східних областей України. Російська «гібридна» війна змусили нашу державу переглянути власну політику у сфері оборони та безпеки. Вже в липні 2014 р. депутати Верховної Ради провели парламентські слухання «Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання», під час яких розглянуті виклики й загрози для національної безпеки України, а також шляхи їх подолання в умовах нових геополітичних викликів. За результатами слухань сформовано широкий спектр пропозицій, що стосувалися реформування і трансформацій вітчизняної сфери безпеки й армії, у яких загалом була схвалена інтеграція України до складу європейських безпекових структур. Серед іншого запропоновано: посилити увагу до вироблення образу оновлених органів сектору безпеки й оборони; сприяти налагодженню співпраці та взаємодії державних і громадських інституцій щодо військової політики, підтримки позитивного іміджу армії, підвищення престижу військової служби. Запропоновано застосувати європейський досвід у сфері парламентського контролю над сферою оборони та сектором безпеки і її кадровою політикою в українських реаліях. З огляду на історичну перспективу, рекомендовано залишити головним завданням

¹⁴ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>

¹⁵ Там само.

країни входження до євроатлантичної системи колективної безпеки, що мала змогу надати реальну гарантію незалежності, цілісності й недоторканності держави¹⁶.

У рішенні Ради національної безпеки й оборони України від 6 травня 2015 р. зафіксовано намір мінімізувати загрози державному суверенітету, відновити територіальну цілісність, забезпечити інтеграцію України до ЄС і створити умови для вступу нашої держави до НАТО¹⁷. Документ передбачав реалізацію якісно нової державної політики, спрямованої на ефективний захист національних інтересів в економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах, комплексне реформування системи гарантування національної безпеки та створення ефективного сектору безпеки й оборони України. Увагу привертає положення, у якому зафіксовано, що відмовившись від політики позаблоковості, яка виявилася неефективною, Україна в середньотерміновій перспективі спирається на власні можливості та залишає за собою право обирати участь у системах колективної безпеки й оборони, розглядаючи цей крок як спосіб гарантування державного суверенітету. Забезпечити виконання таких зовнішніх гарантій передбачалося за рахунок формування мережі союзництва як з окремими державами та регіональними організаціями й ініціативами (через укладення угод про спільну оборону або військову допомогу), так і з міжнародними безпековими організаціями (через участь у механізмах колективної безпеки). Вказувалось, що зовнішньополітична діяльність України у сфері гарантування національної безпеки держави оператиметься на політику європейської і євроатлантичної інтеграції та здійснюватиметься на різних рівнях: глобальному (США), регіональному, субрегіональному. Передбачалось активне використання глобальних форматів: міжнародних організацій, насамперед ООН, «Великої двадцятки», «Великої сімки», інших механізмів, спрямованих на зміцнення миру та стабільності у світі. Документ вказував, що зусилля на регіональному рівні спрямовуватимуться на створення ефективної системи взаємодії у Центральній і Східній Європі з метою гарантування безпеки та стабільності. Для цього використовуватимуться насамперед інструменти й можливості ОБСЄ та Ради Європи. Особлива увага приділятиметься формуванню механізмів гарантування безпеки в регіоні Чорного моря. Зрештою, на субрегіональному рівні Україна продовжуватиме брати активну участь у діяльності «Вишеградської групи», Організації за демократію та економічний розвиток (ГУАМ) та Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС) із метою забезпечення захисту територіальної цілісності й суверенітету держави.

Нова Воєнна доктрина України була сформована за підсумками аналізу та прогнозування воєнної ситуації, принципах оборонної достатності, без'ядерного статусу, високої готовності до оборони, системності оборонного планування, а також визначених Верховною Радою України засадах внутрішньої і зовнішньої політики. У ній зазначено, що безпекове середовище України залежало від розвитку суперечностей навколо поділу сфер впливу між світовими центрами сили, зокрема загострення протистояння між США та РФ. Доктрина фіксувала, що нова система міжнародної безпеки перебуває у стані невизначеності та кризи, а також в умовах

¹⁶ Постанова Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Обороздатність України у XXI столітті: виклики, загрози та шляхи їх подолання». URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1639-18>

¹⁷ Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <http://nsdc.gov.ua/documents/396.html>

загального послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів. Зважаючи на це, Україна ставила собі за мету у сфері воєнної політики відбиття збройної агресії з РФ, забезпечення власної обороноздатності на рівні, достатньому для запобігання виникненню збройного конфлікту, брати участь у реалізації комплексу заходів щодо посилення спільної політики безпеки й оборони. Крім того, воєнна безпека, яка б гарантувала надійний захист держави від зовнішніх і внутрішніх загроз, мала би відповідати критеріям членства України в ЄС і НАТО¹⁸. У документі також наголошено, що полагодження завдань із забезпечення дипломатичного супроводу воєнної безпеки України, підготовкою до належного функціонування складових сектору безпеки й оборони мало займатися вітчизняне зовнішньополітичне відомство – Міністерство зовнішніх справ (МЗС) України. Зауважу, що в середньотерміновій перспективі Воєнна доктрина охопила майже всі проблемні сфери системи національної безпеки й оборони. Водночас не виправдано оптимістичними видаються сподівання отримання членства України в системах колективної безпеки в найближчій перспективі, оскільки невирішеність конфлікту на Донбасі та необхідність приведення ЗСУ до європейських стандартів – головні перешкоди на шляху вступу України до НАТО. Логічним у таких умовах залишається формування безпекової та оборонної політики, що повинна відображати не лише сучасний стан міжнародних відносин, а й внутрішньополітичні особливості існування України.

Отже, як бачимо, з моменту відновлення державної незалежності в 1991 р. Україна пройшла складний конституційно-правовий шлях у пошуку партнерів та союзників із національної і міжнародної безпеки, розбудови власної армії з огляду на перспективу європейського вибору. Належність нашої держави до систем євроатлантичної безпеки створювала підстави для впливу на колективні політичні рішення і формування міжнародної політики в регіоні. Розширення та поглиблення міжнародних відносин України спричиняє нагальну необхідність вдосконалення нормативної бази сфери безпеки й оборони. Сучасний стан відносин між Україною та міжнародними організаціями безпеки дозволяє зробити висновок, що рух нашої країни до Європи буде нелегким і нешвидким, однак її інтеграція в систему колективної безпеки дасть поштовх трансформації ЗСУ, які будуть здатними протистояти будь-яким викликам національній безпеці країни.

REFERENCES

1. Memorandum pro harantii bezpeky u zviazku z pryednanniam Ukrainy do Dohovoru pro nerozpovsiudzhennia yadernoi zbroi vid 5.12.1994 r. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12> [in Ukrainian].
2. Pro Kontseptsiuu (osnovy derzhavnoi polityky) natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80/ed19971008/conv> [in Ukrainian].

¹⁸ Указ президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>

3. Pro Kontseptsiuu oborony ta budivnytstva Zbroinykh Syl Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12/sp:max100> [in Ukrainian].
4. Pro Osnovni napriamy zovnishnoi polityky Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12> [in Ukrainian].
5. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 39, 351 [in Ukrainian].
6. Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh: Zakon Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> [in Ukrainian].
7. Pro Rekomendatsii parlamentskykh slukhan na temu: «Oboronozdatnist Ukrainy u XXI stolitti: vyklyky, zahrozy ta shliakhy yikh podolannia»: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1639-18> [in Ukrainian].
8. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy»: Ukaz prezidenta Ukrainy. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> [in Ukrainian].
9. Pro Stratehiuu natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6.05.2015 r. Retrieved from <http://nsdc.gov.ua/documents/396.html> [in Ukrainian].
10. Pro Voiennu doktrynu Ukrainy: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12> [in Ukrainian].
11. Pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky: Zakon Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> [in Ukrainian].
12. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. (1991), 48, 663 [in Ukrainian].
13. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. (2005), 10, 188 [in Ukrainian].

Andrii TKACHUK

PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES IN THE COLLECTIVE SECURITY SYSTEM IN THE STATE POLICY OF INDEPENDENT UKRAINE

The scientific article deals with the conceptual questions of the state policy of Ukraine regarding the participation of the Armed Forces in the collective security system. The specifics of state policy in national security and defense are outlined; its influence on the formation of Ukraine's foreign policy in the 21st century is clarified. The focus is on the factor of Russian aggression in the Crimea and the Donbas, which is extremely actualized the issue of Ukraine's participation in the collective security system in the region. The author draws attention to the fact that the participation of the Armed Forces of Ukraine (ZSU) in the collective security system has remained an integral part of the state policy since the implementation of its multi-vector foreign policy model, without having a clearly defined political strategy. It was stated that only with the beginning of Russian aggression against Ukraine and the appearance of new challenges to national security and defense, the issue of the Armed Forces' participation in the collective security system became conceptual and received a clearly defined vector of development. It can be concluded that our country's participation in the Euro-Atlantic

security system will permit it to influence collective political decisions and international policymaking in the region. At the same time, the expansion and deepening of Ukraine's international relations lead to urgent the need for improvement of the regulatory framework of the security and defense sphere. The prospect of integration into NATO's collective security systems and under the presidency of the EU (European Union) will also give an impulse to the transformation of the Armed Forces into a professional army able to resist any challenge to the national security of the country, towards raising military standards.

Keywords: national security, NATO, foreign policy, Russian aggression.

Постаті

УДК 94:061.2НТШ(477.83)(092)"1902/1914"І.Боберський
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-257-265

Андрій СОВА

*кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри олімпійської освіти
Львівського державного університету
фізичної культури імені Івана Боберського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: andrijsova@yahoo.com*

УЧАСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ім. ШЕВЧЕНКА НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

На основі документів і періодики Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), листування Івана Боберського, Михайла Грушевського, Івана Джиджори, документів українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько» у Львові, звітів Академічної гімназії у Львові, праць І. Боберського висвітлено його участь упродовж 1902–1914 рр. у товаристві. Зазначено, що він, будучи звичайним членом НТШ у 1902–1903 рр., брав активну участь у діяльності товариства. Розглянуто співпрацю І. Боберського з НТШ у контексті підготовки і друку його праць та видавничої діяльності товариства. Окремі з публікацій І. Боберського рецензувалися на сторінках «Записок НТШ» й отримали схвальний відгук. Треба віддати належне його сумлінній праці над перекладом видання «Очерка истории украинского народа» Михайла Грушевського німецькою мовою. Зазначено, що І. Боберський співпрацював з НТШ як голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», особливо в період підготовки та проведення I і II Краєвих здвигов у Львові (1911, 1914).

Ключові слова: Іван Боберський, Наукове товариство ім. Шевченка, товариство «Сокіл-Батько», Львів, видавнича діяльність.

На початку ХХ ст. Іван Боберський активно поринув у громадську діяльність у Львові та Галичині. Він був членом, а з 1908 р. – головою українського гімнастичного товариства «Сокіл» (з 1909 р. – «Сокіл-Батько»)¹, засновником й опікуном «Українського спортивного кружка» в Академічній гімназії та її філії у

¹ Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття / гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк. С. 3–22.

Львові², співзасновником і членом «Учительської громади»³, засновником «Змагального союзу», «Пласту»⁴, спортивного товариства «Україна»⁵. У 1902 р. став членом Наукового товариства ім. Шевченка. Упродовж 1902–1914 рр. у друкарні НТШ вийшло чимало його праць із теорії і методики фізичного виховання та спорту. В українській історіографії це питання досліджено фрагментарно. Виняток – енциклопедична довідка Івана Сварника про Івана Боберського, опублікована у другому томі енциклопедії НТШ⁶. З огляду на це і підготовлено цю розвідку.

Основними джерелами до статті стали: документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 309 (Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів), ф. 312 (Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів)); періодичні видання НТШ: «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», «Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові», «Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові», листування Михайла Грушевського й Івана Джиджори, листи Івана Боберського до Михайла Грушевського, праці Івана Боберського.

16 квітня 1902 р. Івана Боберського прийнято у звичайні члени НТШ на засіданні виділу товариства. У протоколі в п. 11 зазначено: «Прийнято в члени Івана Боберського проф[есора] руської гімназії у Львові»⁷. У книзі запису (обліку) членів НТШ він вписаний 1902 р. як професор Академічної гімназії у Львові⁸. Він сплатив 12 кор., із них 2 – «одноразове вписове» та 10 – річний внесок⁹. Отримував «Записки Наукового Товариства імени Шевченка» та «Хроніку українсько-руського Наукового Товариства імени Шевченка у Львові» (1906 р. змінено назву на «Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові») ¹⁰.

² Сова А. Іван Боберський – засновник та ідейний натхненник Українського спортивного кружка в Академічній гімназії у Львові. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2017. Ч. 29–30. С. 166–175.

³ Сова А. Діяльність Івана Боберського в «Учительській Громаді». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2, ч. 2. С. 103–107.

⁴ Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт». *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95.

⁵ Сова А. Іван Боберський та спортивне товариство «Україна»: формування української спортової традиції в Галичині. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Серія – гуманітарні науки / ред. кол.: С. Д. Гелей (гол. ред.), В. К. Баран, С. П. Качараба та ін.* Львів: Вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2016. Вип. 14. С. 68–75.

⁶ Сварник І. Боберський Іван. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Львів, 2014. Т. 2: Бібл.–Вес. С. 201–203.

⁷ Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 63в.

⁸ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 8; Сварник І. Боберський Іван. С. 201.

⁹ Члени Товариства. *Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові*. Львів, 1908. Вип. I, ч. 33. С. 22.

¹⁰ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 8; *Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові*. Львів, 1906. Вип. I, ч. 25. 50 с.; Сварник І. Боберський Іван. С. 201.

25 березня та 4 квітня 1903 р. І. Боберський взяв участь у Загальних зборах НТШ, на яких було представлено 44 члени¹¹, обрано голову (ним став Михайло Грушевський) та виділ (президію) товариства. У «Хроніці українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові» про вибір членів виділу НТШ та І. Боберського читаємо: «Тут перервано дискусію [обговорення нового статуту НТШ – А. С.], щоб вислухати результату виборів, які прийшла оголосити скрутаційна комісія. Голосувало 41 членів. Абсолютна більшість 21. З того одержали: І[ван] Боберський – 5; Г[риць] Гарматій – 32; В[олодимир] Гнатюк – 29; С[идір] Громницький – 4; Т[еофіл] Грушкевич – 10; С[таніслав] Дністрянський – 10; І[лля] Кокорудз – 8; І[ван] Макух – 32; Ю[ліан] Мудрак – 17; К[ость] Паньківський – 32; К[ирило] Студинський – 37; І[ван] Ясеницький – 19. На заступників дістали: В[олодимир] Загайкевич – 29; Г[нат] Кисіль – 27; Ю[ліан] Мудрак – 19. Одного виділового і одного заступника виділового не вибрано проте. По короткій дискусії заряджено нові вибори і на 31 голосуючих вибрано виділовим І[вана] Ясеницького – 20-ма, а на заступника Ю[ліана] Мудрака – 27-ма голосами. До контрольної комісії вибрано членів із попереднього року. Опісля на внесені д-ра К[ирила] Студинського відложено збори на пізнійше»¹². Серед важливих питань на зборах обговорювали редакцію нового статуту¹³.

У 1903 р. І. Боберський належав до «статутової комісії» НТШ, яку вибрали 8 листопада 1903 р. на спільному засіданні всіх секцій товариства¹⁴. До її складу ввійшло 16 дійсних і 20 звичайних членів: дійсні – Станіслав Дністрянський, Михайло Павлик, Володимир Шухевич, Олександр Барвінський, Іван Верхратський, Ілля Кокорудз, Олександр Колеса, Володимир Левицький, Кость Левицький, Петро Огоновський, Євген Озаркевич, Євген Олесницький, Іван Пулюй, Степан Рудницький, Петро Стебельський, Михайло Зобків; звичайні – Василь Білецький, Іван Боберський, Володимир Вергановський, Ярослав Витошинський, Михайло Галушинський, Теофіл Грушкевич, Микола Заячківський, Володимир Кобринський, Володимир Лукич Левицький, Юліан Левицький, Тадей Мандибур, Яків Миколаєвич, Іларіон Огоновський, Михайло Пачовський, Титко Ревакович, Осип Роздольський, Юліан Романчук, Олександр Стефанович, Едвард Харкевич, Микола Шухевич¹⁵. 1 грудня 1903 р. комісія напрацювала проект нового статуту НТШ, видруквавши його окремою брошурую на 19 сторінках із роз'ясненнями¹⁶.

З діяльності І. Боберського у НТШ за 1902–1904 рр. можна зробити висновок, що його спроба стати членом виділу товариства зазнала невдачі. Можливо, через це він вирішив відійти від НТШ і сконцентрувати увагу на інших важливих питаннях, зокрема на педагогічній праці та діяльності в українському гімнастичному товаристві «Сокіл». У переліку членів-засновників, дійсних і звичайних

¹¹ Загальні Збори (Дня 25 марта і 4 цвітня). *Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1903. Май–серпень. Ч. 15. С. 1–7.

¹² Загальні Збори (Дня 25 марта і 4 цвітня). С. 5.

¹³ Проект Статута Наукового Товариства ім. Шевченка зладжений виділом для загальних зборів. *Хроніка українсько-руського Наукового Товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1903. Вип. I, ч. 13. С. 7–19.

¹⁴ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 10.

¹⁵ Там само. Арк. 18зв. – 19.

¹⁶ Там само. Арк. 10–19.

членів за 1905 р. та подальші роки прізвище Боберського не зазначено¹⁷. У книзі запису (обліку) членів НТШ поряд із його прізвищем зазначено, що його відраховували з членів ухвалою виділу 10 жовтня 1904 р.¹⁸. Цього ж дня також вилучено Академічну гімназію у Львові (перебувала в товаристві з 1897 р.), яка сплачувала внески у 1900–1902 рр.¹⁹. Незважаючи на це, І. Боберський співпрацював із НТШ у контексті підготовки і друку своїх праць та видавничої діяльності організації.

До Першої світової війни у друкарні цієї наукової установи вийшло чимало праць І. Боберського, зокрема «Забави і гри рухові» (1904)²⁰, «Забави і гри рухові. Часть II: Вісімнадцять гор мячевих» (1905)²¹, «Копаний мяч» (1906)²², «Впоряд» (1909)²³, «Ситківка» (1909)²⁴, «Лавчина і щєблівка» (1910)²⁵, «Нові шляхи до тілесного виховання» (1911)²⁶. На всіх виданнях зазначено «з друкарні Товариства ім. Шевченка».

Три праці Івана Боберського, опубліковані на сторінках звітів Академічної гімназії у Львові: «Забави і гри рухові» (1904)²⁷, «Забави і гри рухові. Часть II: Вісімнадцять гор мячевих» (1905)²⁸, «Копаний мяч» (1906)²⁹, прорецензовані дійсним членом НТШ істориком Іваном Кривецьким. Рецензія опублікована в 1908 р. у IV книзі «Записок Наукового Товариства імени Шевченка». У ній рецензент зазначав: ««Забави і рухові гри» проф[есора] Ів[ана] Боберського – се старанно дібрана збірка гарнійших необрядових забав, уложених чи то самим автором, чи на підставі німецьких й англійських підручників, чи вкінці перенятих просто від народу. Що тикаєть ся забав сеї останньої категорії, то автор покористував ся етнографічними записами [Павла] Чубинського, Ісаєвича, Терещенка і [Оскара] Кольберга. Для доповнення – ввернемо увагу щ[ановного] автора на недавно виданий д-ром Т. Джорджевичом гарний збірник сербських народніх ігор, з яких багато можна би завести також у нас). Взагалі підручник проф[есора] Ів[ана] Боберського завдяки його солідному укладови й повноті являєть ся твором, якого не мала дотепер українська й якого не має ще й нині пр[иміром] польська література). Шкода тільки,

¹⁷ Члени Товариства. *Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові*. Львів, 1908. Вип. I, ч. 33. С. 15–27 та ін.

¹⁸ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 8.

¹⁹ Там само. Арк. 32.

²⁰ Боберський І. *Забави і гри рухові*. Львів, 1904. 31 с.

²¹ Боберський І. *Забави і гри рухові. Часть II. Вісімнадцять гор мячевих*. Львів: Накладом товариства «Сокіл», 1905. 29 с.

²² Боберський І. *Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч*. Львів: Накладом товариства «Сокіл», 1906. 36 с.

²³ Боберський І. *Впоряд*. Львів, 1909. 58 с.

²⁴ Боберський І. *Забави і гри рухові. Часть IV. Ситківка*. Львів, 1909. 47 с.

²⁵ Боберський І. *Лавчина і щєблівка*. Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1910. 16 с.

²⁶ Боберський І. *Нові шляхи до тілесного виховання*. Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1911. 8 с.

²⁷ Боберський І. *Забави і гри рухові. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904*. Львів: Накладом наукового фонду, 1904. С. 3–33.

²⁸ Боберський І. *Забави і гри рухові, часть друга. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905*. Львів: Накладом наукового фонду, 1905. С. 3–27.

²⁹ Боберський І. *Копаний мяч. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1905/1906*. Львів: Накладом наукового фонду, 1906. С. 3–36.

що опублікований в малозвіснім офіційному видавництві, яке до того вже нині, по 2 роках, є бібліографічною рідкістю (тільки одна частина вийшла окремо³⁰)»³¹.

І. Боберський спілкувався та підтримував контакти з І. Кривецьким й у міжвоєнній період. Про це свідчить, зокрема, й фотографія І. Боберського з текстом на звороті, адресована І. Кривецькому. Вона датована липнем 1923 р. і завірена печаткою Представництва ЗУНР у Канаді³².

І. Боберський співпрацював із НТШ над виданням «Очерка истории украинского народа» М. Грушевського німецькою мовою. Грушевський на той час перебував на посаді голови НТШ (1897–1913). Відомо, що 13 липня 1910 р. на засіданні виділу Наукового товариства ім. Шевченка прийнято рішення про друк видання накладом НТШ. На засіданні також ухвалено рішення про відкриття кредиту на пов'язані з цим видатками. Над підготовкою «Очерка истории украинского народа» німецькою мовою учні та колеги М. Грушевського у НТШ активно працювали в 1913 р.³³ За переклад взявся етнограф, філолог, фольклорист і перекладач Осип Роздольський. 14 лютого 1913 р. на засіданні виділу повідомлено про початок друку цієї праці³⁴. У зв'язку з цим до перегляду корект залучено німецького історика Франца Бікеля. Як свідчить листування Михайла Грушевського та його учня і приятеля, історика, громадського діяча та публіциста, дійсного члена НТШ Івана Джиджори, співпраця виявилася невдалою³⁵.

І. Боберського запросили до коректури перекладу не відразу. Про це свідчить листування М. Грушевського й І. Джиджори. Так, 23 березня 1913 р. І. Джиджора зі Львова писав М. Грушевському: «Для читання одної коректи [Осип] Роздольський міг би пошукати якогось тутешнього германіста, напр[иклад], [Івана] Боберського. Я був би за другою евентуальністю, коли можливо, а проти першої [йдеться про Франца Бікеля – А. С.]. При читанні коректи прошу відріжнювати поправки [Осипа] Роздольського від Біклевих, бо тоді найліпше буде видна вартість коректи сього останнього. Не знаю тільки, чи всюди зможуть се П[ан] Професор зробити»³⁶. М. Грушевський 24 березня 1913 р. із Києва в листі до І. Джиджори писав: «Щодо нещасливої німецької коректи, то зовсім годжуся, що краще буде, як [Осип] Роздольський, може на спілку з якимсь германістом, самі поведуть її, бо того рода шульмейстери [вчителі, у переносному значенні – ментори, педанти – А. С.], як сей [Франц] Бікель, тільки будуть завертати голову своїми поправками, а тих 15 [арок] йому зараз пошліть»³⁷. Лист І. Джиджори до М. Грушевського, датований 22 квітня

³⁰ Йдеться про працю: Боберський І. Забави і гри рухові. Львів, 1904. 31 с.

³¹ Кривецький І. Наукові розвідки й статі в справозданнях українських середніх шкіл у Галичині за 1903/4–1907/8 рр.: Школи львівські й перемиські. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Наукова часопись присвячена передовсім українській історії, фіольольотії й етнографії*. Львів, 1908. Т. LXXXVI, кн. VI. С. 242.

³² ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 968. Арк. 101–101зв.

³³ Листування Михайла Грушевського. Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І. Гирич. С. 438–439.

³⁴ Засідання Виділу. *Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1913. Вип. II, ч. 54. С. 2.

³⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 453.

³⁶ Там само. С. 256.

³⁷ Там само. С. 258.

1913 р., свідчить, що І. Боберського таки було залучено до коректи: «З німецькою «Історією» спішимо як тільки можна – та все-таки справа йде доволі туго; робимо безліч корект. Досі видрукувано 2 аркуші, до приїзду П[ана] Проф[есора] видрукуємо ще 3-ий, а вискладали вже 4-ий. Співкоректором для Німеччини – [Іван] Боберський. Здається я забув попросити у П[ана] Проф[есора] звороту Біклевого листа, а там є його адреса, котру [Осип] Роздольський забув собі відписати»³⁸. Можливо, з коректою цієї праці М. Грушевського пов'язаний і лист І. Боберського до професора, датований 16 квітня 1913 р.: «Високоповажаний Пане Професоре! Пан д-р Р [можливо, йдеться про Осипа Роздольського – А. С.] передасть письмо підпису. Прошу прочитати ласкаво і на коли можливо підписати. Ваш підпис зробить письму ще більш важним. А се просьба, від котрої майже все залежить. Зробили ми много, але ще більше бракує. З повним поважанем. Проф[есор] Іван Боберський. Львів, 16.IV.1913 нов[ого] ст[илію], середа»³⁹.

Відомостей про вихід у світ видання «Очерка истории украинского народа» німецькою мовою не виявлено. На думку Любомира Винара та Євгена Пшеничного, найвірогідніше, конфлікт у НТШ 1913 р., відмова Михайла Грушевського від посади його голови стали на заваді закінченню цього проекту. Грушевськознавці не виявили на сьогодні й перекладу чи коректи, над якими працювали його колеги, зокрема й І. Боберський⁴⁰.

І. Боберський співпрацював із НТШ і як голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько». Збереглося багато документів, зокрема запрошень виділу НТШ та окремих членів на заходи, які проводила сокільська організація. Так, у серпні 1911 р. І. Боберський (голова), Л. Цегельський (перший місто голова (заступник)), М. Волошин (другий місто голова) й Ом. Гузар (справник) надіслали до виділу НТШ запрошення з нагоди посвячення прапора товариства «Сокіл-Батько», церемонію якого запланували в межах I Краєвого здвигу на 9–10 вересня 1911 р. У відозві зазначалося: «Сей великий здвиг має доказати, що український нарід працює над собою, міцніє, що його культурного розвитку не можна спиняти. «Сокіл-Батько» приложив всіх заходів, щоби здвиг випав величаво і просить уклінно Вашу Достойність прийняти почесь належання до хресних родичів при посвяченню прапора»⁴¹. Разом із запрошення до товариства надіслано число «Вістий з Запорожя», а також цвяшок, який відпоручник НТШ мав забити в держак прапора під час урочистої церемонії посвячення. 4 вересня 1911 р., за декілька днів до здвигу, Іван Боберський та Мирон Федусевич надіслали до НТШ листа, в якому висловили прохання подбати про відповідне святкове оформлення кам'яниць товариства на вул. Чарнецького (тепер вул. Винниченка, 24, 26) й Супінського (тепер – вул. Коцюбинського, 21). У ньому зазначалося: «Тимбільше о се просимо, бо здвиг сей уладжує «Сокіл-Батько» в ювілейнім році 50-их роковин смерти нашого генія Тараса, якого невмируще імя носить Хвальне Товариство, а якого могуті слова «Боріте ся! Поборете!» в сім дни святочнім 10. вересня с[ього] [р]оку лунатимуть з

³⁸ Листування Михайла Грушевського. Т. 4. С. 261.

³⁹ Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. Вип. 1–4 (152–155): Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. С. 495–496.

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського. С. 453.

⁴¹ ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 98; Ф. 312. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 14.

малинового прапора «Сокола-Батька»⁴². Від НТШ на І Красвий здвиг направлено делегата, про що свідчить помітка простим олівцем на листі «зарядити».

15 жовтня 1911 р. у рухівні «Сокола-Батька» на вул. Руській, 20, відбувся урочистий вечір із нагоди 10-літньої праці І. Боберського в сокільській організації. Від імені старшини товариства – Михайла Волошина, Йосифа Доманика, Льонгіна Цегельського, Омеляна Гузара – на урочистості запрошено й управу НТШ⁴³.

Є підстави вважати, що І. Боберський ще на початку ХХ ст. хотів створити окрему комісію при НТШ, члени якої мали б займатися різними питаннями українського тіловиховання. Підготовка в цьому напрямі велася особливо ретельно в останні роки перед війною, коли у Львові та й загалом у Галичині формувалася українська тіловиховна традиція. Однак події Першої світової війни та поразка Української національної революції 1917–1923 рр. завадили цьому. Окремі з учнів Івана Боберського, зокрема Олександр Тисовський, Петро Франко, Олена Степанів та інші, стали членами НТШ.

Серед кореспонденції до товариства вдалося віднайти недатований лист брата Івана Боберського – студента права Володимира, відправлений з с. Ваньовичі. У ньому він просить оцінити збірку анекдотів і загадок, зібраних у с. Ваньовичі й Морозовичі Самбірського повіту з метою її можливої публікації. Крім цих матеріалів, Володимир Боберський записав та упорядкував понад 500 коломишок⁴⁴. Подальшу долю цих матеріалів встановити не вдалося.

Отже, І. Боберський, будучи звичайним членом НТШ у 1902–1903 рр., брав активну участь у діяльності товариства: засіданнях виділу, «статутовій комісії» НТШ над редакцією нового статуту. Невдала спроба І. Боберського у 1903 р. стати членом виділу НТШ, ймовірно, спричинилася до того, що він відійшов від НТШ і сконцентрувати увагу на інших важливих питаннях, зокрема на педагогічній праці та діяльності в українському гімнастичному товаристві «Сокіл». До Першої світової війни він співпрацював із НТШ у контексті підготовки й друку своїх праць («Забави і гри рухові» (1904), «Забави і гри рухові. Часть II: Вісімнадцять гор мячевих» (1905), «Копаний мяч» (1906), «Впоряд» (1909), «Ситківка» (1909), «Лавчина і щеплівка» (1910), «Нові шляхи до тілесного виховання» (1911)) і видавничої діяльності товариства. Окремі з його праць рецензувалися на сторінках «Записок НТШ», де одержали схвальний відгук. Треба віддати належне і сумлінній праці над перекладом видання «Очерка истории украинского народа» М. Грушевського німецькою мовою. І. Боберський співпрацював із НТШ як голова українського гімнастичного товариства «Сокіл-Батько», особливо в період підготовки та проведення І і ІІ Красвих здвигів у Львові (1911, 1914).

REFERENCES

1. Boberskyi, I. (1904). *Zabavy i hry rukhovi. Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1903/1904*, 3–33 [in Ukrainian].

⁴² ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 5; Сварник І. Боберський Іван. С. 202.

⁴³ Там само. Спр. 286. Арк. 6; Сварник І. Боберський Іван. С. 202.

⁴⁴ Там само. Спр. 420. Арк. 48.

2. Boberskyi, I. (1905). *Zabavy i hry rukhovi, chast druha. Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1904/1905*, 3–27 [in Ukrainian].
3. Boberskyi, I. (1905). *Zabavy i hry rukhovi. Chast II. Visimnaitsiat ihor miachevykh*. Lviv: Nakladom tovarystva «Sokil» [in Ukrainian].
4. Boberskyi, I. (1906). *Kopanyi miach. Zvit dyrektsyi ts. k. akademichnoi gimnazyi u Lvovi za shkilnyi rik 1905/1906*, 3–36 [in Ukrainian].
5. Boberskyi, I. (1906). *Zabavy i hry rukhovi. Chast III. Kopanyi miach*. Lviv: Nakladom tovarystva «Sokil» [in Ukrainian].
6. Boberskyi, I. (1909). *Vporiad*. Lviv [in Ukrainian].
7. Boberskyi, I. (1909). *Zabavy i hry rukhovi. Chast IV. Sytkivka*. Lviv [in Ukrainian].
8. Boberskyi, I. (1910). *Lavchyna i shcheblivka*. Lviv: Nakladom «Sokola-Batka» [in Ukrainian].
9. Boberskyi, I. (1911). *Novi shliakhy do tilesnogo vykhovannia*. Lviv: Nakladom «Sokola-Batka» [in Ukrainian].
10. Chleny Tovarystva. (1908). *Khronika Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi*, 1 (33), 15–27 [in Ukrainian].
11. Krevetskyi, I. (1908). Naukovi rozvidky i stati v spravozdanniakh ukrainskykh serednikh shkil u Halychyni za 1903/4–1907/8 rr.: Shkoly lvivski i peremyski. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, LXXXVI (VI), 242 [in Ukrainian].
12. Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho (2008). In S. Pankova, V. Pryshliak (Comps.), *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho ta Ivana Dzhydzhory* (Vol. 4, pp. 438–439). Kyiv; New York: UIT, VD «Prostir» [in Ukrainian].
13. Mytsyk, Yu. (2002). Z lystiv do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4 (152–155), 495–496 [in Ukrainian].
14. Proiekt Statuta Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka zladzhenyi vydilom dlia zahalnykh zboriv. (1903). *Khronika ukrainsko-rusko-ho Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi*, 1 (13), 7–19 [in Ukrainian].
15. Sova, A. (2014). Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast». *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 15, 85–95 [in Ukrainian].
16. Sova, A. (2016). Ivan Boberskyi ta sportove tovarystvo «Ukraina»: formuvannia ukrainskoi sportovoi tradytsii v Halychyni. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Seriiia – humanitarni nauky*, 14, 68–75 [in Ukrainian].
17. Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukrainskoho sokil'skoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 30, 3–22 [in Ukrainian].
18. Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – zasnovnyk ta ideinyi natkhennyk Ukrainskoho sportovoho kruzhka v Akademichnii himnazii u Lvovi. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 29–30, 166–175 [in Ukrainian].
19. Sova, A. (2018). Diialnist Ivana Boberskoho v «Uchytelskii Hromadi». *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia*, 2 (2), 103–107 [in Ukrainian].
20. Svarnyk, I. (2014). Boberskyi Ivan. In *Entsyklopediia* (Vol. 2, pp. 201–203). Lviv: Naukove tovarystvo imeni Shevchenka [in Ukrainian].
21. Ydetsia pro pratsiu: Boberskyi I. *Zabavy i hry rukhovi*. (1904). Lviv [in Ukrainian].

22. Zahalni Zbory (Dnia 25 marta i 4 tsvitnia). (1903, Traven-Serpen). *Khronika ukraïnsko-ruskoho Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi*, 15, 1–7 [in Ukrainian].
23. Zasiðania Vydilu. (1913). *Khronika Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka u Lvovi*, 2 (54), 2 [in Ukrainian].

Andrii SOVA

PARTICIPATION OF IVAN BOBERSKYI IN THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

The study based on the documents and periodicals of the Shevchenko Scientific Society (NTSH), correspondence of Ivan Boberskyi, Mikhail Hrushevsky, Ivan Dzhidzhora, documents of the Ukrainian Gymnastic Society «Sokil-Batko» in Lviv, reports of the Academic Gymnasium in Lviv, I. Boberskyi works and highlights his participation in the NTSH during 1902-1914. As a regular member of the NTSH in 1902-1903, he took an active part in its activities. The cooperation of I. Boberskyi with the NTSH in the preparation and printing of his works, as well as society's publishing activity, is considered. Some of Ivan Boberskyi's publications were reviewed on the pages of «NTSH Notes» and received a favorable review. It is necessary to pay due attention to his scrupulous work on the translation of the «Ocherk istorii ukrainskoho naroda» by Mykhailo Hrushevskyi in German. The author notes that I. Boberskyi cooperated with the NTSH as the head of the Ukrainian gymnastic society «Sokil-Batko», especially during the period of making ready and holding of the I and II Regional Shifts in Lviv (1911, 1914).

Keywords: Ivan Boberskyi, Shevchenko Scientific Society (NTSH), Sokil-Batko Society, Lviv, publishing.

УДК [94(477.83-25):929Коновалець]"1918"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-266-273

Іван ХОМА

кандидат історичних наук

доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І ЛИСТОПАДОВИЙ ЧИН У ЛЬВОВІ

На основі джерельного матеріалу розкрито події, що передували проханню до Євгена Коновальця та Стрілецької ради підтримати українські сили у Львові, перебіг переговорів, роздуми учасників цього процесу тощо. Закцентовано увагу на відмові Стрілецької ради виїхати з Білої Церкви до Львова. Накреслено подальші перспективи досліджень, що полягають у необхідності відповіді на запитання: чому на час організації повстання у Львові українські національні сили попередньо не вели переговорів із різними політичними та державними силами в Києві. Констатовано, що досвід цієї події демонструє, що важливі державотворчі процеси потребують ґрунтовної підготовки та єдності всіх національних сил.

Ключові слова: Євген Коновалець, Січові стрільці, Осип Назарук, ЗУНР.

До 16 листопада 1918 р. Євген Коновалець проживав у Білій Церкві, де командував окремим загonom Січових стрільців армії Української держави, а також був лідером західноукраїнської громади Києва. Стрілецька рада, яку він очолював, проти ночі 7 листопада не підтримала прохання делегатів Української Національної Ради (УНРadi) виїхати до Львова з особовим складом Січових стрільців і допомогти українським військовим втримати місто у вуличних боях із поляками. Цей факт у контексті того, що бої за Львів у листопаді були програні, – предмет поверхової оцінки сучасних істориків.

Ця проблема була предметом дослідження в монографії М. Ковальчука «На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр». Автор доводить, що навіть якщо би Стрілецька рада і погодилася приїхати до Львова, то стрільці не встигли б допомогти втримати Львів. Іван Хома розкрив обставини, за яких виникло питання приїзду галицької делегації до Києва 6 листопада 1918 р.¹ Ця тема була також предметом наукової розвідки І. Хоми в монографії про Січових стрільців.

¹ Хома І. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Львів, 2015. Вип. 20. С. 273–278.

У наявних дослідженнях не взято до уваги, що рішення про відправлення Січових стрільців політичне, а отже, і відповідь треба було очікувати таку ж. Якщо врахувати обставини, які цьому передували, з позиції підготовки Листопадового чину у Львові та діяльності Є. Коновальця в Українській державі, то негативна відповідь була прогнозована. Одночасно не береться до уваги, як відреагували Є. Коновалець та його команда на події у Львові, які заходи вжили.

Мета дослідження – розкрити події, опосередковано та безпосередньо пов'язані з Є. Коновальцем і відродженням української державності у Львові в листопаді 1918 р. Методологічна основа – комплексний підхід до аналізу проблеми.

6–7 листопада 1918 р. для Є. Коновальця та Стрілецької ради особливого значення набула дискусія з галицькою делегацією від УНРади, яка приїхала зі Львова до Києва з дорученням просити військової допомоги в гетьмана П. Скоропадського для втримання Львова².

Однак до того галицькі військово-політичні сили не підтримували прямих контактів зі Стрілецькою радою. Загалом, напередодні повстання у Львові відкрито питання залучення командного чи особового складу стрілецького загону до повстання у Львові не ставилося. Після створення 18 жовтня конституанти українських земель Австро-Угорської імперії – УНРади і проголошення нею 19 жовтня засад української державності питання про злуку з Наддніпрянщиною було визначено як завчасне. Не було створено і відповідної комісії чи делегації поряд із віденською, галицькою та буковинською для налагодження зв'язків із владою Української держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським й опозиційними силами. Тільки 29 жовтня в Києві представник західноукраїнського політичного проводу О. Колесса повідомив гетьмана та Міністерство закордонних справ Української держави про створення Української Національної Ради як конституанти українських земель Австро-Угорщини. У цей час у Києві з метою запрошення до Галичини офіцерів перебував член Української національно-демократичної партії (УНДП) В. Панейко³. Однак із його боку спроб вийти на контакт із членами Стрілецької ради не спостерігаємо. І взагалі, як показали подальші події, намагання встановити міжурядові контакти не були результативними.

Командування загону не було позбавлене інформації про стан української справи у Східній Галичині. І. Чмола, член Стрілецької ради, перебуваючи в першій половині жовтня 1918 р. у Львові, взяв участь у засіданні військового комітету, на якому розглядали силовий сценарій становлення української влади. Узявши слово, він зазначив: «Україна може вам дати до 2 тисяч крісів, дещо муніцій і харчів скільки хоче; однак ані одної боездатної частини...». Автор спогадів пише, що це дуже всіх здивувало й ніхто з присутніх тоді не міг цього зрозуміти⁴. Однак зі сторони військового комітету чи політичних сил Львова переговорів про будь-яку допомогу ніхто не вів. Очевидно, що Є. Коновалець, Стрілецька рада і Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців у Києві суттєво б допомогли українським військовим силам у Львові.

² Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень, 1920. С. 5.

³ Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37, ч. 1. С. 328.

⁴ Г-кий І. Спомини львівських падолистових днів 1918 року. *Український скиталець* (Відень). 1920. 1 листопада. С. 6–7.

Незважаючи на відсутність прямих контактів, Головна рада галицьких, буковинських та угорських українців і Стрілецька рада за декілька днів після перевороту 1 листопада у Львові створили Галицький бойовий комітет у Києві. 6 листопада Головна рада видала звернення «До синів України!» за підписом Д. Левицького, Г. Давида, П. Волосенка та Є. Коновальця⁵. Звернення, яке започаткувало формування на добровільній основі Корпусу охорони Галичини для участі в захисті державотворчих процесів на західноукраїнських землях. Мобілізаційним центром став Михайлівський монастир у Києві, а стрілецьке командування зобов'язане було формувати та переправляти загоны до Галичини⁶.

12 листопада начальник комендатури Києва, одержавши повідомлення про мобілізацію добровольців до Галичини в Михайлівському монастирі, на вул. Великій Підвальній, 1, та Українському державному університеті, постановив: «...прекратить немедленно означенню запись; списки, а также оружие отобрать, а находящиясь въ поименованных выше помещениях бюро, организовавшие эту запись закрыть». Із цього приводу під час обшуку в Галицько-Буковинському комітеті були присутні: Степан Коновалець, Микола Тотрицак, Михайло Крушельницький, Федір Калинович, Іван Коцембан, Григорій Іщенко, Василь Михалевич⁷.

До Львова скерували члена Головної ради В. Гриніва для «диригування військ корпусу оборони Східної Галичини, зорганізованого Головною Радою»⁸. З цього приводу 19 листопада 1918 р. газета «Діло» повідомляла: «Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців... зложила там [у Києві – І. Х.] перший військовий відділ – “Загін ім. Гонти”, до якого записалось уже немало наших козаків... Організація такого комітету в м. Одесі і на Херсонщині доручена Головною Радою б. голові Одеської Військової Ради д-ру Ів. Луценку»⁹. І. Луценко разом із полковником В. Захариним прибули з Одеси до Львова 18 листопада¹⁰.

У цьому контексті досить цікаву інформацію подає В. Кедровський, який перебував на Херсонщині, а 14 листопада на заклик організаторів антигетьманського повстання прибув до Києва. Цього ж дня, зустрівшись з Є. Коновальцем, як пише В. Кедровський: «Я звернувся до нього [Коновальця – І. Х.] з проханням негайно післати до Херсону... своїх людей щоби вони дали вказівки, що робити українським частинам в австрійській армії... Коновалець... вислухав мене і, вказуючи мені на незнайомого мені пана, сказав: – Ті війська підлягають Галицькій Народній Раді, а це її представник, Назарук. Розкажіть йому і хай він пошле туди людей... Дізнався я, що ніхто не був посланий до тих військових відділів, що їх обеззброїли німці, й вони здеморалізовані поверталися до Галичини». За оцінкою В. Кедровського, це були суто українські частини, бракувало лише офіцерів. Серед них: штурмовий батальйон кількістю 600 вояків, 4 ескадри уланів – 300 шабель, гарматна бригада з

⁵ До синів України. *Нова рада* (Київ). 1918. 6 листопада.

⁶ Корпус охорони Галичини. *Нова рада*. 1918. 9 листопада. С. 4; Допомога Галичині. *Нова рада*. 1918. 12 листопада. С. 5.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 10зв. – 12зв.

⁸ Київські гості у Львові. *Діло* (Львів). 1918. 10 листопада. С. 4.

⁹ Військова місія з Києва й Одеси. *Діло*. 1918. 19 листопада. С. 3.

¹⁰ Кордуба М. З посольства до гетьмана. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 11. С. 5.

16 польових гармат, важка батарея з двома гарматами, 200 саперів, неповна дивізія кінноти тощо¹¹.

Натомість тільки 5 листопада у Львові в Народному домі прийнято рішення відправити до Києва делегацію за військовою допомогою у складі О. Назарука і В. Шухевича¹². За словами В. Кучабського, їм було доручено просити в гетьмана військово-технічної допомоги. Щодо військових частини, то це ініціатива О. Назарука¹³.

До Києва О. Назарук і В. Шухевич прибули 6 листопада близько 17 год. На цей час у гетьмана була запланована зустріч із галицьким представництвом Києва, за делегатів якого видали себе О. Назарук та В. Шухевич¹⁴.

Зі спогадів бачимо, що, швидше за все, цю зустріч організував Д. Левицький¹⁵. У приймальні вони застали Є. Коновальця, який за дорученням Стрілецької ради намагався з'ясувати ситуацію, що склалася довкола стрілецького загону. Адже в ці дні йшлося про його передислокацію до Києва або з Білої Церкви ще далше від Києва. На це гетьман не дав чіткої відповіді. За свідченням Є. Коновальця, після короткої розмови, у якій О. Назарук пояснив мету приїзду, він зайшов із ними знову до гетьмана¹⁶. Далі, за словами О. Назарука, коли він представив мету приїзду, розмова розпочалася із запитання гетьмана: «Скажіть одверто: хочете вирізати панів? Хочемо збудувати українську державу відповів я здивований. Він знову усміхнувся... Хоч я не у війні з Польщею, але на таку ціль допомогу дам. Тільки мушу зробити це обережно: видам наказ війську, щоб очистило від полонених залізничний шлях до Львова, а за це не відповідатиму, але муситиму вилучити ті часті з моєї армії як дезертирські». Після цього гетьман запитав О. Назарука: «Кілько вам війська треба?». О. Назарук відповів: «Вистачить полк Січових стрільців, що у Білій Церкві. Він переважно з галичан, які радо заженуться поза Львів». У відповідь П. Скоропадський запитав Є. Коновальця, що він про це думає? За словами О. Назарука, той відповів: «Я, пане Гетьман, жовнір. І піду, де того вимагає інтерес Української держави». Далі між П. Скоропадським і О. Назаруком зайшла мова про матеріально-технічну допомогу¹⁷. Для вирішення цих питань гетьман запросив міністра військових справ А. Рогозу, міністра праці М. Славинського і заступника міністра закордонних справ та керівника гетьманської канцелярії О. Палтова. Останній, зокрема, категорично виступив проти офіційної військової допомоги та порадив переправити загін у запропонований спосіб¹⁸. У переговорах брав участь і Д. Левицький¹⁹.

На відміну від наведених спогадів О. Назарука з рукопису «Спомини з моєї праці на Великій Україні», у спогадах «Рік на Великій Україні» він акцентує увагу

¹¹ Кедровський В. Повстання проти гетьмана (уривок із спогадів). *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1928. Т. 96, кн. 5. С. 46–47.

¹² Назарук О. Рік на Великій Україні. *Український прапор*. 1919. 19 грудня. С. 2.

¹³ Кучабський В. Від первопочинів до Проскурівської операції. *Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967*. Чикаго, 1969. С. 147.

¹⁴ Російський государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). Ф. 72. Оп. 1. Д. 98. Л. 2.

¹⁵ Левицький Д. Перед вибухом (спомини з 1918 р.). *Український національний календар на 1928 рік*. Перемишль, 1927. (без н. с.).

¹⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 15–16.

¹⁷ РГВИА. Ф. 72. Оп. 1. Д. 98. Л. 3–4.

¹⁸ Коновалець Є. Причинки до історії ... С. 16.

¹⁹ Левицький Д. Січові Стрільці і оборона Львова. *Діло*. 1924. 27 квітня. С. 5.

дещо на іншим моментах. Зокрема пише, що вислати окремий загін Січових стрільців ініціював гетьман після того, як той відповів, що «... Хочемо будувати українську державу»: «На таку ціль допомогу дасть добрий полк Січових стрільців, ... буде висланий на границі Галичини буцімто на це, щоб обчистити залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю. Таку обережність уважав гетьман потрібною, щоб не вмотатись у війну з Польщею»²⁰.

Після розмови з П. Скоропадським Є. Коновалець О. Назарукові сказав: «Ми, здається, не зможемо поїхати, хоч треба. Бо гетьман хоче піддати Україну Москві. Союз лівих українських партій приготував повстання проти нього. Січові стрільці зв'язані з Великою Україною більше, чим з Галичиною. Зрештою все це рішить Стрілецька Рада. Але наперед ходімо до Національного Союзу»²¹.

З гетьманської резиденції Є. Коновалець, О. Назарук і В. Шухевич вирушили до Українського клубу, де перебували лідери Українського національного союзу (УНС). Тут відбулася зустріч із В. Винниченком, на якій галицькі делегати поінформували про події у Львові та розмову з гетьманом. В. Винниченко відреагував негативно: «... він схопився за голову й почав кричати, що ми завалили українську справу... проти гетьмана, приготоване вже повстання й СС мали бути авангардом цього повстання», – писав О. Назарук²². Далі, за словами Є. Коновальця, В. Винниченко заявив: «Січові стрільці, хоч уродженці Галичини, були завжди військом Великої України...». Щодо допомоги Галичині, то він сказав, що справжня Україна дасть Галичині набагато більшу допомогу, ніж гетьманський уряд²³. Розмова перейшла в емоційну дискусію, яка закінчилася певним компромісом: «... погодилися ми на тім, що мій тов. Шухевич мав піти до гетьмана й заявити, що нам на Львів буде досить половини полку з Білої Церкви, а я мав зараз поїхати на Стрілецьку Раду в Білу Церкву»²⁴. До гетьмана В. Шухевич так і не ходив, а поїхав з Є. Коновальцем та О. Назаруком до Білої Церкви.

Увечері 6 листопада в Білій Церкві скликано Стрілецьку раду у такому складі: Є. Коновалець, А. Мельник, Ф. Черник, Р. Сушко, М. Матчак, І. Чмола, В. Кучабський, М. Загаєвич, М. Бісик, О. Думін і Ю. Чайківський. О. Назарук перші враження від неї передав так: «Були це люди молоді, горді з почуттям обов'язку супроти України. Переважно мої особисті знакоми»²⁵.

Першим, кому на раді надали слово, був О. Назарука, який зі слів В. Кучабського, розповівши про військово-політичну ситуацію у Львові, домовленості з гетьманом і розмову з В. Винниченком, емоційно наголосив: «Батьки й матері вас проклянуть, якщо не підете на Львів». Закінчив виступ словами: «... справившись при допомозі Січових стрільців із львівськими поляками, галичани цілком певно вирушать тоді проти... Росії, щоби знищивши її – побудувати українську державу».

Наступним виступив Ф. Черник. У промові він зазначив: «Нема сумніву, що загін Січових стрільців здобув би Львів... Виступ проти Гетьманщини в ім'я української державної ідеї вже неминучий. По всій імовірності Січовому Стрілецтву доведеться

²⁰ Назарук О. Рік на Великій Україні. *Український прапор*. 1919. 19 грудня. С. 2.

²¹ РГВИА. Ф. 72. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

²² Назарук О. Рік на Великій Україні. С. 2.

²³ Коновалець Є. Причинки до історії ... С. 16.

²⁴ РГВИА. Ф. 72. Оп. 1. Д. 98. Л. 4.

²⁵ Там само. Л. 5.

полягти в цій боротьбі, але його смерть повинна стати історичною демонстрацією, що вже ніколи Україна не об'єднається добровільно з Московщиною. На випадок, хоч він неймовірний, успіху протигетьманського повстання, Україна завше зможе ще проголосити війну Польщі, бо центром української державності є Київ, а не Львів». Після обговорення цього питання Стрілецька рада розійшлася. Зібравшись наступного дня, вона майже одноголосно не підтримала переведення загону до Львова²⁶.

О. Назарук пише, що був хворий на ангіну, яка його так виснажила, що після свого виступу заснув на кріслі. Далі продовжує: «Довго я спав – бо аж мабуть до 14 листопада... А 14 листопада я встав і пішов до старшинської столової. Там, довідався, що Стрілецька Рада... вирішила не посилати ніякої підмоги на Львів, бо Київ важніший. Наказ від гетьмана прийшов, але прийшов і другий, яким відкликано перший». 16 листопада О. Назарук після того, як 14-го написав «повстанчу відозву» та провів переговори з німецькою залогою Білої Церкви, у розмові з Є. Коновальцем заявив, що їде до Львова. На що останній сказав: «Переповідь там все Шухевич, а ви мусите остати. Директорія немає одного – товмача. А переговори треба буде вести нераз». О. Назарук залишився в Білій Церкві й увійшов до складу Стрілецької ради²⁷.

За рік О. Назарук писав, що «був дуже пригноблений цим інстинктом відчував я, що скріплення української державності скорше можливе в Галичині, чим на Великій Україні. Але не було ради: люде, що довго сиділи тут і знали Україну краще, чим я, думали інакше»²⁸.

Після поразки національної революції в середовищі західноукраїнської військово-політичної еліти на фоні припущень, як би революційні події розвивалися за інших обставин, рішення Стрілецької ради було б оцінене як «зрада». Є. Коновалець у відповідь на ці звинувачення визначив причини, які змусили діяти саме так, а не інакше: «1. Перші вістки про переворот у Галичині, передані до Києва телефоном, прийшли майже одночасно з першим повідомленням Січових Стрільців про прийняття рішення Українським національним Союзом підняти повстання проти Гетьмана Скоропадського; 2. Із самого початку формування січового стрілецтва виховувало Січових Стрільців в тому дусі, що вони є революційним військом, яке має стояти на сторожі української державності, і тому не можна відтягати його від центру тоді, коли ця державність є явно загрожена; 3. У складі Січових Стрільців знаходиться велика кількість наддніпрянців..., які до справ Великої України відчували більший інтерес, ніж до справ Галичини...; 4. Саме становище на Великій Україні є того роду, що з моментом вибуху революції в Центральних державах провал гетьманщини є майже певний, та, що при відсутності в той час Січових Стрільців в Україні цей протигетьманський рух прийняв би московсько-більшовицький характер; 5. Із утратою наддніпрянської бази Галичина буде втрачена для українців навіть і тоді, коли галицькі війська відберуть Львів тому, що поміж Польщею й Большевією сама Галичина ніяк втриматися не зможе»²⁹.

У контексті цієї проблеми важливо мати на увазі, що Є. Коновалець і Стрілецька рада, діяльність яких ґрунтувалася на засадах незалежності, суверенітету та

²⁶ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівської операції... С. 147–149.

²⁷ РГВИА. Ф. 72. Оп. 1. Д. 98. Л. 5–8.

²⁸ Назарук О. Рік на Великій Україні. С. 8.

²⁹ Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Львів, 2002. С. 16–17.

єдності історичних земель у межах одного державного організму, дещо критично ставилися до галицьких політичних сил. Особливо виступали за дистанцію щодо державного будівництва на Наддніпрянщині. У зв'язку з цим об'єднання всіх українських земель пов'язували з Києвом. Відображає ці міркування низка статей, опублікованих у газеті «Наша думка». Серед них «Що ж галицька Україна добула за час війни?» і «Під віденським соусом». Щодо першої, то в ній зазначено: «Обіцянку самостійної України. Обіцянка сповнилась, але не маємо права відібрати тут заслугу тутешнім українцям. Самостійну Україну здобули не галичани, не австрійські війська, а тутешні Українці»³⁰.

У другій статті йдеться про досить суб'єктивні погляди галицьких політиків на Наддніпрянські події: «Колись ми боялись, щоб кордони, що ділили український нарід, не поділили й його духа. Довге відрубне життя Галичини й України, брак давніших зв'язків взаємного розуміння робили своє діло. Галицькі політики зачали добачувати в державній українській політиці тільки помилки. Невже “Діла” не стати на власного кореспондента в Україні, в Києві, де б він міг черпати відомости з самого жерела?»³¹.

Отже, у ситуації, яка склалася на листопад 1918 р. як у Львові, так і в Києві, очевидно, що не треба було очікувати іншого рішення від Є. Коновальця та Стрілецької ради. Адже на 6 листопада не було проведено попередніх переговорів чи звичайної комунікації про допомогу в разі збройного утвердження української влади у Львові. Водночас українська делегація, що приїхала до Києва, не розуміла внутрішніх процесів Української держави. При тому Є. Коновалець не відсторонився від листопадових подій у Львові, а почав організувати добровольців. Також важливо, що західноукраїнська громада Києва ще за декілька місяців до листопадових подій у Львові через свій пресовий орган «Нашу думку» критично відгукувалася про дистанціювання галицьких політиків від незалежної Української держави.

REFERENCES

1. Do syniv Ukrainy. (1918, Lystopad 6). *Nova rada* [in Ukrainian].
2. Dopomoha Halychyni. (1918, Lystopad 12). *Nova rada*, 5 [in Ukrainian].
3. H.-kyi, I. (1920, Lystopad 1). Spomyny lvivskykh padolystovykh dnev 1918 roku. *Ukrainskyi skytalets*, 6-7 [in Ukrainian].
4. Kedrovskiy, V. (1928). Povstannia proty hetmana (uryvok iz spohadiv). *Literaturno-naukovyi visnyk*, 96 (5), 46-47 [in Ukrainian].
5. Khoma, I. (2015). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka: Zbirnyk statei*, 20, 273-278 [in Ukrainian].
6. Konovalets, Ye. (2002). *Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii*. Lviv [in Ukrainian].
7. Korpus okhorony Halychyny. (1918, Lystopad 9). *Nova rada*, 4 [in Ukrainian].
8. Kuchabskyi, V. (1969). *Vid pervopochyniv do Proskurivskoi operatsii. Korpus Sichovykh Striltsiv: Voienno-istorychni narys. Yuvileine vydannia 1917-1967*. Chicago [in Ukrainian].

³⁰ За порогом п'ятого року війни. *Наша думка* (Львів). 1918. 11 серпня. С. 1.

³¹ Під віденським соусом. *Наша думка*. 1918. 18 серпня. С. 1.

9. Kyivski hosti u Lvovi. (1918, Lystopad 10). *Dilo*, 4 [in Ukrainian].
10. Levtskyi, D. (1924, Kviten 27). Sichovi Striltsi i oborona Lvova. *Dilo*, 5 [in Ukrainian].
11. Levtskyi, D. (1928). Pered vybukhom (spomyny z 1918 r.). *Ukrainskyi natsionalnyi kalendar na 1928 rik*. Przemysl [in Ukrainian].
12. Nazaruk, O. (1920). *Rik na Velykii Ukraini*. Vienna [in Ukrainian].
13. Nazaruk, O. (1919, Hruden 19). Rik na Velykii Ukraini. *Ukrainskyi prapor*, 2 [in Ukrainian].
14. Pavlyshyn, O. (2002). Obiednannia UNR i ZUNR: polityko-pravovyi aspekt. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 37 (1), 328 [in Ukrainian].
15. Pid videnskym sousom. (1918, Serpen 18). *Nasha dumka*, 1 [in Ukrainian].
16. Viiskova misiia z Kyieva y Odesy. (1918, Lystopad 19). *Dilo*, 3 [in Ukrainian].
17. Za porohom piatoho roku viiny. (1918, Serpen 11). *Nasha dumka*, 1 [in Ukrainian].

Ivan KHOMA

YEUGEN KONOVALETS AND THE MILITARY COUP IN NOVEMBER IN LVIV

Until 16th November 1918, Ye. Konovalets lived in the Bila Tserkva, where he commanded a separate detachment of the Ukrainian Sich Riflemen, and also was the leader of the Western Ukrainian community of Kyiv. On the eve of 7th November, the Striletska rada headed by Ye. Konovalets did not support the request to go to Lviv and help the Ukrainian military to keep the city in street battles with the Poles. Since the battles for Lviv in November have been lost, this fact is superficially estimated by modern historians.

The purpose of the study is to reveal events that are indirectly and directly related to Ye. Konovalets and events in Lviv in November 1918. A methodological basis is an integrated approach to the analysis of this problem.

In a situation that emerged in November 1918, both in Lviv and in Kyiv, it is obvious that one could not expect another solution from Ye. Konovalets and the Striletska rada. As of 6th November, there were no previous talks or ordinary communication on assistance in the event of the armed approval from Ukrainian authorities in Lviv. At the same time, the Ukrainian delegation arrived in Kyiv was deprived of an understanding of the internal processes that took place in the Ukrainian state. Despite the fact that Ye. Konovalets did not step back from the November events in Lviv, they began to organize volunteers. It is also important that the West Ukrainian community in Kyiv, a few months before the November events in Lviv, through its press office «Nasha Dumka», criticized the distance of the Galician politicians from the independent Ukrainian state.

Keywords: Ye. Konovalets, Sich Riflemen, O. Nazaruk, ZUNR.

УДК 94(477)"1931/1939"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-274-283

Марія СЕРЕДЮК*здобувач відділу новітньої історії**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4539-5782>**e-mail: seredm@ukr.net*

ВІД САМОСТІЙНИЦЬКИХ ГАСЕЛ ДО НОРМАЛІЗАЦІЇ: ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ЦЕЛЕВИЧА (1931–1939)

Охарактеризовано організаційно-політичну працю відомого діяча Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). На конкретних прикладах представлено боротьбу одного з лідерів української націонал-демократії за піднесення національної свідомості українців Галичини, утвердження в суспільній свідомості ідеї соборності та державності українських земель, а також виокремлено внесок у нормалізацію польсько-українських відносин у другій половині 1930-х років. Показано, що Володимир Целевич не тільки увійшов до Центрального комітету партії, а й був обраний генеральним секретарем (1925–1928, 1932–1937), а згодом став заступником голови (1928–1930, 1937–1939). Відзначено, що лідер УНДО доклав чимало зусиль для відбудови повітових організацій УНДО, відновлення діяльності осередків партії у селах та партійного руху загалом. Констатовано, що В. Целевич на численних вічах, зборах розтлумачував основну політичну лінію партії – здобуття самостійної соборної Української держави, закликав її членів до інтенсивної праці, організації повітових з'їздів і виборів партійного керівництва на місцях. Доведено, що II і III з'їзди УНДО беззастережно схвалили політичну лінію та тактику організації, висловили довіру Д. Левицькому й В. Целевичу, проте вже в першій половині 1930-х років тактика партії зазнала кардинальних змін – еволюціонувала в напрямі пошуку шляхів порозуміння з польською владою на основі ідеї автономії Західної України у складі Польщі, свідченням чого став IV народний з'їзд, який посилив внутріпартійну конфронтацію. Крізь призму політичної біографії В. Целевича показано складне переплетіння політичних, соціальних і національних аспектів українського суспільно-політичного руху в досліджуваний період.

Ключові слова: Володимир Целевич, УНДО, Польща, громадсько-політична діяльність, нормалізація.

У 1920–1930-х роках на політичну арену Західної України вийшла плеяда нових талановитих громадсько-політичних діячів, серед яких – Володимир Целевич. Відстоювання ідеї державності й соборності України, національної самобутності та

єдності українського народу, захист його національних і соціально-економічних прав стали нагальним завданням громадсько-політичної праці діяча. Здобувши значний досвід організаційної роботи в українських студентських товариствах, громадських організаціях, передусім Українському горожанському комітеті (УГК) та Українській військовій організації (УВО), В. Целевич у другій половині 1920-х – на початку 1930-х років став одним із лідерів найвпливовішої політичної партії Західної України – Українського національно-демократичного об'єднання.

Незважаючи на заслуги В. Целевича в розбудові провідної партії національно-державницького табору (УНДО), захист національно-культурних, соціально-політичних прав українців Галичини, а також вагомі здобутки в редакційно-публіцистичній і науково-видавничій сфері, сучасні історики не поспішають заповнювати «білих плям» його політичної біографії. Мета статті – схарактеризувати особливості партійно-політичної діяльності одного з лідерів УНДО у другій половині 1930-х років.

Володимир Целевич – один із лідерів УНДО, який з перших днів утворення партії виступав її ідеологом, а після акції пацифікації ув'язнений польською владою за антипольську діяльність. Після звільнення 6 жовтня 1931 р. вперше взяв участь у засіданні Центрального комітету (ЦК) УНДО¹. Відзначу, що суспільно-політичні умови початку 1930-х років суттєво відрізнялися від попередніх років, на які припадала активна партійна праця колишнього генерального секретаря партії. Основна причина – втрата значною частиною українського суспільства віри в можливість суттєвих позитивних зрушень, що яскраво продемонструвала діяльність Української парламентської репрезентації (УПР) у парламенті Польщі. «Новий час» саркастично відзначав: «В роках 1928–1930 УНДО стоїть на вершині своїх успіхів. Престиж партії в опінії широких мас в цьому часі непохитний... Та вже після другої бюджетової сесії, тобто весною 1930 р., в Галичині помітне в масах розчарування в можливість якихось досягнень на парламентарному терені. Ці настрої використовує ОУН»². Опоненти УНДО також наголошували, що партія втратила виразні ідеологічні особливості, що спровокувало кризу в її середовищі³. У таких несприятливих умовах В. Целевич із новою силою поринув у вир партійної праці.

25–26 грудня 1931 р. відбулося засідання ЦК УНДО, на якому обговорювали політичне становище, політику партії та УПР у 1931 р. і напрями подальшої діяльності. Володимира Целевича разом із Василем Мудрим, Дмитром Паліївим, Остапом Луцьким обрано до політичної комісії, яка на основі матеріалів дискусії на засіданні мала б підготувати політичні резолюції партії до найближчого засідання ЦК УНДО⁴.

Напередодні цієї події Володимир Целевич разом з Іваном Квасницею, Карлом Каберським, Степаном Хруцьким та іншими увійшов до президії Українського комітету для справ конскрипції. У зверненні «Одною мовою до перепису» президія комітету наголосила на актуальності нового перепису населення 9 грудня 1931 р.: «При переписі будуть списувати не лише число душ населення, але й якої хто віри, та яку національну мову визнає своєю рідною мовою. На підставі, скільки перепис

¹ Діло (Львів). 1931. 12 жовтня. С. 1.

² Перед народнім з'їздом. *Новий Час* (Львів). 1937. 24 грудня. С. 1.

³ Після з'їзду. Народній з'їзд УНДО. *Новий Час*. 1932. 30 березня. С. 1.

⁴ Дводневне засідання ЦК УНДО. Велика політична дискусія. *Діло*. 1931. 29 грудня. С. 1.

покаже осіб кожної народности, мають вимірювати і права національностей, особливо від того залежить, які повинні бути школи по громадах (українські чи польські і т. д.). Також вимір інших прав народностям, що замешкують державу, залежить у великій мірі від числа душ кожної національності»⁵. Про випадки зловживань чи порушень закону про перепис населення автори звернення закликали повідомляти членів УПР та українських суспільних організацій.

В. Целевич критично (гостро) відреагував на видання «Spis ludności I jego wielka ważność dla Wschodniej Małopolski», що вийшло завдяки Польському товариству опіки над кресами у Львові. Заклик до всіх поляків «працювати над тим, щоби перепис випав корисно для польського стану посідання» – основна ідея цієї брошури. Представник УНДО переконував українське громадянство «подбати, щоб вшехпольські інструкції, суперечні з законними постановами, не мали в часі перепису практичного пристосування»⁶. Наголошуючи на необхідності протидіяти злочинній акції Прушинського через інформування українців, автор статті запитував відповідальних урядових чинників про їхні дозволи пропаганди фальсифікації перепису й невиконання офіційних інструкцій⁷.

25 березня 1932 р. у Львові відбувся IV з'їзд УНДО. Його відкрив голова партії Дмитро Левицький, який у вступній доповіді схарактеризував суспільно-політичну ситуацію у краї та за кордоном⁸. Про організаційні справи реферував В. Целевич. Основний лейтмотив його доповіді, яку згодом опублікували у «Свободі», зводився до твердження про необхідність посилення ідеологічної роботи серед національно-свідомого українства. У доповіді «Нові часи, нові завдання» один із лідерів партії відзначає кваліть багатьох українських політичних партій; акцентує на найголовнішому: не можна вдовольнятися тимчасовим «розбурхуванням» народу, натомість необхідно вести постійну політичну пропаганду української справи за кордоном, зміцнювати політичну боротьбу за права українського народу. В. Целевич переконував однопартійців, що необхідно «перевести тривку і працездатну партійну організацію по повітах і громадах, придбати сотки тисяч карних жертвенних на політичні цілі, активних членів партії»⁹.

Підо впливом доповіді В. Целевича й інших однопартійців з'їзд засудив суспільно-політичну ситуацію в підрадянській Україні. В одній із резолюцій наголошено, що на Наддніпрянщині проведено ліквідацію всіх творчих національних сил, обмежено права УСРР на користь «московського червоного централізму»¹⁰. Крім цього, комуністична диктатура довела своїми експериментами все українське населення до повної господарської руїни, зокрема знищила українське село – природну основу української нації. Народний з'їзд рішуче засудив усі засоби комуністичної

⁵ Одною мовою до перепису (заклик Українського Комітету для справ конскрипції). *Діло*. 1931. 25 листопада. С. 1.

⁶ Целевич В. Небезпека тенденційного перепису на шкоду українців! Вшехпольська «інструкція» Прушинського. *Діло*. 1931. 3 листопада. С. 2.

⁷ Там само.

⁸ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Оп. 51. Спр. 299. Арк. 2.

⁹ Целевич В. Нові часи, нові завдання. *Свобода*. 1932. 12 червня. С. 2.

¹⁰ Центральний державний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 344. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 4.

диктатури, спрямовані проти природного розвитку української нації та її національно-державницьких змагань¹¹.

В іншій частині резолюції УНДО висловило чітку позицію щодо «експорту» комуністичної ідеології до Польщі: «Воюючий комунізм, що змагає до опанування цілого світа при допомозі своїх агентур, намагається розломити все українське національне життя та зруйнувати набуті цілими поколіннями національні цінності. Таку свою руйнуючу роботу він намагається часто прикривати навіть гучними гура-націоналістичними фразами, керуючись при цьому з правила гаслом, що «чим гірше» у національному українському світі, тим краще це для комунізму та його завдань»¹². В. Целевич, як і більшість однопартійців, закликав українську громадськість, зокрема партійні органи та національну пресу, до боротьби з комунізмом у всіх його замаскованих виглядах. Під час дискусії на з'їзді також частково вирішено проблему прорадянських симпатиків у керівних органах УНДО. Зокрема Михайло Струтинський як репрезентант цієї групи не увійшов до новообраного ЦК¹³.

Наголошу, що в цей період В. Целевич бере активну участь у просвітницькому русі. Зокрема на загальних зборах товариства «Просвіта» 28 березня 1932 р. його обирають членом головного відділу, де він відповідає за сектор «пропаганди»¹⁴.

Події на підрадянській Україні перебували в центрі уваги В. Целевича і в наступні роки. На засіданні ЦК УНДО 24 червня 1933 р. генеральний секретар партії гостро розкритикував політику Москви, спрямовану на фізичне й моральне винищення українського народу. Щобільше, згодом під егідою УНДО утворено Український комітет рятування України на чолі з Д. Левицьким та обрано виконавчий комітет під керівництвом заступника голови партії В. Мудрого. В оприлюдненій у липні того ж року представниками 35 українських організацій та інституцій відозві закликало українців усього світу спільними зусиллями покращити становище Наддніпрянщини¹⁵.

2 вересня 1934 р. Львівський комітет рятування України, до якого увійшов В. Целевич, скерував до голови Ради Ліги Націй листа, у якому вимагав поставити перед СРСР ультиматум змінити «курс Москви стосовно України»¹⁶. Комітет також просив міжнародну спільноту наполягти на допомозі голодуючим. Негативне ставлення до комуністичного уряду в Україні висловлено на засіданні президії УНДО й УПР 20 грудня 1934 р. В ухвалах розкритиковано нищення в підрадянській Україні автономних прав титульної нації, колективізацію, Голодомор, репресії інтелігенції¹⁷.

Целевич – незмінний учасник тогочасних повітових нарад, віч, маніфестацій. Доволі показовим став повітовий народний з'їзд у Дрогобичі, який відбувся 15 травня 1933 р. Вступною промовою його відкрив голова Повітового народного

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 4.

¹² Народний з'їзд у Львові. *Діло*. 1932. 29 березня. С. 1.

¹³ Макаруч С. Українсько-польські етнополітичні взаємини на західноукраїнських землях в першій третині ХХ ст. Збірник праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. Львів, 1998. С. 134.

¹⁴ Качкан В. Україноцентризм Володимира Целевича. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія «Літературознавство»*. Тернопіль, 2009. № 27. С. 162.

¹⁵ Sprawy Narodowościowe. 1933. № 4. S. 390.

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 2.

¹⁷ Папуга Я. Західна Україна і голодомор 1932–1933 рр.: морально-політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів: Астролябія, 2008. С. 154.

комітету (ПНК) Степан Витвицький. Політичний реферат і звіт із діяльності виголосив посол Остап Луцький. Про організаційні справи партії розповів В. Целевич¹⁸. Доповідь генерального секретаря викликала небувалий інтерес громадськості. Враховуючи цей факт, С. Витвицький запросив одного з лідерів УНДО на дискусійний вечір місцевої інтелігенції¹⁹.

В. Целевич того ж дня виступив зі ще однією доповіддю, у якій зупинився на надзвичайно актуальній тогочасній проблемі націонал-демократів – їх відносинах із націоналістичним підпіллям. Він проаналізував ідеї націоналізму Дмитра Донцова, ідеологію націоналістичної молоді, розкритикував безпартійність української інтелігенції. В. Целевич відзначив: «Одною з головних причин духової кризи молоді є аномальний націоналізм, який проповідує від ряду літ п. Донцов. Націоналізм Донцова не є подібний до західньо-європейського націоналізму. Він суттєво різниться і від фашизму, і від гітлеризму, а виказує прикмети східної анархістичної психіки. Українська молодь читала твори Донцова, переймалася його ідеями, а мало хто з громадських діячів спромагався на те, щоби належно проаналізувати т. зв. націоналістичний світогляд Донцова і йому гідно протиставитись»²⁰.

Навівши факти безвідповідальної поведінки частини «націоналістичної молоді» в період організації свята «Українська молодь – Христові» та відкриття надгробка Івана Франка, один із засновників УВО наголосив: «Націоналізм ніде і ніколи не послугується такими засобами боротьби, якими послуगуються у нас молоді люди. Націоналізм знає, що недержавний період не може прийти інакше до перемоги, як через свою внутрішню силу. Внутрішня сила нації залежить від її моралі, від відваги, солідарності, пильності, впертости у праці та здібности на жертви загалу громадянства. Хто підкопує внутрішню силу неморальними, неетичними, підступними і нелицемірськими засобами боротьби, той ділає на шкоду народу, той руйнує моральні основи життя нації»²¹. Водночас промовець зазначив, що ці закиди не стосувалися загалу молоді: «Лише частина молоді проявляє заломання характеру... Признання до власних помилок вимагає великої відваги, та українська молодь мусить спромогтися на це героїство»²².

Критика Володимира Целевича націоналістичного підпілля посилилася після 19 вересня 1933 р. – початку судового розгляду в Самборі справи про вбивство Тадеуша Голувка. ЦК УНДО ініціював у легальній пресі викривальну кампанію, спрямовану проти виступів Організації українських націоналістів (ОУН). Лідери партії переконували громадськість, що діяльність радикалів шкідлива для українського народу. Процес у Самборі, зростання напруги між старшим і молодим поколінням, а також наступ нелегальної націоналістичної преси («Український націоналіст», «Розбудова нації») на керівних діячів УНДО, передусім В. Целевича, спричинили загострення відносин між УНДО й ОУН. Ситуація значно ускладнилася після оприлюднення ЦК УНДО інструкції Повітовим народним комітетам, яка наказувала боротися проти саботажних дій у школах.

¹⁸ Діло. 1933. 19 травня. С. 1.

¹⁹ Швед О. Степан Витвицький: громадсько-політична діяльність. Львів: Астролябія, 2010. С. 76.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 78.

²² Там само.

У відповідь ОУН намагалася висміяти відомих політичних діячів легального національного руху, зокрема В. Целевича, критикувала їх за співпрацю з польською владою. ЦК УНДО відреагувало на це ухвалою від 27 січня 1934 р., у якій зі сумом відзначено: «Керівництво українських націоналістів, замість подивитись правді в очі і розпочати моральну санацію своїх рядів, прагне відвернути увагу українського суспільства від реального становища, розпочало активну критику легальних українських партій (№ 11–12 «Розбудови націй»), а також окремих діячів політичних партій – О. Луцького, В. Целевича, В. Кузьмовича, І. Кедрина-Рудницького...»²³.

Насправді підстави для критики окремих членів УНДО в ОУН були доволі вагомими. У цей період В. Целевич, В. Мудрий, О. Луцький розпочали таємні переговори з польською владою, що започаткувало період нормалізації польсько-українських відносин²⁴. Цей факт спричинив неоднозначну реакцію у суспільстві, призвів, де-факто, до розколу УНДО. Однак ініціатори нормалізації сподівалися, що поступки влади в українському питанні пригасять критичні виступи опонентів. Першим кроком на шляху до налагодження діалогу двох сторін мали стати взаємні поступки у виборчій кампанії 1935 р.²⁵

На нараді ЦК УНДО 6 липня 1935 р. за безпосередньої участі В. Целевича, а також делегатів 35 повітових організацій і членів УПР після доповідей В. Мудрого, В. Целевича, Л. Макарушки ухвалено резолюцію, в якій наголошено, що ухвалений тодішньою парламентською польською більшістю виборчий закон «утруднює, а то й подекуди унеможливує вибір незалежного українського представництва, головню через введення засади посередности в склад окружних виборчих зборів при виборах до сойму, а через засаду елітарности – при виборах до сенату»²⁶. З цих причин, а також виходячи із засад, що: 1) український народ повинен боротися за вибір своєї незалежної парламентської репрезентації; 2) вибори – це боротьба за політичні права, – УНДО вирішило взяти участь у виборах 1935 р. до сейму і сенату. Проте члени ЦК УНДО відзначили, що у випадку, коли б «виборча підготовча праця, зокрема ж при виборі делегатів до окружних зборів, виявила, що український нарід не матиме змоги провести своїх незалежних кандидатів до сойму і сенату – Народний Комітет уповноважує Центральний комітет УНДО змінити в цілості або частинно це засадниче рішення і видати у виборчих справах відповідні застереження»²⁷.

Зважаючи на нищівну критику опонентів, В. Целевич і В. Мудрий упродовж липня–серпня 1935 р. відвідали більшість повітів Львівського та Станіславівського воєводств. На зборах громадськості лідери УНДО пояснювали причини переходу до нормалізації, закликали підтримати представників партії на парламентських виборах. Однак, як показав час, нормалізація польсько-українських відносин була приречена на невдачу.

²³ Діло. 1934. 30 січня. С. 1.

²⁴ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 299. Арк. 8.

²⁵ Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (за матеріалами архіву Я. С. Лося). *Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник*. Львів, 1996. Вип. 48. С. 65.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 553. Арк. 32.

²⁷ Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20–30-х років: від конфронтації до нормалізації. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 22.

Уже у другій половині 1937 р. стала очевидною утопічність нормалізації. Антинормалізаційні настрої зростали в повітових комітетах УНДО. Кампанію проти тактики В. Целевича та В. Мудрого активно проводили не тільки угодовські партії, Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) та інші, але й внутрішня опозиція, зокрема т. зв. група «Діла», яка сподівалася на швидкий відхід від скомпрометованої політики нормалізації. Важливою справою група «Діла» називала також персональні зміни в керівництві, завуальовано натякаючи на потребу переобрання В. Целевича та В. Мудрого, поділ функцій в УНДО й УПР, відновлення довіри і престижу партії в очах українського суспільства²⁸.

Підо впливом внутрішньої кризи, що наростала, 25 листопада 1937 р. ЦК УНДО утворив Комісію порозуміння, до якої увійшли: Р. Перфецький, В. Мудрий, Д. Левицький, В. Целевич, Л. Куницький, Л. Макарушка, Ю. Павликовський, І. Німчук і М. Стефанівський²⁹. Тоді ж В. Целевич залишив посаду генерального секретаря. Долю ініційованої В. Целевичем і В. Мудрим нормалізації мав би вирішити народний з'їзд партії.

4–5 січня 1938 р. відбувся останній V з'їзд УНДО³⁰. Про діяльність партії упродовж звітного періоду доповів В. Целевич. У подальших дискусіях, а також підсумковій резолюції стверджено, що польський уряд не виконав своїх зобов'язань, тому доцільночасна політика УПР повинна бути «загострена»³¹. Промовці протестували проти колонізаційної та колонізаційної політики польської влади на українських землях і закликали всі національні сили об'єднатися. З'їзд підтвердив вимогу територіальної автономії із власним сеймом, урядом та територіальною армією. Новою стала вимога змінити «виборчу ординацію до сейму і сенату в демократичному напрямі». І хоча на з'їзді не досягнуто повної згоди, він став важливим етапом визначення подальших дій керівництва УНДО³².

Щодо найважливішого питання – ставлення членів партії до нормалізації – делегати констатували, що «після 1935 р. у висліді нормалізаційної тактики настала не нормалізація життя на наших землях, лиш навпаки – повне відсунення українського народу від впливу на власне зорганізоване життя на власній території»³³. В оцінці підсумків з'їзду УНДО думки громадськості розділися. Лідер опозиції УНДО Д. Левицький відзначив її моральне зміцнення, оскільки їй вдалося здобути значне представництво у ЦК. Натомість лідер УСРП М. Стахів зауважив, що «повернення до нормалізаційного курсу в політиці УНДО і вислід виборів» на з'їзді стали успіхом В. Мудрого й В. Целевича. Такої ж думки дотримувалася Мілена Рудницька, яка констатувала, що «з'їзд скінчився перемогою Мудрого»³⁴.

²⁸ Там само.

²⁹ Діло. 1937. 5 грудня. С. 1.

³⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 299. Арк. 10.

³¹ Свобода. 1938. 23 січня. С. 1.

³² Там само.

³³ Лисяк П. V з'їзд УНДО і наша тактика. Львів, 1939. С. 8.

³⁴ Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (3 історії Контактного Комітету. 1937–1939 роки). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII. Праці Історично-філософської секції*. Львів, 1994. С. 239.

Незважаючи на тактичні успіхи, В. Целевич і В. Мудрий усвідомлювали правдивість закидів учасників з'їзду щодо невиконання польською владою своїх обіцянок, відсутність реального покращення становища в національно-культурній та соціально-економічній площинах для українців за останні три роки. На засіданні ЦК УНДО 7 травня 1938 р. схвалено декларацію про становище українців у Польській державі, у якій вказано на системний наступ «польських шовіністів на українське національне життя» і констатовано, що за три роки політика нормалізації не принесла позитивних результатів саме з вини польської сторони, підтверджено курс на запровадження територіальної автономії для Східної Галичини із власним сеймом і територіальною армією³⁵. Отже, ЦК УНДО формально відмовився від політики нормалізації, проте фракційна боротьба в партії не припинилася.

У вересні 1938 р. президент Польщі несподівано розпустив парламент і призначив нові вибори. Всі опозиційні партії, разом із УСРП та УСДП, знову оголосили бойкот народному волевиявленню. Натомість в УНДО проблема ставлення до виборів спричинила нову хвилю дискусії. В. Целевич і В. Мудрий наполягали на участі партії у виборах до вищого законодавчого органу країни. На засіданні ЦК УНДО 29 вересня 1938 р. відбулося остаточне голосування. Після тривалої дискусії за участь у виборах проголосувало 40 членів ЦК, пропозицію Д. Левицького не брати участі підтримало 8 осіб, утрималося 2 члени ЦК³⁶.

Остання каденція УПР у польському парламенті, як і діяльність очолюваної В. Мудрим та В. Целевичем партії, на позапарламентському терені впродовж 1939 р. суттєво не покращила становища українців у Польській державі. Напередодні Другої світової війни нормалізація зазнала остаточного краху, що, однак, уже не мало жодного значення ні для її ініціаторів, зокрема В. Целевича, ні для української громадськості загалом, зважаючи на початок воєнних дій.

Отже, після повернення з еміграції всередині 1920-х років В. Целевич виступив одним з активних прихильників об'єднання національно-демократичних сил краю, увійшов до т. з. Консолідаційної комісії, яка пришвидшила утворення провідної української партії Західної України – УНДО. В. Целевич не тільки увійшов до Центрального комітету партії, але й був обраний генеральним секретарем, а згодом став заступником голови партії. II і III з'їзди УНДО беззастережно схвалили політичну лінію та тактику, висловили довіру Д. Левицькому та В. Целевичу. Проте вже в першій половині 1930-х років тактика зазнала кардинальних змін – еволюціонувала в напрямі пошуку шляхів порозуміння з польською владою на основі автономії Західної України у складі Польщі, свідченням чого став IV народний з'їзд партії, який посилив внутріпартійну конфронтацію.

На середину 1930-х років завдяки В. Мудрому та В. Целевичу в УНДО викристалізувалася концепція, що передбачала перетворення Західної України в осередок боротьби проти більшовицького режиму. Запорукою успіху антирадянського курсу мала стати співпраця з польським урядом. Навіть незважаючи на безрезультатність нормалізації, один із її «архітекторів» відстоював новий політичний курс фактично до приходу радянських військ у Західну Україну, що стало однією із найбільших

³⁵ Діло. 1938. 15 листопада. С. 2.

³⁶ Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo Poskiej Akademii Nauk, 1979. S. 178.

політичних помилок В. Целевича. Проте це вже не мало жодного значення ні для її ініціаторів, зокрема В. Целевича, ні для української громадськості загалом, зважаючи на початок Другої світової війни.

REFERENCES

1. Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Wyd-wo Poskiej Akademii Nauk [in Polish].
2. Dilo. (1931, Zhovten 12), 1 [in Ukrainian].
3. Dilo. (1933, Traven 19), 1 [in Ukrainian].
4. Dilo. (1934, Sichen 30), 1 [in Ukrainian].
5. Dilo. (1937, Hruden 5), 1 [in Ukrainian].
6. Dilo. (1938, Lystopad 15), 2 [in Ukrainian].
7. Dvodnevne zasidannia TsK UNDO. Velyka politychna dyskusiiia. (1931, Hruden 29). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
8. Kachkan, V. (2009). Ukrainotsentryzm Volodymyra Tselevycha. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia «Literaturoznavstvo»*, 27, 162 [in Ukrainian].
9. Kuhutiak, M. (1997). Ukrainsko-polski stosunki 20–30-tykh rokiv: vid konfrontatsii do normalizatsii. Proceedings of the International Scientific-Practical Conference: *Ukrainsko-polski vidnosyny v Halychyni u XX st.*, Ivano-Frankivsk, 21–22 lystopada 1996. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
10. Lysiak, P. (1939). *V zizd UNDO i nasha taktyka*. Lviv [in Ukrainian].
11. Makarchuk, S. (Ed.). (1998). *Ukrainsko-polski etnopolitychni vzaiemyny na zakhidnoukrainskykh zemliakh v pershii tretyni XX st. Zbirnyk prats i materialiv na poshanu L. I. Krushelnytskoi*. Lviv [in Ukrainian].
12. Narodnyi zizd u Lvovi. (1932, Berezen 29). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
13. Odnoiu movoiu do perepysu (zaklyk Ukrainsskoho Komitetu dlia sprav konskryptsii). (1931, Lystopad 25). *Dilo*, 1 [in Ukrainian].
14. Papuha, Ya. (2008). *Zakhidna Ukraina i holodomor 1932–1933 rr.: moralno-politychna i materialna dopomoha postrazhdalym*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
15. Pered narodnim zizdom. (1937, Hruden 24). *Novyi Chas*, 1 [in Ukrainian].
16. Pislia zizdiv. Narodnii zizd UNDO. (1932, Berezen 30). *Novyi Chas*, 1 [in Ukrainian].
17. Shvahuliak, M. (1994). Malovidoma storinka politychnoho zhyttia Zakhidnoi Ukrainy peredodnia Druhoi svitovoi viiny (3 istorii Kontaktneho Komitetu. 1937–1939 roky). *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka, CCXXVIII*, 239 [in Ukrainian].
18. Shved, O. (2010). *Stepan Vytvytskyi: hromadsko-politychna diialnist*. Lviv: Astroliabiia [in Ukrainian].
19. Sprawy Narodowościowe. (1933), 4, 390 [in Polish].
20. Svoboda. (1938, Sichen 23), 1 [in Ukrainian].
21. Tselevych, V. (1931, Lystopad 3). Nebezpeka tendentsiinoho perepysu na shkodu ukrainsiv! Vshekhpolsska «instruktsiia» Prushynskoho. *Dilo*, 2 [in Ukrainian].
22. Tselevych, V. (1932, Cherven 12). Novi chasy, novi zavdannia. *Svoboda*, 2 [in Ukrainian].

23. Zashkilniak, L. (1996). Ukrainsko-polske porozuminnia 1935 r. (za materialamy arkhivu Ya. S. Losia). *Problemy slovianoznavstva. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk*, 48, 65 [in Ukrainian].

Mariia SEREDIUK

FROM INDEPENDISTS SLOGANS TO NORMALIZATION: THE SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF VOLODYMYR TSELEVYCH (1931–1939)

The author provides an analysis of the organizational and political work of a well-known figure of the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDO). Specific examples show the struggle of one of the leaders of Ukrainian national democracy for raising the national consciousness of Galician Ukrainians, establishing in the public mind the idea of the unity and statehood of Ukrainian lands, and also highlight the contribution to the normalization of Polish-Ukrainian relations in the second half of the 1930s. The study demonstrated that Volodymyr Tselevych not only joined the Central Committee of the Party, but was elected Secretary-General (1925–1928, 1932–1937), and later became Deputy Chairman (1928–1930, 1937–1939). The UNDO leader has made great efforts to rebuild UNDO county organizations, to rebuild the activities of the party centers in villages and the party movement in general. At numerous meetings, V. Tselevych explained the main political line of the party – to acquire an independent unite Ukrainian state, called on members for intensive work, organization of county congresses and local elections of the party leadership. It has been found out that the UNDO II and III congresses unreservedly approved the political line and tactics of the organization, expressed confidence in D. Levitsky and V. Tselevych. However, in the first half of the 1930s, the party's tactics underwent a fundamental change – has evolved towards finding ways of understanding with the Polish authorities based on the idea of Western Ukraine's autonomy within Poland. This was evidenced by the IV People's Congress, which intensified intra-party confrontation. From the perspective of V. Tselevych's political biography, the author shows the complex combination of political, social, and national aspects of the Ukrainian socio-political movement in the studied period.

Keywords: Volodymyr Tselevych, UNDO, Poland, social and political activity, normalization.

УДК [94(477):929.В.КУК]"1941/1954"

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-284-292

Михайло РОМАНЮК*кандидат історичних наук, завідувач відділу новітньої історії**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9407-0066>*e-mail: rmv.lviv@gmail.com***ВАСИЛЬ КУК: ДО БІОГРАФІЇ ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА
УПА (1941–1954)**

Досліджено постать Василя Кука (1913–2007) – провідного діяча українського визвольного руху середини ХХ ст., Головного командира Української повстанської армії (УПА), активного члена громадсько-політичного життя України періоду незалежності. На основі опублікованих і неопублікованих джерел відтворено участь В. Кука у протинацистській та протибільшовицькій боротьбі від часу переходу на нелегальне становище восени 1941 р. і до підступного захоплення легендованою агентурно-бойовою групою Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР у травні 1954 р. як одного з головних діячів українського визвольного руху. Розкрито специфіку його діяльності на теренах Східної України як керівника крайового проводу Організації українських націоналістів (ОУН) Південно-східних земель України. Проаналізовано участь В. Кука у творенні та діяльності УПА, керівництві генеральною округою УПА-Південь, особливою участю провідника у відомому Гурбенському бої УПА проти внутрішніх військ радянської окупаційної влади, що чисельно переважали. Розглянуто місце Василя Кука в лавах збройного підпілля ОУН як заступника Романа Шухевича (1947–1950), а відтак керівника підпілля ОУН на українських землях (1950–1954), його функціональні обов'язки на зазначених посадах. Окрему увагу приділено питанню агентурно-оперативного розпрацювання органами Міністерства державної безпеки (МДБ) постаті Головного командира УПА, спроби його дискредитації, місця родини у планах репресивно-каральних органів і видів репресивних заходів щодо неї. Досліджено спецоперацію КДБ із захоплення В. Кука у повстанській криївці в лісі біля с. Кругів Золочівського р-ну на Львівщині.

Ключові слова: Василь Кук, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Українська головна визвольна рада, Головний командир УПА, МДБ, КДБ, агентура.

Визвольні змагання середини ХХ ст. багаті на неординарні особистості з-поміж керівного та рядового складу, серед яких особливе місце займає постать генерал-хорунжого УПА Василя Кука – Головного командира УПА, голови (УГВР) Генерального секретаріату Української головної визвольної ради та керівника збройного підпілля ОУН на українських землях 1950–1954 рр., який у складних

умовах тиску, що наростав, репресивно-каральної системи радянської влади зумів забезпечити функціонування організованого антибільшовицького руху опору до середини 1950-х років.

Постаті В. Кука доволі мало уваги приділено в сучасній історіографії, що зумовлено, очевидно, браком інформації про окремі періоди його життя та діяльності і, передовсім, про час перебування у застінках КДБ, з яких йому вдалося вийти живим. Серед праць, присвячених особі Головного командира УПА 1950–1954 рр., треба згадати популярний біографічний нарис Віталія Манзуренка й Олександра Іщука¹, воєнно-політичний портрет Дмитра Веденєєва², окремі публікації Григорія Дем'яна³, Володимира В'ятровича⁴ й ін. Із найцікавіших джерел, використаних при підготовці статті, на особливу увагу заслуговують матеріали агентурно-пошукової справи на Василя Кука⁵, архівно-кримінальної справи на його батьків⁶, облікової справи на родину⁷.

Актуальність дослідження засвідчує відсутність наукової біографії про В. Кука, що ставить переді мною мету відтворити основні віхи життя цієї легендарної постаті в період його перебування серед очільників українського визвольного руху 1941–1954 рр.

Становлення особистості В. Кука припадає на складний період польської окупації краю, коли влада спеціально і всіляко придушувала національну свідомість українців, намагаючись витіснити думку про традиції національно-визвольної боротьби та прагнення народу до побудови незалежної Української держави. Попри це, родинне виховання, пластовий вишкіл та досвід навчання у Золочівській гімназії, швидка заангажованість до ОУН витворили з молодого юнака національно свідому особистість, лідера і провідника, здатного вести за собою патріотичне населення.

Вже на 1939 р. В. Кук належав до провідних діячів націоналістичного руху Галичини, маючи при цьому тісні контакти з тодішніми очільниками ОУН. Ще більше його значення зростає в 1940–1941 рр., у період оформлення розколу ОУН, коли В. Кук увійшов до складу керівних органів бандерівського відламу, обійнявши пост організаційного референта Проводу ОУН(б), а відтак ще й керівника відділу військового постачання повстанського штабу ОУН.

У цей час майбутній провідник ОУН тісно співпрацював із військовою референтурою – проводив різні вишколи, зокрема з методики партизанської боротьби, адже він, як нелегал із травня 1937 р. і один із керівників повстанського руху на

¹ Манзуренко В., Ішук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008. 80 с.

² Веденєєв Д. В. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Київ: К.И.С., 2007. 208 с.

³ Дем'ян Г. Головний командувач УПА (До 85-річчя Василя Кука). *Шлях перемоги* (Київ). 1998. 1 квітня.

⁴ В'ятрович В. Останній бій останнього командира. *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»*. Українське XX століття. Львів: Часопис, 2013. С. 446–458; *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»: Піймати «Борсука»*. Арешт Василя Кука. URL: <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-piymati-borsuka-aresht-vasilya-kuka.html>

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. С-7736.

⁶ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл. (Архів УСББУ ЛЮ). Спр. П-24825.

⁷ Архів Головного управління національної поліції Львівської обл. (Архів ГУНП ЛЮ). Ф. 111. Оп. 1. Спр. Р-30612. Учетное дело на семью участника ОУН–УПА Кука Василя Степановича.

Підгасччині у вересні 1939 р., мав суттєвий досвід у цій частині справи. Він же був організатором і керівником Центрального штабу похідних груп ОУН(б), створеному згідно з розпорядженням Революційного проводу ОУН навесні 1941р. Для пропагандивної та державотворчої роботи на Сході України із членів і симпатиків ОУН було сформовано три похідні групи: Північну – на чолі з Миколою Климишиним, Середню – під керівництвом Миколи Лемика та Південну – під патронатом Зиновія Матли.

Початок німецько-радянського протистояння ОУН використала для поширення ідей українського націоналізму на східноукраїнське середовище, куди вслід за фронтом, а подекуди й поперед нього, рушили похідні групи ОУН. Водночас спеціальна група провідних діячів ОУН під керівництвом Ярослава Стецька, до складу якої входив і Василь Кук, прибула у Львів, де 30 червня 1941 р. проголошено Акт відновлення Української держави та створено уряд на чолі зі Стецьком. У ці буремні червневі дні В. Кук («Леміш») займався організаційно-технічним забезпеченням групи, налагодженням зв'язків із місцевими клітинами ОУН, підготовкою та проведенням Народних зборів.

Вже на початку липня 1941 р. за дорученням Проводу ОУН В. Кук очолив Київську групу провідних членів і прихильників ОУН чисельністю майже 30 осіб, перед якою поставлено завдання повторити в Києві проголошення Акта відновлення Української держави. Рухаючись за фронтом, група добралася до м. Васильків під Києвом, де через затяжні бої змушена на тривалий час затриматися.

Саме тут, у Василькові, 31 серпня 1941 р. В. Кука разом з іншими членами похідної групи заарештували німці. Проте під вартою він перебував недовго, бо вже невдовзі під час зупинки етапу в Луцьку разом із Дмитром Мироном та Тарасом Онишкевичем зумів утекти з-під варти й підпільним зв'язком добратися до Львова.

Упродовж осені 1941 р. – зими 1942 р. В. Кук як організаційний референт Проводу ОУН займався розбудовою організаційної сітки ОУН і пристосуванням її до нових реалій – підпільної боротьби проти німецьких окупантів. Завдяки проробленій тоді роботі вдалося вберегти від репресій нацистських каральних органів ядро організації, яке згодом стало основою УПА та збройного підпілля ОУН.

Навесні 1942 р. за розпорядженням Проводу ОУН «Леміш» виїздить до Дніпропетровська, де обіймає пост керівника крайового проводу ОУН Південно-східних земель України. У його безпосередньому підпорядкуванні перебувала організаційна сітка ОУН південних областей України, Донбасу, Криму, Кубані, Одеси та Придністровських земель, окупованих румунськими військами. Це був час стрімкої організаційної розбудови, творення нових осередків націоналістичного підпілля за вертикаллю область–округа–район. Ще більше обов'язків у Василя Кука стало в 1943 р., коли він після загибелі Дмитра Мирона («Орлика») та Пантелеймона Сака («Могили») перебрав на себе керівництво підпіллям ОУН на осередніх (центральных) і східних українських землях.

Як знавець східноукраїнських земель, В. Кук улітку 1943 р. був одним з ініціаторів розробки, а відтак і прийняття на III Надзвичайному великому зборі ОУН, який відбувся 21–25 серпня 1943 р. у с. Золота Слобода Козівського р-ну Тернопільської обл., змін до Програми ОУН, що сприяли її демократизації.

Із просуванням фронту на Захід В. Кук був змушений залишити свій осідок у Дніпропетровську, перейти на нелегальне становище та діяти постійно у складі повстанських загонів, здебільшого в Рівненській обл.

На початку 1944 р., згідно з наказом Романа Шухевича, «Леміш» очолив УПА-Південь – новостворену структурну одиницю, у підпорядкуванні якої перебували повстанські підрозділи північної Тернопільщини, південної Рівненщини, Хмельниччини, Вінниччини, а також частково Київщини й Житомирщини. В. Кук активно працював над розбудовою структури УПА, мобілізацією чоловічого населення та створенням нових бойових підрозділів, поширенням рейдової практики в тактиці українського визвольного руху тощо.

На цей час припадає одна з найславніших сторінок біографії майбутнього Головного командира УПА – керівництво Гурбенським боєм – одним із найбільших боїв в історії УПА, який упродовж 21–25 квітня 1944 р. розгорівсь поблизу ур. Гурби на півдні Здолбунівського р-ну та прилеглих лісах Дубенського й Острозького р-нів Рівненщини і частини Кременецького та Шумського р-нів Тернопільщини. Кількатисячне угруповання повстанців кілька днів стримувало сили ворога, що десятикратно переважали, який за будь-яку ціну намагався його розгромити. Вистоявши в обороні, відділи УПА в результаті прорвалися з оточення і вийшли на оперативний простір, тим самим звівши нанівець плани ворога щодо ліквідації повстанського руху в регіоні.

11 січня 2013 р. у зверненні до учасників зібрання з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження Василя Кука його близький товариш, голова Світової ліги українських політичних в'язнів Богдан Качор зазначав: «Одним, може найбільш величним, стратегічним і героїчним вчинком покійного генерала Василя Кука треба назвати виведення 5 000 упівців, з мінімальними втратами, з облоги 30 000 енкаведистів зі собаками, випосажених найновішими засобами боєвої техніки біля місцевостей Антонівці-Гурби на Волині. Такого, ми впевнені, не могли б зробити найкращі полководці, чи навіть випускники військових Академій Вест-Пойнт у США, чи Академії ракетних військ стратегічного призначення ім. Фелікса Держинського у Москві»⁸.

У час стабілізації фронту на галицько-волинському кордоні навесні–влітку 1944 р. В. Кук поряд із розбудовою УПА активно займався створенням понадпартійного керівного органу, який би очолив національно-визвольну боротьбу українського народу проти більшовицьких окупантів. Із цією метою в липні 1944 р. поблизу с. Дермань Здолбунівського р-ну Рівненської обл. при активній допомозі Якова Бусла («Київського») й інших провідних членів організації скликано конференцію, на якій постала Народно-визвольна революційна організація (НВРО). Однак проіснувала вона недовго, бо невдовзі фронт рушив на захід і налагодився зв'язок із Р. Шухевичем, який поінформував про існування УГВР, а отже, відсутність необхідності НВРО, яка невдовзі самоліквідувалася.

Підбільшовицький період діяльності В. Кука потребує спеціального дослідження, адже в цей час «Леміш» виконував найрізноманітніші функції у найвищому ешелоні керівництва українського визвольного руху. Я ж наведу лише кілька головних моментів із його життя того часу, які мали особливе значення як для нього особисто, так і для всього збройного підпілля ОУН.

Значні зміни в організаційному становищі В. Кука сталися 1947 р., коли він як людина, що контролювала збройне підпілля ОУН на Волині, Поділлі та

⁸ Приватний архів Михайла Романюка у Львові.

Правобережній Україні, на пропозицію Р. Шухевича обраний його заступником. Відтоді він почав брав участь у розробці тактики і стратегії українського визвольного руху, зокрема таких напрямках діяльності, як підготовка юнацтва ОУН, поширення діяльності повстанського руху у Східній Україні, протидія колективізації західноукраїнського села тощо.

Після загибелі Р. Шухевича («Тура») В. Кука в липні 1950 р. на конференції Проводу ОУН одноголосно обрали на найвищі пости в системі українського визвольного руху: Головного командира УПА, голови Генерального секретаріату УГВР і керівника збройного підпілля ОУН в Україні. Так на нього покладали відповідальність за організацію та керівництво національно-визвольною боротьбою в регіонах її поширення, з чим той успішно справлявся до моменту захоплення спецгрупою КДБ у травні 1954 р.

Перебуваючи у Проводі ОУН, а відтак будучи керівником українського визвольного руху, В. Кук займався найрізноманітнішими аспектами його організації: починаючи від відбору, вишколу й розстановки кадрів, вироблення тактики та стратегії підпілля, його завдань на найближчу перспективу і закінчуючи редагуванням періодичних та неперіодичних видань. Зрештою, В. Кук – автор низки пропагандивних брошур, які широко розповсюджувалися як поміж повстанців, так і цивільним населенням. Серед його праць треба згадати «Про що говорить нам держаний бюджет СРСР на 1945 р.» (1945, під псевдом «Василь Лиманич»)⁹ та «Колгоспне рабство» (1952, під псевдонімом «Ю. Леміш»)¹⁰.

Зважаючи на місце «Леміша» в українському визвольному русі, його особа завжди перебувала в полі зору органів репресивно-каральної системи, яка на його ідентифікацію, дискредитацію, пошук і захоплення кинула величезні сили агентурного апарату, оперативних співробітників територіальних органів МДБ–КДБ та підрозділів внутрішніх військ.

Влітку–восени 1944 р. до рук органів НКДБ потрапили такі чільні діячі національно-визвольного руху, як Михайло Степаняк і Євген Басюк. Із їхніх зізнань чекісти взнали про особу «Леміша» та його роль у повстанському русі. Беручи до уваги ці матеріали, а також свідчення агента «Наймички» (колишня зв'язкова В. Кука), 17 жовтня 1944 р. 4-те управління НКДБ УРСР заведено справу-формуляр № -4/430 для розшуку останнього¹¹. Однак щойно у другій половині травня 1945 р. чекісти одержали першу інформацію про ідентифікацію прізвища й місця походження «Леміша» (на той час ідентифікували його як Івана Кука родом із села поблизу Красного)¹².

Упродовж подальших років увага органів МДБ до персони «Леміша» лише посилювалася. Використовуючи всі можливі ресурси, ворог намагався «розробити» та знищити ті осередки підпілля, на які опирався у діяльності В. Кук: Рогатинський, Бережанський і Золочівський окружні, Бродівський, Золочівський та Рогатинський надрайонні проводи ОУН, лінії зв'язку, кур'єрські групи, конспіративні квартири тощо.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 11. Арк. 173–182.

¹⁰ Там само. Т. 40. Арк. 49–210.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-7736. Т. 1. Арк. 43.

¹² Там само. Арк. 246–246зв.

Його намагалися дискредитувати перед підпіллям, поширюючи сфабриковані документи про співпрацю з репресивно-каральними органами СРСР¹³; отруїти спеціальним газом, ємність якого вмонтували в тюбик із-під зубної пасти¹⁴; підірвати вибухівкою, якою був начинений пакунок з організаційною поштою; захопити з використанням спеціальних технічних засобів – радіосигналізаційних апаратів «Тривога» та спецпрепарату снодійно-паралітичної дії «Нептун-47», якими були забезпечені десятки агентів у можливих місцях його появи; зрештою, фізично знищити під час військово-чекістських операцій, до яких нерідко залучали по кілька тисяч співробітників центрального апарату МДБ УРСР, територіальних органів МДБ, офіцерів і солдатів внутрішніх військ МДБ тощо. Однак упродовж багатьох років їм це ніяк не вдалося. В. Кук як професійний конспіратор уникав пасток аж до того моменту, коли ворогу вдалося захопити та завербувати в якості агентів підпільників із найближчого його оточення, тим самим унеможлививши уникнення ним пастки.

Не залишили органи МДБ поза увагою і родину В. Кука, яку намагалися використати для його захоплення та яка постійно перебувала під пресом репресивно-каральної системи радянської влади й наглядом ворожої агентури. Однак, зрозумівши, що через них на «Леміша» вийти не вдасться, чекісти вирішили їх репресувати. 25 червня 1949 р. у м. Тербовля Тернопільської обл. були затримані батьки – Степан і Парасковія Куки, а в с. Зарваниця Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. – брат Іван Кук. 27 червня 1949 р. Краснянським районний відділ МДБ на сім'ю Василя Кука була заведена облікова справа № 9926, яку оформляв оперативний уповноважений райвідділу капітан Сіротін. Разом із батьками та братом Іваном у віддалені регіони СРСР планували виселити жінку останнього Марію та їхніх дітей, серед яких і сина Василя Кука Юрія 1946 р. н. Івана Кука разом із батьками 3 вересня 1949 р. Особлива нарада при МДБ СРСР засудила на спецпоселення, однак їх без суду і слідства продовжували утримувати в тюрмі м. Львова до 19 січня 1950 р. (лише тоді оформили їхній арешт). 1 липня 1950 р. Особлива нарада при МДБ СРСР всіх трьох засудила за ст. 20–54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР на 10 років виправно-трудоих таборів¹⁵.

Реальна можливість захопити або знищити Головного командира УПА в репресивно-каральних органах радянської влади появилася восени 1953 р., коли вони перехопили лінію зв'язку та взяли під контроль кур'єрську групу, яка безпосередньо його обслуговувала. Це трапилося 6 листопада 1953 р. в Іванцівському лісі поблизу с. Кругів Золочівського р-ну, де чекісти за даними Василя Галаси та його безпосередньої участі викрили пункт зв'язку. Під час блокування криївки співробітники оперативної групи МВС УРСР використали спецзасоби для захоплення повстанців живими, у результаті чого керівник кур'єрської групи Мирон

¹³ Детальніше див.: В'ятрович В. Агент «Блакитний», або Параноя як зброя. *В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Українське XX століття*. Львів: Часопис, 2013. С. 436–445; ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-7736. Т. 1. Арк. 396–411.

¹⁴ Детальніше див.: Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк. Львів, 2013. Т. 2. Документи і матеріали. С. 10–11.

¹⁵ Архів ГУНП ЛО. Ф. 111. Оп. 1. Спр. Р-30612. Учетное дело на семью участника ОУН–УПА Кук Василя Степановича. Арк. 1, 40–41, 47–47зв.; Архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл. Спр. П-24825. Арк. 1–196.

Турчиняк («Юрко») був захоплений живим, а швагро Василя Кука – Василь Демчук («Старий») встиг застрелитися¹⁶.

Із захопленим підпільником у Києві почали активно працювати досвідчені оперативники, які схилили його до співпраці з органами Міністерства внутрішніх справ (МВС), 10 квітня 1954 р. завербували в якості спецагента (псевдоніми «Шостий» та «Богун») і доручили організувати захоплення «Леміша», який, за логічним припущенням чекістів, навесні 1954 р. мав би прийти до криївки «Богуна» для відновлення зв'язку з В. Галасою («Орланом»).

Реалізуючи задумане, 19 квітня 1954 р. до місця розташування криївки в Іванцівському лісі була скерована легендована група КДБ у складі спецагентів «Богуна» (Мирона Турчиняка), «Карпа» (Миколи Примаса, колишнього бойовика Василя Галаси) та «Жарова» (особа не ідентифікована), яка розмінувала й відновила схрон, надавши йому обжитого вигляду, облаштувала його радіосигналізаційними апаратами «Тривога» та понад місяць очікувала на появу «Леміша»

23 травня 1954 р. близько 4-ї ранку до криївки прибув В. Кук зі своєю боївкою. При підході до місця розташування укриття він подав умовний сигнал, на який йому відповів «Богун». Коротко розпитавши бойовика про ситуацію в околиці та порадившись із ним, провідник вирішив, що у криївці зупиняться на відпочинок він із дружиною, а двоє його охоронців розташуються у лісі неподалік. Поки «Леміш» пішов давати вказівки охоронцям щодо подальших дій, «Богун» встиг повернутися у криївку, обумовити зі спецагентами план захоплення гостей і вийти назустріч провідникові, який повертався до криївки разом із дружиною. Агенти зайняли свої місця: «Карпо» – у криївці, а «Жаров» – у кущах неподалік від сховку та подали умовний сигнал оперативній групі КДБ, яка перебувала в Золочеві.

Подальші події розгорталися згідно із планом співробітників КДБ. Василя Кука та його дружину обеззброїли і захопили спецагенти у криївці під час сну, а їхніх бойовиків – на місці постою в лісі. Будь-які спроби домовитися з перевертнями не увінчалися успіхом і вже того ж дня цінні в'язні під посиленою охороною літаком були доставлені до Києва для слідства, яке вів центральний апарат КДБ УРСР¹⁷.

Далі – цілковита ізоляція від зовнішнього світу, постійні допити в Києві та Москві, очікування вирішення своєї долі й незрима боротьба з тоталітарною системою методами та способами, доступними йому в той час: мінімізацією власних свідчень із метою уникнення завдання шкоди українському визвольному руху й пошук шляхів поінформування української діаспори про розгром підпілля в Україні для уникнення непотрібних жертв.

Після звільнення в 1960 р. В. Кук, перебуваючи під постійним наглядом КДБ, екстерном здобув вищу освіту – закінчив історично-філософський факультет Київського державного університету, підготував кандидатську дисертацію на тему «Роля Селянського Поземельного банку в проведенні Столипінської аграрної реформи в Україні», однак захистити її йому не дали. Працював у відділах каталогізації та давніх актів Центрального державного історичного архіву (1961–1969), відділі історіографії і джерелознавства Інституту історії Академії наук України

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 70. Арк. 194–195, 290; Там само. Т. 87. Арк. 162–166; Там само. Ф. 16. Оп. 9 (за 1956 р.). Спр. 53. Арк. 164.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 70. Арк. 291–315.

(1969–1972), а відтак – у відділі постачання комбінату «Побутреклама» аж до виходу на пенсію в 1986 р.

У час національного відродження кінця 1980-х і роки незалежності В. Кук, незважаючи на поважний вік та стан здоров'я, активно займався популяризацією історії українського визвольного руху, збором архівних матеріалів з історії УПА і збройного підпілля ОУН, їх публікацією.

Отже, як бачимо, постать Василя Кука належить до когорти історичних лідерів, які своїм життям, боротьбою і працею зробили колосальний внесок у майбутнє країни, у побудову й розбудову незалежної самостійної Української держави та заслуговують на відповідне пошанування і наслідування.

REFERENCES

1. Demian, H. (1998, Kviten 1). Holovnyi komanduvach UPA (Do 85-richchia Vasylya Kuka). *Shliakh peremohy* [in Ukrainian].
2. Fedun, Petro-»Poltava». (2013). *Kontseptsia Samostiinoi Ukrainy* (M. V. Romaniuk Ed.). (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
3. Manzurenko, V., & Ishchuk, O. (2008). *Vasyl Kuk – Holovnyi Komandyr UPA*. Rivne: Vydavets Oleh Zen [in Ukrainian].
4. Vedeneev, D. V. (2007). *Odyseia Vasylyia Kuka. Voenno-polytycheskyi portret posledneho komanduiushcheho UPA*. Kyiv: K.Y.S. [in Russian].
5. Viatrovych, V. (2013). Ahent «Blakytnyi», abo Paranoia yak zbroia. In V. Viatrovych (Ed.), *Istoriia z hryfom «Sekretno»*. *Ukrainske XX stolittia* (pp. 436–445). Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
6. Viatrovych, V. (2013). Ostannii bii ostannoho komandyr. In V. Viatrovych (Ed.), *Istoriia z hryfom «Sekretno»*. *Ukrainske XX stolittia* (pp. 446–458). Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
7. Viatrovych, V. *Istoriia z hryfom «Sekretno»: Piimaty «Borsuka»*. Aresht Vasylya Kuka. Retrieved from <http://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-piyamati-borsuka-aresht-vasilya-kuka.html> [in Ukrainian].

Mykhailo ROMANIUK

VASYL KUK: TO THE BIOGRAPHY OF THE UPA COMMANDER-IN-CHIEF (1941–1954)

The research problem for this study is to describe the figure of Vasyl Kuk (1913–2007), a leading person in the Ukrainian liberation movement of the mid-20th century, Commander-in-Chief of the Ukrainian Insurgent Army (UPA), an active member of the social and political life of independent Ukraine. Based on various published and unpublished sources, recreated Vasyl Kuk's participation in the anti-Nazi and anti-Bolshevik struggle from the time of the transition to the illegal position in the autumn of 1941 until the treacherous capture by the false underground KGB intelligence-fighting group of the USSR in May 1954 as one of the main activists of the Ukrainian liberation movement. The specifics of his activities in Eastern Ukraine as the head of the regional leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) of the South-Eastern lands of Ukraine are revealed. V. Kuk's contribution to the creation and activities of the UPA, the leadership of the UPA-South General District, and

the particular participation of the leader in the famous UPA Gurben battle against the prevailing internal forces of the Soviet occupation power are analyzed. The author considers V. Kuk's place in the OUN's armed underground as deputy Roman Shukhevych (1947–1950) and, then, the leader of the OUN underground in Ukrainian lands (1950–1954) and his functional responsibilities in these positions. Special attention was paid to the issue of the intelligence-operational worked on the UPA Commander-in-Chief by the Ministry for State Security (MGB) bodies, attempts to discredit him, the place of the family in the plans of the repressive-punitive bodies and the types of repressive measures against it. The KGB special operation for the capture of V. Kuk in the insurrectionary «kryivka» in the forest near the village Kruhiv of Zolochiv district in the Lviv region was investigated.

Keywords: Vasyl Kuk, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (UPA), Ukrainian General Liberation Council, UPA Commander-in-Chief, MGB, KGB, intelligence.

Ганна ДИДИК-МЕУШ

*доктор філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7384-5782>
e-mail: hannadydyk@ukr.net*

СПОЛУЧУВАНІСТЬ VS КОМБІНАТОРИКА ДЛЯ РОЗВИТКУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На матеріалі словосполучень української мови XVI–XVIII ст. висвітлено основні поняття комбінаторної лінгвістики «сполучуваність» і «комбінаторика», подано коротку їх характеристику. На прикладах із пам'яток проілюстровано особливості лексико-семантичної, синтаксичної та стилістичної сполучуваності.

Ключові слова: писемні пам'ятки, сполучуваність, комбінаторика, активна сполучуваність, пасивна сполучуваність, словосполучення.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. – єдине доступне джерело дослідження мовних процесів і явищ минулого. Для мовознавства XXI ст. важливим є вивчення давніх текстів у площині нових наукових парадигм, зокрема комбінаторної лінгвістики, основне завдання якої – висвітлити питання сполучуваності одиниць, насамперед лексичного й синтаксичного рівнів. Слова, що зберігають досвід носіїв мови, – основні елементи системи, ті субстрати, які цементують мовленнєві утворення, зокрема словосполучення. Тож сполучуваність трактуємо як комбінаторно-когнітивне явище, що характеризує мовні процеси відповідно до їх зв'язку зі сприйняттям людини, її уявою, емоціями, мисленням, адже мова – не ізольований об'єкт вивчення, а засіб доступу до ментальності кожного мовця та суспільства загалом¹.

Сполучуваність (комбінаторика) дає змогу дослідникові здійснити ґрунтовний семантичний опис; водночас вона сама слугує доказом, підтвердженням правильності цього опису. Аналіз сполучуваності дозволяє достовірно встановити семантичну структуру будь-якого слова – зафіксованого і не зафіксованого лексикографічно. Крім цього, сполучуваність – це основний та надійний спосіб визначення обсягу семантики багатозначних слів, саме тому значення, встановлене за контекстом, часто різняться від поданого у словниках.

¹ Дидик-Меуш Г. М. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник (ад'єктивно-субстантивні словосполучення): автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. С. 1.

У мовознавчих працях другої половини ХХ – початку ХХІ ст. серед різноманітних проблем частково порушено питання сполучуваності мовних одиниць (Л. Гумецька, І. Керницький, М. Худаш, В. Німчук, У. Єдлінська, І. Вихованець, К. Городенська, П. Гриценко, Л. Гнатюк, Н. Клименко, Є. Карпіловська, Н. Дарчук, Ф. Бацевич, С. Єрмоленко, В. Грещук, О. Пономарів, Л. Ткач, В. Передрієнко, Д. Гринчишин, І. Чепіга, М. Демський, М. Чікало, Г. Войтів, М. Скаб, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, О. Демська, З. Купчинська, Л. Кислюк, В. Шульгач, І. Кочан, Г. Наєнко, В. Мойсієнко, А. Свашенко, С. Гриценко, Н. Пуряєва, Т. Крехно й ін.).

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу сполучуваності в українській мові ХVІ–ХVІІІ ст. із особливою увагою до причин виникнення і формування комбінаторних зв'язків на прикладі ад'єктивно-субстантивних словосполучень (АСС). Вивчення комбінаторики в українській мові зазначеного періоду на матеріалі словосполучень одного типу в подальшому актуалізує потребу зіставлення лексико-синтаксичних комбінаторних змін загалом як необхідну передумову створення синтетичної праці зі сполучуваності.

Мета дослідження – виявити особливості сполучуваності (комбінаторики) в українській мові ХVІ–ХVІІІ ст. і встановити її типи відповідно до лінгвальних та позалінгвальних чинників виникнення зв'язків між словами на прикладі ад'єктивно-субстантивних словосполучень.

Сполучуваність української мови ХVІ–ХVІІІ ст. можна вивчати тільки за наявності доступних текстів (свідчень тогочасного мовлення), через те домінантним є поняття «сполучуваність» – реалізація зв'язку одиниць мови на рівні мовлення і взагалі здатність слів сполучатися між собою.

Тобто, сполучуваність – це реалізована валентність на мовленнєвому рівні, як доводять М. Кочерган² і М. Балко³, або, за визначенням В. Морковкіна, «здатність слова поєднуватися в мовленні з певними словами для виконання того чи іншого змістового завдання або реалізації його валентності, іншими словами, сукупність словосполучень, у які входить чи може входити конкретне слово»⁴. Предметно-логічна сполучуваність слів перебуває поза власне мовними законами, тому будь-яке «безглузде» сполучення може таким видаватися саме тому, що воно не відповідає певним предметно-логічним зв'язкам відображеної в нашій свідомості дійсності, тобто у свідомості сучасного мовця. Мовні правила і закономірності сполучуваності слів існують незалежно від предметно-логічних зв'язків реального світу та становлять окремий аспект вивчення сполучуваності. Проте не можна відкидати впливу узусу на утворення таких сполучень слів.

На сполучуваність слів впливають граматичні (синтаксичні), лексичні та семантичні чинники. Відповідно до цього можна виокремити кілька видів сполучуваності.

² Кочерган М. П. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. Львів, 1980. С. 26.

³ Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний університет ім. В. Стуса. Донецьк, 2004. С. 5.

⁴ Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.19 / Институт языкознания РАН. Москва, 1990. С. 22.

I. Синтаксична

Синтаксична сполучуваність слова зумовлена його граматичним значенням, належністю до певного класу чи розряду і є сукупністю наявних при слові синтактико-семантичних позицій, а поширювачем його значення можна вважати інше слово, яке або визначає (доповнює, відтворює, конкретизує) значення певної лексико-семантичної одиниці, або уможлиблює її входження в мовлення. Наприклад: *рѣчь свободная* ('вільний, який нікому не належить і яким ніхто не користується'); *день свободный* ('вільний від роботи'); *папа свободный* ('вільний, який нікому не підпорядковується, діє на власний розсуд'); *Царство Небесное свободное* ('вільний, побудований на засадах свободи; в якому немає поневолення'); *житіє свободное* ('вільний, який не має перешкод'); *мужъ свободный* ('вільний, який звільнився від певних обов'язків'), *помысль свободный* ('вільний, який нічим не обмежений, свободолюбний'), *платье свободное* ('вільний, нетісний') (див.: КСУМ¹⁶⁻¹⁷).

У межах синтаксичної сполучуваності можна виокремити такі типи: 1) *обов'язкова і необов'язкова (факультативна)* (абсолютна й відносна), яка відображає ступінь співвіднесеності характеристик до слова; 2) *пасивна й активна*, що відображає аспект аналізу та аспект синтезу; 3) *формальна* (план вираження) і *змістова, чи формально-змістова* (план змісту), коли до уваги беруться й семантичні моменти (значення слова, значення його поширювачів, значення цілого словосполучення тощо). Особливо важливі характеристики синтаксичної сполучуваності під час диференціації лексичного значення слова⁵.

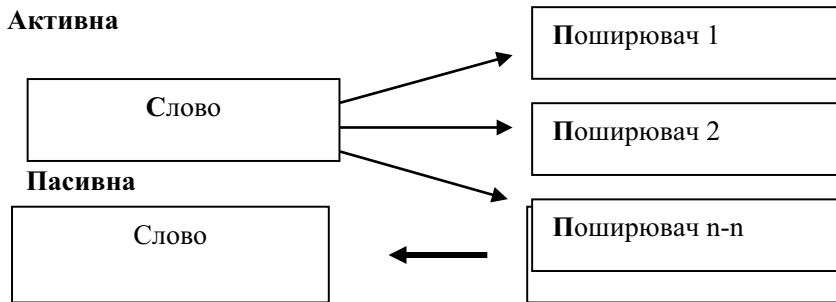
Обов'язкова синтаксична сполучуваність – це здатність лексеми мати при собі обов'язкові залежні синтаксичні форми, т. зв. обов'язкові поширювачі, передбачувані завдяки цьому ж слову й уживаються в мовленні на його (слова) вимогу. *Необов'язкова* – це здатність лексеми вживатися і з поширювачами, і без них; вона реалізується в мовленні тільки у зв'язку з комунікативною метою висловлювання, тобто необхідністю позначати різні відношення: об'єкта, спільного учасника дії, обставини дії тощо. Як приклад, наведу такий фрагмент: *Заразь по то(и) во(и)нѣ глад(д) бы(л) вс(л)кій оу Рѣси и у угорско(и) зс(м)ли и в нѣме(ц)ко(и) странѣ. Аж ис Тѣро(к) вс(з)ли просо и пшенициѣ однако продавали пшенициѣ и просо по пта(т) золоти(х)* (Кумета, 1648 Паньк. 157). У першому реченні підмет *гладъ* щодо предиката *бы(л) вс(л)кій* – обов'язковий поширювач, оскільки без нього речення буде граматично неправильним; обставини часу *заразь по то(и) во(и)нѣ* і місця *оу Рѣси, у угорско(и) зс(м)ли, в нѣме(ц)ко(и) странѣ* – необов'язкові. У наведеному другому реченні прямі додатки *просо и пшенициѣ* – обов'язкові поширювачі, *ис Тѣро(к) і по пта(т) золоти(х)* – необов'язкові.

Т. Апресян і Ю. Апресян визначають синтаксичну сполучуваність слова як «способи вираження його активних валентностей, тобто валентностей, які притаманні слову як головному елементові синтагми»⁶. На цій підставі синтаксичну сполучуваність можна поділити на *активну* й *пасивну* (Схема 1).

⁵ Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость (к формализации в языкознании). Ленинград: Наука, 1975. С. 94–95.

⁶ Апресян Т. Ю., Апресян Ю. Д. О форме представления смысловых связей слова. *Иностранные языки в школе*. 1970. № 4. С. 15.

Активна і пасивна сполучуваність

Синтаксичну сполучуваність можна вважати «типовою», яка уможливорює сполучення слів певних класів і розрядів та виражена за допомогою типових синтаксичних структур: Adj+N (*дѣва чистая, корѣнь ревеневый, потайная лихорадка, прабабный братъ, прапрадѣдова бабка, хлѣбмясосоставная пицца, циномоновыи елей* та ін.), V+Adv (*выдрати квалтовне, не свѣдчити лживе, ити легко* та ін.), V+N (*езы бывати, пытали есмо старця, заслати патриарха, не мати збавена, wdъ грекъѣвѣ wdлучитиса* та ін.) тощо. Синтаксична сполучуваність слів, безперечно, – один із найважливіших критеріїв опису сполучувальних властивостей одиниць мови, і все ж стосується не безпосередньо синтаксису, а сфери міжрівневих взаємодій, адже «у мові синтаксис є семантичним, тобто його категорії та елементи співвіднесені із зовнішніми об'єктами, а семантика – синтаксична, тобто вона відображає відношення між символами-позначеннями»⁷. Отже, семантика та синтаксис тісно взаємодіють і відображають одне мовне явище – сполучуваність.

Сполучуваність поділяють також на *контактну* і *дистантну*; остання може бути опосередкована службовими словами⁸. Зауважу, однак, що не тільки службові слова можуть перебувати в позиції між головним і залежним словом у словосполученні, розділяючи їх у тексті, як-от: *Бжѣи(м) же блговолнѣемъ, приде во градъ илвовѣ сѣтѣишии Kv(p) патрїархъ великіа антївхїа* (Львів, 1592 ЛСБ 193). Дистантна сполучуваність може бути опосередкована також повнозначними словами: *Зрозѣме(в)иши га з писа(н)али(с)тѣвм до бра(т)ства нїю(г) цє(р)ко(в)но(г) вилє(н)ско(г) шпрїмѣю хѣтъ зы(ч)ливо(ст) и милость* (Вільно, 1591 ЛСБ 181, 1); *только кропелка великого славы вѣчной небесной шцсанѣ* (початок XVII ст. Проп. р. 271) та ін.

II. Семантична

Семантична сполучуваність слів визначається семантичним узгодженням: компоненти словосполучення тільки тоді утворюють «правильне» словосполучення,

⁷ Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. *Проблемы структурной лингвистики*. Москва: Наука, 1972. С. 367.

⁸ Балко М. В. Семантико-синтаксичні і структурні аспекти цілісних словосполучень сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донецький національний університет ім. В. Стуса. Донецьк, 2004. С. 7.

коли матимуть, окрім диференційних, одну спільну сему⁹. Наприклад, у словосполученні *тонка нитка* слово *нитка* має значення ‘тонко зсукана, скручена пряжа, що використовується для шиття та ін.’; «компонент *тонка*, смисл якого повністю входить на правах семи до складу іншого компонента *нитка*, є інформативно вагомим завдяки виконуваній функції; тонка нитка протиставляється нитці нормальній, середньої товщини (тут ознака *тонка* залишається неактуалізованою) і товстій нитці (відхилення від норми в інший бік); при середній товщині немає потреби супроводити цей іменник означенням (товщина нитки не є важливою), а от відхилення від норми, якщо це актуальна деталь, спеціально позначається словом *тонка* або *товста*»¹⁰; тож у словосполученні *тонка нитка* засобом семантичного узгодження між компонентами є семантичний процес актуалізації семи.

Лексична сполучуваність знайшла нове тлумачення завдяки сучасній корпусній лексичній граматиці Ф. Палмера¹¹, М. Геллідея¹² та ін., відповідно до якої: а) мова складається із граматизованої лексики, а не з лекалізованої граматики, а тому її треба описувати, зважаючи насамперед на поведінку слів, а не на абстрактні структури, у які підставляють лексику; б) граматичні абстракції (структури) не можна вивести, оминаючи лексичну семантику; в) без граматики мало що можна передати, а без лексики нічого не можна висловити, тому моделювання семантичної сполучуваності слугує ключем до адекватного опису мови.

Семантична сполучуваність тісно пов’язана з такими поняттями, як: *семантична сумісність* (Л. Щерба, В. Виноградов), *змістова сумісність* (В. Вілюман), *семантична конгруентність* (Ш. Баллі), *семантичне узгодження* (Е. Шендельс, А. Греймас, В. Гак), *семантична вибірковість* (Б. Абрамов); іншими словами, *семантична сполучуваність* (за Ю. Апресяном) – це здатність слова синтаксично сполучатися з будь-яким словом, до значення якого входить певна семантична ознака¹³. Семантичну сполучуваність, як стверджує Н. Архипова, можна перевірити за допомогою зв’язків і взаємодії між предметами та явищами довкілля, а у випадку метафоричних сполучень – за допомогою зв’язку із загальнонародними, загальноприйнятими асоціативно-образними уявленнями, які відповідають предметно-логічним зв’язкам і які завдяки узусу закріпилися за смисловими можливостями слова¹⁴.

III. Лексична

Лексична сполучуваність – одна з найважливіших комунікативних характеристик слова, безпосередньо пов’язана з тими властивостями, які визначають його використання в реченні. Розмежування семантичної та лексичної сполучуваності принципове,

⁹ Гак В. Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. *Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования*. Москва: Наука, 1971. С. 78–79.

¹⁰ Балко М. В. Словосполучення як одиниця динамічного синтаксису. URL: http://www.Nchnpu_10_2011_8_20.pdf

¹¹ Palmer F. R. *Semantics. A new outline*; предисл. и ком. М. В. Никитина. Москва: Высшая школа, 1982. 111 с.

¹² Halliday M. A. K. *The Semiotics of Culture and Language*. London: Pinter, 1984. 256 p.

¹³ Апресян Ю. Д. *Избранные труды*. Москва, 1995. Т. I: Лексическая семантика. 472 с.

¹⁴ Архипова Н. Г. Сочетаемость слова в лексикографическом описании. Москва, 2000. С. 81.

зокрема тому, що семантична сполучуваність – це, за визначенням В. Морковкіна, «сполучуваність, безпосередньо пов'язана із вказівкою на сему, яка має бути у значенні всіх слів, що заповнюють відповідну синтаксично-семантичну позицію» (на відміну від лексичної сполучуваності слова), або «сукупність його значення, тобто слів, здатних заповнити можливі при ньому семантико-синтаксичні позиції»¹⁵.

Особливість *лексичної сполучуваності* – вибірковість, що залежить від внутрішніх характеристик головного слова, які необхідно шукати у сфері значення. Іноді вкрай важко мотивувати сполучуваність, наприклад: *с'язати страхъ, пан'ьку, неславу; розв'язати смутокъ, сумнене* та ін. І тому в таких випадках А. Гудавичюс рекомендує брати до уваги не тільки чинники ідіоматичних словосполучень, а й вияв (певною мірою) «випадковості» у виробленні норм сполучуваності¹⁶. Лексичну сполучуваність Ю. Апресян трактує і як «здатність слова синтаксично пов'язуватися зі словами з обмеженого списку, ... при цьому не суттєво, мають вони загальні семантичні ознаки чи ні»¹⁷.

Для дослідження лексичної сполучуваності обраного слова необхідно виявити коло слів, із якими воно сполучається, та умови реалізації сполучень, вказати на мотивацію сполучуваності, причини її обмеження й ін. Мова має спеціальний механізм для регулювання лексичної сполучуваності слів: 1) предметно-логічні зв'язки предметів і явищ дійсності; 2) власне лексичні обмеження; 3) закріплену в мові норму щодо вживання слів; 4) визначеність змісту, тобто необхідність уживати слово в певному значенні; 5) зумовленість уживання слова в тексті того чи того стилю¹⁸.

Лексичну сполучуваність не можна описувати ізольовано, адже вона – компонент єдиного цілого й діє разом з іншими типами. Лексична сполучуваність слова, хоч і відносно самостійна, пов'язана, проте, з його значенням, із синтаксичною сполучуваністю, із морфологічною структурою та іншими властивостями слова. І лексична, і синтаксична сполучуваність слова залежать від його значення, однак по-різному. *Синтаксичну* можна визначити за допомогою загальних семантичних ознак, пов'язаних із частиномовною належністю слова; саме вона й гарантує граматичну правильність мовлення. *Лексичну* можна визначити за конкретними семантичними ознаками слова, тобто вона залежить від його індивідуального лексичного значення; саме лексична сполучуваність гарантує змістову правильність мовлення. До того ж лексична сполучуваність охоплює набагато ширше коло явищ, аніж синтаксична. Тож ці типи, на думку Л. Щерби¹⁹, пов'язані один з одним як означуване й означальне; лексичне можна протиставити граматичному як одиничне – типовому.

Синтаксичне значення не може бути не наповнене змістом, а лексичне точно й уповні може бути виражене тільки за допомогою синтаксичного. Проте засвідчено випадки, коли різні значення слова реалізуються в однакових синтаксичних

¹⁵ Морковкин В. В. Основы теории учебной лексикографии: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Институт языкознания РАН. Москва, 1990. С. 23–24.

¹⁶ Гудавичюс А. О синтагматическом подходе к анализу значений *KALBOTYRA XXXVIII (2): Языкознание. Проблемы русского и восточнославянского языкознания*. Vilnius, 1987. С. 5–13.

¹⁷ Апресян Ю. Д. Дистрибутивный анализ значений и структурные семантические поля. *Лексикографический сборник*. 1962. № 5. С. 81.

¹⁸ Архипова Н. Г. Сочетаемость слова... С. 105–106.

¹⁹ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Москва: Едиториал, 2004.

утвореннях, тоді до уваги треба взяти конкретне лексичне наповнення синтаксичної конструкції.

Об'єктивним критерієм розмежування семантики слова слугуватиме лексична сполучуваність: *фіалковий корень* (належний рослині фіалці, фіалковий), *фіалковосе вино* (виготовлений із фіалок, фіалковий), *фіалкова рыза* (кольору фіалки, фіолетовий); *желвь свинный* (належний свині, свинський), *вошь свиная* (який паразитує на свині, свинячий), *мясо свинее* (отриманий зі свині; свинський), *хлѣбъ свиный* (призначений для свині, свинський); *царский вѣнецъ* (належний цареві, царський), *царский намѣстникъ* (якого призначив цар, царський), *одѣяние царское* (пишний, розкішний, царський) та ін.

Отже, синтаксична, семантична і лексична сполучуваність – основні типи сполучуваності слів, що тісно взаємодіють між собою. Дотримуюся думки, що, з одного боку, *лексична і семантична* сполучуваність – це різні типи, з другого – послугувуватимуться терміном *лексико-синтаксична сполучуваність* (М. Копиленко, З. Попова та ін.), який номінує нерозривну єдність цих двох типів сполучуваності й найточніше відображає особливості поєднання слів в ад'єктивно-субстантивних словосполученнях, виявлених у текстах XVI–XVII ст. Іншими словами, *синтаксична сполучуваність* – це система наявних при слові позицій, які в мовленні здатні замінюватися іншими словами, а *лексична* – це певний набір слів, які заповнюють ці позиції.

IV. Стилістична сполучуваність

Завдяки поєднанню стилістики та синтагматики виокремлюють стилістичну сполучуваність – співвідношення стилістичного забарвлення поєднаних слів, яка є предметом дослідження стилістики тексту і пов'язана зі стилістичними конотаціями одиниць мови; стилістично марковані слова вільно поєднуються зі словами, що мають ідентичне забарвлення²⁰.

Стилістичну сполучуваність варто досліджувати на матеріалі різножанрових пам'яток української мови XVI–XVIII ст. одночасно з лексико-синтаксичною. За спостереженнями, нейтральні слова, які мають книжні та розмовні синоніми, доволіно сполучаються з нейтральними: *повѣдати правду, доводъ хитрый* та ін.; нейтральні – з розмовними: *байки поганские, казати бздурі* та ін., книжні – із книжними: *единочадната дщерь, глаголь пастырскій, гласъ господень, ложе нощное* та ін.; розмовні – з розмовними: *басни бабские, дѣвча сыновнее* і т. д.

Стилістичні обмеження сполучуваності слів (порівняно з граматичними та лексичними) не мають абсолютних, «жорстких» норм, тому що в цьому випадку чимало залежить не тільки від стилістичного маркування слів, а й від конкретних умов і мети їх використання. Поєднання стилістично неоднорідних слів (тобто порушення стилістичних законів поєднання слів) часто слугує засобом художньої виразності, а також є виправданим використанням у жартівливому чи в іронічному контексті для досягнення необхідного ефекту.

Стилістичні закони регулюють сполучуваність стилістичних синонімів, у яких сполучуваність переважно не збігається. Наприклад, сполучуваність нейтрально-го слова *будучий (будущий)* 'будучий, майбутній, прийдешній' і його книжного

²⁰ Дидик-Меуш Г. М. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Київ, 2018. С. 87–88.

синоніма *грядущий* 'тс.'. Перший прикметник сполучається зі значно більшою кількістю іменників і частотність використання з кожним із них висока: *потомки, речи, щадки, время, ласка, часъ* (див. КСУМ¹⁶⁻¹⁷). Другий прикметник виявлено тільки у словосполученнях *грядущий Спаситель, вѣкъ грядущий* – по одній ілюстрації такого використання із цими іменниками (ib.). Звичайно, поєднання атрибутива *грядущий*, до прикладу, з іменником *потомки* було б із погляду лексико-синтаксичної сполучуваності цілком можливим, проте неприйнятним за законами стилістичної.

Емоційно-експресивна сполучуваність – різновид *стилістичної*, що передає співвідношення емоційно-оцінного забарвлення сполучуваних слів (зневаги, іронії, схвалення чи несхвалення, пестливості й ін.)²¹. Сполучення слів з емоційно-оцінною семантикою утворюють різні комбінації, які впливають на тональність повідомлення (за Л. Барлас). Як свідчать пам'ятки XVI–XVIII ст., емоційно-експресивна сполучуваність може бути: а) нульова + нульова: *старший сынъ, столярская работа, оздоба церковная*; б) позитивна + позитивна: *благочестие святое, добро благое, евангеліе святое* та ін.; в) позитивна + нульова: *боголюбезный актъ, справедливый судъ, наивышший судия, свѣтлый день, велка ночь* та ін.; г) негативна + нульова: *поступокъ братоненавистный, куревский свѣтъ, забойца истинный* та ін.; г) негативна + негативна: *несытый грѣхолобець, ганебный грѣхотворецъ, поганские ереси, упадокъ грѣховный*; д) негативна + позитивна: *поганский богъ, еретическая церковь* та ін. І все ж таки, на відміну від стилістичного забарвлення, емоційно-оцінна семантика виявляється менш чітко, тому що тісно пов'язана з контекстом.

Як бачимо, стилістична сполучуваність – особливий аспект аналізу лексичної, оскільки вона пов'язана зі сферою, яка виходить далеко за межі словосполучення та переходить на речення і текст, де функціонує як стилістичний контекст. Стилістична сполучуваність безпосередньо пов'язана з реальною ситуацією, відповідно до якої необхідно враховувати офіційність / неофіційність, науковість / ненауковість, художність / полемичність тощо.

Окрім названих, є й інші типи сполучуваності (див. Схема 2), як-от:

– лексико-граматична (її досліджують на підставі класів слів, і вона має категорійну навантагу). Наприклад, ад'єктиви в пам'ятках засвідчують украй обмежену сполучуваність, що має яскраво виражену: а) стилістичну маркованість, як, наприклад, ад'єктив-атрибутив *богоспасаемый*, який поєднується тільки зі словом *градъ* (*Писанъ въ бгоспасаемомъ граде Львове року w(m) воплощения х(с)ва тислача пв(m) сотъ девдцетъ первого* – Львів, 1591 ЛСБ 154) або б) жанрову належність, наприклад, ад'єктив-атрибутив *шестикрилый* сполучається тільки зі словами *серафими* та *херувими*, тимчасом як *автентичный* – тільки зі словом *позовъ*;

– лексико-синтаксична (можлива за умови взаємодії синтаксичної, лексичної і лексико-граматичної сполучуваності). Це, як стверджує Н. Архипова, «відносно новий тип сполучуваності, який базується на вираженні значень слів на перетині лексики й синтаксису, його вивчає спеціальна дисципліна – *лексосинтаксис* (які протиставлення синтаксичних форм можна виявити, у яких лексем і з якими лексичними відмінностями вони пов'язані)»²². Наприклад, словосполучення

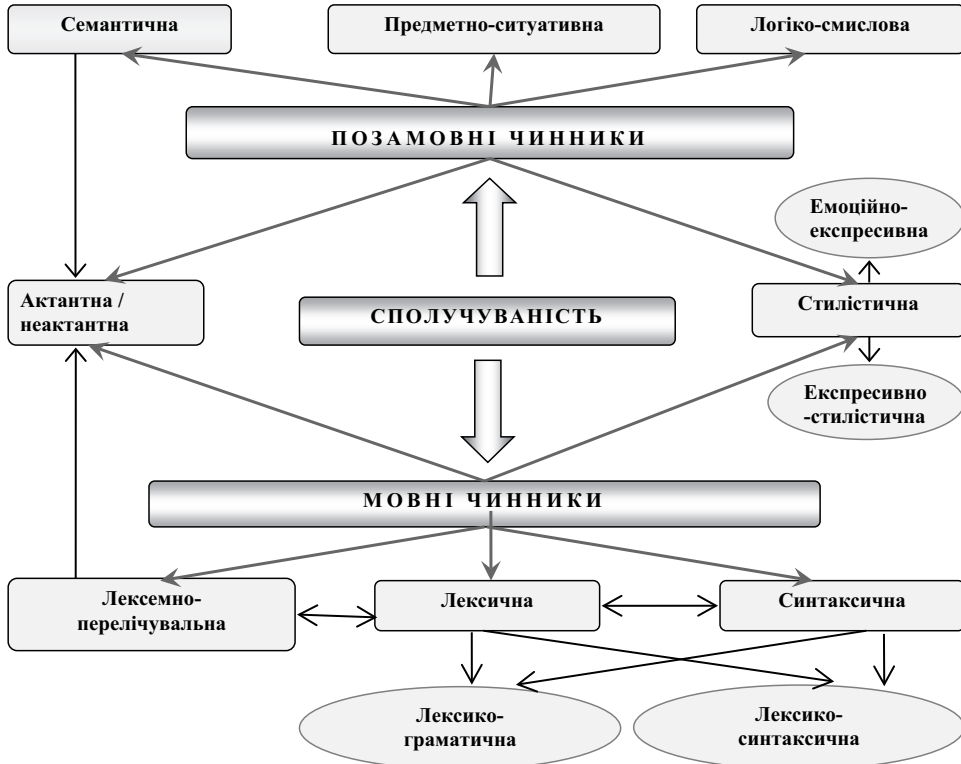
²¹ Барлас Л. Г. Проблема сочетаемости слов в стилистическом аспекте. *Синтаксические связи и отношения*. Ростов-на-Дону, 1972. С. 38–39.

²² Архипова Н. Г. Сочетаемость слова... С. 125.

grъхотворный дїаволь – можливе, а *grъхотворные дїаволи* – ні. Отже, лексика і синтаксис тісно переплетені у вираженні значень слів.

Схема 2

Співвідношення типів сполучуваності слів
(за М. Влавацькою)

Кожний тип сполучуваності має характерні мовні і/або позамовні характеристики: 1) семантичну, логіко-смілову та предметно-ситуативну значною мірою пов'язані з позамовними чинниками; 2) лексичну, синтаксичну, лексико-граматичну, лексико-синтаксичну, лексико-перелічувальну мають суто мовні обмеження і пов'язані тільки з мовними чинниками. На думку М. Влавацької, окремо треба назвати *аквантну / неаквантну* і *стилістичну* сполучуваності, яким притаманні й мовні, і позамовні ознаки, адже їх використання залежить загалом від ситуації, у якій вони реалізуються; аквантна / неаквантна сполучуваність відображає наявність або відсутність аквантів (семантичних та синтаксичних учасників певної ситуації).

Отже, інтерпретація сполучуваності слів має велике значення для лінгвістичних студій: 1) вона є «синтагматичним потенціалом мови як системи, який безпосередньо виходить у синтагматику мовлення»²³; 2) вивчення типів сполучуваності

²³ Влавацкая М. В. Сочетаемость как фактор актуализации лексического значения слова. *Известия Волгоградского государственного педагогического университета. Серия: «Филологические науки»*. Волгоград, 2011. Т. 59. № 5. С. 70.

необхідне для аналізу зв'язків лексичних значень слова, тобто для семасіології; 3) «кожний тип сполучуваності має свою сферу використання, а їх комплексне вивчення сприяє якнайкращому вияву характеристик і властивостей різних лексичних одиниць та їх функціонування в мовленні»²⁴; 4) проаналізовані вище типи сполучуваності перебувають у безпосередньому зв'язку, через що «служують принципово важливими і необхідними критеріями для створення дискурсивних текстів, а також для опису сполучуваності слів у словниках»²⁵.

ДЖЕРЕЛА

1. КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
2. КТ – Картотека «Історичного словника українського язика» Є. Тимченка / Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
3. ЛСБ – Документи Львівського ставропігійського братства: Рукопис к. XVI – серед. XVII ст. / Зберігаються у ЦДІАЛ, ф. 129, оп. I.
4. Паньк. – І. Панькевич. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком 4-х монастирських грамот. Прага, 1947.
5. Проп. р. – Різні проповіді. поч. XVII ст. / Зберігається у НБУВ, шифр 283 П/73.

REFERENCES

1. Apresian, T. Yu., & Apresian, Yu. D. (1970). O forme predstavleniya smyslovykh svyazei slova. *Inostrannye yazyki v shkole*, 4, 15 [in Russian].
2. Apresian, Yu. D. (1962). Dystrubutivnyi analiz znachenyi i strukturnye semanticheskoye polia. *Leksykohrafycheskiy sbornyk*, 5, 81 [in Russian].
3. Apresian, Yu. D. (1995). *Izbrannye trudy* (Vol. 1). Moscow [in Russian].
4. Arkhypova, N. H. (2000). *Sochetaemost slova v leksykohrafycheskom opysanii*. Moscow [in Russian].
5. Balko, M. V. (2004). Semantyko-syntaktychni i strukturni aspekty tsilisnykh slovospoluchen suchasnoi ukrainskoi movy. [Semantic-syntactic and structural aspects of holistic phrases in modern Ukrainian]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk [in Ukrainian].
6. Balko, M. V. *Slovospoluchennia yak odyntysia dynamichnoho syntaksysu*. Retrieved from http://www.Nchnpu_10_2011_8_20.pdf [in Ukrainian].
7. Barlas, L. H. (1972). Problema sochetaemosti slov v stilisticheskom aspekte. *Sintaksicheskie svyazi i otnosheniia*, 38–39 [in Russian].
8. Dydyk-Meush, H. M. (2018). Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk (adiektivno-substantyvni slovospoluchennia). [Combinatorics in the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries: theory, practice, vocabulary]. (*Extended abstract of Doctor's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

²⁴ Влавацкая М. В. Сочетаемость как фактор актуализации... С. 70.

²⁵ Там само.

9. Dydyk-Meush, H. M. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Hak, V. H. (1971). Semanticheskaia struktura slova kak komponent semanticheskoi struktury vyskazyvaniia. *Semanticheskaia struktura slova. Psikholinhvisticcheskie issledovaniia*, 78–79 [in Russian].
11. Hak, V. H. (1972). *K probleme semanticheskoi syntahmatiki. Problemy strukturnoi lnhvistiki*. Moscow: Nauka [in Russian].
12. Halliday, M. (1984). *The Semiotics of Culture and Language*. London: Pinter [in English].
13. Hudavychius, A. (1987). O sintahmaticeskom podkhode k analizu znachenii. *KALBOTYRA XXXVIII (2): Yazykoznanie. Problemy russkoho i vostochnoslavianskoho yazykoznaniiia*, 5–13 [in Russian].
14. Kocherhan, M. P. (1980). *Slovo i kontekst. Leksychna spoluchuvanist i znachennia slova*. Lviv [in Ukrainian].
15. Kotelova, N. Z. (1975). *Znachenie slova i eho sochetaemost (k formalizatsyi v yazykoznanii)*. Leningrad: Nauka [in Russian].
16. Morkovkyn, V. V. (1990). *Osnovy teorii uchebnoi leksikohrafi. [Fundamentals of the theory of educational lexicography]. (Extended abstract of Doctor's thesis)*. Moscow [in Russian].
17. Palmer, F. (1982). *Semantics. A new outline*. Moscow: Vysshaia shkola [in Russian].
18. Shcherba, L. V. (2004). *Yazykovaia sistema i rechevaia deiatelnost*. Moscow: Edytoryal [in Russian].
19. Vlavatskaia, M. V. (2011). Sochetaemost kak faktor aktualizatsyi leksicheskoho znachenii slova. *Izvestiia Volhogradskoho hosudarstvennogo pedahohicheskoho universiteta. Serii: «Fylolohycheskye nauky»*, 59 (5), 70 [in Russian].

Hanna DYDYK-MEUSH

COMPATIBILITY VS COMBINATORICS FOR THE DEVELOPMENT OF THE HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE

The relevance of the studies is due to the need for a comprehensive analysis of compatibility in the Ukrainian language according to written sources of the 16th–18th centuries; special attention is paid to the causes of the emergence and formation of combinatorial connections on the example of adjective-substantive word combinations. The study of combinatorics in the Ukrainian language of the 16th–18th centuries based on one-type phrases actualizes in the future the need to compare lexical-syntactic combinatorial changes in the Ukrainian language at different stages of its development as a necessary condition for creating a synthetic study on compatibility.

The scientific novelty of the thesis is that the first time combinatorics (compatibility) in the Ukrainian language of the 16th–18th centuries was studied comprehensively on the basis of combinatorial linguistics in combination with cognitive linguistics, substantive phrases. In this paper, for the first time, a scale of combinatorial (compositional) semantics was proposed for analyzing the compatibility in diachrony; for the first time, the principles of the combinatorial dictionary of the Ukrainian language of the 16th–18th centuries were developed.

Keywords: the monuments of writing, compatibility, combinatorics, active compatibility, passive compatibility, phrase.

УДК 811.161.2'27(477.8-11):347.973=162.1=112.2]"186/191"(094.73)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-304-312

Богдан СОКІЛ

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри українського прикладного мовознавства

Львівського національного університету ім. І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0002-2839-5273>

e-mail: sokil.bogdan@gmail.com

ДО ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СУДАХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (на матеріалах засідань Галицького сейму)

Коротко акцентовано увагу на політичних передумовах функціонування української мови у Східній Галичині. Проаналізовано подання послів, якими ті намагалися врегулювати використання української та польської мов у судах зазначеної території. Показано спроби польських послів Галицького сейму усунути українську мову зі судового діловодства. Висвітлено аргументи їх українських колег щодо функціонування української мови як урядової в судах.

Ключові слова: українська мова, польська мова, німецька мова, урядова мова, мова судових засідань.

Вичерпно дослідити й описати будь-яке явище з історичного погляду практично неможливо. Завжди нові покоління вчених знайдуть невідомі факти, обґрунтують власний погляд на ту чи ту подію. Тим паче неможливо вичерпно проаналізувати мову як найцінніше надбання нації. Однак варто спробувати віднайти в цій царині нові явища, які свідчитимуть про тяглість її розвитку. Особливо важливі з історичного погляду такі розвідки для української мови, яка зазнала стількох заборон та обмежень, скількох, мабуть, інші у світі не зазнавали. Потрібно з'ясувати питання її статусу протягом усього існування українського народу як окремої нації.

На жаль, офіційно-діловий стиль української мови за часів перебування Східної Галичини у складі Австро-Угорської монархії практично залишився поза увагою істориків мови. Окремі проблеми її функціонування розглянув автор у таких статтях: «Мовний закон для народних та середніх шкіл у Галичині 1867 року та дискусії навколо нього» (2016); «Руська (українська) мова в цісарсько-королівських місцевих урядах Східної Галичини» (2016); «Українська мова в галицьких народних школах за часів Австро-Угорської монархії» (2016); «Вживання руської (української) мови на цісарсько-королівській державній залізниці Східної Галичини» (2016); «Посол Вахнянин і питання врегулювання мовних відносин у Східній Галичині» (2016) тощо.

Пропонована стаття – перша спроба проаналізувати позицію послів Галицького сейму щодо функціонування української мови на теренах Східної Галичини.

Її мета – показати спроби українських послів відстояти права української мови, щоби вона була урядовою в судах зазначеної території. Використано історичний та описовий методи дослідження, які дали змогу проаналізувати розгляд мовного питання на засіданнях сейму.

Після поділу Польщі в 1772 р. Галичину приєднано до Австрії як окрему адміністративно-територіальну одиницю, а не як частину колишньої Польщі. Здавалося, що східні галичани назавжди позбудуться тих проблем, з якими стикалися, перебуваючи у її складі. Галичани небезпідставно надіялися скористатися тими самими правами і свободами, що й інші народності монархії: мати можливість розвивати свою народність та плекати рідну мову.

Однак політична ситуація щодо східних галичан на їхній споконвічній землі практично не змінилася. Поляки не могли змиритися із втратою української території і намагалися всіма способами відновити межі Польщі від моря до моря. Найбільшою перешкодою для здійснення своєї мети для поляків було існування української мови, яку вони не визнавали самостійною, а називали наріччям польської.

Поляки намагалися усунути використання української мови зі всіх сфер життя мешканців Східної Галичини. Не були винятком і суди. Особливо гостро розглядали питання функціонування української мови на засіданнях Галицького сейму, який розпочав роботу 1861 р.

На восьмому засіданні посол Потоцький зачитав подання, у якому було доручення краєвому відділу опрацювати і винести на засідання питання про мову в адміністрації, школах та судах¹. Закон підготував посол Смаржевський. Він запропонував замінити німецьку мову в судочинстві українською та польською.

Так тривало деякий час, однак використання української мови в судах не задовольняло як судових чиновників-поляків, так і послів Галицького сейму. Уже за кілька років на засіданні запропоновано розробити новий закон для галицьких судів. У серпні 1868 р. відбулися дебати щодо звіту комісії про офіційну мову в судах й адміністрації. Член комісії Зибликевич польською доповів, що комісія внесла дві зміни до закону, який підготував краєвий відділ: «1) мѣсто вираженія “языкъ русскій” употреблено “языкъ мало-русскій”, а то для розличія отъ языка общерусского, яким в останніх часах називають на думку Зибликевича, називають також “рускимъ языкомъ”. 2) относительно нѣмецкого языка, что на поданія нѣмецкіи належить отвѣчати въ языкѣ польскомъ, исключая поданья съ другихъ монархій; изъ спорного судавництва совершенно исключено языкъ нѣмецкій»².

Пояснюючи таке рішення краєвого відділу, Зибликевич наголосив, що найважливіша коректива в запропонованому проекті закону – зміна назви української мови. Мова, яку досі в усіх урядових документах називали «руською», у запропонованому проекті названа «малорусською». Зроблено це тому, що в останні часи «руською» почали називати зовсім іншу мову, відмінну від тієї, яку розуміли під словом «русська» і якою розмовляє населення Волині, Поділля, Литви й України. «Русською» почали називати «якусь нібито загальну руську» («nibyto ogólny jakiś

¹ Осьмое засѣданье краев. Сойма во Львовѣ. *Слово*. 1861. 27. Мая (6. Юлія). Ч. 35. С. 209.

² Соймъ краевый. *Слово*. 1868. 24. Августа (5. Септ.) Ч. 67. С. 4.

język ruski»), а мову місцевого населення позбавляють навіть рівня мови і понижують її до наріччя загального руского, «tojest gosyjskiego języka»³.

Оскільки заперечено самостійність української мови й названо її наріччям, то члени комісії запропонували запровадити іншу назву, аби мову українського населення відрізнити від російської. Мову «naszego ludu ruskiego odróżnić od gosyjskiego, któram aby ógólnym językiem ruskim»⁴. Далі доповідач розповідає про інші зміни, зокрема щодо німецької мови, якій відмовлено бути урядовою в суді.

Після Зибликевича слово взяв посол Петрушевич і нагадав присутнім, що ще в 1861 р. Галицький сейм, вислухавши звіт краєвого відділу «О проектъ до устави о язъцѣ въ администраціи и судахъ», прийняв ухвалу, у якій вирішено замінити німецьку мову в суді українською чи польською. А у представленому ж законопроекті про це нічого не сказано – лише запропоновано узаконити статус польської, усунувши українську. Цього не варто сподіватися, бо в Конституції 21 грудня 1867 р. у ст. 19 гарантовано рівноправність усіх краєвих мов, незважаючи на те, що краєвий відділ не тільки не зрівняв польську й українську у правах, а й навпаки, у багатьох випадках надав перевагу польській, чим принизив природні права української.

Обговорюючи звіт комісії, А. Петрушевич наголосив, що в ньому жодним словом не згадано про ті найважливіші права для української мови, які їй гарантувала Австрійська держава.

Центральний уряд невдовзі після ревіндикації Галичини видав розпорядження, у якому визнавав самостійність української мови та її відмінність від польської. Зокрема, німецький імператор Йосиф II вже в 1786 р. декретом від 24 липня (високим розпорядженням від 17 серпня 1786 р. ч. 20944) дозволив в українських духовних семінаріях догматичне і пастирське богослов'я викладати українською. У 1787 р. Придворним декретом 9 березня (губернське розпорядження 15 серпня 1787 р. ч. 20468) запроваджено для духовенства окремі студії українською, а у Львівському університеті на обох факультетах, тобто богослов'я і любомудрія, викладали предмети українською, а на філософському розпочали це робити з 1805 р. Отже, Австрія від початку ревіндикації Галичини визнавала українську мову й допускала до навчання у школах, хоч потім і замінила її латинською та німецькою, що продовжувалося до 1848 р. З 1848 р. австрійський уряд знову впровадив українську в середні школи й університети. А в 1863 р. заснував на правничому факультеті три кафедри: карного закону, карної процедури і цивільної процедури. Зрештою, австрійська Конституція гарантувала всім народностям держави рівноправність і визнавала їхні мови.

Посол зазначив, що тривалий час урядовою мовою в суді була німецька, однак зараз немає жодних підстав, щоб такою замість німецької була лише польська.

А. Петрушевич запропонував передати проект закону спеціально вибраній сеймом комісії, щоб та розглянула це питання. Українці сподівалися, що вона справедливо вирішить його й урівноважить українську та польську мови: «Справозданіє комісії, до розпознання справозданія Выдѣлу краєвогo о употребленіи язъковѣ въ ц. к. урядахъ и власятхъ администраціиныхъ, скарбовыхъ и такожъ въ ц. к. судахъ избранной, имѣеть быти:

³ Росправи Сойма Львовского о урядовому язъцѣ въ судахъ и администраціи, бывшии на засѣданіи д. 2. лат. Сент. с.г. Слово. 1868. 31 серпня (12 вересня) Ч. 59. С. 1.

⁴ Там само.

1. До тойде комісії для справедливѣйшого розсмотренія проєктованыхъ трехъ уставъ, на подставѣ равноправности и ухвалы висоого Сойма отъ 24. Цвѣтня 1861 г. на поворотъ отослано, и въ той цѣли.
2. имѣеть тая-же комісія скрѣплена быти еще двома членами русской народности»⁵.

Потім виступив польський посол Кабат. Як адвокат, він намагався довести неможливість запровадження двох урядових мов, оскільки, на його думку, немає в Європі жодного народу, який би урядовав двома мовами. Посол нагадав, що польська вже впроваджена в усіх школах Західної та Східної Галичини, тому повинна стати урядовою і в судівництві.

Слово в дискусії взяв посол Ковальський і наголосив, що, проаналізувавши звіт комісії та краєвого відділу, дійшов висновку, що в них використано мову, якої не знають українці. Ковальський наводить приклади, щоб показати, як псують українську ті, хто перекладає з польської. Наприклад: «уконець, увнутренний, запорадити», оскільки українською звучить: «вьконци, внутренній, розпорядити». Помилкові також і вислови: «дати откажь» замість «отповѣсти» або «податки» замість «поданія». На його думку, цих помилок можна було б уникнути, якби доручити українським перекладачам дотримуватися урядового німецько-руського словника, виданого у Відні 1851 р. Недотримання чистоти української мови свідчитиме про її непридатність ані для школи, ані для уряду, ані для суду. Українці, наголосив посол, мають багату та милозвучну мову, а тому не повинні допустити, щоби вона була замінена мішаниною. Українська має багато ресурсів, щоб обійтися без чужих домішок.

Ковальський замислюється над питанням: чи має краєвий сейм право вирішувати мовне питання і видавати відповідні ухвали?

Звіт краєвого відділу, покликаючись на § 11 букви «Основного закону про заступництво в Раді Державній», гласить: «... понеже только законодательство взглядомъ основы судовыхъ и управительственныхъ властей до круга дѣйствія Совѣта державного належить, то съ поглядомъ на § 12 реченого основного закона, справа о языкѣ урядовомъ належить до засяг у дѣятельности Сойму краєвого».

Це доволі суперечливе твердження, адже оскільки внутрішній устрій як в урядах, так і в судах належить до обмеженого устрою, то такий закон має право приймати тільки Державна Рада.

Ковальський переконаний, що послі сейму повинні покликатися на § 17–19 краєвого статуту, оскільки в них зазначено, що краєві справи належать до діянь краєвого сейму. А коли мова – це справа краєвого сейму і ніхто не заперечує, що є такі дві, то уряд повинен постановити, як їх використовувати в публічному житті. Оскільки рівноправність краєвих мов гарантовано, то чому українська не має права такою бути?

«Образливою для українців» назвав Ковальський спробу змінити назву «руська» на «малоруська». Він підсумовує, що комісія розглядає українську як щось мале, мікроскопічне, а те мале згодом може перетворитися на ще менше, аж поки не стане нічим.

⁵ Росправи Сойма Львовского о урядовому языкѣ въ судах и администрации, бывшіи на засѣданіи д. 2. лат. Сент. с.г. Слово. 1868. 31 серпня (12 вересня) Ч. 59. С. 2.

Українці віками живуть на власній землі і про них відомо цілому світу. Підтверджуючи ці слова, Ковальський звертається до історії. Зазначає, що від Нестора та його хроніки немає такого визначення мови. В Іпатіївській хроніці, Волинському літописі, навіть у старій Польщі мовиться про Польщу, Русь, Литву, але ніде не згадана «Малорусь». Ковальський наголошує, що українці свій край називають «Русь», себе – українцями (русинами), а все своє – «руським». Тому українські посли не погоджуються із такою зміною назви, оскільки спочатку малий, потім ще менший і врешті – ніхто.

Покликається Ковальський і на Лелевеля, який у третьому томі праці «Dzieje Polskii Rusi» писав, що в XIV і XV ст. про Польщу світу було відомо тільки тому, що через неї йшла дорога до Русі. А коли відкрито у Кракові Ягеллонський університет (всеучилище), то виникла проблема з учителями, оскільки вчителів-поляків не було, і якби шість українців не пішли працювати на відповідні кафедри, то не було б кому вчити. Отже, поляки знали і визнавали українців та Русь у двох випадках: або коли про Польщу ще мало хто знав, або коли вона без українців не могла обійтись.

Ковальський не погоджується з думкою Кабата, що нібито Петрушевич без жодних підстав згадує про виклади українською в університеті, оскільки на засіданні сейму йдеться про мову в судах та адміністрації. На його думку, якби такого зв'язку не було, то виникло б запитання: з якою метою навчають у школах і семінаріях українською, якщо така наука не придається в публічному й практичному житті. Українська молодь вчиться українською, оскільки край український і є потреба знати українську мову. Семінаристи та випускники університету повинні посідати керівні посади у краю і працювати на благо народу.

Не погоджується Ковальський і з тим, що неможливо запровадити дві краєві мови. Зрештою, цим не повинен перейматися польський посол, оскільки сама практика відповідь на це питання. Для українців важливі засади, оскільки існування українського народу в Галичині вимагає визнання його народних прав.

Заперечує Ковальський і тезу, що після запровадження двох урядових мов у краю може початися хаос. Цей аргумент підтверджує риторичним запитанням: чи не буде хаосу, якщо в сеймі акти виготовити польською, а в суді – німецькою? Посол нагадує, що в давній Польщі урядували двома мовами, але хаосу не було.

Спростовує і слова Кабата щодо того, що урядники не вміють ані розмовляти, ані писати українською. Ковальський каже, що оскільки урядник призначений для народу, а не навпаки, то відповідно за бажанням вони вивчили б мову.

На твердження Кабата, що всі статути оголошують польською, автономні власті урядують польською і прийняли польську мову, а у школах вчать переважно польською, Ковальський сказав, що статути оголошують також українською, у школах навчають українською, а автономні уряди, які зараз урядують польською, за кілька років повинні урядувати також й українською.

Поляк Кабат переживав, щоб із запровадженням української мови як урядової до краю не прийшла чужа, на що Ковальський відповів, що українська не є чужою у краю, оскільки тут проживає 2,5 млн українців.

Не погоджується з польським послом, що всі закони в Галичині видані польською мовою. На думку Ковальського, Кабат просто не знає про закони, видані українською: карне, цивільне, векселеве та генделеве право. Ці закони можуть

слугувати правникам до використання. Зрештою, українською мовою укладено словник політико-правничої термінології 1851 р.

Ковальський акцентує увагу на наслідках запровадження винятково польської мови в судах та урядах. У Галичині є українські громади, є дирекції шкіл, є суто українські приходські й парафіяльні уряди. Якби до них писали тільки польською, то чи могли би ці громади не відповідати на такі листи? Зрештою, жодне питання не було би вирішене. Такого не повинно бути, оскільки Конституція гарантує рівноправність української мови з іншими краєвими, отже, і з польською.

Ковальський наголошує, що дотепер українці мали більше прав, аніж декларує проєкт, який підготував краєвий відділ. Після розпорядження міністерства від 24 лютого 1868 р. Ч 1124 суддя може виступати українською мовою, натомість у запропонованому комісією проєкті воно скасоване.

Після Ковальського виступили поляк князь Скваржинський, єврей Генігсман і князь Адам Сапіга, які одногослоно підтримали польську урядову мову. Польський посол Тишковський – рівноправність українців із поляками, але не впровадження української як урядової. Головна теза його виступу – варто діяти справедливо. Оскільки українці є, то відповідно треба визнати і їхнє право. Однак наголосив, що українці вимагають того, чого ще самі поляки не мають.

На безпідставні промови поляків відповів посол Ковальський. Не погодився він із думкою князя Сапіги, нібито українці зреклися своєї мови на користь німецької. Такого відступництва вони не робили, а німецьку тут утримують тільки чинні закони. Однак жодних історичних прав вона на території Східної Галичини не має.

Він заперечив Скваржинському щодо того, нібито українська ще не достатньо витворена й українці мусять запозичувати з чужих мов, оскільки не мають власної технічної термінології. Посол переконаний, що українська мова існує й удосконалюється віддавна. Польська також не відразу виробила свої питомі технічні вислови – з одного боку, а з другого – українська має достатню кількість технічних термінів, які можна використовувати. Зрештою, польська також має вислови, які багато хто не розуміє.

Посол твердив, що українці добре розуміють рідну мову, як і Скваржинський, який розмовляє з українцями без перекладача.

Заперечив і твердження Скваржинського, що впровадження двох урядових мов матиме наслідки для розвитку Галичини. Перешкодою може стати хіба сам термін «малоруська», оскільки українці знають тільки «руську» мову, і, зрештою, урядник буде змушений задуматися, чи то малоруська, чи руська мова. Тому справа закінчиться винятково на теорії.

Ковальський нагадує, що слова Зибликевича про існування німецької мови в Галичині помилкові, оскільки сам Ковальський також урядує німецькою тільки тому, що нею видають закони і за її посередництвом підтримують зв'язок із владою у Відні. Ковальському йшлося про докази чинності права української мови для повної рівноправності з польською в судах та адміністраціях.

Далі продовжує, що Сапіга помиляється, вважаючи, що ми не розуміємо один одного. Якщо поляк захоче говорити високим стилем і «цвѣтучнымъ словомъ», то його не кожен поляк зрозуміє. Польська мова не відразу виробила для себе технічні терміни, щоби бути придатною для урядування, – вона має їх доволі, але

не «пожиточних», як твердять поляки. Однак і в польській наявні вислови, які зрозумілі не всім. Це не дивно, оскільки кожен потребує постійного вивчення та вдосконалення своєї мови⁶.

Отже, на сьомому засіданні 2 вересня 1868 р. питання про мову в судах та урядах не було вирішене на користь українців. Перше, образили слова Кабата, який виступив проти вимоги українських послів зберегти принцип рівноправності, гарантований Конституцією держави. Не знаючи ані української, ані мови інших слов'янських народів, Кабат стверджував, що українська через свою граматичну та лексичну убогість не може бути запроваджена як урядова. На його думку, дві урядові мови в судівництві спричинять недотримання справедливості.

У той час, коли урядовою мовою була німецька, прокурор чи адвокат мав внести подання на розгляд суду українською. Це цілком природно, оскільки обвинувачений повинен розуміти звинувачення і пояснити свої вчинки. Тепер, відповідно до рішення Галицького сейму, все відбувається по-іншому. Обвинувач, який не знає української мови, може висувати обвинувачення польською. Для захисту обвинуваченого призначався донедавна адвокат, який розумів і знав українську мову. Після рішення сейму адвокат може використовувати польську. Отже, польські судді звинувачуватимуть та засуджуватимуть осіб незрозумілою для них мовою. Дотепер у колегіальних судах був референт, що писав справи тою мовою, якою внесено позов. Отже, на скаргу українською референт мав подати український текст. Після рішення сейму не дозволено ані писати подання, ані виступати на суді українською⁷.

Поляки так і не навчилися (або не хотіли навчитися) справедливо вирішувати мовні проблеми, а намагалися встановити свою гегемонію над українцями. Свідчення того – ситуація з обговоренням питання використання мови в судівництві. На виступи крилошанина о. Петрушевича і посла Ковальського, які на основі історичних та наукових даних вимагали дотримання основного закону й ухвали, прийнятої на засіданні сейму 26 квітня 1861 р., запропонували відіслати для розгляду мовній комісії. Польські послы Кабат, Скваржинський і Зибликевич відповіли образами українського народу⁸.

Дебати послів Галицького сейму щодо використання української мови виникали час до часу. У 1908 р. посол Старух на червертому засіданні 19 вересня подав інтерпеляцію до урядового комісара через недотримання прав української мови в судах. Зокрема, посол поскаржився, що в Перемишлі постійно порушують права української мови. Перемишльський суд чотири місяці не видавав українській стороні вироку, оскільки жоден судовий чиновник не володів українською. Лише після того, як оскаржений найняв адвоката за окрему плату, вирок підготували⁹.

Посла Старуха підтримав інший український посол – Олесницький, який подав на тій же сесії інтерпеляцію щодо приниження прав української мови в судах.

⁶ Росправи Сойма Львовского о урядовому языцѣ въ судах и администрации, бывшіи на засѣданіи д. 2. лат. Сент. с.г. *Слово*. 1868. 31 серпня (12 вересня) Ч. 59. С. 1–3.

⁷ Изъ соймовой сали (Рѣшеные вопроса о языцу урядовомъ). *Слово*. 1868. 28 серпня (9 вересня). Ч. 68. С. 2.

⁸ Изъ сали соймовой (Пренія по поводу официальнойн. языка). *Слово*. 1868. 24 серпня (5 вересня). Ч. 67. С. 1–2.

⁹ Галицький сойм. *Діло*. 1908. 22 н. ст. (9 ст. ст) вересня. Ч. 212. С. 2.

Олесницький наголосив, що у всій Східній Галчині немає жодного суду, який би розглядав справи українською мовою¹⁰.

Отже, на території Галичини, яка входила до складу Австрійської держави, проживали дві народності: польська й українська. Невдовзі після приєднання галицькі українці зверталися до центрального уряду з вимогою політично розділити територію краю на дві частини: Західну з центром у Кракові та Східну з центром у Львові. З різних причини цього не було зроблено, що поглибило суперечки між двома народностями. Передусім вони стосувалися мовного питання. Оскільки поляки визнавали тільки одну краєву мову, польську, то галицькі українці намагалися справедливо вирішити мовне питання, вимагаючи рівноправності для обох. Дебати щодо рівноправності двох краєвих мов, які проходили у стінах Галицького сейму, заторкували всі сфери публічного життя галичан, зокрема і судівництво.

REFERENCES

1. Halytskyy soim. (1908, Veresen 22 n. st. (9 st.). *Dilo*, 212, 2 [in Ukrainian].
2. Halytskyy soim. (1908, Veresen 24 (11). *Dilo*, 214, 2–3 [in Ukrainian].
3. Iz sali soimovoi (Preniia po povodu ofitsialnoho yazyka). (1868, Serpen 24 (Veresen 5). *Slovo*, 67, 1–2 [in Ukrainian].
4. Iz soimovoi sali (Reshenie voprosa o yazytsi uriadovom). (1868, Serpen 28 (Veresen 9). *Slovo*, 68, 2 [in Ukrainian].
5. Osmoie zasiedanie kraiev. Soima vo Lvove. (1861, Mai 27 (Iiul 6). *Slovo*, 35, 209 [in Ukrainian].
6. Rozpravy Soima Lvovskoho o uriadovomu yazytsi v sudakh i administratsii, byvshy na zasedanii d. 2. Lat. Sent. s. h. (1868, Serpen 31 (Veresen 12). *Slovo*, 59, 1–3 [in Ukrainian].
7. Soim kraievyy. (1868, Avhust 24 (Sept. 5). *Slovo*, 67, 4 [in Ukrainian].

Bohdan SOKIL

TO THE PROBLEM OF FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE EASTERN GALICIA COURTS (ON THE MATERIALS OF THE MEETINGS OF THE DIET OF GALICIA AND LODOMERIA)

After the partition of Poland in 1772, Galicia was annexed to Austria as a separate administrative and territorial unit, not as an integral part of former Poland. It seemed that the Eastern Galicians would forever get rid of the problems they faced while in Poland. Galicians had grounds to hope to enjoy the same rights and freedoms as other nationalities of the monarchy, that is, to be able to develop their nationality and cherish their mother tongue.

However, the political situation regarding the Eastern Galicians on their native land hardly changed. The Poles could not accept the loss of Ukrainian territory and tried every way to restore Poland's borders from sea to sea. The biggest obstacle to achieving their goal was the existence of the Ukrainian language, which they did not recognize as an independent language, but called the Polish language.

The Poles tried to eliminate the usage of the Ukrainian language in all spheres of life in Eastern Galicia. The courts were no exception.

¹⁰ Галицький сойм. *Діло*. 1908. 24 (11) вересня. Ч. 214. С. 2–3.

The language issues in the courts in the Eastern Galicia were repeatedly raised at the meetings of the Diet of Galicia and Lodomeria.

In 1861 a decree was passed according to which German language was removed from the courts, and the court proceedings could be conducted in Polish or Ukrainian.

However, due to the request of the local Polish authorities in 1869, the Polish language was introduced as a government language in the Eastern Galicia by the Emperor's order. This decision of the Emperor provoked the opposition of the Ukrainians. Therefore, Ukrainian ambassadors tried to defend the rights of the Ukrainian language in the courts at meetings of the Diet of Galicia and Lodomeria. They addressed the Diet with a proposal to recognize the two regional languages, Polish and Ukrainian, as government during court hearings.

The Polish ambassadors did not support the Ukrainians, calling the Ukrainian language either Polish or under-developed. Thus, they did not want to introduce Ukrainian into the court system.

Keywords: Ukrainian language, Polish language, German language, government language, local language, language of court hearings.

УДК 392.8:398.3(477.51)

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-313-330

Володимир ГАЛАЙЧУК*кандидат філологічних наук, доцент кафедри етнології**Львівського національного університету ім. І. Франка**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7780-5876>**e-mail: halay_czuk@ukr.net*

БОРЩ У РИТУАЛЬНО-ОБРЯДОВІЙ ТА МАГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ ПОЛІЩУКІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ (за польовими матеріалами)

Зазначено, що традиційне харчування займає одне з чільних місць у матеріальній культурі народу, відтак закономірний його суттєвий вияв і в культурі духовній. Водночас констатовано, що лише деякі з традиційних страв стали головними для тих чи тих звичаїв та обрядів.

Розглянуто використання борщу у площинах сімейної і календарної обрядовості. Зазначено, що він відіграє важливу роль у поминанні покійних предків, які, згідно з уявленнями, харчуються не самою стравою, а парою від неї як її еманациєю. Вказано, що в цьому контексті й на поминальний «гарячий обід», і на Святвечір чи на т. зв. Діди борщ входить у ту саму парадигму, що й свіжоспечені хліб чи млинці, свіжозварена картопля тощо; а попри це, на Щедрий вечір актуалізується ще й панспермічне значення борщу: крім сталих інгредієнтів, туди додавали ще зерна різних культур, що повинно було забезпечити високий урожай.

Також зазначено, що складніші для потрактування випадки використання борщу в оказіональній обрядовості, зокрема метеорологічній магії: насамперед йдеться про спосіб викликати дощ, кинувши у криницю украдений горщик із борщем, а також про відомі повсюдно в Україні дитячі заклички до дощу, де пропонується «зварити йому борщику». Усе ж стверджено, що і в метеорологічній магії поліщуків Чернігівщини головну роль відіграє борщ саме як поминальна страва.

Ключові слова: Східне Полісся, Чернігівщина, борщ, обряди, календар, метеорологія.

Як і повсюдно в Україні, на Чернігівському Поліссі борщ належить до повсякденних страв, а водночас широко використовується у магичній та ритуально-обрядовій практиці. Дослідники народного календаря, сімейної та оказіональної обрядовості вже висвітлювали різні аспекти цієї тематики, проте упродовж двох експедицій у Ріпкинський, Городнянський і Чернігівський р-ни* на кореспондованих

* Йдеться про участь автора в комплексних музейно-етнографічних експедиціях 2017 р. і 2018 р. від Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф.

теренах виявлено низку даних, які суттєво доповнюють наявну на сьогодні джерельну базу. Вони й стали основою цієї розвідки.

Насамперед варто відзначити побутування на Чернігівському Поліссі притаманної і для інших етнографічних районів України традиції – поки ще мрець у хаті чи вже на поминки пекти або готувати щось, щоби від нього пішла пара (якою, як відомо, душі померлих і харчуються; відтак поминальну трапезу на Чернігівщині подекуди називають «гарячим обідом», зокрема на Ріпкинщині, Борзнянщині й Коропщині¹): «А, то тади, як уже мертвец у хаце, дак віняць насипаць, шоб пара пашла па хаце. Ну, страви. Гарачого з пе'чи. Шоб пошла пара по хаце. І на акно ж на тее, шо кладуць [поживу для душі – *В. Г.*], дак шоб пара пашла, дак шось паложажь: піражок який гарачий чи шо. Мертвец лежиць, і...»²; «То пара шоб пашла – наприклад, як умре пакойнік, дак тади кажуть, шо нада в хаті шось ізварить, шоб пашла пара. Картоплі навареть да поставеть на стол, да і все»³, «Картошку тушили. Дапустім, гатовімся на по'мінкі. Дак ізвари'ш картошкі, шоб пара пашла па хаце»⁴.

Як правило, до переліку таких гарячих страв на Чернігівщині входить і борщ: «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили»⁵; «А шо там гатовилі на похарани... Борщ. Калісь борщ варили. Сту'дні (Да ну ви знаєте ж, – халоднеє). Студні варили, м'яса пе'клі. Пара – то уже на по'мінкі. Кажуть, шо треба спе'кті. Да й на похарани ж – уже пекуть булочки, там, чи млінци. Дак кладут на акно і кажут, шо няхай пара по'йдзе. Йон же гарачій, дак пара йдзе. Нехай, каже, пара по'йдзе»⁶; «Ну, наприклад, як умре, дак памінають, шоб пара ж уже пашла па хаце. Ну, барщи, картошка ж. А на Дзяди' хто варив, а хто й не варив»⁷; «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили. І на Деди абязательна. І прітом шоб посний. То для покойнікав. Борщ, це значить бурак, капуста, зажарка»⁸; «То як пакойнік уже, борщ ва'рець чи картошку, шоб па хаці пара, а для чога' вже, я не скажу»⁹.

Сімейно-обрядова поминальна тематика органічно поєднується з календарно-обрядовою. Йдеться, зокрема, про т. зв. Діди (на Хоминому тижні нерідко суміщені з Радуницею, хоча зазвичай Діди співвідносяться з поминанням удома, а Радуниця – з поминальною трапезою на кладовищі¹⁰). У день поминання душ померлих готували,

¹ Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. Житомир: Полісся, 2007. Т. 1. Етнолінгвістичні студії. С. 218.

² Зап. (тут і далі – зап. В. Галайчука) 05.08.2017 р. у с. Великий Зліїв Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Ткаченко Параски Іванівни, 1928 р. н.

³ Зап. 01.08.2017 р. у хут. Підлісне с. Ловинь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Косаченко Галини Антонівни, 1935 р. н.

⁴ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Коновець Марії Олександрівни, 1936 р. н., уродженки с. Невкля Городнянського р-ну Чернігівської обл.

⁵ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Ярош Анни Григорівни, 1933 р. н.

⁶ Зап. 04.08.2017 р. у с. Сибереж Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Кезлі Марії Іванівни, 1926 р. н.

⁷ Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Лапутської Надії Іванівни, 1938 р. н.

⁸ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

⁹ Зап. 01.08.2017 р. у с. Олешня Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Денисенко Євдокії Павлівни, 1935 р. н.

¹⁰ Див.: Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. С. 76.

як на свято. Серед страв, як правило, був і борщ, хоча на кладовище його не несли. Після служби в церкві йшли на могили й там влаштовували обід. За давнім звичаєм розстелитися треба було на землі, хоча тепер на кладовищах уже повсюди облаштовані столики. «В Дарну'ю неділю, у вавторак, усеґда хаділі абедалі ж на мо'гілках. Дак це теперкі так о'нде стали' паро'бець, а калісь – на мурагу' расстеліце і сядят так. Дак теперкі нагатовецце, а калісь хаділі – дак борщ щавльовий нава'рець на тую Дарну'ю неділю, там ще шось такеє... Ну, такого не вигатавлялі, – борщ варили у вавторак на Дарной неділі. Деди' вже ж... Паска пра'йде – Дедо'ва неділя. Да уже як ідом, паследня неділя вже, щитаєте, Дедо'в, – дедо'в спаминалі вже, паміналі іх. Радня свая сходіцца, садяцца паабедать, да й пашлі. Калісь же гарелкі не брали на мо'гілкі, се теперь вже, – а калісь якоґа ліманату чи вади па чарачкі паналівають, да поставеть на магілку, да і всьо. Каньхветку паложеть на хрестік... Хто хатев – пече'ніну пакладе, хто шо хоче. Паску печуть, хто хоче. Се ж Радуніца є в авторак сей. Радуніца і Деди – се адно»¹¹; «Ну, на Діди' ж давжно' быть – борщ давжо'н быть, давжна' быть каша, – куцця, як називалася. Ячмінна. Узвар. Ну а як на Паску, дак іще ж яйца шоб були. А борщ по'сний. Це п'ятніца, дак по'сний. Українській борщ: буряк, капуста, з грибами... Оце таке лишали на столі з п'ятниці на суботу. На кладбіще – тож Діди', ну барща туди не насілі. Уже ж як прийшли з того', дак уже не лишали таді. Таді вже так... Ну, оце ж Ра'дуніца – оце ж у вівторак через тиждень посля Паскі – оце Ра'дуніца. І Деди' ж, це ж і Деди' це ж самеє. Ну, куццю ж треба на Деди'. На по'минкі гатують – так тоже абезацельна. Єслі умер чалавік, значить, харонять его – і гатовлять: шоб борщ був, і шоб була куцця оце. А патом уже роблять хто шо хоче. На Кутю кутю із медам рабіли, із макам, да. А на Деди' проста кашу варили, і всьо. Ячную. Куцця – називалі. Коліва ж – то як... Коліва делалі – оце брали цую кашу, або брали булку. І гатовили для таґо' ще... брали у церкві про'скуркі. І оцю про'скурку памінальную, її разламували, замачували у узварі у цьому, і туди дабавлялі мед, і оце цеє називалос коліва. Коліва нада і на Деди рабить. Ну його тепер не роблять, а ранче рабили. Це перве, шо нада попробувать, – це оцього коліва. А патом уже можна все ести. І кашу тую, вже кутю тую, і узвар, і борщ, і все. А перше-на'перше нада папробувать коліва»¹².

У низці сіл наголошували, що на дідівні поминальніці обов'язково треба було спекти чи зварити щось таке, шоб із нього «пара пішла». Як і на індивідуальних поминках, як «гаряче» часто варили саме борщ: «Ну, на мо'гілкі ж ідуць. Дзеди'. Все гатовілі: халоднеє, м'яса, наліснікі (блінчикі). Ну, зварачь же барщу, дак пара по'йдзе. Вади на акенце поставіш, канхвет паложіш на Дзеди'. Борщ – який хочеце. Аби пара йшла. Лапшу кура'чу. Ну, курицу зарежеш да блінчикав напечеш да накрішиш лапшу...»¹³; «Коли покійник, тоді кажуть, шо треба пар пустить, шоб для душі. Ну, борщ у нас варили. І на Деди абязательна. І прітом шоб посний. То для покойнікав. Борщ, це значіть буряк, капуста, зажарка»¹⁴; «На Дзеди' нада кашу

¹¹ Зап. 01.08.2017 р. у хут. Підлісне с. Ловинь від Косаченко Г. А.

¹² Зап. 09.08.2017 р. у с. Вербівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Євсієнко Любові Григорівни, 1947 р. н., уродженки с. Павлівка Ріпкинського р-ну.

¹³ Зап. 04.08.2017 р. у с. Суличівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Зубець Ганни Кирилівни, 1931 р. н.

¹⁴ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

вариць. Борщ варили. Главне – щоб коліва було, щоб пара пашла, щоб паце'... Бублики в нас, вада закіпеті'цце, мед туди... – коліва і на похаран, і на Дзеди' рабілі»¹⁵.

На ніч на Діди зі столу не прибирали – для душ померлих залишали страви і ложки (виделок та ножа не клали): «Борщ на Радуніцу абезацельно варили, но йон у пе'чи стаіць, на мо'гілки ніхто не несе. Абезацельна борщ, картошку-жаранку, як у нас завецца. Вже там паседелі, вже всьо... Дома на нач на сталє аставлялі. Борщ і шо є. Бурак, качан. Ща'влю не. А оттакій борщ, капуста'ний»¹⁶; «Ну, наприклад, як умре, дак памінають, щоб пара ж уже пашла па хаце. Ну, барщи, картошка ж. А на Дзяди' хто варив, а хто й не варив. Ну, і на Дзяди' ж, і ще перед Дзедз'амі – се ж приходять уже ж пакойники, і вже стаяла на сталє на' нач, страви. Дзевець наче... Дзевець страв гатавали ж. По'снаго. Наче перед Дзядз'амі. Через тиждзень послі Паскі. Ну, Дзяди' ж – ідуць у панеделака, у вавторак, каторие – в недзелью приежають... І дзевець страв. І щоб яно стаяло все на сталє. Все ложкі, все. Шоб не прибірав нічого»¹⁷; «В панедзелака, на Дзедзі, яйца варили і па'скі пе'клі... На Паску барща не, а на Дзедзі усе варили. Готовіліся, як на Паску, к Дзедз'ам. ... Коліва рабілі. Вада кіпячона, медок, і прянік, чи булка, чи шось такое. А раньшій – хлеб. Се всегда коліва станавілася на стул, начавало перад Дзядз'амі. Коліва тоє, і ложкі клаліся, і яка вечера вечералася, – дак усе аставалася на сталє. Ніхто із стала нічога не забірав»¹⁸.

Борщ на Чернігівщині, як і на інших поліських теренах, входив і до святвечірніх страв (хоча Святвечори з Дідами не ототожнюють, проте їхня поминальна складова, по суті, аналогічна): «Було, шо дванадцять [страв готували – *В. Г.*]. І борщ, і каша, і кутя сая, і ше шось гатовілі. Мо', ладкі якіє пеклі... Узвар (яблакі ж насушиш...)»¹⁹; «Багата кутя – тади вже там і пираги, і м'яса, і сала, і все-все вже є. А тут [на Голодну кутю – *В. Г.*] уже по'снає все. Борщ можеш посний, куця по'сна с алейчикам»²⁰; «Це ж елі вперод борщ, тади вже ж куццю, – і гукалі вже ж: “Мароз, Мароз, ідзі куццю есці. А як не при'їдзеш, будзем зелезними пугами біць”. Це ж калісь, ще малою я була. Калісь же такіє ла'вкі булі, – сена лажилі, на тее сена вже станавілі тие горщикі. Варили борщ, куццю і узвар. Оце і станавілі на куту' вже. Виймалі ж із пе'чи і борщ, і узвар, і куццю, і все станавілі»²¹; «Мароза звалі перед тим, як елі куццю. От, борщ як елі, паелі, а тади вже ж в ту са'му тарелку накіда'лі куццю. Не ставілі ж десять тарелак, борщ в'абще з аднаго' чугуна елі. Калісь був борщ з грибами, і куцця, і узвар абезацельна. Маглі буць пирагі. Ну, не знаю. Може, ми бедніє булі... Ну це абезацельна»²²; «Мой-он дед шось-там прашо'впував сей год: “Мароз, Мароз, іді куцці есці! А в Петровку не приходь, бо

¹⁵ Зап. 24.07.2018 р. у с. Роїще Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Москаленко Віри Андріївни, 1946 р. н.

¹⁶ Зап. 23.07.2018 р. у с. Лемешівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Крупенич Лідії Афанасіївни, 1930 р. н.

¹⁷ Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші від Лапутської Н. І.

¹⁸ Зап. 29.07.2017 р. у с. Великий Листвен Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Міх Раїси Василівни, 1936 р. н., уродженки с. Макишин Городнянського р-ну.

¹⁹ Зап. 28.07.2017 р. у с. Велика Вісь від Ярош А. Г.

²⁰ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе від Коновець М. О.

²¹ Зап. 02.08.2018 р. у с. Москалі Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Рутенок Марії Степанівни, 1938 р. н.

²² Зап. 02.08.2018 р. у с. Москалі від Дахно Галини Миколаївни, 1971 р. н., уродженки с. Антоновичі.

будем саломенними пугами біць!»". Оце такеє ад сваго' деда я недавна пачула. За сталом. Барщ у міску насипав, да куцці, да тади і звалі так Мароза»²³; «А оце вже паследня – Куцця Галодна. ... Ну, шо ста'влялі... Ста'влялі – варилі халоднее ..., тади – кашу варилі, борщ бураковий варилі, квасолю' варилі, кашу-куццю...»²⁴.

Подекуди на Поліссі трапляються пов'язані з борщем вияви панспермії, приурочені різдвяно-водохресному періоду. Опис цього звичаю з теренів Брестщини, зокрема, знаходимо в Тетяни Агапкіної: «На шедрэц в вечоры варыли борш. Ў той борш кидали и зэрнятко з тыквы, и кидали кукурузу, и зэрнятко з пшэницы, з жыта, з проса, з ячменя, з овса. Это шэб спорилось ўсэ, шэб шэдрьлось, шэб урожай хорошый быў»²⁵. На Чернігівщині на «Щедруху» (чи «Щедру кутю») подібне робили з кутею (варто зауважити, що каша виразно корелює з борщем і в інших обрядових та позаобрядових ситуаціях): «Сипали туда разну всяку тую... Па пшенинці, там, чи па зернинці, у кутю тую. Варили таді. Багата вже ж кутя. Кутя із ячменю. І сипали туда всяку... і мак, і ячмень, і жито ки'дали туда, і всяке. І з алейом...»²⁶; «Да-да, чула. Каже – кутя ж з ячме'ню, з я'шнає крупы, – так можна житечка трошкі, і таго'... і ячменіку можна туди, і пшенічкі трошкі можна, – і яно разварицца, все змешаецца... Ну, кажуть, для таго', щоб усе зерно раділо»²⁷. Водночас борщ, по суті, можна пов'язувати з явищем панспермії і без використання зерна, адже для його приготування й так потрібні численні складники, як-от: буряк, капуста, петрушка, морква, квасоля, цибуля тощо.

Суттєву роль відіграє на Чернігівщині борщ у т. зв. плювіальній (пов'язаній з опадами) магії. При цьому, судячи з наявних етнографічних матеріалів, основний ареал побутування обряду викликання дощу біля колодязя з використанням цієї страви локалізується якраз на цих східнополіських теренах.

Загалом в експедиціях 2017–2018 рр. ми зафіксували низку способів викликання дощу. Найчастіше респонденти згадують, що у випадку тривалої посухи зверталися до священика, щоби відправив відповідну службу. Разом з ним виходили громадою на відправу на поля (на жита), кладовище, правили біля чи у церкві, біля хреста на початку села, біля придорожніх хрестів, на узгір'ях, біля криниць чи водойм («ля балота») за селом, молилися, «щоб Бог дав дощику». Про дощ іноді молилися й у часі першого вигону худоби навесні, коли виносили пастухові «ви'ганщину». Співвідносять із закликанням дощу й обходи полів із процесією на Юрія. І справді, після них, як зазначають люди, нерідко припускався «абложни'й» дощ на три–чотири дні.

Зчаста, щоби викликати дощ, ловили жабу і чіпляли її за лапку на осонні на гілку куща чи дерева (або живу, або вже вбиту); як варіант, працюючи в полі, чіпляли живу польову жабу на «рачо'к» (агрономічний «метр») і, якийсь час поколихавши,

²³ Зап. 02.08.2018 р. у с. Шибиринівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Лопатень Ніни Михайлівни, 1937 р. н.

²⁴ Зап. 02.08.2018 р. у с. Черниш Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Железняк Олександрі Олексіївни, 1938 р. н.

²⁵ Агапкина Т. А. Борщ. *Славянские древности: этнолингвистический словарь*: в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. Москва: Междунар. отношения, 1995. Т. 1: А–Г. С. 239.

²⁶ Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Зеляк Марії Григорівни, 1933 р. н.

²⁷ Зап. 01.08.2018 р. у с. Черниш від Железняк О. О.

відпускали. Трапляється, що так само, як жабу, на кущі підвішували ведмедку («то'чку», «ведме'діка») чи вбиту гадюку.

Звичку посуху пов'язують із гріховною поведінкою людей: іноді з випадками інцесту, однак найчастіше – скоєним у селі самогубством, насамперед повішенням. Відтак побутує варіант, коли для того, аби викликати дощ, ішли до повішеника на могилу й «просили», щоб дав його, поливали могилу водою.

Зафіксовано варіант, коли про дощ мусила молити Бога мала дитина, оскільки вона ще «безгрішна». Подекуди у випадку посухи дівчата плели вінки із зібраних по всьому селу квітів і чіпляли їх на придорожній хрест. Бувало, що хреста в такому випадку встановлювали спеціально (швидш за все, ткали й «обиденного» набожника). У с. Черниш Чернігівського р-ну, щоби викликати дощ, на Трійцю встановлювали біля церкви «вільце», а в с. Боровики цього ж району сподівалися його після того, як у Сухий четвер «посушаться русалки».

Спорадично сипали в колодязі освячені самосійний мак («віду'х», або ж «теку'н»), сіль, воду, кришили шматочок паски чи проскурки.

За матеріалами Нікіти і Светлани Толстих, у Козелецькому р-ні для припинення посухи кидали в колодязь мак і горох, «щоб були крупні краплі дощу і щоб був густий дощ»²⁸, а також украдені в сусіда чи у єврея цілушки хліба²⁹, освячений хліб кидали в ріку³⁰ тощо. Перелік зафіксованих етнографами на Чернігівщині народних способів викликати дощ можна суттєво продовжити. Водночас у контексті теми цієї розвідки перебувають насамперед два з них: кидання у колодязь горщиків і висипання туди борщу.

Припинення посухи вкиданням у колодязь глиняних горщиків (чи навіть цегли, як бачимо в матеріалах Никанора Дмитрука з тогочасного Овруцького повіту³¹) – доволі поширена на теренах України практика. На авторитетну думку Н. та С. Толстих, її можна пояснити протидією «черемидарській» магії (у південних слов'ян її практикували гончарі та цеглярі для забезпечення сприятливої для свого фаху погоди), а глибше – смисловим зв'язком між піччю (відповідно й горщиком як її атрибутом) і посухою³².

На Чернігівщині, зокрема, кидали в колодязь надбиті, надщерблені горщики: «Як дащу довга не було, дак бітий гаршок. Йон надколатий, дак кі'дали у колодезь. І я магу, – а у мене нема, дак у тебе', мо', є... Йон лопнув вже, і кі'далі. У кожного ж був бітий. Я адін кинула, там десь у дру'гам калодязі... Це в усе кі'далі»³³.

Подекуди горщика треба було вкрасти: «Да гаршок, в когось треба, то ж так на пне стаялі гаршкі – дак узять укінуть у калодязь. Гаршок у суседкі укра'дем дак укiнем у колодязь»³⁴; «Як дащу нема – дак наймають же і малебiнь у церкві ж. А в калодязь ки'дали гаршки. Ось, вісі'ть гаршок пустий на заборі, і так, щоб

²⁸ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье (в соавторстве с С. М. Толстой). *Толстой Н. И. Очерки славянского язычества*. Москва: Индрик, 2003. С. 96.

²⁹ Там само. С. 97.

³⁰ Там само. С. 114.

³¹ Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Кн. 4. С. 81.

³² Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 99–100.

³³ Зап. 09.08.2017 р. у с. Горностаївка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Певун Тетяни Петрівни, 1927 р. н.

³⁴ Зап. 05.08.2017 р. у с. Великий Зліїв від Ткаченко П. І.

хазяїн не бачив... Пастаронній може ввойти в двор, взять і туди кинуть. Шоб дощ пашов. Це таке тут було»³⁵. За матеріалами зі с. Терешки Ніжинського р-ну: «Коли ідуть гончарі, вдова краде глечик чи горщик і кидає в колодезь в тому дворі, коло чийого дому вкрала»³⁶.

Значно частіше у випадку тривалої посухи практикували висипання у колодезі борщу: «Прасілі Бога, щоб Бог дав дащу. Відюк не сипалі. То калісь, я не знаю як, шо хаділі да каже – давайце да тога падкра’демся (там, чи да Івана, чи да Рамана, чи да каго’) да борщ вісиплем. Це за тоє... за дощ. Так у калодязь борщ вісиплем, дак дощ пу’йдзе. Ну, борщ – дамашній. Свой. Дапустім, мі з вамі дагаво’рилісь, шо давай – Івану, там, чи Раману у калодезь борщ вісиплем, шоб он не знав. Ну, дак вісиплем, і сабраліся і пашлі. А тади уже ж бачіть хазяїн, шо той... шо непарядак у калодязі. Дак тади признай’омся, шо то мі, дак ідом да памагаєм чістіть калодезь, аякже. Взросліє сипалі, любіє»³⁷; «Калісь приезджала да мене’ жєнщинка пастудіцца [відшептати хворобу – *В. Г.*], дак шось таєє казала пра борщ, шо сипалі – три ложечкі бралі і приказувалі я’кась, шо іді-іді, дощик... пашлі нам дощик, – я’кась... Забулась...»³⁸.

Зазвичай борщ потрібно було вкрати (зрозуміло, що разом із горщиком): «Прімерам, у суседкі, калісь людзі кралі борщ, шоб дощ пашов. Ну, прі’їде, да яна ж на работі, дак прі’їде, да віцягне борщ, да забере. Дак се, щитай, украла. Варажилі, шоб дощ пашов. Я не знаю, як яно пріходілася. Се старіє люді все калісь рабілі, тепєр вже ніхто не робіць»³⁹; «Як не було дащу – борщ крали з печи да в калодезь укидали. Та вже ж хто там вже мали, дак укра’дуть із печи да в калодезь укинуть. Із гаршком. [Дак той калодезь, наведено, нада було вже чистіть після барщу? – *В. Г.*] Наверно ж чистили той калодезь»⁴⁰; «Як дащу нема, дак крали... По’йдуть да сусєда, вкра’де горщик барщу з печи і в калодязь укине. Шоб дощ пашов. Це знаю»⁴¹; «Як дащу не було, дак Бога прасили крепко, шоб Бог дав дощик. Калісь було таєє, шо борщ сипали. У другій хаті ели, да акно адчинєть, да витянуть борщ, да в калодезь вси’пали... Шоб дощ. А нечого це не памагає. Дав Бог дащу, дак дав...»⁴²

Колоритну розповідь про викрадання борщу зафіксовано у с. Семенягівка: «Я вам таєє пра дощ раскажу. Чого’ не знаю, того’ не буду казатъ. Іду я на работу. Хмари нема нигде і дащу нема. А шо рабіть? Мене кажуть – нада вкрати борщ у кого’сь да вкинуть у калодезь. О. Я лічно сама крала. У трох украла той борщ – да пашов дощ! Да пашов дощ назавтре! А тая сусєдка війшла: “Хто вано вкинув у калодез да воду загідив!?” Я кажу – дак борщ єдятъ, – то не гидкеє, кажу! “Хто вано?...”, – ласє. А сусєдка, мая падруга, каже: “Не лай: хто не вкинув – оде’ ж дощ пашов”. Ну ладно... звє’рилось це міне в майой жизні раз. Тепєр я у цює’ ж Моті, шо це вана міне

³⁵ Зап. 24.07.2018 р. у с. Хмільниця Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Максименко Тєтяни Павлівни, 1935 р. н., уродженки с. Литвинівка (тепер – Лугове) Великобагачанського р-ну Полтавської обл., у с. Хмільниця живе з 1956 р.

³⁶ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 98.

³⁷ Зап. 08.08.2017 р. у с. Комарівка Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Галузи Надії Семенівни, 1934 р.

³⁸ Зап. 01.08.2018 р. у с. Черниш від Жєлезняк О. О.

³⁹ Зап. 29.07.2017 р. у с. Вишневе від Коновець М. О.

⁴⁰ Зап. 27.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк Галини Семенівни, 1937 р. н.

⁴¹ Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк Уляни Василівни, 1929 р. н.

⁴² Зап. 29.07.2018 р. у с. Боровики від Зеляк М. Г.

чу'дять, – тоже я'кась – нема й нема дащу. Я пашла да їх, а вана спіть. Я – в печ. А там – горщик із барщом. Я – за його', в карзину, і пашла па улиці. Хочу де в калодезь пустить його, – шо рабить, – нея'к... Люде... Я прайшла па улиці, вернулась – да сваго' кума. У калодезь – бях! – той борщ. Вани агле'дели – аж борщ... Вишли – як варони кричали – хто вано вкинув!? Я вже впаследствіі расказала. Ну, каже, й гарщок якийсь гідкий... Так я одо недавно Моті сьо цьой казала. Каже – у мене' ж був чистий... Ну, кажу, – чого вани кара'вим твого' гаршка апрделили?.. І пашов дощ... І третій раз ізнов я. Оде в суседкі, Манюнька, їе вже нема. Я ужоу в хату – вана борщ варила. Я той борщ витягла, захавала, і пашла і тут у калодезь кинула. А чого вано загуло? ... Як кинула – тіки гур-р-р-р!.. Чутно'... А сусед, Альоша, каже – чую, шось гу'ркнуло (а я – бего'м адтуля'). А вон вискачив – да за мною. А я – в погреб. Ну, вон мене не найшов. Я взяла ламаку, думаю, буде лететь у погреб, дак я па ачах. Ну, не найшов... Я взяла переделасе у другу адежу, іду. “Ти то кинула!?” – Я не знаю, хто то ки'дав борщ... “Ну, не знаю...” . І дощ пашов. Це третій я зверала. Оце і недавно я гаманела пра ціе барщи оде' з Дусяю. Кажу – аж сей год нехто не придумав... А вана каже – дак тепер і барщом в печи' не ва'реть, а он на газу'... [Дак то треба було потом калодезь чистить? – В. Г.] Ну, вихлюпать. Чистили і пили. А я на Ре'дъчиху на сваю, вана кума міне була, я кажу – не вмерла ад барщу? А дощ, кажу, пашов. Не знаю, чи ад того', чи не ад того'. Повезло' три ра'зи. Три ра'зи це лічно на міне було»⁴³.

Привертає увагу варіант із Чернігівщини, у якому борщ (і кашу) для припинення посухи несли на кладовище до «своїх» покійників: «Як дащу не було – Богу малились. Варили борщик, насили на кладьбище, Бога прасили, щоб дощику дав. Борщ – на магі'лки поставіли. Кожде да сваго' хадило. Щавлик, картопелька, – по'сний, да. З гаршком ставіли. Ну не забірали ж гаршков тих, так і астававсе. А ше ж і кашу ізвареть. Іше й кашу насили, як дащу не було. Пшеняну. З пшена. “Светий Боже, светий крепкий, – паєж борщик, паєж кашку, щоб дощ ішов нам”. І тее, й тее насили»⁴⁴.

Щодо цього запису варто зауважити, що на теренах Східного та Середнього Полісся викликання дощу нерідко буває приуроченим до т. зв. Проводів русалок, які відбувалися на кладовищі. У цьому сенсі показовий запис Павла Гриценка зі с. Стечанка на Чернобильщині, який наочно ілюструє роль померлих у припиненні посухи: «Колісь у нас, праўда, не було доўго дощу, дак ізбиралі, столи віносили надвур, усякіє цвети, і ўсе робілі, і йшли на могілкі, так як ото русалкі проводілі, проводеть, отак ішли на мо'гилкі, і тоди казали, шо по'йде дощ. ... так прийдуть до мо'гилок, перемолице “Отче наш”, і кажуть: “Господі, подай ти нам, ми' просім живіє, а ви' нам мертвіє поможіть, щоб нам дощик пошоў”, – оце таке скажуть»⁴⁵.

Розглядаючи категорію «жертвопринесень» колодязю, серед іншого вказали на варіант із борщем Н. та С. Толстие: «Наступна категорія дій біля колодязя відноситься до розряду “жертвопринесень”. У колодязь під час посухи кидали, сипали чи лляли безліч різноманітних речей: мак-видун, зерна льону, пшениці, жита, горох, капуста, часник, цибулю, сіль, хліб, борщ, квіти, гроші, цілі чи побиті

⁴³ Зап. 22.07.2018 р. у с. Семенягівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Радченко Галини Петрівни, 1932 р. н.

⁴⁴ Зап. 22.07.2018 р. у с. Пакуль Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Деркач Євдокії Федорівни, 1942 р. н.

⁴⁵ Говірки Чернобильської зони: Тексти / упоряд.: Гриченко П. Ю. та інші. Київ: Довіра, 1996. С. 326–327. Запис подано у спрощеній, порівняно з оригіналом, фонетичній транскрипції.

горщики, спеціально зроблений хрест, освячену воду»⁴⁶. Проілюстровано цей варіант поліськими матеріалами з Чернігівщини (с. Сивуха й Прогрес Козелецького р-ну) та Київщини (с. Залісся Чернобильського р-ну): «У низці випадків у колодязь кидали горщики з борщем: “В хозяйки, в якої в дворі є колодязь, сусідки крали борщ з горщиком. Цей крадений горщик з борщем вкидали в колодязь цієї ж хозяйки. Хозяйка вимушена виливати з криниці воду, загязнену борщем. Упісля цього вечером уже йшов дощ” (Св. Кзл. Ч.); “Были случаи, что воровали у вдов с печей борщ и кидали в колодец с целью вызвать дождь. А также сыпали в криницу освященный мак, цветы, что приносили из церкви на праздник Маковоя. И краденые гладышки у вдов тоже бросали в колодец с целью вызывания дождя” (Зл. Чрн. К.); “Викрадали з печі сусід у сусіда [борщ] і несли в поле в колодець, виливали туди. Щоб сусід плакав, щоб був дощ” (Пр. Кзл. Ч.)»⁴⁷.

Те, що насипання у колодязь краденого борщу практикували на Чернобильщині, підтверджують і матеріали Олени Чебанюк зі с. Копачі: «Ото як довго нема дощу, дак жу^чнкі кралі горшки з борщем. Було прамо з печі хапали да в колодязь кідали, щоб дощ ішов. Не знає хтось, прийшов води брать, аж макітра плаває. Ка: “Шо се там плаває?”. А старіє люди да кажуть: “Це так робеть, щоб дощ пішов”»⁴⁸. Цей звичай, як коментує дослідниця, «походить іще з дохристиянських часів. Борщ слугував пожертвою джерелу вологи»⁴⁹.

Як пожертву воді трактує сипання у криниці борщу, а також укидання туди інших предметів і відомий дослідник народної метеорології поліщуків Олександр Васянович: «Окрему категорію складають “жертвоприношення” воді: сипання у криницю маку-видюку, який має велике сакральне значення на Поліссі, як і в усій Україні. Вочевидь за уявленнями поліщуків мак символізував дощ: чим більше маку сипали, тим ряснішого дощу очікували. У деяких районах Житомирщини та Київщини був розповсюджений ритуал кидання у криницю глиняних горщиків, який можна порівняти з відомою у південних слов'ян “черемидарською магією”. В окремих випадках у криницю кидали горщики з борщем, вочевидь ця обрядодія як жертвоприношення заснована на магичному зв'язку: густий борщ – густий дощ. Подекуди на Центральному Поліссі у криницю кидали гроші, хліб, часник, лили свячену воду тощо»⁵⁰. Хоча наведена цитата не дає уявлення про територію побутування варіанта з використанням борщу, за словами О. Васяновича, його польовий архів містить три відповідні записи зі Середнього Полісся: один із Чернобильського і два – з Макарівського р-ну Київщини. Ці записи вчений люб'язно надав у моє розпорядження: «Як засуха, так кралі одне у одного борщ у пече»⁵¹;

⁴⁶ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 96.

⁴⁷ Там само. С. 98.

⁴⁸ Чебанюк О. «Сірим» борщем розговляються після Петрівки. *Газета по-українськи* (Київ). 2008. 11 липня. URL: https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_sirim-borschem-rozgovlyayutsya-pislya-petrivki/239396?mobile=true

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Васянович О. О. Народна метеорологія українців Центрального Полісся кінця XIX – початку XXI ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ: б. в., 2007. С. 17.

⁵¹ Зап. О. Васяновича 29.07.2003 р. у с. Нове Залісся Бородянського р-ну Київської обл. від Романченко Ольги Василівни, 1941 р. н., Потапенко Надії Петрівни, 1922 р. н., – переселенок зі с. Залісся Чернобильського р-ну Київської обл.

«На Благовіщення якусь роботу роблять, то може быть засуха. Треба у той хазяйки вкрасти борщ і викинути у криницю. Мати розказувала (Мати у мене була стара, матері було б уже сто тридцять год) – якшо щось пекти на Благовіщення, то запікаєш тоді дощ»⁵²; «Шоб дощ ішов, то кидали борщ із горшком у криницю. Треба украсти у кого-там борщ і кинуть. Як кинув вже туди, то води пити не будеш, треба її [криницю – В. Г.] вилити. Виллють – да, може, трохи притягне, то і дощ іде»⁵³.

За матеріалами Тетяни Агапкиної, аналогічні ритуальні дії з борщем виконували й на Гомельщині⁵⁴, що, зрештою, закономірно, зважаючи на входження її частини до поліського ареалу.

Поза Поліссям поодинокі згадки з Хмельниччини (з Дунаєвського й Красилівського р-нів) про обрядодії з борщем для припинення посухи знаходимо в публікації Танасія Колотила: «На Поділлі* ... вірили, що почнеться дощ у спекотну погоду, коли викрадалися в сусідів з печі горщики з борщем, яких несли в поле (там його виливали на лан) або “вкидали в колодязь, щоб сусід плакав, щоб був дощ”. При цьому промовляли: “Густий борщ – густий дощ”»⁵⁵. Жертвопринесення борщем автор розглядає на матеріалі «закличок» до дощу в контексті давніх вірувань українців, пов'язаних зі символікою дуба як «Перунового дерева».

Інших матеріалів із теренів України, де борщ фігурував би в обрядах викликання дощу, у спеціалізованій науковій літературі я не виявив. Те, що обрядодії з посудом чи стравами рідкість для плевальної магії українців Карпат (попри поширеність варіантів «закличок» до дощу, у яких згаданий борщ), зауважив і львівський дослідник народної метеорології Петро Біляковський. Архів ученого містить лише кілька згадок із двох населених пунктів Чернівецької (с. Лопушна Вижницького р-ну) та Закарпатської (с. Люта Великоберезнянського р-ну) обл., які він розглядає у комплексі з наведеними відомостями Н. та С. Толстих і Т. Колотила. Зокрема, як зазначав дослідник у дисертації: «У с. Лопушній вірили, що під час посухи потрібно закопати казан від кулеші у джерело. До того ж, кожен з інформаторів по-своєму інтерпретував ритуал. Згідно з одним варіантом, казан слід було вкрасти у тій хаті, де були маленькі діти, щоб вони дуже плакали, що залишаться голодними. Згідно з другим, достатньо було просто перевернути казанок у “нору”; з третім – украсти та закопати казан у джерелі мала вагітна жінка. Об'єднує усі описи вказівка на крадіжку казана безпосередньо з печі так, щоб він був із залишками страви (немитий чи з пригаром), та місце проведення обряду – відкрите джерело (“нора”»⁵⁶. Згідно з коментарем науковця, «ці елементи пов'язуються з ідеєю жертвопринесення, яке підсилене крадіжкою, плачем чи участю вагітної

⁵² Зап. О. Васяновича 02.10.2003 р. у с. Пашківка Макарівського р-ну Київської обл. від Лебединець Надії Яківни, 1928 р. н.

⁵³ Зап. О. Васяновича 12.07.2008 р. у с. Осикове Макарівського р-ну від Мельник Віри Корнійни, 1926 р. н.

⁵⁴ Агапкина Т. А. Борщ. С. 239.

* Варто зауважити, що с. Дубище Красилівського р-ну, звідки було почерпнуто матеріал, належить не до Поділля, а до історико-етнографічної Волині.

⁵⁵ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. *Берегиня: всеукраїнський народознавчий кварталник* (Київ). 2006. № 3. С. 43.

⁵⁶ Біляковський П. В. Традиційна метеорологія українців Карпат: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів: б. в., 2015. С. 164.

жінки». Використання ж ритуальної страви як жертви П. Біляковський трактує як завершальний етап жертвування стихії через потоплення, якому передували «людська» та «кривава тваринна» жертви⁵⁷.

З теренів Карпат можна навести ще одну, дещо віддаленішу, паралель. Зокрема, за матеріалами польової етнографічної практики студентів-етнологів Львівського національного університету ім. І. Франка, на бойківсько-покутському пограниччі, у Богородчанському р-ні Івано-Франківщини, у випадку тривалої засухи замочували в потоці, ополонці, колодязі чи «мочилі» для конопель попередньо вкрадену «кагленку» (або ж «каглу», «затканець») – шматяну затичку до кагли. Крали її зазвичай у вдови, «бо вдова найбідніша, і вона, бідна, випросить все в Бога». Подібно робили з «каглянкою» (чи «коминохом», «заткалом») й, наприклад, на Поділлі⁵⁸. Водночас увагу привертає богородчанський варіант, коли каглянку крали у «плаксивої баби»: «То в такої баби, що дуже плаксива була, хлопці крали ту каглу і мочили на ріці. Тоді вже, казали, що буде дощ падати. В такої плаксивої жінки крали, що її все чогось не стає, – чи вона вдова, чи ні»⁵⁹. Цей варіант прикметний тим, що викликання дощу побудоване як на опозиції «вогонь (засуха) / вода (дощ)», виражений замочуванням каглянки як елемента системи опалення (а відтак символічною «перемогою» стихії води), так і на аналогії «викликані крадіжкою сльози / дощ». По суті, прямий стосунок поміщених у воду предметів до зони вогню та плач чи навіть голосіння за викраденим ставить в один ряд викликання дощу з використанням каглянки, порожніх глечиків, горщиків із борщем чи казана з рештками кулеші.

Суттєво доповнюють етнографічну складову обрядів викликання дощу на Чернігівщині зафіксовані тут зразки «дитячого фольклору». Йдеться про т. зв. «заклички». Діти вибігали на невеликий теплий літній дощ і приспівували: «“Іди-іди, дощику, зварім тебе борщику. Табе каша, а нам борщ, щоб ішов густейший дощ”». Як ото дощ, повіскакуєм да по лужам бегаєм»⁶⁰; «“Іді-іді, дощику, звару тебе борщику в новому горщику, тобе каша, міне борщ, щоб густейший падав дощ”». Так проста приказували»⁶¹; «Іді, іді, дощику, звару тебе борщику в дзюра’ваму горщику»⁶²; «Іді, іді, дощику, звару тебе борщику в палам’яним горщику. Табе каша, міне борщ, щоб ішов великий дощ”». Спевали у дитстві, да і все»⁶³, «То як начне, може, дак тоді так: “Іді-іді, дощику, зварим тебе борщику в глиня’наму горщику, тобе борщ... щоб ішов дощ...”». Забулася»⁶⁴; «Ну, таке ж було, шо я на адной наге пли’гала. Як дощ ішов, дак пли’гала па улїци, мала була. Шо – “Іді, іді, дощику, зварим тебе борщику у навенькім горщику. Тобі каша, мені борщ, щоб ішов густіший дощ”»⁶⁵; «Іди, іди, дощику, зварим тебе борщику у нове’ньком горщику. Табе каша, табе борщ, щоб

⁵⁷ Біляковський П. В. Традиційна метеорологія українців Карпат... С. 164–165, 195.

⁵⁸ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 37–38.

⁵⁹ Зап. Олесі Кучер 14.07.2008 р. у с. Хмельівка Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл. від Загірняк Палагни Федорівни, 1936 р. н.

⁶⁰ Зап. 04.08.2017 р. у с. Сибереж від Кезлі Наталії Іванівни, 1955 р. н.

⁶¹ Зап. 08.08.2017 р. у с. Комарівка від Галузи Н. С.

⁶² Зап. 05.08.2017 р. у с. Петруші від Лапутської Н., 1930 р. н., уродженки с. Малий Зліїв.

⁶³ Зап. 07.08.2017 р. у с. Вергеча Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. від Царик Олександри Миколаївни, 1949 р. н.

⁶⁴ Зап. 24.07.2018 р. у с. Хмільниця від Максименко Т. П.

⁶⁵ Зап. 25.07.2018 р. у с. Мощенка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Бондар Тамари Трофимівни, 1939 р. н.

ішов вели... хароший дощ»⁶⁶; «Іди-іди, дощику, зварим тобі борщику у зеленім горщику»⁶⁷; «“Іді, іді, дощику, зварим тобі борщику у навенькім горщику, тобі каша, а нам борщ, щоб густіший падав дощ”. Або ще кажуть: “Дощику, дощику, причуба’р такога, щоб на міне рубчику не було сухога”. І так кажуть. Калісь так казали»⁶⁸.

Серед 52 текстів до дощу, поданих в академічному виданні «Дитячі пісні та речитативи», 9 виявлено саме на Чернігівщині⁶⁹. Це записи Пантелеймона Куліша, Івана й Миколи Білозерських, Михайла Гайдая та ін. Найбільше текстів – у записках Ніни Заглади. Приспівки, які зафіксувала Н. Заглада, подам за публікацією у «Матеріалах до етнології», оскільки там вони представлені повніше. Зокрема, за матеріалами етнографа зі с. Старосілля Остерського р-ну, як починав накрapati дощ, діти приказували:

Марку-ярку
Перенеси хмарку
На поповщину,
На дяковщину.

Там бог сирота
Одчиняє ворота
Ключиком, замочком
Шовковим платочком*.

Коли падав дощ, приказували:

Дощику, дощику,
Перестань, перестань.
А я піду на Йордань, на Йордань,
Шовковим платочком.

Богу молитися,
Христу богу поклонитися
Ключиком, замочком

Дощику, дощику,
Наваримо борщику
У зеленому горщику;
Яйце вкине,

Яйце трісне,
Сонце блисне.
Ключик, замочок,
Шовковий платочок.

Дощику, дощику,
Наваримо борщику
У зеленому горщику;
Поставимо на горі,
Виїдять комарі;
Виїсть мишка.

Останеться трошки,
Виїдять мошки;
Останеться капля,
Виїсть цапля;
Останеться кришка,

⁶⁶ Зап. 28.07.2018 р. у с. Петрушин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. від Бичик Ніни Пилипівни, 1929 р. н.

⁶⁷ Зап. 02.08.2018 р. у с. Черниш від жінки 1938 р. н.

⁶⁸ Зап. 25.07.2018 р. у с. Бутівка Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Сікор Ніни Денисівни, 1928 р. н.

⁶⁹ Дитячі пісні та речитативи / упоряд.: Г. В. Довженок, К. М. Луганська. Київ: Наук. думка, 1991. 448 с.; ноги № 4, 9, 17, 18, 22, 43, 44, 46, 50. (Серія Українська народна творчість).

* В останньому розділі «Дитячі пісні», який у змісті визначений сторінками 205–218, але по суті є додатком із власною нумерацією, подано такий варіант цього тексту: «Марку, Марку, перенеси хмарку, на чужу сторону, на татаровщину. Ой там дівки цїятис, печуть бабу, печуть булки пухнатис, дой тобі дадуть!» Див.: Заглада Н. Побут селянської дитини: Матеріали до монографії с. Старосілля. *Матеріали до етнології*. Київ, 1929. Т. 1. С. 8–9 (дод.).

Як довга посуха, а потім піде дощ, діти понамокають, їм хочеться додому, то всі вони зберуться (в мокрій одежі) й співають:

Дощику, дощику,
Припичи, припичи,

А я буду у куточку
На печі, на печі⁷⁰.

Записи інших дослідників, які містяться у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, подаю за виданням «Дитячі пісні й речитативи»*:

Не йди, не йди, дощику,
Дам тобі борщику
У глинянім горщику,
Поставлю на дуба.

Дуб повалився,
Горщик розбився,
Дощик полився⁷¹.

Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику,
На дуба поставлю.
А мені гусятко⁷².

Дуб ізворухнеться,
Горщечок розб'ється,
Тобі поросятко,

Іди, іди, дощику,
Звару тобі борщику.
Чи на дощ, чи на сонечко

Одчини, Боже, оконечко.
Дай, Боже, дощичок
Цібром, відром, дойницею⁷³.

Дощику, припечи, припечи,

А нам хліба напечи, напечи⁷⁴.

Ой дощику, поливайщику,
Поливай, поливай, (2 р.)

Ти, пареньок, до дівчиноньки
Прибувай, прибувай⁷⁵.

Дощику, дощику, перестань!
Пойдемо в берестань
Богу молитесь,
Христу поклониться.
Наваримо борщику
У новому горщику.

Поставимо на дубі;
Дуб ізгойднеться,
Горщик розоб'ється.
Мені каша, тобі борщ,
Мені соломинка,
Тобі черетінка⁷⁶.

⁷⁰ Заглада Н. Побут селянської дитини... С. 138.

* На жаль, не завжди можна встановити відповідність між тогочасним місцем запису і його теперішнім статусом, тому залишаємо покликання на повіті Чернігівської губернії.

⁷¹ Дитячі пісні та речитативи. № 17. Зап. І. Білозерський у с. Миколаїв Борзнянського пов.

⁷² Там само. № 18. Зап. А. Боголюбов у с. Богданів на Чернігівщині [можливо, с. Богдани Варвинського р-ну – В. Г.].

⁷³ Там само. № 22. Зап. П. Куліш у с. Манов Глухівського пов. [На той час Глухівщина належала до Чернігівської губернії, тепер це Сумська обл. – В. Г.].

⁷⁴ Там само. № 44. Зап. Г. Парубець у с. Ковтунівка Ніжинського р-ну.

⁷⁵ Там само. № 46. Зап. М. Гайдай у с. Жукин Остерського пов.

⁷⁶ Там само. № 50. Зап. М. Білозерський у с. Красилівка Борзнянського пов.

Два тексти з Чернігівщини (с. Смолянка Куликівського р-ну, с. Журавки Варвинського р-ну) знаходимо й у розвідці Н. і С. Толстих:

Дощику, дощику,
Зварю тобі борщику.
(См. Клк. Ч.)

Мені каша, тобі борщ,
Щоб ішов густіший дощ

Иди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику

В полив'янім горщику
(Жр. Врв. Ч.)⁷⁷

Як слушно зауважили щодо цих «закличок» автори розвідки: «Можна думати, що поява борщу в обряді викликання дощу не випадкова, оскільки борщ фігурує також у дитячих пісеньках про дощ. ... З першого тексту випливає, що використання борщу в ритуалі викликання дощу засноване на магічному зв'язку: (густий) борщ → густий дощ. І разом з тим текст обидвох пісень цілком очевидно вказує на “жертвопринесення” дощу»⁷⁸.

Такі приспівки до дощу активно побутують і на інших поліських теренах: «“Иди, іди, дощику, зварю тобі борщику, поставлю на вірбі, щоб випили вороб'ї, поставлю на полици, щоб випили молодичи”. Отак казали колись. Ну, як дощик ішов, то так говорили»⁷⁹; «А діти то бігають, і типіру можуть бігати. “Дощику, дощику, звари мені борщику в новому горщику. Кому каша, кому борщ, щоб густіший падав дощ”. Як пірід дощем, бігають»⁸⁰; «В нас козали: “Иді-іді, дощику, зварю тебе борщику. Тобє каша, міне борщ, щоб ішов густейший дощ”. Іде малий, дак просілі, щоб ішов густейший»⁸¹; «Ше й ми кричали, я повню: “Иди, іди, дощику, зварим тобі борщику у глинянім горщику!” Далше не пам'ятаю – полив'янім етім... шось... не пам'ятаю»⁸².

Добре представлений цей жанр і на інших теренах України. Однотипні, на перший погляд, тексти приспівок спрямовані або на те, щоб дощ ішов далі, або ж на те, щоби припинився. Зокрема, широкий репертуар «закличок» («сотні карток архівних записів») проаналізував Т. Колотило⁸³. Дослідник навів і деякі етнографічні особливості виконання приспівок: виконували їх на сільській галявині, пасовищі, городі чи біля кринички. Подібно, як на Чернігівщині, могли при цьому стрибати на лівій нозі кругом себе, приклавши ліву руку до вуха. Також «дивилися на небо, руками показували на дуба, підсакували» тощо. Особливо цікавий варіант, згідно з яким «... Хтось варив борщ в полив'яному горщику, ставив на пеньок і діти

⁷⁷ Толстой Н. И. Вызывание дождя в Полесье. С. 98.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Зап. 31.08.2016 р. у с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл. від Ковальчук Надії Володимирівни, 1950 р. н.

⁸⁰ Зап. 23.08.2016 р. у с. Черськ Маневицького р-ну Волинської обл. від Туревич Христини Францівни, 1927 р. н.

⁸¹ Зап. 14.09.2014 р. у с. Лукаші-2 Баришівського р-ну Київської обл. від Гавриленко Ольги Кузьмівни, 1932 р. н., переселенки зі с. Машеве Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁸² Зап. 14.09.2014 р. у с. Лукаші-1 Баришівського р-ну Київської обл. від Орупи Світлани Володимирівни, 1964 р. н., переселенки зі с. Зимовище Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁸³ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 41–44.

танцювали навколо нього»⁸⁴. Зварений для дощучу борщ, за текстами приспівок, ставили «у кутчику», на столі, вікні, рові, пеньку, дубі, калині, вербі, груші тощо. Цікаві й деталі: «поставлю під грушею, накрию пшеничною папушею», «поставлю на дубочку у зеленому садочку» та ін.⁸⁵

Отже, як бачимо, борщ займає одне з чільних місць у ритуально-обрядовій і магичній практиці поліщуків Чернігівщини. Зважаючи на окремі локальні особливості (насамперед його використання в обрядах викликання дощу), усе ж до кожного конкретного випадку можемо віднайти менш чи більш наближені паралелі з інших українських теренів. Якщо на сході Полісся зерна різних злаків сипали в кашу-кутю, то на заході – у борщ; на Поліссі в колодязь кидали викрадений горщик із борщем, а в Карпатах закопували у джерело викрадений казан із рештками кулеші тощо.

У календарній і сімейній обрядовості використання борщу на Чернігівщині пов'язане насамперед із поминальними мотивами. Не в останню чергу це зумовлено віруванням, що душі покійних харчуються не самою стравою, а парою від неї, відтак борщ як гаряча страва, по суті, виконує ті самі функції, що й свіжоспечений хліб чи свіжозварена картопля. В обрядовості Щедрого вечора, крім того, борщ можна розглядати у контексті панспермії. Зрештою, мотиви поминання та родючості в обрядовості українців нерідко нероздільні, адже за сприянням у забезпеченні доброго врожаю зверталися до душ покійних.

У метеорологічних обрядах використання борщу ускладнене низкою супутніх обставин, на що вже звертали увагу дослідники. Зокрема, самодостатніми способами викликати дощ є уже самі собою вкидання у колодязь горщиків (чи глечиків) та вичерпування, вичищування криниці, що було необхідним і після забруднення води борщем. Важливим був чинник викрадення, щоби спричинити в покривдженого сльози (які асоціювалися з дощем) або ж лемент, голосіння (що асоціювалося з похороном, імітація якого також може розглядатися як самостійний варіант обряду викликання дощу). Нерідко викрадали у вдів чи малих дітей, до чийх жалів Бог нібито мав би дослухатися насамперед; також і самими виконавцями обряду могли бути вдови чи вагітні. Суттєве й те, що борщ та сам горщик (як і, в карпатському варіанті, казан із рештками кулеші чи каглянка) унаслідок контакту з піччю чи каглою були причетні до стихії вогню. Череп'я горщика може мати символіку плідності (як-от у хрестинному обряді «бабиної каші»). За цими ознаками, відтак, не можна чітко визначити, чому в обрядах викликання дощу таку важливу роль відіграє саме борщ.

Не вдаючись до надто широкого огляду, а проаналізувавши лише подані в цій розвідці матеріали, можна звернути увагу, що серед того, що кидали (сипали, ляляли, занурювали) до колодязя в обрядах викликання дощу, чільне місце займають апотропеї. Це – спеціально зроблений хрест, освячені самосійний мак, сіль, вода, шматок хліба, паски чи проскурки.

Інша група, до якої входить і борщ, покликана підтвердити магичний закон аналогії. Борщ сипали у колодязь чи на лан, «аби був густий дощ»; горох і мак, «щоб були крупні краплі дощу і щоб був густий дощ». Сюди ж належать й магичні дії, де актуалізується поняття плачу, сліз, іноді роси (йдеться про сльози з жалю за викраденим чи при імітації похорону, про спалювання павутини «з росою» тощо).

⁸⁴ Колотило Т. Про засуху в етнобаченні подолян. С. 41.

⁸⁵ Там само. С. 43.

До цієї групи входить і вода, яку лляли до колодязя, беручи в іншому селі; вода, яку лляли на могилу потопельникові, відьмакові тощо; вода, якою обливали одне одного чи визначених осіб та ін.

Третя група – предмети, пов'язані зі стихією вогню, як-от каглянка, казан, глечик чи горщик. Борщ, каша та хліб органічно сприймаються і в цій групі.

Нарешті, ще одну можна визначити як пожертву. Сюди, безперечно, входять гроші та хліб, а також борщ та каша (як це безпосередньо спостерігаємо і в поминальній обрядовості). Очевидно, як пожертву варто розглядати й сипання у колодязь зерен пшениці та жита, розстилання біля джерел полотна, льону тощо.

Розширення джерельної бази дослідження, як і деталізація щойно наведеного матеріалу, дозволили б суттєво доповнити подану класифікацію. Її створення, однак, не входило до завдань цієї розвідки. Натомість зосередимось на тій ролі, яку в обрядах викликання дощу виконує саме борщ.

Отож, для припинення посухи використовували як апотропеї, так і жертви. З апотропеями, на перший погляд, начебто зрозуміло: відбирання дощу визнавали за відьмаками та повішениками чи потопельниками, вплив яких і намагалися знівельовати (хоч наявність потопельника, залежно від місцевої традиції, може трактуватися і як причина посухи, і як причина затьяжного дощу). Що ж до жертв, то за результатами аналізу фольклорно-етнографічного матеріалу у версіях дослідників спостерігаємо суттєвий різнобіч: жертвопринесення колодязю чи взагалі джерелу вологи, воді як стихії чи безпосередньо дощу, і навіть – через пов'язані зі символікою дуба як «Перунового дерева» давні вірування українців – Перунові.

Не відкидаючи категорично жодної з версій, щодо зв'язку з Перуном зауважу, що хоча в текстах дитячих закличок місце для жертви борщем здебільша дуб, однак часто згадані й інші локуси. Обіцянки поставити борщ у куті, на столі чи на вікні, на мою думку, можуть співвідноситися з поминальною тематикою, адже там на Святвечори й у поминальні дні ставили страви і для душ померлих. Вказівка ж на дерева як на місце жертвопринесення може корелювати з поширеною і досі живою у пам'яті респондентів Східного Полісся практикою поховання померлих у садках (як у варіанті приспівки, де борщ ставлять «на дубочку у зеленому садочку») чи більш поширеною в Україні традицією садити дуби, вишні, груші чи інші дерева біля могил (зокрема, згадана раніше цитата «поставлю під грушею, накрию пшеничною папушею» нагадує обрядовість Провідного тижня).

Певні сумніви виникають і з приводу жертвопринесення колодязю, джерелу чи воді як стихії, адже у традиції українців справжнім адресатом ритуального потоплення чи спалення є не вода чи вогонь. Наприклад, у поминальні дні у водойму кидали їжу в сім'ях, де були потопельники; шкаралупки від освячених яєць – на ріку для «рахманів»; застарені освячені предмети спалювали, щоб «ішло з димом до Бога» тощо. Якщо в обрядах викликання дощу біля колодязя клали, наприклад, полотно чи льон, то їх, зрештою, забирали або неімущі, або священик (що прирівнювалося до подавання «за простибіг»). Вода, у принципі, набувала ритуальної значущості лише в певному своєму стані (як-от освячена, «непочата», «мертва» й ін.), тоді як у відрі для пиття ніхто «стихії води» не шанував. Поза тим, жертвопринесення дощу виглядає доволі ймовірним, адже, по-перше, про це безпосередньо

йдеться у «закличках», а по-друге, персоніфікація природних об'єктів та явищ звикла для народної культури українців (можна порівняти з гуканням морозу, вітру, сонця, бурі тощо на котрийсь зі Святвечорів).

Усе ж можливість персоніфікації дощу не суперечить тісному зв'язку обрядів його викликання (чи припинення) з поминальною тематикою: чи з померлими загалом, чи лише з «безпірними» покійниками. Можливо, цей зв'язок полягає у тому, що сам дощ мислився як категорія «іншого» світу, сутностями якого є і душі померлих. У цьому контексті доречно згадати про поширені в Україні уявлення, згідно з якими дощів не буде, якщо чіпати землю чи пекти хліб до Благовіщення (щоб не потривожити мешканців «тамтого» світу), якщо чіпати землю в Суху середу чи Сухий четвер (завичай на Провідному чи Троєцькому тижнях); уявлення про залежність опадів від того, наскільки довго висить призначене для душ померлих троєцьке клечання або чи є на ньому роса тощо.

У будь-якому випадку, варіанти плювіальних обрядів із Чернігівщини, коли церковну службу для припинення посухи служили на кладовищі чи коли задля цього борщ і кашу несли на могили своїх померлих, виглядають далеко не випадковими й переконують у тому, що борщ виконував важливу поминальну функцію не лише на Святвечір, Діди чи поминки, а й у метеорологічній магії.

REFERENCES

1. Agapkina, T. A. (1995). Borshch. In N. I. Tolstoi (Ed.), *Slavianskie drevnosti: etnolingvisticheskii slovar v 5-ti tomakh* (Vol. 1: A–H, p. 239). Moscow: Mezhdunar. otnosheniia [In Russian].
2. Biliakovskiy, P. V. (2015). *Tradyciynna meteorolohiia ukraintsv Karpat* [Traditional Meteorology of Carpathian Ukrainians] (*Doctor's thesis*). Lviv [In Ukrainian].
3. Vasianovych, O. O. (2007). *Narodna meteorolohiia ukraintsv Tsentralnoho Polissia kintsia XIX – pochatku XXI stolittia* [Folk Meteorology of the Ukrainians of the Central Polissia of the late XIX – early XXI centuries] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [In Ukrainian].
4. Hrytsenko, P. (Comp.). (1996). *Hovirky Chornobylskoi zony: Teksty*. Kyiv: Dovira [In Ukrainian].
5. Dovzhenok, H. V. (Comp.). (1996). *Dytiachi pisni ta rechytatyvy*. Kyiv: Nauk. dumka [In Ukrainian].
6. Dmytruk, N. (1927). Holod na Ukraini r. 1921. *Etnohrafichni visnyk*, 4, 79–87 [In Ukrainian].
7. Zahlada, N. (1929). Pobut selianskoi dytyny: Materiialy do monohrafii s. Starosillia. *Materiialy do etnolohii*, 1, 8–9 [In Ukrainian].
8. Kolotylo, T. (2006). Pro zasukhu v etnobachenni podolian. *Berehynya: vseukrainskyi narodoznavchyi kvartalnyk*, 3, 31–48 [In Ukrainian].
9. Konobrodska, V. (2007). *Poliskyi pokhovalnyi i pomynalni obriady. T. 1. Etnolinhvistychni studii*. Zhytomyr: Polissia [In Ukrainian].
10. Tolstaia, S. M. (2005). *Poleskii narodnyi kalendar*. Moscow: Indrik [In Russian].
11. Tolstoi, N. I. (2003). Vyzyvaniie dozhdia v Polesie (v soavtorstve s S. M. Tolstoi). In N. I. Tolstoi (Ed.), *Ocherki slavianskogo yazychestva*. Moscow: Indrik [In Russian].

12. Chebaniuk, O. (2008, Lypen 11). «Sirym» borshchem rozhovliaiutsia pislia Petrivky. *Hazeta po-ukrainsky*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/_sirim-borshchem-rozgovlyayutsya-pislya-petrivki/239396?mobile=true [In Ukrainian].

Volodymyr HALAICHUK

BORSHCH IN RITUAL AND MAGIC PRACTICES OF POLISHCHUKS OF THE CHERNIHIV REGION (BASED ON FIELD MATERIALS)

Traditional nutrition occupies one of the foremost places in the material culture of people, its essential manifestation in the spiritual culture is also natural. At the same time, the ritual load of traditional dishes is not the same; only some of them have become the key to certain customs and rituals. These include, among others, borshch, a unique dish that every housewife in Ukraine cooks according to their recipe. The purpose of this study is to illustrate the use of borshch in the ritual and magical practices of Polishchuks of the Chernihiv region, to find out its causes and internal form.

In the context of family and calendar rituals, the use of borshch is quite transparent and almost identical. He plays an important role in commemorating deceased ancestors. According to the ideas, they eat not the dish itself, but the steam from the hot dish as its emanation. In this context, a «hot commemorations,» Christmas Eve, or the so-called «Didy» borshch goes into the same paradigm as freshly baked bread or pancakes, freshly cooked potatoes, and so on. Nevertheless, on the «Shchedryi vechir,» the panspermic value of borshch is actualized: in addition to the many permanent ingredients, grains of different crops were added there, which was to ensure a high harvest during the next year.

Much more difficult to interpret are cases of borshch use in obsessional rites, particularly in meteorological magic. First of all, it is a way to cause rain by throwing a stolen borshch pot in a well, as well as children's well-known calls to the rain in Ukraine, where it is proposed to «boil it to the borshch.» The difficulty is the presence of a number of related factors, each of which can be decisive in the ritual of causing rain: not only the borshch was poured into the well, but also the pot was thrown; he who stole it was crying; well after borshch contamination was cleaned and others. However, in the author's opinion, in the meteorological magic of the Polish citizens of the Chernihiv region, the importance of borshch is of paramount importance.

Keywords: Eastern Polissia, Chernihiv region, borshch, rituals, calendar, meteorology.

Тимофій ГАВРИЛІВ

*доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
старший науковий співробітник відділу української літератури*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0277-2448>

e-mail: havryliv9@gmail.com

ТЕРИТОРІЯ САМО(В)ПІЗНАННЯ: «ЧАР МАРОКА» СОФІЇ ЯБЛОНСЬКОЇ-УДЕН

Досліджено змістові та структурні особливості книги подорожніх нарисів «Чар Марока» української фільмарки і мандрівниці Софії Яблонської-Уден. На прикладі твору проаналізовано дискурсивні механізми подорожньої літератури в контексті широкого кола актуальної на час створення нарисів проблематики. Висвітлено новаторський, семімедійний, вимір подорожніх нарисів, виокремлено і схарактеризовано змістові блоки, а також взаємозв'язки між ними.

Ключові слова: нефікційна подорожня література, модерн, екстериторіалізація, екзотичний дискурс, орієнталізм.

В українському письменстві, а ще більше в теоретичному дискурсі й суспільній свідомості значення нефікційної подорожньої літератури мізерне. Після її розквіту у другій половині XIX ст. і першій третині XX ст., особливо в міжвоєнній Галичині, коли українська тревелістика перебувала у спільному ритмі з іншими європейськими культурами, її статус в Україні було спершу понижено, відтак знівельовано. Пізнання інакшого, нового, чужого постало зайвою декадентською розкішшю, понадто містило образ іншого, який не вписувався в офіційний канон, адже подорожування вже за своєю суттю долає кордони, межі й обмеження і в дослівному, і в образному значенні, виходить і виводить з-під контролю, ставить під сумнів узвичаєності, йому притаманну виразну плюралістичність, що охоплює широкий спектр від формальних ознак (зміна території, зміна клімату, зміна географічного ландшафту) і до субстанційних (полікультуральність). Порив пізнання та перепрочитання лежить в основі подорожей, як і глибинний поклик свободи. Залізний мур став подзвіном по українському материковому подорожньому письменству в тому сенсі, як ми зазвичай визначаємо тревелістику: добровільного, здійснюваного з власної ініціативи пізнавального руху географічним, культурним і ментальним ландшафтами.

Книга нарисів «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден формулює ідентичнісний виклик і намагається дати на нього відповідь. Ця відповідь комплексна, в її основі

лежать антиномійні пари: державність – бездержавність, європейськість – неєвропейськість, модерність – немодерність, жіночість – чоловічість, панувальність – підлегливість, зрілість – дитинство. Ці пари перебувають у стосунках інтерференції, інклюзії і/чи тангентності.

У статті використано герменевтичні наукові підходи, її підґрунтя становить філософія ідентичності та cultural studies, колоніальних і постколоніальних студій. Основні результати дослідження: 1) подорожня література посідає важливе, а часто-густо головне місце в дискурсі про ідентичність; 2) ідентичність мислиться як основний багаторівневий маркер; 3) інтенція подорожі містить ідентичнісний виклик, який впливає на підготовку, організацію, перебіг подорожі, спосіб документування і зміст задокументованих вражень; 4) для книги притаманна напруга між колоніалізмом та поневоленням, у полі якої відбувається самопозиціонування оповідачки; 5) подорожування виконує функцію ревізії зв'язку – зі собою, з культурою, з історією, з природним, урбанним та антропоморфним довкіллям.

Дослідження подорожньої літератури, ідентичнісної проблематики актуальне для формування модерного бачення українським суспільством себе, належності до європейського цивілізаційного проекту і закоріненості у світовий контекст.

Чільною представницею подорожнього письменства в Галичині була Софія Яблонська, яка відкрила галичанам «далекі обрії» і надихнула їх на подорожі. У неї все ніби цілком так, як у решти, і водночас геть по-іншому. Яблонська мовби жила повнокровним життям представниці державної нації. Її погляди на проблеми сучасного їй світу, її тлумачення орієнталізму, яким воно постає з її подорожніх нарисів, випереджає теоретичну працю Едварда Саїда і відповідає його тлумаченню терміна «орієнталізм»¹. Її критика – і дискурсивно, і як світоглядна модель – суголосна засновкам Саїда, а також його критиків та послідовників². Праці Яблонської – хрестоматійна ілюстрація орієнталістичних дебатів, які сьогодні відбуваються у трикутнику «орієнталізм – постмодернізм – глобалізм»³. Особливої уваги заслуговує гендерний аспект, розроблений, зокрема, у праці «Обіймаючи Схід: білі жінки й американський орієнталізм» Марі Йошігари⁴. Ця праця важлива також у контексті критики Яблонською (американського) масового туризму, конфронтації двох типів подорожування: утилітарного й ідеалістичного.

«Побачити серед іншого суттєве, вміти здивуватися невідомому й незнаному та передати ці враження іншим... Така низка завдань стоїть перед літератором-мандрівником. Його особа ідентифікується через особливості власного характеру та окремішньої, рідної письменнику ментальності: він, автор-чужинець, який дивиться на інші землі очима своєї нації, часто-густо вимальовується як спостережливий

¹ Саїд Е. Орієнталізм. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 511 с.

² Halliday F. Orientalism and its Critics, in: British Journal of Middle Eastern Studies 20. Carfax Publishing, 1993. S. 145–163; Kurz I. Vom Umgang mit dem anderen. Die Orientalismus-Debatte zwischen Alteritätsdiskurs und interkultureller Kommunikation. Würzburg: Ergon, 2000. 260 s.; Orient – Orientalistik – Orientalismus. Geschichte und Aktualität einer Debatte / hrsg.: Schnepel B., Brands G., Schönig H. Bielefeld: transcript, 2011. 312 s.

³ Turner B. S. Orientalism, Postmodernism, and Globalism. London: Routledge, 1994. 228 p.

⁴ Yoshihara M. Embracing the East: White Women and American Orientalism. Oxford: Oxford University Press, 2003. 242 p.

подорожуючий»⁵, – пише в передмові до венеційських вражень Марія Федунь, дослідниця подорожніх творів у доробку Осипа Назарука, і додає: «Лише витривалі, сильні духом і відважні характером людські особистості здатні на мандрівки»⁶. І те перше, і це друге мовби списане з характеру, життя та діяльності українки Софії Яблонської, яка обмандрувала світ, а по смерті чоловіка переселилася з Парижа, звідки здійснювала більшість виїзів, на острів Нуармутьє в Біскайській затоці неподалік від гирла Луари: поряд із цивілізацією, а водночас окремо від неї.

Про Софію Яблонську ми знайдемо небагато, а якщо точніше, то зовсім мало – в паперовому вигляді менше, ніж у віртуальному просторі. Народжена в Германові, що на Галичині, в родині священика, випускниця Львівської торговельної школи, вона 1927 р. вирушила до Парижа вивчати техніку знімання документального кіна. Її шлях від дівчини з галицького села до мандрівниці, що об'їздила чотири континенти та численні острови, її ідентичнісна емансипація: соціальна, культурна, географічна, гендерна, її еволюція до незалежної особистості в авангарді доби, особистості, яка всякчас поверталася до джерел, шукала їх – джерел себе і джерел людства, з усіх сил підтримує з ними зв'язок, викликає подив та шану. Її зібрані у книги подорожні нариси – невід'ємний складник української подорожньої літератури, а за дискурсивною насиченістю й поетичною витонченістю – один з її найкращих зразків.

Ситуація Яблонської – ситуація емансипантки, яка тамує спрагу із джерела традиції; представниця цивілізації, вона прагне зв'язку з первинністю, належачи в цьому до того крила європейського модерну, для якого визначальною була туга за натуральністю. Всі ці яскраві особистості – від француза Артюра Рембо через австрійця Георга Тракля і до українки Яблонської – рухалися у просторі едемського міфу, їхня туга за раєм ген десь там на землі, за доцивілізаційною цноту живилася двома чинниками: один із них – онтичний; другий, похідний від першого, був реакцією на технічний бік Модерну, все визначальніший для всього Модерну. «П'яний корабель» Рембо, що його можна вважати основоположним і хрестоматійним, описує ситуацію збентеження та сум'яття, онтично-екзистенційної дезорієнтації⁷. Це також культурна туга, банування за культурними та духовними основами Європи й Окциденту, за культурною тяглістю: від середньовіччя до класицизму. Цю тугу Рембо декларує й формально, скомпонувавши вірш «П'яний корабель» у вигляді 25 александрійських катренів. Александрійський вірш – та форма, яка дала змогу українцеві Миколі Зерову звертатися до еліністичного коріння західної культури, чий представник «в душі плекали сон далекої Еллади»⁸. Прикметно, що цей вірш Рембо привертав увагу український поетів і перекладачів: Юрія Клена, Василя Бобинського, Ігоря Качуровського, Олега Зуєвського, Миколи Терещенка, Всеволода Ткаченка. Олег Зуєвський налічує понад десяток інтерпретацій⁹.

⁵ Федунь М. Українські подорожі: західноукраїнська мемуаристика перших десятиріч ХХ століття. Спогадова праця Осипа Назарука «Венеція. Катедра святого Марка. Палата дожив». Івано-Франківськ, 2017. С. 6.

⁶ Там само. С. 7.

⁷ Рембо А. П'яний корабель. Вірші. Київ: Дніпро, 1995. С. 93–96.

⁸ Зеров М. Твори: в 2-х т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1. Поезії. Переклади. С. 79.

⁹ Зуєвський О. Я входжу в храм... Поезії. Переклади. Статті. Матеріали до біографії. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 350.

Краєнин Софії Яблонської, уродженець Бродів Йозеф Рот, присвятив цій тузі новелу «Левіатан»¹⁰. В особі протагоніста Вошивка Печеника Рот зобразив напругу між традицією і новацією, між натуральністю і штучністю, між домодерном і модерном. Людина усамостійнюється й виходить зі синкретичного діалогу з природою, прощається із природою в собі, рве ливви, які єднали її з докільцям і якими біг струм постійно підтримуваної розмови, що, з одного боку, обмежувало, а з другого – давало відчуття захищеності та єдності з універсумом. Це подібно до того, як людині на порозі в дорослість раптом хочеться ще раз бодай на мить повернутися туди, де вона народилася і формувалася. Так Яблонська захоче ще раз повернутися в рідну Україну, до свого Германова, і зробить це через написання автобіографічної книги «Розмова з батьком»¹¹. Пошук колиски людства закінчиться мандрівкою у власне дитинство. Модерн – пора переходу людства до зрілості, великого світоглядного переструктурування. Печеник, герой Рота, не впорується з викликом і гине.

Мандрівниця побувала в Марокко, Єгипті, Індокитаї, Австралії, Новій Зеландії, Океанії. П'ятнадцять років Яблонська прожила в Китаї, 1950-го повернулася до Європи, 1971-го загинула. Її біографія без жодної прямої дотичності у дивний спосіб переплетена з ледь молодшим від неї французом Камю: Париж, екзистенціалізм, Північна Африка, питання людської гідності в павутині ламань, зламів, деіндивідуалізації і дегуманізації; антиномії «колонія – метрополія», «центр – периферія», «свобода – обмеження», «бунт – конформізм», врешті – автомобільна катастрофа.

До нинішньої України Софія Яблонська-Уден поверталася через журнал іноземної літератури «Всесвіт», який упродовж десятиріч виконував роль посередника між Україною і світом. Це її найтриваліша подорож, що, почавшись 1990-го, щойно зараз закінчується. Це повернення збіглося з відкриттям й опрацюванням пластів та епох українського письменства й культури, явищ і феноменів. Важливим містком на шляху повернення визначної українки в Україну стала видавнича діяльність Василя Габора, який у співпраці з львівською «Пірамідою» упорядкував і підготував до друку всі три подорожні книжки Софії Яблонської, представлені у двох виданнях, що створили нагоду, зокрема для жанрової дискусії¹². Ще одним кроком прочитання та повернення Яблонської став проект, який доповнив і розширив наявну текстову присутність письменниці-мандрівниці візуальним рядом, однак повністю знехтував усі попередні напрацювання й дослідження про Софію Яблонську. Яблонська – фільмарка, представниця документального кінематографу, який саме в її час почав активно розвиватися і піонеркою якого вона була¹³. На відміну від жінки-акторки, жінки-операторки, жінки-авторки, жінки-фільмарки була в той період радше винятком. Діяльність Яблонської показує, що українська

¹⁰ Рот Й. Тріумф краси. Новели. Львів: ВНТЛ-Класика, 2006.

¹¹ Яблонська С. Книга про батька. З мого дитинства. Едмонтон; Париж: Слово, б. р. [1977]. 237 с.; Яблонська С. Книга про батька. З мого дитинства. Київ: Богуславкнига, 2016. 272 с.

¹² Яблонська С. Чар Марока. З країни рижу та опію. Далекі обрії: Подорожні нариси / упоряд., передм. і літ. ред. В. Габора. Львів: ЛА «Піраміда», 2015. 372 с.; Яблонська С. Листи з Парижа. Листи з Китаю: Подорожні нариси, новели, оповідання, есеї, інтерв'ю. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 368 с.

¹³ Теура Софія Яблонська. Альбом. Київ: Майстер книг, 2018. 232 с.

культура попри свій формально колоніальний статус жила у спільному алгоритмі зі світовою культурою.

Мандри українки Яблонської припали на час між двома світовими війнами. Її подорожні шкідки, друкували в часописах «Жіноча доля», «Діло», «Ми і світ», «Назустріч», «Нова хата», «Нові шляхи». Її подорожні книжки – «Чар Марока», «3 країни рижу та опію» і «Далекі обрії» – вийшли друком між 1932 і 1939 рр.

«“Чар Марока”» є справжній л і т е р а т у р н и й т в і р у розумінні європейським, а не тільки провінціально-галицьким», – відгукувалася наступного року після появи книги Дарія Віконська¹⁴. Віконська єдина, яка наголосила на художніх чеснотах, попри те, що й інші тогочасні критики та рецензенти згадували про привабливість письма Яблонської.

Яблонська випускає приготування, зосереджуючись на самій подорожі, проте стартує її опис не в Касабланці і не в Рабаті, не в Танжері й не в Марракеші, а в південнофранцузькому портовому Марселі: чар Марока починається на півдні Франції. Саме Марокко екстериторіалізується, тоді як Марсель втягується в «екзотичний дискурс». Й ось уже французьке місто сприймається у спільному просторі з Марракешем, а не з Парижем. Поетична географія переколює політичну.

Таке розвертання перспективи на сто вісімдесят градусів не випадкове і не принагідне. Яблонська вдається до цього прийому, мовби виймаючи властивий зміст зі строкатої шелесткої обгортки. Цікава, оригінальна, подана з гумором диспозиція, коли мандрівниця і ті, кого вона вивчає, міняються місцями, й ось уже не Яблонська спостерігає, а роздивляються її:

«Юрба більшає, росте й заливає широку вулицю. Надивившись досхочу на авто, вони починають оглядати інше чудовище – мене.

Чути тривожні питання юрби. “Що це за люди?” – “Звідки?”

Я чую сотню очей на моєму обличчі, що презирають мене наскрізь, і знову: “Хто це?”

Якийсь араб, що, певно, вже бачив щось подібного, відказує на цікаві запити.

– Це їхня жінка. – Жінка? – А-а-а-а!

Зітхання якоїсь полекші переходить з уст до уст.

– Звідкіля?

– З-за моря, – відказує цей же сам араб.

– А-а-а-а!

– З-за моря, – переходить відгомоном по юрбі.

Араби підсуюються щораз то ближче, а їхні вигуки, мов голос круків, шарпають нерви¹⁵.

Вона, модерно вбрана європейка, й автомобіль, який її привіз, опиняються в ролі екзотичних об’єктів, що спричиняють подив, збентеження, страх. Відповідні конотування – квалітативне («чудовище») і просторове («з-за моря») посилюють ефект. «Заморськість» у семантичній системі українського наративу – одне з найпевніших екзотизувальних кліше. До нього додається чинник статі, адже

¹⁴ Яблонська С. Чар Марока. 3 країни рижу та опію... С. 8.

¹⁵ Там само. С. 58–59.

чоловік-водій (француз Рене) не здобуває особливої уваги. Тож орієнталізм, як бачимо, – палиця з двома кінцями.

Вирішуючи дилему імперіалізму та поневолення, Яблонська імпліцитно мислить свою Батьківщину. Африканська Північ Яблонської – субститут поневоленої і пошматованої між імперіями України:

«– Вона українка?»

– Ні, – росіянка. А чи це не одна й та сама нація?

Я стала пояснювати йому різниці між нами та руськими, нарисувала мапу України та її сусідніх країн, щоб він краще зрозумів її положення, врешті, сказала я, що нас є біля сорока мільйонів та що Україна у півтора разів більша за Францію.

Ці пояснення я знаю краще за молитву, бо частенько трапляється мені повторювати їх французам та іншим чужинцям, що нічого не знають про наше існування»¹⁶.

Подібно до того, як Орієнт присутній на Півдні Франції (Марсель), Окцидент присутній на Півночі Африки у формі вкраплень – європейської кав'ярні, європейського готелю, європейської крамниці, європейських чоловіків (рідше – жінок), європейських (і поготів) автомобілів. Усім їм притаманна транзитність – і готелю, і крамниці, і кав'ярні; в готелі зупиняються на певний час, щоб невдовзі вирушити далі (продовжити подорож, повернутися назад, якщо мети подорожі досягнуто), у крамницю заходять на коротко, щоби щось придбати; у кав'ярні ненадовго сідають за столик випити кави, поміркувати й поспілкуватися. Для всіх цих локусів притаманна ідея тимчасовості перебування в них, навіть якщо самі вони можуть налічувати десятки й сотні років. І це попри те, що готель в означені часи, виконуючи ту саму функцію, що й сьогодні, мав усе ж таки дещо інший статус: чимало готелів були доступні, і в них оселялися на тривалий час, винаймаючи номер, подібно до того, як винаймають помешкання.

Статичні за формою перелічені локуси транзитні за суттю. Водночас ці локуси-топоси – місця, де зустрічаються Орієнт і Окцидент, вони – територія взаємодії, діалогу, взаємозближення і взаємопроникнення, але також спокуси. Марокканська молодь тягнеться до (європейського) модерну, вона прагне бути сучасною, традиція не мусить сковувати життя – вона його тримає, її функція – міцної основи. Тож, зрештою, кав'ярня – місце напруги і суперечності, місце складної внутрішньої боротьби, схованої за маску привітного усміху, нав'язаної впевненості, вдаваної незворушності. Водночас європейська кав'ярня еротизує, сублімує почуття і разом ошляхетнює їх. Та це «водночас» – лише інший бік монети: місце напруги, топос, референція до якого множить конфліктний потенціал, який розряджається всередині самого топосу за законами еротики культури. Цю спокусу Яблонська чудово дає взнаки у шкідці «У каварні»¹⁷.

Яблонській вдається відтворити неоднозначність і комплексність взаємин між Окцидентом і Орієнтом, між Європою й арабської північчю Африки. Картина, що виникає, нагадує килими зі складним візерунком. Спокусу та сум'яття, що їх викликає європейська кав'ярня в молодих арабки й араба, авторка на той чи той лад відстежує до кінця книги, однак безпосереднім продовженням стають кілька наступних після «У каварні» шкідців, присвячених спілкуванню з каїдом («Зустріч

¹⁶ Яблонська С. Чар Марока. З країни рижу та опію... С. 45.

¹⁷ Там само. С. 40.

з кайдом», «Відвідини», «Шахівниця», «Надя», «Фатма»). Яблонська заторкує проблематику: а) колоніальної приниженості арабів; б) приниження арабами жінки в арабському світі; в) зустрічі колонізаторів та колонізованих¹⁸. Складник цього дискурсу і властивий больовий пункт – зустріч росіянки Наді й українки Яблонської¹⁹.

На відміну від вокзалів, готелів, почекалень, які символізують транзитність (питання транзитної культури²⁰ – питання сучасного світу і сформульоване, власне, модерном) у семантиці порту домінує відкритість. Порт – пограниччя: між суходолом і морем, між певністю і непевністю, між статикою і динамікою. Морські хвилі образно й буквально лижуть статичні береги, втягуючи портове життя в семіотичне гойдання.

То що ж веде мандрівницю на Південь? Жадання пригод? «Екзотична журба», притаманна європейському континенту *par excellence* і прирівнянна до туги дорослого за своїм дитинством? Жага свободи? Бажання птаха вирватися з клітки? – з цього траплялося чимало непорозумінь, поразок та проривів. «Цивілізаційний пересит» змушує Яблонську пакувати валізи.

Невіршені питання свого «я», де злилися походження (рідний край, батьківщина) й ідентичність себе-людини й частини природи, – ось той потяг, що везе Яблонську. Потяг постає у нерозривній двоїстості семантики: як засіб пересування (поїзд) чи його субститут (будь-який інший транспорт), так і у значенні емоційно-пізнавального імператива. Вона їде вирішувати їх і саме їх. Із джерел власної тожсамості випливають емоційно пристрасні й поетикально промовисті картини півночі африканського континенту.

Мініатюрка «Метелик», надрукована 1937 р. у «Ділі», не маючи, на перший погляд, нічого спільного з подорожнім циклом, допомагає збагнути «нащо» її подорожей, спосіб сприймання і сенс написаного:

«Востаннє я бачила його обезсиленим на даху чорного авта, що досмалювало його знеможені білі крильця. Вони прилипли до чорної фарби і вже більше від неї не відстали.

Цей метелик пробудив у мені почування бунту. Я зненавиділа місто. Ще того самого дня я покинула Париж і виїхала над Бретанське море, де не тільки метелики, але й люди могли не лякатись за свої крила».

«Метелик» – метафора екзистенції. Співвідносячи себе з метеликом, Яблонська, мабуть, не здогадувалася, до якої неймовірної буквральності це співвіднесення підтвердить її життя.

«Цивілізаційний проект» Софія Яблонська критикуватиме. Ці моменти – місця порізу, топоси не так потамованого, як заглибленого болю. Яблонська підважує і цивілізаторство як таке, і побудовану на ньому окцидентальну семіотику:

«Першу річ, що заложили тут європейці, були каварні та публічні доми; потім вони позабирали в арабів усі будинки в центрі міста, споганили їх дерев'яними меблями, на стінах повимальовували написи: “Готель Модерн”, “Готель Централь”, а потім узялися за використання арабського багатства»²¹.

¹⁸ Яблонська С. Чар Марока. З країни рижу та опію... С. 45–46.

¹⁹ Там само. С. 48.

²⁰ Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с.

²¹ Там само. С. 17.

Хоча словник («позабірали», «споганили», «повимальовували») містить суттєвий елемент – негативної – оцінковості, Яблонська не зрікається і вже напевне не відмовляється від каварні, понадто ця інституція – місце зустрічі Сходу і Заходу, Півдня і Півночі, «екзотики» і «цивілізації», таке собі пограниччям, украплене в європейські й поготів міста, місце амальгамування. Завуальовуючи свою присутність, мандрівниця вміло приковує увагу читача до молодої арабської пари – зрештою, не на те приїхала Яблонська, щоб розповідати про себе. Чи все-таки?

«Чар Марока» побудовоний на протиставах і наголосах: коли виразніших, коли легких, ненав'язливих, ледь уловних. Так творяться полюси, а між ними – напруга діалогічності: шкіц «У каварні» versus «Чай у каїда», кава проти чаю, штучність проти невимушеності, «цивілізація» проти «природності».

У критику «цивілізаційного проекту» вбудовано гендерний конфлікт, в якому контрагентами є європеєць (француз Манріє) і європейка (оповідачка). Якщо дійовими особами в – європейській – каварні виведені молоді араб і арабка, то у шкіці чаювання ситуація обернено-дзеркально протилежна: європеєць та європейка в арабській оселі. Місцями міняються і території, і суб'єкти.

Прикметно, що гендерний конфлікт між європейцем та європейкою перенесено з європейського в колоніальний світ. Це – додатковий сигнал, яким Яблонська дає взнаки свою проміжну ситуацію:

«Каїд подав мені третю шклянку, але Манріє подякував за мене.

– Не забувайте, каїде, що чай ваш кріпко напарений, та що три шклянки можуть впоїти незвичних до цього напитку осіб.

Моя покора була менша від каїдової, та, кепкуючи, завважила я:

– П. Манріє! Ви скоро, мабуть, обмежете також свободу мого особисто життя, як дотепер обмежуєте мої бажання пізнати, увійти в життя арабів»²².

Прагнучи зрозуміти, увійти в місцеве життя, Яблонська не готова відмовитися від статусу емансипованої європейської жінки. Вона не може бути повністю ні «тут», ні «там». Її статус – транзитний, проміжний. І зрозуміло, бо її мірило – інше. Поєднання двох іпостасей – європейки (представниці цивілізації) й українки (представниці бездержавної нації) надає їй тієї легітимності, якої бракує туристам, що від них Яблонська всіляко відмежовується.

Мандрівниця ніби водить камерою, ми всякчас відчуваємо невидиму присутність цієї «фільмокамери душі», де технічне зливається і підкоряється інтелектуальному й поетикальному. «Чар Марока» – документальний фільм, зроблений із літер.

Подорожування – чудовий, як переконує Яблонська, антидепресант:

«Ах ви! Чого ж вам? Ну, коли справді життя вам нецікаве, важке, коли недобачуєте в ньому приваб ні цілі – так виберіть собі оцю:

Поїхати в Африку!

Тут ви житимете нескладним життям, радітимете, що сонце золоте й небо синє, дивуватиметеся, чому будівлі не чорніють та чому Атлас, що вирізується шпильчастими хребтами на обрії, покритий снігом, а у його ніг дозрілі помаранчі похитуються на сочистих, яernih галузках...»²³.

²² Гундорова Т. Транзитна культура... С. 39.

²³ Там само. С. 35.

Нагода пошукати втрачений зв'язок із природою – не факт, що він знайдеться: на таке немає ні гарантій, ні страхових полісів. Спосіб повернутися туди, куди повернутися годі, – в доцивілізаційний рай. У золоту еру нерегламентованої свободи. У дитинство, в яке добиратимуться кожний на свій лад: Рембо – на п'яному кораблі, Тракль – в образі хлопчика Еліса, а Софія Яблонська – автомобілем, простреленим кулями.

Отже, у книзі подорожніх нарисів «Чар Марока» авторка порушує та почастіше вирішує низку проблем: 1) культурно-політичних і культурно-цивілізаційних: стосунків Європи і Північної Африки, Модерну і Домодерну, західної цивілізації і джерел людства; 2) індивідуально-ідентичнісних: пізнання себе через дослідження іншого; ситуація суб'єкта в його спільнотній референційності; 3) іманентно-мистецьких: взаємодія засобів літератури і нового медіума – кіна; поєднання нефікційності письма з поетикальними можливостями художньої літератури; 4) субститутивно-репрезентаційних: зв'язковий статус подорожувальниці як європейки і представниці модерну з одного боку, її самоототожнення з колонізованими – з другого; державницька саморепрезентація через емансипаційний статус європейки-українки-подорожувальниці.

REFERENCES

1. Fedun, M. (2017). *Ukrainski podorozhi: zakhidnoukrainska memuarystyka pershykh desiatyrich XX stolittia*. Ivano-Frankivsk: Prykarpatskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka [in Ukrainian].
2. Halliday, F. (1993). Orientalism and its Critics. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 20 [in English].
3. Hundorova, T. (2013). *Tranzytyna kultura. Symptomy postkolonialnoi travmy: statti ta eseї*. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].
4. Kurz, I. (2000). *Vom Umgang mit dem anderen. Die Orientalismus-Debatte zwischen Alteritätsdiskurs und interkultureller Kommunikation*. Würzburg: Ergon [in German].
5. Rembo, A. (1995). *Piany korabel. Vırshi*. Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
6. Rot, J. (2006). *Triumfkrasy. Novely*. Lviv: VNТL-Klasyka [in Ukrainian].
7. Said, E. (2001). *Orientalizm*. Kyiv: vydavnytvo Solomiyi Pavlychko [in Ukrainian].
8. Schnepel, B., Brands G., & Schönig, H. (2011). *Orient – Orientalistik – Orientalismus. Geschichte und Aktualität einer Debatte*. Bielefeld: transcript [in German].
9. Turner, B. S. (1994). *Orientalism, Postmodernism, and Globalism*. London: Routledge [in English].
10. Yablonska, S. (1977). *Knyha pro batka. Z moho dytynstva*. Edmonton-Paryzh: Slovo [in Ukrainian].
11. Yablonska, S. (2015). *Char Maroka. Z krayiny ryzhu ta opiiu. Daleki obrii*. Lviv: Piramida [in Ukrainian].
12. Yablonska, S. (2016). *Knyha pro batka. Z moho dytynstva*. Kyiv: Bohuslavknyha [in Ukrainian].
13. Yablonska, S. (2018). *Lysty z Paryzha. Lysty z Kytaiu. Podorozhni, narysy, novely, eseyi, intervii*. Lviv: Piramida [in Ukrainian].

14. Yoshihara, M. (2003). *Embracing the East: White Women and American Orientalism*. Oxford: Oxford University Press [in English].
15. Zabuzhko, O. (2018). *Teura. Sofiia Yablonska*. Kyiv: Mayster knyh [in Ukrainian].
16. Zerov, M. (1990). *Tvory v 2 tomakh*. (Vol. 1). Kyiv: Dnipro [in Ukrainian].
17. Zuievskiyi, O. (2007). *Ya vkhodzhu v khram. Poezii. Statti. Pereklady*. Kyiv: vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylanska akademiia" [in Ukrainian].

Tymofii HAVRYLIV

THE TERRITORY OF SELF-AWARENESS: «THE ENCHANTMENT OF MOROCCO» BY SOFIIA YABLONSKA-UDEN

The article is devoted to the study of the content aspects and structural features of the book of travel sketches «The Enchantment of Morocco» by Ukrainian filmmaker and traveler Sofiia Yablonska-Uden. On the example of the work, the discursive mechanisms of travel literature are analyzed in the context of a broad range of issues relevant to the time of writing sketches; innovative, semimedia character of travel sketches is shown, content blocks and the interrelations between them are distinguished and highlighted.

Hermeneutic scientific approaches are used in this article; it is based on the philosophy of identity and cultural studies, colonial and postcolonial studies. Main results of the research: 1) travel literature occupies an important, and often a key place in the discourse on identity; 2) identity is conceived as a key multilevel marker; 3) the intention of the trip contains an identical challenge that affects the preparation, organization, flow of travel, the way of documenting impressions and the content of documented impressions; 4) the book is characterized by the tension between colonialism and enslavement, in the field of which the self-positioning of the narrator occurs; 5) traveling fulfills the function of restoring lost communications – with oneself, with culture, with history, with natural, urban and anthropomorphic environment.

Sofiia Yablonska-Uden's «The Enchantment of Morocco» sketches formulate an identical challenge and try to answer him. This answer is complex, based on antinomy pairs: statehood – statelessness, Europeanism – non-European, modernity – nonmodernity, femininity – manhood, domination – subordination, maturity – childhood. These antinomy pairs are in interference, inclusion, and / or tangency relationships.

The study of travel literature, an identical issue, is relevant for the formation of a modern vision of Ukrainian society itself, belonging to a European civilization project and engaging in a global context.

Keywords: nonfiction travel literature, modernism, extraterritorialization, exotic discourse, orientalism.

УДК 821.161.2(092)Пчілка+821.161.2-91.09
DOI: 10.33402/ukr.2019-32-341-351

Валентина ПРОКІП

*кандидат філологічних наук
науковий співробітник відділу української літератури
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4443-7090>,
e-mail: savchuk-va@ukr.net*

«НЕБУДЕННА» ЖІНКА ЗАЛІЗНОЇ ВДАЧІ: ОЛЕНА ПЧІЛКА ОЧИМА СУЧАСНИКІВ (на матеріалі спогадів про письменницю)

Подано фрагментарні спогади про Ольгу Петрівну Драгоманову-Косач напередодні 170-ліття від дня її народження. Окреслено портрет Ольги Драгоманової-Косач з акцентом на основних людських якостях її характеру та з подальшою перспективою укладання життєпису. Зазначено, що матеріали дослідження допоможуть по-іншому подивитися на постать Олени Пчілки, яку традиційно донині розглядають лише в контексті вивчення біографії її доньки – Лесі Українки.

Ключові слова: Олена Пчілка, біографія, спогади, сучасники, родина, портрет.

В Україні, мабуть, немає жодної людини, яка б не знала імені Ольги Петрівни Драгоманової-Косач. Щоправда, на жаль, унікальність цієї неординарної для своєї епохи жінки найчастіше розглядають лише в контексті розмови про її доньку – Лесю Українку. Проте українська громадськість нерідко забуває, що й сама Олена Пчілка не тільки талановита українська письменниця, яка спробувала себе чи не у всіх жанрах літератури, а й одна з перших українських жінок-видавців, журналістів, редакторів, академіків, а ще публіцист, перекладач, фольклорист... Здається, уже й цього було б достатньо, щоби вшанувати одну з найактивніших громадських діячок свого часу в рік, коли відзначаємо 170-ліття від дня її народження.

Нині чи не найбільш результативна та цікава можливість наблизитися до розуміння особистості Ольги Драгоманової-Косач – вивчення її життєпису в контексті мемуаристики, до якої останнім часом прикута увага багатьох українських літературознавців. Спробу увиразнити її біографію за допомогою спогадів уже зробила волинська дослідниця Тетяна Данилюк-Терещук¹, представивши, щоправда, лише частину документальних свідчень про письменницю. Авторка зосередила увагу на сприйнятті сучасниками постаті Олени Пчілки.

¹ Данилюк-Терещук Т. *Мемуари про Олену Пчілку як історико-літературне джерело. Волинська філологічна: текст і контекст*: зб. наук. праць. Луцьк, 2012. Вип. 13: Портрет кафедри української літератури у часі. С. 109–122.

Додавши нові свідчення рідних і знайомих Ольги Петрівни, спробую окреслити її портрет як представниці роду Драгоманових-Косачів, що відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні української еліти у другій половині XIX – на початку XX ст. Методологічна основа – комплексний підхід до пізнання особистості Олени Пчілки крізь призму спогадів її рідних, знайомих і колег. Актуальність публікації зумовлена інтересом, що зростає, науковців до мемуаристики взагалі та потребою дослідження життя Олени Пчілки як письменниці, науковця, редактора, видавця, активної громадської діячки зокрема.

Знайти окремі рядки біографії Ольги Петрівни Драгоманової-Косач сьогодні не проблема. І хоча, залежно від року публікації, вони по-різному тоновані у світлі політичних реалій та епох (від ліберально-буржуазних чи відверто націоналістичних у радянський період до акцентів на її самостійницьких уподобаннях в сучасному літературознавстві), фактуальність залишається мало вивченою. Наукової біографії Ольги Петрівни Драгоманової-Косач, попри все, нині не написано. Та й відомо не так багато, як хотілося б.

Народилася Ольга Петрівна Драгоманова (у шлюбі Косач), згідно з автобіографією, 17 липня, а фактично 17(29) червня 1849 р. у містечку Гадячі на Полтавщині в небагатій дворянській родині, що брала початок, за деякими даними, від грецької аристократії. Батько, Петро Якимович Драгоманов, походив із козацької старшини, що після скасування Гетьманщини одержала всі права російського дворянства. Здобувши чудову освіту в Петербурзі, працював ученим юристом у військовому міністерстві. Крім того, замолоду пробував писати, навіть публікував свої твори в тогочасних російських альманахах. 1838 р. після смерті батька переїхав у Гадяч, де й одружився з місцевою панночкою Єлизаветою Іванівною Цяцькою, майбутньою матір'ю Ольги. У подружжя народилося шестеро дітей, старшим серед яких був Михайло Драгоманов – майбутній учений-історик, політик, активний громадський діяч. Тамара Скрипка так описує триб життя дому, з якого вийшла Ольга: «Атмосфера дому Петра Драгоманова була досить своєрідною, як і сам господар. Поряд з українською мовою, стародавнім побутом, захопленням українськими народними піснями, панували радикальні політичні настрої. Заможні гадяцькі обивателі не мали до нього довіри й не любили за прихильність до селян. А звичай Драгоманова (якого він навчив і синів) знімати шапку у відповідь на уклін селянина сприймали як знак крайнього вільнодумства і майже неблагонадійності. Але в Петра Драгоманова були серед гадячан приятелі та однодумці – Яків Рудченко [батько відомих у літературі письменників Панаса Мирного та Івана Білика, приятель Михайла Драгоманова], Амвросій і Семен Метлинські, родини Кучинських і Шульженків.

Дітям прищеплювали любов до читання, знань, народної словесності. У роді не переривалися літературні та революційні традиції»². За спогадами самої Олени Пчілки, перші ази науки діти в родині одержали саме від батька, який володів кількома іноземними мовами та був досить освіченою людиною свого часу. Проте рання смерть господаря внесла корективи в життя Драгоманових. У 12 років Ольга потрапила у приватний Зразковий пансіон благородних дівиць Агати Нельговської в Києві. Доречно сказати, що цей заклад освіти неவிпадково зацікавив Михайла

² Скрипка Т. Олена Пчілка. URL: <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/OlenaPchilka.html> (дата звернення: 21.05.2019).

Драгоманова, який після смерті батька став опікуном Ольги, адже пансіон позитивно вирізнявся з-поміж подібних. Науки тут викладали на дуже високому рівні. Так, зокрема, природознавство читав відомий російський педагог, хірург М. Пирогов, малювання – один із найвідоміших фотографів Києва Франц де Мезер, а історію дівчата студіювали в самого Михайла Драгоманова. Досить добре викладали також іноземні мови, зокрема німецьку та французьку, якими Ольга, як одна з найкращих учениць пансіону, володіла досконало все життя. Ці знання неабияк згодилися дівчині після одруження з Петром Антоновичем Косачем (22 липня (3 серпня) 1868 р.). Ольга Петрівна, народивши шестеро дітей (Михайла, Ларису, Ольгу, Оксану, Миколу, Ізидору), продовжила традицію Драгоманових займатися початковою освітою хлопців і дівчат удома, разом із чоловіком виховувала їх у патріотичному дусі, не довіряючи тодішнім гімназіям. Паралельно Олена Пчілка (такий псевдонім фактично подарував їй чоловік, захоплюючись невгамовністю та працьовитістю дружини) вела активне громадське життя, займалася справою популяризації українських народних пісень, візерунків, дитячого театру, перекладала кращі зразки російської та західноєвропейської літератури, а ще уславилася як автор багатьох оригінальних творів (ліричних поезій, байок, переспівів, поем, повістей, новел, драм) та видавець і редактор кількох альманахів і часописів («Перший вінок», «Рідний край», «Молода Україна» тощо). Була першим критиком і порадником для своїх дітей, відомих у літературі як Леся Українка, Михайло Обачний, Олесь Зірка.

Якою ж постає перед нами Ольга Петрівна Драгоманова-Косач крізь призму мемуаристики на відстані років? Позаяк вона, маючи на час смерті 81 рік, пережила більшість своїх сучасників, то, на жаль, знайомих, які залишили хоча б невеликі спогади про неї, не так і багато. Здебільша про Косачеву, як за життя її часто називала українська громадськість, залишили фрагментарні згадки представники нового покоління української інтелігенції або ж молоді колеги у видавничій справі: Юрій Тищенко (Сірий)³, Сергій Єфремов⁴, Дмитро Донцов⁵, Максим Славінський⁶, Петро Одарченко⁷. І, звісно, рідні Олени Пчілки, насамперед дві доньки – Ольга Косач-Кривинюк⁸ та Ізидора Косач-Борисова⁹. Проте навіть цього достатньо, щоб усвідомити, що життя Ольги Петрівни зовсім не було подібним до буднів тогочасних жінок її соціального стану.

³ Сірий Ю. З моїх зустрічей. *Олена Пчілка. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія* / упоряд. Т. Скрипки. Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2015. Кн. II. С. 317–327.

⁴ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ: Темпора, 2011. 792 с.

⁵ Донцов Д. Мати Лесі Українки (Олена Пчілка). URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/Dontsov/DviLiteratury/OlenaPchilka.html> (дата звернення: 21.05.2019).

⁶ Славінський М. Горгаючи сторінки життя. Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади. Київ: Юніверс, 2002. 416 с.

⁷ Одарченко П. Славна дочка українського народу Олена Пчілка. Українська література: зб. вибр. ст. Київ: Смолоскип, 1995. С. 46–66.

⁸ Косач-Кривинюк О. Мати Лесі Українки (з моїх споминів). Спогади про Леся Українку: в 2-х т. / упоряд. Т. Скрипки. Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2017. Т. 1. С. 134.

⁹ Косач-Борисова І. Зелений Гай (спогад). *Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія* / упоряд. Т. Скрипки. Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2015. Кн. II. С. 101–117; Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку. *Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія* / упоряд. Т. Скрипки. Нью-Йорк; Київ: Темпора, 2015. Кн. II. С. 217–222.

Збереглося немало світлин Олени Пчілки, однак її зовнішність усе одно не могла залишитися поза увагою сучасників. І не випадково. Описуючи матір, Ольга Косач-Кривинюк згадувала, що та «бувши вродливою жінкою замолоду, одягалася і зачісувалася, як показувала тогочасна мода і її жіночий інстинкт, щоб виглядати якнайкраще»¹⁰. Подібні коментарі щодо портрету знаходимо й у спогадах Ізидори, наймолодшої доньки Косачів: «... замолоду була гарна на вроду. Дуже граціозна...»¹¹. Про зовнішню красу Олени Пчілки згадували не раз і знайомі письменниці. Наприклад, про перші враження від спілкування з Михайлом Драгомановим та його сестрою Ольгою за багато років, уже перебуваючи в еміграції, писала Софія Русова: «Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю між студентами, він часто бував на “чаях” у Старицьких, бував і в нас на театральних виставах. Завжди веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабкі риси і посміятись навіть із своїх близьких. Часто жартував із своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка.

Разом із ним з[']являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда і пишна панночка, що її ми трохи боялися. Вона завжди мовчки слухала жартів брата, але й сама іноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обі ці пані завжди ходили в чудових українських убраннях»¹². Товариш Михайла Драгоманова Михайло Подолінський, який познайомився з Оленою Пчілкою у Відні в липні 1872 р., описуючи її у листі до етнографа Мелітона Бучинського, теж звертав увагу на зовнішню та внутрішню схожість брата зі сестрою: «Она ж – дівчатко 20-літнє: живий портрет Михайла Петровича...»¹³. Такої ж думки згодом був і сам М. Бучинський, який у листі до приятеля В. Навроцького від 8(20) грудня 1872 р. коротко, проте із захопленням, охарактеризував свою нову знайому: «Ein her[r]liches Weib!»¹⁴.

Сучасники Ольги Петрівни стверджували, що вона була досить привабливою жінкою навіть у похилі літа. Український фольклорист із Галичини Іван Зілінський із дружиною Лідією (донькою Мелітона Бучинського), здійснюючи наукову подорож по Україні, 1911 р. відвідали п. Ольгу. Згодом у листі до проф. Студинського від 28 березня 1925 р. науковець детально описав господиню дому Косачів у Києві: «Олена Пчілка зробила на нас сильне враження своїм зверхнім виглядом, а ще більш своєю надзвичайною інтелігенцією. Перед нами стояла дуже поважна жінка в силі віку, повна життя та енергії. Дуже симпатичне обличчя, без найменшої зморшки, чорні палкі очі та чорне, наче в ворона, волосся свідчили про її колишню вроду. Ніхто не сказав би, що вона саме тоді почала шістдесят третій рік життя»¹⁵. Особливо ж вирізнялися на її обличчі, за спостереженнями Юрія Тищенко (Сірого), очі «зі сталевим відтінком», які під час цікавої розмови «світились ясным

¹⁰ Косач-Кривинюк О. Мати Лесі Українки... С. 134.

¹¹ Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку... С. 221.

¹² Русова С. Мої спомини. Львів: Видавнича кооператива «Хортиця», 1937. С. 42–43.

¹³ Студинський К. Зустріч Ольги Косачевої з Мелітоном Бучинським 1872 р.: До історії єднання Великої України з Галичиною. *Наша культура*. 1936. Кн. 11. С. 732.

* Ein her[r]liches Weib! (нім.) – Чудова жінка! Прекрасна жінка!

¹⁴ Ibid. С. 734.

¹⁵ Студинський К. Зустріч Ольги Косачевої з Мелітоном Бучинським 1872 р.: До історії єднання Великої України з Галичиною. *Наша культура*. 1936. Кн. 12. С. 791.

промінням»¹⁶. Проте залежно від контексту спілкування, як згадував Дмитро Донцов, Олена Пчілка могла бути й іншою: «Пара проникливих суворих очей, з-під трохи насуплених брів, висунуте наперед, виразно окреслене, підборіддя, високе просте чоло, твердо закросні уста...»¹⁷. Такою бачили її співрозмовники під час дискусії у випадку категоричної незгоди з опонентом.

Вирізняло цю, за висловом Юрія Тищенка, «небуденну» людину¹⁸ з-поміж інших жінок і її особливе ставлення до побуту, якого Олена Пчілка не любила і від ведення якого намагалася відсторонитися якомога далі. Її донька Ольга вже після смерті матері щодо цього писала: «Жіночого домашнього господарства не любила, не вмiла його провадити і не провадила, так само і дамського рукоділля не робила, але *ex tempore** могла спекти чудову паску “бабущину” або скраяти і приладувати до пошиття штудерну** дамську сукню»¹⁹. Щоправда, для сторонніх очей це було зовсім непомітно. У домі все працювало, як добре налагоджений годинниковий механізм. Нестор Гамбарашвілі, який студентом близько двох років (1895–1897) винаймав у них помешкання, згадував: «Уся родина Косачів була дуже дружна. За відсутності голови родини, Петра Антоновича, усі турботи і клопоти про неї лежали на господині дому Ользі Петрівні, жінці розумній, тихій, скромній, люблячій свою сім'ю»²⁰. Квартирант навіть за багато років детально описував побут Косачів, облаштований матір'ю, настільки той вразив чоловіка: «У домі дотримувалися строгого розпорядку. Усе було розписано, щоб діти жодної хвилини не втрачали. Багато читали, займалися мовами, ідейні були діти. Усе це завдяки матері. Коли приходив до них, то завжди думав, яким би я був щасливим, коли б за мною і за моєю роботою так слідували»²¹. Без сумніву, власний приклад мами та її педагогічні ідеї щодо формування особистості дитини, реалізовані на практиці, приносили неабиякий результат. Олена Пчілка, яка «була ворогом муштрування дітей, надуживання дорослих примусом, наказом у стосунках з дітьми, говорячи завжди, що така суворість дорослих з дітьми “пригашує” дух»²², виховувала представників нової, саме української, інтелігенції. Крім того, і власні діти, і друзі родини, які часто бували в Косачів, завжди були оточені особливою турботою. «У всіх своїх заходах, – згадувала Ізидора Косач-Борисова, – мама дбала завжди і про естетику, й про доцільність, а також і про вигоду й смаки близьких їй людей»²³. Родина славилася гостинністю, недарма в Колодяжному, а згодом і в Зеленому Гаю, завжди відпочивав хтось із друзів чи знайомих Косачів: Франки, Трегубови, Комарови, Лисенки, Старицькі, Карташевські, М. Мережинський, Г. Мачтет, С. Мержинський, Л. Жебуньов, В. Науменко, О. Левицький, Ф. Красицький, І. Труш та ін. І багато хто

¹⁶ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 319.

¹⁷ Донцов Д. Мати Лесі Українки...

¹⁸ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 323.

* *Ex tempore* (лат.) – за потреби, відразу.

** *Штудерний* (діал.) – уміло, майстерно зроблений; мудрований.

¹⁹ Косач-Кривинюк О. Мати Лесі Українки... С. 134.

²⁰ Гамбарашвілі Н. Мої спогади про велику українську поетесу Лесю Українку / підгот. І. Щукіна. *Леся Українка: доба і творчість*: зб. наук. праць і мат. Луцьк, 2009. Т. 1. С. 188.

²¹ *Ibid.*

²² Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку... С. 221.

²³ Косач-Борисова І. Зелений Гай (спогад)... С. 107.

не одноразово, адже в домі, не без впливу господині, а в основному саме завдяки їй, панувала особлива атмосфера.

Справді, Олена Пчілка вважала дрібні побутові проблеми справою друго-рядною. Натомість її більше хвилював духовний поживок чи власних дітей, чи гостей домівки. Ізидора Петрівна згадувала, що в Зеленому Гаю, наприклад, багато читали й обговорювали нові твори, дискутували, влаштовували літературні «конкурси» тощо. І все це на фоні чудової гадацької природи й особливої людяності у сприйнятті життя з перевагою духовних інтересів. І створити таку творчу й невимушену атмосферу Олені Пчілці як господині вдавалося насамперед завдяки вмілому спілкуванню, про що часто згадували її сучасники. Юрій Тищенко навіть за багато років захоплено ділився враженнями про знайомство з нею: «Розмовляти з Оленою Пчілкою було завжди дуже цікаво. Великий життєвий досвід, широке знання як нашої, так і чужої літератури, загальна освіченість, а головне – глибока переконаність у тому, що вона боронить, захоплювали слухача»²⁴. Мовлення письменниці і справді не могло не зачаровувати. Зілинський, наприклад, згадував: «Мене займала найбільш правильна, чиста мова Олени Пчілки та її гарна вимова. Я ловив ухом кожний її звук»²⁵. Ольга Драгоманова-Косач спілкувалася винятково українською, навіть якщо розмова відбувалася у приймальні генерал-губернатора. Крім того, її манера вкраплювати народні приповідки тоді, коли співрозмовникові треба було натякнути на деякі делікатні моменти, частенько вибивала його з колії, особливо якщо той не зовсім досконало знав український фольклор. Саме ця манера стала поштовхом до того, що й про саму Олену Пчілку, точніше про її «драгоманівську» вдачу, складали приказки. Окремі з них цитує у «Щоденнику» відомий український меценат кінця XIX – початку XX ст. Євген Чикаленко: «Пчілку й медом не годуй, а – Перцем», «Пчілка – баба з Перцем»²⁶. Іншим героєм обох приповідок став непримиренний опонент Олени Пчілки – проф. Володимир Перетц. Історія їх протистояння 1908 р. описана у спогадах відразу двох знайомих Ольги Петрівни. Зокрема, Юрій Тищенко згадував: «Перша моя зустріч з Ольгою Петровою Косач (псевдонім – Олена Пчілка) відбулась за дещо оригінальних обставин. Не пригадую навіть, чи саме тоді ми й познайомилися, але сцену, свідком якої довелось бути, пам'ять моя зберегла дуже добре. Хоч Є. Х. Чикаленко й зафіксував її в своєму щоденнику, та вона була так характерна для Ольги Петрівни, що я дозволю повторити її у цих споминах.

Під час приїзду М. С. Грушевського до Києва (зі Львова) українське громадське життя тут особливо оживлювалось. За час його (звичайно короткого) перебування в Києві мало не щодня відбувались лекції, засідання тощо. Так було й на цей раз.

У Києві ще 1907 року стараннями М. С. Грушевського здобуто дозвіл на заснування Київського Наукового Товариства. Засідання членів товариства відбувались звичайно тільки під час перебування в Києві Грушевського. Засідання були завжди велелюдні, бо крім членів на них могли бува[т]и й сторонні люди. Засідання, за яке йде мова, відбувалось на Вел[икій] Підвальній у музичній школі

²⁴ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 319.

²⁵ Студинський К. Зустріч Ольги Косачевої з Мелитоном Бучинським 1872 р.: До історії єднання Великої України з Галичиною. *Наша культура*. 1936. Кн. 12. С. 791.

²⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. С. 41.

М. Лисенка. Наукове товариство не мало ще тоді власного приміщення. Головував М. С. Грушевський.

Між іншими справами проф. В. Перетц порушив питання про участь Товариства у вшануванні Л. М. Толстого з нагоди вісімдесяти років народження письменника. Він радив послати від Товариства вітання в писаній формі. У дебатах забрала слово Олена Пчілка. Вона гаряче стояла на тому, що українська інституція не мусить цього робити, підкреслюючи до того ж, що Толстого загалом не варт вшановувати так, як це робило тодішнє громадянство.

Проф. В. Перетц всіма силами боронив свою пропозицію і, закінчуючи досить-таки довгу промову, чи то навмисне, щоб уколоти Олену Пчілку, чи випадково прохопився такою фразою: “Хотя мне часто говорят, что я страдаю женскою болтливостью, но...”.

Не встиг він ще закінчити фрази, як знервовано встала Олена Пчілка і, стримуючи своє роздратування, звернулася до присутніх зі словами: “Я певна, що наш професор, – тут вона показала на М. С. Грушевського, – ніколи не дозволив би при дамах сказати таку неделікатність, як це дозволив собі кацапський професор!...” – і показала на професора Перетца.

М. Грушевський намагався перевести прикрий інцидент на жарт, підбіг до Перетца й почав його пошепки заспокоювати. І. М. Стешенко говорив щось докірливо Олені Пчілці. Присутні почували себе ніяково й не знали, що робити. Тоді проф. Перетц, щоб вивести всіх з ніякового становища, встав і почав розмову про те, що саме тепер він, мовляв, студіює українські приказки й натрапляє там на дуже багато дотепних, як от: “Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав”. Всі розуміли, кого це стосується.

Олена Пчілка, щоб не лишитись в боргу, кинула з місця:

– Еге ж, є у нас дуже влучні приказки, наприклад: “Покірне телятко дві матки ссе”.

Це був натяк на те, що Перетц працює одночасно як у російських, так і в українських наукових установах (наприклад, в Українському Науковому Товаристві в Києві і в Товаристві “Нестора Летописца”). Назривав новий конфлікт, і М. С. Грушевський поспішив закрити засідання²⁷.

Іноді непрості взаємини були в Олені Пчілці й з іншими активістами українського культурного життя. Частенько, наприклад, «жалила» вона свого конкурента у видавничій справі Євгена Чикаленка, який фінансував газету «Рада», чи представників видавництва «Вік» – Сергія Єфремова й Олександра Лотоцького. Останніх, зокрема, за бажання, всупереч забороні Ольги Петрівни, розкрити на сторінках упорядкованої ними тритомної антології української літератури XIX ст. (1900–1902) псевдоніми Олені Пчілки та Лесі Українки. До того ж ця жінка ніколи не поступалася позиціями, до останнього тримаючи оборону. Про її принциповість згадують практично всі сучасники, як рідні, так і знайомі письменниці, як-от:

«Лесина мати була дуже розумна, горда, певна себе і певна в правості своїх думок і переконань людина, тверда й уперта в переконанні життя того, що уважала за потрібне. Дуже небезстороння (коли кого любила, то прощала йому багато чого, кого не любила, то знаходила в ньому й неіснуючі вади), дуже ревнива, недовірлива (напр[иклад], була переконана, що про правдиве відношення до себе в когось

²⁷ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 317–318.

можна довідатись, лише ненароком почувши чи прочитавши його думку), добра загалом, але могла бути жорстокою і то навіть, або й особливо до тих людей, що їй сильно любила» (Ольга Косач-Кривинюк)²⁸.

«Ми малими інстинктивно, а дорослі вже свідомо розуміли, що мати наша має вдачу сильну, енергійну, сміливу, тверду у своїх переконаннях» (Ізидора Косач-Борисова)²⁹.

«Ольга Косачева, всією своєю діяльністю, а була вона дуже різномодна, належала якраз до цього типу жінок-мужчин, з твердим характером, невгнутими переконаннями» (Дмитро Донцов)³⁰.

«На перший погляд мати Лесі Українки здавалася суворою, сухою, але вона настільки була принциповою і вимогливою, що важко собі уявити людину більш принципову. Цю принциповість вона передала і своїм дітям» (Нестор Гамбарашвілі)³¹.

Причину такої затятості науковці нерідко вбачають у залізній вдачі представників родини Драгоманових. І. Денисюк і Т. Скрипка у книзі «Дворянське гніздо Косачів» також пояснюють це певним психологічним чинником: «І Михайло Драгоманов, і його сестра Ольга Петрівна та її дочка Лариса Петрівна мали отой “драгоманівський характер”, в якому поєднувались напускна “сталь” з затамованою ніжністю, холодна теорія і сердечна пристрасть»³². На цьому фоні вирізнялися й інші, не менш вагомі, риси вдачі жінки. Донька Ізидора згодом писала: «Була розумна, освічена, з сильно розвиненим почуттям громадськості»³³. Варто згадати також влучну характеристику Нестора Гамбарашвілі, який у спогадах кілька разів наголошував, що Ольга Петрівна була надзвичайно безкорисливою людиною³⁴ і «дуже тепло ставилась до молоді, особливо до революційно настроєної»³⁵. Доречно сказати, що таке поєднання принциповості, вимогливості, високої культурності та безкорисливості викликало подив у громади. Олену Пчілку позаочі називали дивачкою. Так завжди буває, коли суспільство не може усвідомити та вмотивувати для себе вчинків інших. А зрозуміти її на той час міг далеко не кожен. Насамперед вирізнялися її політичні погляди. Олена Пчілка відстоювала власні переконання, що найперше ґрунтувалися на позиціях самостійності України, що тоді, за словами Юрія Тищенка, вважалося «майже ерессю»³⁶. У розмові з ним щодо антисемітизму, у якому звинувачували редакцію «Рідного краю», а отже, і її, Олена Пчілка зізналася: «Особисто я ... ніколи не була, та й не є юдофобкою, але знаю й бачу, скільки лиха завдав нашому народові своєю політикою та своїми методами визиску цей народ. Звичайно, є чимало моментів, що, до певної міри, виправдують поступовання жидів, та не можна ж приховати факту, що виступають вони завжди на стороні кожного, хто бореться з нашим рухом, протидіє нашим прагненням збудувати собі власну хату. Це ведеться не з якоїсь конечности, тому я й не можу замовчувати таких явищ.

²⁸ Косач-Кривинюк О. Мати Лесі Українки... С. 134.

²⁹ Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку... С. 221.

³⁰ Донцов Д. Мати Лесі Українки...

³¹ Гамбарашвілі Н. Мої спогади... С. 188.

³² Денисюк І., Скрипка Т. Дворянське гніздо Косачів. Львів: Академічний експрес, 1999. С. 31.

³³ Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку... С. 221.

³⁴ Гамбарашвілі Н. Мої спогади... С. 190.

³⁵ Там само С. 189.

³⁶ Сірий Ю. З моїх зустрічей... С. 320.

Не можу також промовчувати й того, що яскраво позначається останніми часами в нашому житті. Безперечно, рух наш уже вийшов з тих берегів, коли його можна було не помічати. Тепер, хто має хоч трохи здібности заглянути вперед, бачить, що незабаром і в нашій господі зможе мати добрі інтереси (особливо матеріальні), а тому чимраз більше до нас пристають люді, яким справа наша цілком байдужа. Вони шукають тут суто матеріальних вигод. Це помітно у виступах навіть визначних москалів. Я завжди боролась, борюся і буду боротись за те, щоб той, хто віддає себе праці на українській ниві, був українцем не тільки на словах, а й духом. Те, що маю тепер мало передплатників, мене не дуже бентежить. Буду тягти, поки матиму змогу. Але як стояла до цього часу, так і далі стоятиму в обороні гідности нашого народу»³⁷. Гірко, однак її слова виявилися пророчими.

Такою ж малозрозумілою на той час була і література, яку творила Олена Пчілка. Жінка вже тоді не йшла на жодні компроміси в українському питанні, маючи незмінну позицію щодо цього. Д. Донцов згодом зауважував: «Замість загальноукраїнського всецілющего зілля на всі болі, – милосердної сльози, шукала вона в своїх творах чинного протесту. А хоч зачіпала й ті самі проблеми, то порушувала їх глибше. Інші – огортали симпатією все своє, яке б воно не було; вона – ота “шовіністка” – розрізняла, не раз картаючи власне оточення»³⁸.

І все-таки чи не найбільшою втіхою життя були діти, у яких намагалася, за її ж влучними словами, перелити свою душу та думки. І розуміла, що це їй вдалося. Юрій Тищенко пригадав одну розмову з Оленою Пчілкою про Лесю Українку: «Хоч Олена Пчілка й говорила про неї не як про доньку, а тільки як про визначну поетесу, проте в словах кидалось раз у раз про любов до Лесі й гордість за неї. Та й не дивно, бо ж у той час поетеса посідала серед наших письменників перше місце. Вже тоді, незважаючи на стан свого здоров'я (а воно було дійсно катастрофальне), Леся творила речі надзвичайної вартости. У розмові з Оленою Пчілкою відчувалось, що у формуванні та розвитку цього таланту неабияку роль відіграла ця “безкомпромісова” мати»³⁹. Не погодитися з цим неможливо, адже Ольга Петрівна Драгоманова-Косач була великою людиною, що зуміла стати ще й великою матір'ю. І хоча не завжди легкими були взаємини цих двох непересічних представниць давнього українського роду, важко переоцінити ту надзвичайну роль, яку відіграла Олена Пчілка у формуванні особистості геніальної Лесі Українки, так і залишившись у її тіні.

Одна з головних особливостей мемуаристики – суб'єктивне осмислення якоїсь події або ж постаті. Звісно, спогади сучасників про Олену Пчілку теж не позбавлені цього. Рідні О. Драгоманової-Косач (доньки Ольга й Ізидора), її знайомі (М. Бучинський, Н. Гамбарашвілі, Д. Донцов, І. Зілинський, С. Єфремов, Ю. Тищенко (Сірий), М. Подолинський, С. Русова, Є. Чикаленко), згадуючи про минуле, опиралися не лише на власну пам'ять, а й на свій життєвий досвід. Проте, проаналізувавши їх спогади, без сумніву, можна зробити висновок, що Олена Пчілка вирізнялася з-поміж інших тогочасних жінок. Ерудована, гостинна, безкорислива, принципова, тверда у своїх поглядах, здатна відстояти свої переконання, дещо прямолінійна, безкомпромісна, з розвиненим почуттям громадськості, національно

³⁷ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 319–320.

³⁸ Донцов Д. Мати Лесі Українки...

³⁹ Сірий Ю. З моїх зустрічів... С. 320.

свідома, вимоглива, вродлива... Такою сучасники бачили представницю роду Драгоманових, яка, випереджуючи свій час, стояла біля витоків національно-культурного відродження України. На жаль, і досі громада належно не оцінила вклад у справу української незалежності цієї «небуденної» жінки залізної вдачі, яка була змушена воювати за себе і за дітей як за життя, так і після смерті. Це переконує у потребі подальших досліджень.

REFERENCES

1. Chykalenko, E. (2011). *Schodennyk (1907-1917)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
2. Danyiuk-Tereshchuk, T. (2012). Memuary pro Olenу Pchilku yak istoriko-literaturne dzherelo. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst*, 13, 109–122 [in Ukrainian].
3. Denisiuk I., & Skrypka, T. (1999). *Dvorianske hnizdo Kosachiv*. Lviv: Academichnyi ekspres [in Ukrainian].
4. Dontsov, D. (1958). *Maty Lesi Ukrainki (Olena Pchilka)*. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/en/Publ/Dontsov/DviLiteratury/OlenaPchilka.html> [in Ukrainian].
5. Efremov, S. (2011) *Schodennyk. Pro dni mynuli (spohady)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
6. Gambarashvili, N. (2009). Moi spohady pro velyku ukrainsku poetesu Lesiu Ukrainku. *Lesia Ukrainka: doba i tvorchist*, 1, 186–200 [in Ukrainian].
7. Kosach-Borysova, I. (2015). Spohad pro Olenу Pchilku. In T. Skrypka (Ed.), *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohadi. Ikonohrapfiia* (Vol. 2, pp. 217–222). New York, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
8. Kosach-Borysova, I. (2015). Zelenyi Hai (spohad). In T. Skrypka (Ed.), *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohadi. Ikonohrapfiia*, (Vol. 2, pp. 101–117). New York, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
9. Kosach-Krivyniuk, O. (2017). Maty Lesi Ukrainki (z moih spomyniv). In T. Skrypka (Ed.), *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohadi. Ikonohrapfiia*, (Vol. 1, pp. 134). New York, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
10. Odarchenko, P. (1995). Slavna dochka ukrainskoho narodu Olena Pchilka. *Ukrainska literatura: vybrani statti*, 46–66 [in Ukrainian].
11. Rusova, S. (1937). *Moi spomyny*. Lviv: Hortytsia [in Ukrainian].
12. Siryi, Yu (2015). Z moih zustrichiv. Olena Pchilka. In T. Skrypka (Ed.), *Larysa Petrivna Kosach-Kvitka (Lesia Ukrainka). Biohrafichni materialy. Spohadi. Ikonohrapfiia*, (Vol. 2, pp. 317–327). New York, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
13. Skrypka, T. (2010). Olena Pchilka. *Lesia Ukrainka: dolia, kultura, epoha*, 1, 89–98. Retrieved from <https://www.t-skrypka.name/KosachFamily/OlenaPchilka.html> [in Ukrainian].
14. Slavinskyi, M. (2002). *Hortaiuchy storinky zhyttia. Zahovaiu v sertsі Ukrainu. Poeziia. Publitsystyka. Spohady. Memoirs*. Kyiv: Iunivers [in Ukrainian].
15. Studinskyi, K. (1936). Zustrich Olhy Kosachevoi z Melytonom Buchynskym v 1872. Do istorii uednannia Velykoi Ukrainy z Halychynoiu. *Nasha kultura*, 11, 731–738 [in Ukrainian].

16. Studynskyi, K. (1936). Zustrich Olhy Kosachevoi z Melytonom Buchynskym v 1872. Do istorii uednannia Velykoi Ukrainy z Halychynoiu. *Nasha kultura*, 12, 791–797 [in Ukrainian].

Valentyna PROKIP

«UNORDINARY» WOMAN OF IRON MANNERS: OLENA PCHILKA IN THE EYES OF HER CONTEMPORARIES (ON THE MATERIALS OF THE MEMOIRS ABOUT THE WRITER)

In the article, the author offers fragmentary memories about Olha Petrivna Drahomanova-Kosach on the eve of the 170th anniversary of her birth. The methodological basis of the work is the complex approach to understanding Olena Pchilka's personality in the light of the memories of her relatives, acquaintances, and colleagues. The relevance of the article is caused by the increasing interest of scholars in such memoirs in general and the need to study the life of Olena Pchilka as a writer, scientist, editor, publisher and an active public figure in particular. The author portrays Olha Drahomanova-Kosach emphasizing the basic human qualities of her character and with the aim of a further perspective of compiling her biography. The materials of the study will also help to deeper estimate Elena Pchilka, who is traditionally until nowadays, regarded only in the context of researching the life and literary activities of her daughter, Lesia Ukrainka.

Keywords: Olena Pchilka, biography, memoirs, contemporaries, family, portrait.

Тарас ПАСТУХ

**[Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів [на]:
Лучук О. Пантелеймон Куліш і Микола Лукаш: перехресні
стежки перекладачів. Шекспірова драма «Троїл і Крессида»
в контексті української культури. Харків: Акта, 2018. 554 с.**

У книжці Ольга Лучук зосереджує увагу на двох перекладах Шекспірової драми «Троїл і Крессида», які здійснили Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш. А для кращого бачення й розуміння значення самих перекладів вона на початку окреслює низку важливих тем та проблем: «Троїл і Крессида» в контексті творчості Шекспіра, літературно-культурний контекст різночасових перекладів драми, що їх зробили згадані українські автори, часовий чинник і перекладна множинність. Таке окреслення дає можливість подивитися на переклад «проблемної п'єси» англійського драматурга з необхідними теоретичними й історико-літературними набутками. Іншими словами, дослідниця означає необхідний у цьому випадку дискурс як довкола самої драми Шекспіра, так і її перекладів у просторі українського слова. Задавши певний теоретичний та історико-літературний рівень рецепції, Лучук приступає до безпосереднього розгляду перекладів Куліша і Лукаша. Об'єктами її дослідження стають певні «зрізи» перекладних текстів: відтворення в перекладах фразеологічних одиниць, звертань, версифікаційних параметрів оригіналу, а також один із філософських монологів драми (коли Уліс промовляє про світовий лад). Наприкінці Лучук подає Кулішевий переклад «Троїла і Крессиди» зі своїми примітками. Така композиція цієї книги. Вона зумовлена внутрішнім дослідницьким сюжетом: представити й увиразнити здобутки української перекладацької школи в її «бароковому» відгалуженні – у «переданні» однієї драми Шекспіра.

Однак дослідницькі інспірації Лучук стосуються не тільки того, наскільки точно чи неточно перекладачі відтворили той або той фрагмент оригіналу. Книжка Лучук дає відповіді чи пробує відповісти на низку інших питань. Зокрема, звідки виник феномен Миколи Лукаша-перекладача. Ім'я Миколи Лукаша в українській читацькій свідомості пов'язане з міфом «стихійного генія», чи «непутячого генія моцартівського типу», який невідомо звідки видобував рідкісні розкішні слова й спонтанно – всупереч суспільно-культурним обставинам – творив шедевральні переклади. Такий міф, з одного боку, увиразнює яскравий перекладацький талант Лукаша, та з другого – «приховує» велику працю перекладача над словом, його переймання спорідненого досвіду попередників. Насправді Лукаш-перекладач не виник на порожньому місці; він мав попередників, на яких певним чином взурувався і перекладацькі принципи яких талановито розробляв. Як сказано в іншій п'єсі Шекспіра: «Із нічого і не вийде нічого...». В українській перекладацькій традиції

сформувалося дві течії. Перша («класична») – виявляє «тяжіння до вироблених літературних норм» і «водночас обережне ставлення до експерименту в царині форми й лексики, прагнення відтворити стильові риси оригіналу переважно засобами нормативної літературної мови» (її представниками є Іван Франко, Михайло Старицький, Микола Зеров, Максим Рильський, Борис Тен, Григорій Кочур та ін.) (С. 15). Друга («барокова») – демонструє «більшу схильність до різноманітних мовних і стильових експериментів, зокрема до широкого використання фольклорного («архаїчного») та діалектного матеріалу для відтворення особливостей першотвору», яскравими репрезентантами якої власне і є Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш (С. 15). Сама Лучук прихильниця другої течії, і тому переклади Куліша та Лукаша стають для неї тими текстами, які варто, необхідно розглядати й популяризувати. Помітно, що інколи крізь виважений науковий тон розповіді дослідниці прориваються нотки її дуже особистісного емоційного ставлення до об'єкта аналізу. Наприклад, факт, що упорядники шеститомного видання творів Шекспіра вирішили замовити переклад «Троїла і Крессиди» Лукашеві, супроводжується таким емоційним пасажем: «Дуже добре, що замовили! Бо через це українська Шекспіріана збагатилася ще одним шедевром перекладацького мистецтва» (С. 113). Цей пасаж можна зрозуміти, адже йдеться про епізод ще одного талановитого проростання української культури у простір високих мистецьких звершень. І в цьому проростанні дивовижно пробується й повнозначно демонструє себе креативний потенціал української мови.

Водночас Лучук йдеться не тільки про те, щоб показати, що в українському перекладознавстві існує певна культурна тяглість, яка уможлиблює появу чогось значущого – як результат засвоєння і творчого переосмислення досягнень попередніх часів. Так, український фольклор, барокова культура, Кулішеві переклади Біблії та Шекспіра уможливили появу блискучих перекладів Миколи Лукаша. Дослідниця також прагне представити читачеві незаслужено забуті досягнення Куліша-перекладача й спростувати думку про застарілість цих перекладів за теперішніх умов. Зокрема тому вона дає Кулішів переклад «Троїла...» наприкінці книжки (ще одна мотивація полягає в тому, що цей переклад, який у 1882 р. вийшов накладом 250 примірників, натеper є бібліографічною рідкістю). І тут необхідно провести одне важливе розрізнення. Явлений у перекладі Куліша принцип розширення виражальних можливостей у відтворенні оригіналу завдяки використанню ресурсів народно-поетичної мови, старої книжної мови, заниженої лексики, рідкісних лексем, творенню нових словесних форм у дусі української мови тощо є безперечним, неспростовним й актуальним і натеper внеском Куліша в українське перекладознавство. Цей принцип Лукаш вловив одразу, адже це було дуже близьке до його відчуття та розуміння того, з яких джерел має черпати перекладач і як він повинен спів-творити, аби переклад був на належному рівні (та й загалом ідеї Кулішевого культурництва й європеїзації української літератури через переклади були суголосними до ідей Лукаша щодо необхідності збагачення української культури завдяки перекладам). Цим можна пояснити те велике захоплення, яке Лукаш виявляв перед перекладами Куліша. І з цього огляду Лукаша можна назвати геніальним учнем Куліша.

Однак треба визнати, що сам Кулішевий переклад драми Шекспіра в теперішньому часі сприймається як значною мірою архаїчний. Це зумовлено двома чинниками.

З одного боку, широким використанням у перекладі церковнослов'янізмів (його Лучук бачить у контексті Кулішевого прагнення «“староруського відродження” української мови», намагання витворити чи реконструювати високий стиль у просторі українського письма), а з другого – розвитком самої мови, яка за час майже у 140 років значною мірою змінилася; точніше, змінилися вимоги до культури мови. Українська мова пішла у напрямі модернізації, замінюючи, зокрема, архаїчні слова та словоформи більш сучасними відповідниками (так її носії означували власну ідентичність). Звичайно, що значним недоліком цього процесу стало вихолощення мови, відмова від великої кількості слів і словоформ, які були притаманні їй раніше. Куліш-перекладач власне й прагнув повернути назад відкинута, але таке повернення – справа делікатна, яка вимагає вивіреного й дозованого застосування, чого він не завжди дотримувався. У його перекладі попри цікаві лексеми «хлоню» ('хлопча'), «шереп» ('потворна жінка'), «кришеник» ('відрізаний шматочок чогось їстівного'), «ззовини» ('запросини'), «кучити» ('набридати') тощо знаходимо слова й словосполучення на кшталт «зіма», «воздух», «обожаю», «жінщина з ухватками мужчини», «вворужимоса зараз», які створюють відчуття певної архаїчності тексту. І сумнівно, що поставлений – без лексичного осучаснення – на сцені Кулішевий переклад «Троїла...» був би з успіхом сприйнятий теперішньою глядацькою публікою. Для контрасту можна поглянути на переклад Лукаша, який цілком сприймається як сучасний. З другого боку, і про це говорить Лучук, Лукашеві було легше, ніж Кулішеві, бо один йшов вже уторованою дорогою, а інший мусив прокладати шлях уперше. Тобто в порівнянні й оцінюванні обох перекладів необхідно враховувати часовий чинник, на чому слушно наполягає дослідниця.

Висловлене зауваження щодо застарілих фрагментів лексичного поля тексту Куліша аж ніяк не спростовує актуальності явлених тут принципів перекладання, способів роботи з мовою, семантико-стилістичних та версифікаційних умінь. І тут ми підходимо до найголовнішої переваги книги Лучук: проведений тут *детальний та уважний розгляд перекладів Куліша й Лукаша*. Не треба зайвий раз казати, що це – основа основ перекладознавства. На безпосередньому розгляді лексичного матеріалу Лучук простежує як відбувається пересотворення Шекспірового оригіналу в Кулішевому та Лукашевому перекладах. Дослідниця відзначає чималі здобутки перекладачів, але не оминає при цьому і певних (неминутих) втрат. Лучук слушно вдається до семіотичного підходу, який схиляє до розгляду властивостей знаків і знакових систем у культурі, а також способів передачі інформації. Семіотика дає можливість чіткіше відстежувати наближення й віддалення лексично-виражальних компонентів в оригіналі та його перекладах. Як каже дослідниця: «... художній переклад з погляду семіотики перекладу являє собою складну систему культурних знаків і кодів, що метафорично можна окреслити як “перехресні стежки”» (с.12). Цими «стежками» вона мандрує, оглядаючи текстуальні поля перекладів Куліша та Лукаша, й закликає приєднатися до цих мандрів свого читача. Водночас власний семіотичний підхід Лучук доповнює літературною компаративістикою, яка й дає можливість проводити порівняння явищ із різних мовно-культурних просторів.

У дослідницькому активі Лучук не тільки безпосередній аналіз лексичного складу опублікованих текстів оригіналу та перекладів «Троїла...», а й актуалізація окремих фрагментів дискурсу довкола постання цих текстів. З одного боку, вона

говорить про відмінності в різних виданнях шекспірівського твору, а з другого – по можливості реконструює історію появи українських перекладів і встановлює наявні в них розходження у передачі властивостей оригіналу. Також Лучук – і це теж важливо – представляє контекстуальні поля функціонування окремих лексем та висловів (насамперед тих, які не поширені натепер), що трапляються в Кулішевому перекладі. У такий спосіб дослідниця увиразнює значенно-виражальні властивості слів і слівформ, які використав перекладач, а ще – демонструє глибинний зв'язок стилю перекладу Куліша з духом української мови.

Взагалі порівняльний розгляд перекладів веде Лучук до головного висновку: Куліш послідовніше за Лукаша відтворював особливості Шекспірової драми. Зокрема, це виявляється у більшому калькуванні фразеологічних одиниць оригіналу та більш точній передачі наявних у ньому звернень. Водночас Лукаш точніший за Куліша в еквілінеарності (він майже укладається рядок у рядок з оригіналом) і передачі рим (тут сягає 100 %). У додатках Лучук подає порівняльні таблиці лексико-семантичних контекстів англійських фразеологізмів та їх українських інваріантів, лексичного наповнення структурних моделей звертань і спорадичної рими у драмі Шекспіра та її перекладах Куліша й Лукаша. Представлений у таблицях чітко структурований матеріал говорить сам за себе. Особливо цікава таблиця фразеологізмів, у якій наведено фразеологізм із Шекспірового тексту, англійський «нормативний» інваріант, український фразеологічний інваріант, фразеологізми з перекладів Куліша та Лукаша й на кінець – фразеологічні паралелі з української мови. Такі паралелі дають можливість побачити контекстуальні поля фразеологізмів оригіналу та перекладів. Відтак на невеликих, але промовистих лексичних фрагментах, – у кожній мові вони функціонують як усталені семантичні конструкції з особливими значенно-експресивними полями – простежити вияв креативного підходу англійського драматурга й українських перекладачів. Шекспір часто апелює до поширених англійських фразеологізмів і витворює свої фразеологічні форми, подібно діють Куліш та Лукаш. Щоправда, вони змушені взоруватися на фразеологізм в оригіналі, з одного боку, а з другого – на відповідні, наближені чи типологічно подібні фразеологічні одиниці, що існують в українській мові. Взагалі представлена таблиця фразеологізмів – наочний приклад існування двох мовних стихій, які мають як відмінні, так і подібні моменти; а також демонструє перекладацькі пошуки в рідній мові для передачі властивостей оригіналу.

Кулішеву більшу схильність до калькування фразеологічних одиниць оригіналу, а також точнішу передачу наявних у творі англійського драматурга звернень, дослідниця пояснює його досвідом перекладання Біблії, що виник у контексті української традиції «дослівно відтворювати біблійний текст». І це, мабуть, найбільш прийнятне в такому випадку пояснення. В іншій перекладацькій парадигмі перебував Лукаш. Її в українському літературознавчому полі уперше означив Олександр Потебня. Щоправда, у славнозвісного українського вченого немає окремої розвідки, присвяченої теорії перекладу. Однак у працях «Думка і мова» та «Мова і народність» він висловив важливі тези щодо природи мови, які пояснюють ті принципи, яких у перекладах дотримувався Лукаш. Сам Потебня відштовхувався від двох положень німецького філософа мови Вільгельма фон Гумбольдта: 1) кожен народ оточений колом своєї мови і вийти за його межі може тільки тоді, коли

перейде в інше; 2) різноманітність будови мов залежить від особливостей народного духа і має пояснюватися цими особливостями. Відтак, говорить Потебня, кожна мова пропонує особливий погляд на дійсність. Не можна не зауважити, продовжує він, що будь-яка мовна дрібниця неминуче – й без нашого відома – призводить до особливих комбінацій елементів думки; і навіть легка зміна звуку, що не стосується змісту слова, помітно змінює його вплив на слухача. Слово однієї мови не покриває у смисловому та виражальному планах цілковито іншої, і тим паче цього не можуть робити комбінації слів. Як людині, так і народові з кожним роком стає важче вийти з колії, яку прориває для нього мова – саме настільки, наскільки поглиблюється ця колія. Тому, додає він, дуже наївно думати, що хороший перекладач має здатність вистрибувати зі своєї «народної шкіри» й увійти в чужорідну думку. Тож кожна мова – засіб створення естетичних та моральних ідеалів, а взаємний вплив народів – лише «взаємне збудження духовних сил».

Власне засадниче наголошення українського вченого на відмінностях мов, – а поглиблення мовної компетенції веде до увиразнення розуміння таких відмінностей – допомагає краще зрозуміти те, чого прагнув у перекладах Лукаш: не намагатися наблизитися до оригіналу (чи скалькувати його), а спробувати створити у своїй мові щось подібне до того, що у своїй створив автор оригінального твору. Йдеться про ґрунтовну трансформацію образного матеріалу (із притаманними йому лексичними, фонетичними, синтаксичними прикметами) відповідно до властивостей іншого мовного світу, іншого «народного духу». Прагнення такої трансформації в Лукаша було настільки сильне, що він навіть перекладає українською чужомовні вкраплення, які є у тексті Шекспіра. Бо ж ці фрагменти з інших мов не відповідають духу української. У суто формальних показниках (еквілінеарності, римі) Лукаш-перекладач сягає майже абсолютної точності оригіналу. Це – свідчення його великого перекладацького таланту, бо йому вдалося не лише менш-більш вдало передати у світі української мови те, що Шекспір витворив у світі англійської, а й у цій передачі чітко дотриматися суто формальних показників. І проведене дослідження із відповідними калькуляцією та таблицями дає змогу це чітко побачити.

Взагалі переклади Куліша та Лукаша авторка монографії бачить у контексті «діахронної множинності» (засадничої тези про природність існування необмеженої кількості перекладів одного твору в різних часах в якійсь одній культурі), зумовленої часом, суб'єктивним прочитанням твору з боку перекладача, смисловою невичерпністю оригіналу. Виходячи з такої множинності, Лучук говорить про те, що «переклади “старіють” значно швидше, ніж оригінальні твори» (С. 132); й водночас підтримує думку, що кожен із (зрозуміло – вдалих) перекладів може «претендувати на самостійне художнє значення» (С. 130). Тут знову ж таки варто провести розрізнення. Переклад завжди вторинний відносно оригіналу. Він – одна з його версій, яку перекладач відповідно до своїх естетичних смаків, розуміння, умінь пропонує читачам. І з цього погляду переклад має меншу онтологічну мистецьку цінність, й поява (з часом) пізніших справді увиразнює його «старіння». Та якщо подивитися на переклад не як на наслідування оригіналу, а як на самостійний мистецький твір, в якому зображені якісь події і завдяки мові представлено «народний дух», то говорити про швидше «старіння» перекладів, мабуть, не доводиться. Кожен має власну мистецьку цінність, він – явище свого часу. Як і свою мистецьку цінність

має оригінал, який теж є явищем власного часу. Й високе поцінування дослідниці перекладу Куліша певною мірою підтверджує сказане.

Наведений наприкінці книжки Кулішів переклад «Троїла...» із примітками Лучук становить практичне застосування перекладознавчих і текстологічних положень, поставлених й обговорюваних у самій монографії. Лучук трохи модернізує правопис перекладу, але зберігає лексичні, стилістичні особливості ідіолекту й ідіостилю письменника. Як уже сказано, важливий принцип дослідницького підходу Лучук – це апеляція до широкого дискурсивного поля, завдяки чому можна краще зрозуміти певний культурний текст. У дослідженні перекладу Куліша Лучук апелює до Шекспірового тексту (в його двох виданнях – А. Валпі та К. Палмера), перекладів російського Н. Кетчера й польського Л. Ульриха, рукописного архіву Куліша, широкого кола словників української мови (а також англомовних), українського фольклору, праць із давньогрецької культури тощо. Результатом уважного семіотично-культурного прочитання Кулішевого перекладу стають примітки, які суттєво поглиблюють читачеве розуміння як сюжетно-композиційного механізму драми, внутрішнього світу її героїв, так і лексично-синтаксичних властивостей тексту українського автора.

Ознайомлення з ними, – а ці примітки винесені на окрему сторінку, ліворуч від тексту перекладу, – нерідко приносить читачеві справжню насолоду. Адже Лучук подекуди вдається до цікавих етимологічних пошуків присутніх у перекладі лексем і словосполучень, дає різні відчитання неоднозначних висловів, пояснює те, що без певного контексту зрозуміти просто неможливо. Так, звернення «чого ж се, мій ти сиру, моя животківко, так довго мій обід був без тебе?» дослідниця пояснює поширеним у давнину уявленням про сир як засіб перетравлювання їжі, свідчення чого – цитований фрагмент праці Касіяна Саковича «Аристотелівські проблеми, або Питання про природу людини». Також Лучук вказує на анахронізми як перекладу Куліша, так і оригіналу Шекспіра. Наприклад, коли і в перекладі, і в оригіналі йдеться про Олімпійські ігри, які насправді почали проводити за чотири століття після описуваних у п'єсі подій. Дослідниця простежує ті випадки, коли в перекладі Куліш приймає інтерпретаційні версії кетчерівського чи ульрихівського перекладів; коли вдається до виразної українізації шекспірівського тексту (а також і коли Шекспір англізує описувану давньогрецьку дійсність). Вона вказує й на ті моменти, коли перекладач посилює – порівняно до оригіналу – емоційне звучання образу; коли перекладає неточно або взагалі не зовсім вдало. Показовий момент коментування тексту: якщо Олена Алексеєнко, авторка приміток до «Троїла і Крессиди» у шеститомному виданні перекладів Шекспіра українською, стверджує, що в жодному зі сюжетних джерел англійського драматурга не мовиться про віроломне вбивство Гектора Ахіллою, то Лучук вказує, що цей сюжетний хід він «запозичив у своїх попередників – Кекстона й Лідгейта» (С. 508). Такі примітки – принагідно можна згадати також коментарі Марії Габлевич до п'єси Шекспіра «Антоній і Клеопатра» – свідчення зростання дослідницького рівня українського перекладознавства, яке, власне, й починається з уважного вивчення та коментування текстів, як перекладу, так і оригіналу.

Основне значення книжки Лучук якраз і полягає в конкретному представленні й осмисленні тієї роботи в царині образного слова, яку здійснили у перекладах

Куліш та Лукаш. Адже ідеї культурництва одного й пересотворення української літератури через переклади другого вимагали не лише свого текстуального втілення у перекладних творах. Наступний та необхідний етап розвитку цих ідей – простеження й усвідомлення того, що саме зробили Куліш та Лукаш як перекладачі. Це – один із важливих моментів усвідомлення української культури як інтегральної частини світової. Це чудово розуміє Лучук, й тому свої зусилля спрямовує власне на дослідження «перехресних стежок», якими у двох століттях рухалися видатні перекладачі «барокового» напрямку – Пантелеймон Куліш та Микола Лукаш.

Сергій КОЗЛОВСЬКИЙ

[Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва» [на]: Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2017. Т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVI ст.). 894 с.; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2018. Т. 2: Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок XX ст.). 971 с.; Голубко В., Грицюк В., Кривизюк Л., Лисенко О. Історія війн і військового мистецтва. Харків: Фоліо, 2018. Т. 3: Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.). 783 с.

Харківське видавництво «Фоліо» упродовж трьох років видало три томи першої в українській історіографії узагальнювальної праці з історії війн і військового мистецтва, авторами якої стали провідні українські фахівці з військової історії: Леонтій Войтович, Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко та Юрій Овсінський. Відповідальним редактором усіх томів виступив доктор історичних наук, проф. Л. Войтович. Видання багато ілюстроване портретами, мапами, картосхемами тощо, причому зі значним інформаційним навантаженням, оскільки більшість із них – автентичні пам'ятки представленої епохи. Портрети полководців і картини, присвячені певним битвам, належать відомим митцям-баталістам. Окремо треба відзначити високий поліграфічний рівень видання, яке демонструє можливості найпотужнішого на сьогодні українського видавництва (понад 450 видань щороку).

Оперативний друк і вихід у світ трьох томів названого видання стали наслідком злагодженої співпраці авторів та видавництва. Однак поспішне редагування тексту призвело й до низки дрібних огріхів, на які і звернув увагу рецензент першого тому Андрій Козицький¹.

¹ Козицький А. Фундаментальне дослідження історії війн та військового мистецтва. *Військово-науковий вісник*. Львів: НАСУВ, 2019. Вип. 31. С. 270–285; Beczek M. [Rec.]: Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. *Історія війн і військового мистецтва*: в 3-х т. / вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін. Харків: Фоліо, 2017. Т. 1: Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVII ст.). 894 с. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsiński/Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t. / wstęp L. Wojtowycza,

Перед авторами стояло нелегке завдання – поєднати доступний для загалу виклад інформації, одночасно ознайомивши читача з найновішими досягненнями світової військової історіографії, зберігши при цьому науковий рівень видання. Вони вирішили проблему досить оригінально: винесли у примітки до кожного розділу важливу для фахівців (і частково для загалу) довідкову інформацію, необхідну стисло наукову полеміку або інформацію про неї та по можливості вичерпну бібліографію з проблематики, переважно зарубіжну, оскільки з багатьох дискусійних аспектів військової історії українські та російські праці просто відсутні.

Власне останнє твердження наводить рецензента на сумні висновки щодо рівня радянської і пострадянської військової історіографії. Довідкова інформація й біографи полководців та військових діячів із відповідною бібліографією набули особливого розвитку у другому томі, де автори подали в багатьох випадках вичерпні послужні списки своїх героїв, разом із датами присвоєння чинів й участю в битвах і кампаніях. У третьому томі через насиченість кожного розділу фактажем подій, операцій, спеціальної термінології автори від цього відмовилися, обмежившись датами життя. На мою думку, їм треба все ж дотримуватися прийнятої у другому томі схеми подання довідкової та біографічної інформації, що збільшило б обсяг друкованих аркушів, але й зробило б видання комплексним та універсальним.

Автори приділили основну увагу подіям й особистостям, які впливали на розвиток та еволюцію військової справи в Європі. На сторінках видання фахово простежено еволюцію організації, структури й озброєння європейських армій, зміни в тактиці та військовому мистецтві, чисельність і втрати в основних битвах, перебіг війн, розвиток військової техніки й озброєння та військово-теоретичної думки. У цьому контексті необхідно наголосити, що вчені – блискучі знавці сучасної військової історіографії – за відсутності відповідної україномовної і російськомовної літератури користувалися переважно англо- та німецькомовними працями, зрідка французькомовними та написаними деякими іншими європейськими мовами, свідомо відмовилися від розгляду територій за європейськими межами. Якщо відмову від розгляду колоніальних війн автори пояснювали тотальною перевагою європейської зброї, яка не залишала надій аборигенам, а відтак ці події не мали впливу на розвиток військового мистецтва загалом (на мою думку, це доволі дискусійне питання), то відмова від розгляду військової справи в Китаї, Японії чи Індії видається немотивованою. Автори брали до уваги території поза межами Європи тільки в тих випадках, коли їх оминати було неможливо, наприклад при розгляді арабських завоювань, територіального розширення Монгольської держави, появі Османської імперії, російсько-японської війни 1904–1905 рр. чи Тихоокеанського театру військових дій у Другій світовій війні. Водночас за межами дослідження опинилися видатні пам'ятки військово-теоретичної думки Сходу, зокрема трактати китайських теоретиків Сунь-дзи (544–496 рр. до н. е.) «Мистецтво війни»², Сунь Біня (†316 р. до н. е.) «Мистецтво ведення війни», середньовічного в'єтнамського

W. Hołubka, W. Hryciuka i in. Charków, 2017. T. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.). 894 d., il.]. *Colloquia Russica*. Kraków, 2019. Series 1, vol. 9. Rus' and Poland (10th–14th centuries). S. 395–396.

² Сунь-дзи. *Мистецтво війни*. Львів: Вид-во старого Лева, 2015. 112 с.

полководця Чан Хинг Дао (1228–1300) «Просте повчання з військової справи»³ чи трактат японського самурая Міямото Мусасі (1584–1645) «Книга п'яти кілець»⁴. Зрештою, рецензент свідомий того, що неможливо вимагати від дослідників, до сфери зацікавлень яких не входили сходинкові студії, заглиблення ще й у ці напрями, але робота без них виглядає неповною і, можливо проти волі авторів, із традиційною європейською зверхністю, притаманною англо- та німецькомовним працям.

Позитивний момент видання – у ньому вперше розкрита участь і роль українців у війнах усіх періодів, починаючи від княжої доби. При цьому в багатьох випадках уперше в історіографії широко представлена роль українських військових формувань в австро- і польсько-турецьких війнах, Великій Північній війні 1700–1721 рр., війні за Іспанську спадщину 1701–1714 рр., Семилітній війні 1756–1763 рр. тощо. Автори наголосили на українському походженні деяких генералів російської/австрійської армії⁵. На жаль, їм не вдалося простежити бойову участь україномовних полків австро-угорської армії в Першій світовій війні і вони обмежилися загальними вказівками та їх переліком. Помітно, що в поданні суто українських матеріалів автори намагалися бути надзвичайно об'єктивними й уникати аполегетики чи захоплення. Це відобразилося не тільки на критичному підході до оцінок козацького війська та його бойових можливостей порівняно з кращими європейськими зразками, але й у досить вибіркового представлення битв і біограм, особливо княжої доби.

Помітно, що дослідники перебували під впливом найсучасніших «модних» підходів, зокрема вважаючи військовою історію найбільш об'ємною частиною історії, яка охоплює цивілізаційний розвиток усіх епох, а також диктує розвиток економіки і прогресу⁶. Епіграфом праці, який відображає їхнє кредо, взято знаменитий вислів римського військового теоретика і письменника кінця IV – початку V ст. Публія Флавія Веґеція Рената: «Хто хоче миру, нехай готується до війни; хто хоче перемоги, нехай старанно навчає воїнів; хто хоче одержати позитивний результат, нехай веде війну, опираючись на мистецтво, а не на випадок»⁷.

Відкинувши традиційну марксистську періодизацію всесвітньої історії на основі суспільно-економічних формацій як кабінетну структуру, підігнану під наперед задану теорію класової боротьби, від якої більшість пострадянських дослідників не в силах відмовитися, автори слідом за британськими й американськими військовими істориками здійснили спробу історичної періодизації на основі змін формування збройних сил, зазначивши, що такі, будучи залежними від розвитку суспільства, не відбуваються синхронно в різних частинах світу. Справді, готовність суспільства до

³ *Binh thư yếu lược – Phụ: Hồ trưởng khu cơ / trần.: Quốc Tuấn, Đào Duy Từ biên soạn.* (Короткий трактат з військової справи – Додаток: Основи військового мистецтва / Чан Хинг Дао, Дао Зуї Ти). In *lần thứ 2, có sửa chữa.* Hà Nội: Khoa học xã hội, 1977. 522 tr.

⁴ Міямото Мусасі. *Книга п'яти кілець.* Москва, 2017. 265 с.

⁵ Варто звернути увагу, що в поданні матеріалів про російських генералів німецького чи італійського походження автори не користуються зросійщеним варіантом їхніх прізвищ та імен, а дають справжні автентичні.

⁶ Бауэр Ю., Ван Туйль Х. *Замки, битвы, бомбы. Как экономика объясняет военную историю.* Москва, 2016. 576 с.

⁷ «Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum; qui victoriam cupit, milites optat diligenter; qui secundos optat euentus, dimicet arte, non casu» (Flavi Vegeti Renati viri inlustris comitis. *Epitoma rei militaris, liber III, prolog.*)

таких змін залежить, перш за все, від його рівня. Історики детально простежують, наприклад, перехід від лицарських до професійних найманих армій у різних країнах Європи, появу рекрутських наборів тощо. Яскравий приклад, представлений у дослідженні, – перехід від формування військ через рекрутські набори до масових армій, який у Франції розпочався 1798 р. із прийняттям закону про *конскрипцію* (військову повинність), що подав генерал Жан Батіст Журдан (1768–1833), а в Росії – тільки з 1874 р. за реформою генерал-ад'ютанта Дмитра Мілютіна. Так, періодизація історії війн і військового мистецтва, котру прийняли автори, – новинка в пострадянському науковому вимірі й загалом укладається в таку схему:

- *від озброєної юрби до організованих ополчень* (до 3060 р. до н. е.). Це період некерованих озброєних юрб (бо сам вождь, давши сигнал до початку бою, вступав у нього в перших рядах, не маючи при цьому жодної змоги вносити якісь зміни), в сутичках між якими перевага була на боці чисельності або випадку, автори не розглядали, вважаючи, що до військової історії цей період має опосередковане відношення. За дату відліку взято близько 3060 р. – початок I династії Древнього Єгипту (ця дата у працях сучасних єгиптологів дискутується в межах 3060/3032/2982/2900 рр. до н. е.⁸), коли вже фіксується поява організованого війська, розбитого на частини;
- *перша епоха організованих ополчень* (близько 3060–1457 рр. до н. е.). У межах цього періоду, початок якого автори відносять до останнього етапу протодержави *chiefdom* (консолідованого вождівства), а розвиток – до ранньої держави дружинного типу *military hovernment*, загальне ополчення, куди входять усі чоловіки, здатні носити зброю, що перебуває під єдиним командуванням військового вождя-правителя, який ділить його на частини, очолені командирами, котрих поставив він або виборними, здатними продублювати його розпорядження, втілюючи їх на полі бою або ж виконуючи самостійну функцію в межах розробленого плану. Верхня межа цього періоду – битва при Мегіддо (1457 р. до н. е.), де єгипетський фараон Тутмос III вперше використав уже професійне військо;
- *перша епоха професійного найманого війська* (1457 р. до н. е. – 378 р. н. е.). Верхня межа періоду – битва при Адріанополі, де загальне ополчення готів, яке очолив військовий вождь Фрітігерн, розгромило професійну найману армію Римської імперії імператора Валента. Появу такого війська дослідники трактують як результат прогресу розвитку озброєння і власне військового мистецтва з регулярною основою бойових порядків, яка вимагала індивідуальної і колективної підготовки й постійних тренувань. Усе це призвело до появи професії військовиків, що трансформувалися в окремий стан, потреба у якому змусила інші стани виділяти ресурси для його утримання. У роботі чітко простежуються процеси переходу до цієї системи комплектації і утримання війська на прикладах грецької, македонської та римської практик. На думку авторів, вершиною першої епохи професійного найманого війська стали римські легіони,

⁸ von Beckerath J. Chronologie des pharaonischen Ägypten: Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr. *München Ägyptologische Studien*. Mainz, 1997. Band 46. 134 s.; Hornung E., Kraus R., Warburton D. A. *Ancient Egypton Chronology*. Leiden; Boston; Köln, 2006, 517 p.

- котрі легко громили в рази численніші ополчення інших народів, зокрема германських, індивідуальні бійці яких переважно перевершували легіонерів;
- *друга епоха організованих ополчень (378–732)*. Верхня межа цього періоду, який наступив в умовах занепаду Римської імперії і заміни повноцінних римських легіонів найманними контингентами та територіальними підрозділами, розташованими вздовж кордонів й обтяженими власними підсобними господарствами та родинами, – битва при Пуатьє, де франкський майордом Карл Мартел зупинив арабське просування у Західну Європу, протиставивши важкій арабській кінноті раннє лицарське військо. Показово, що у Східній Європі цей період тривав аж до XI ст., а професійні дружини вікінгів чи руських князів у цей період становили лише меншу частину війська;
 - *епоха лицарського війська (732–1415)*. Верхня межа періоду – битва при Азенкурі, де воно зазнало остаточної поразки. Хоча реально лицарі ще намагалися доводити свою спроможність ледь не до середини XVI ст. Для цього періоду притаманне значне скорочення чисельності військ, на чому вчені постійно наголошують, показуючи також трансформацію *людей меча* в панівний клас тогочасного суспільства, яке ділилося на три категорії: *oratores* («ті, що моляться»), *bellatores* («ті, що воюють») і *laboratores* («ті, що працюють»). На мій погляд, позитивний момент у висвітленні цього періоду – детальне авторське пояснення розвитку *феодалізму* як системи формування й утримання війська через тимчасові земельні надання у формі *бенефіцій* на час несення служби та подальшої трансформації останніх у *феоди* із правом успадкування за умови несення служби спадкоємцями. При цьому дослідники звертають увагу на збереження військової повинності в частині вільного селянства, з якого рекрутували лучників та обозну обслугу, і міщанства, яке виставляло цехові ополчення для власної оборони;
 - *друга епоха професійного найманого війська (1415–1631)*. Верхня межа періоду – битва при Брейтенфельді, де шведський король Густав II Адольф розгромив імперського фельдмаршала графа Тіллі з новим військом, організованим за новою рекрутською системою. Автори простежують причини повернення до найманого професійного війська, рішуче відкидаючи теорію *порохової революції*, аналізують інститути сержантів і кондотьєрів, складність утримання професійного війська та його дороговизну, а також проблеми інтернаціональних формувань за умов відсутності організованої логістики;
 - *епоха рекрутського війська (1631–1798)*. Верхня хронологічна межа – прийняття названого вище закону генерала Журдана. У цьому періоді детально проаналізовані особливості військ, які комплектували за рекрутськими наборами у Швеції, Франції, Росії і Пруссії, а також функціонування найманих частин у складі цих армій;
 - *епоха масових армій (від 1798)*. У цьому контексті треба відзначити певну невизначеність дослідників щодо верхньої межі епохи та переходу *від масових армій до професійного найманого війська* (з 1991), початком якого прийнято вважати операцію союзних військ проти іракського диктатора Саддама Хусейна під назвою «Буря в пустелі», що продемонструвала перевагу професійного найманого війська над масовою (мобілізаційною) армією.

Зауважу, що автори, частина з яких пройшла службу на офіцерських посадах в армійських підрозділах, скептично ставляться до анонсованого повного переходу українських збройних сил на професійну основу. Вони звертають увагу, що в нових умовах повертаються старі проблеми, які змусили від професійної армії повернутися до комплектованих за рекрутським набором. Перш за все, це – фінансові ресурси на оплату й утримання професійного війська, а також необхідність наявності, крім основного контингенту, навченого резерву з постійним підтриманням відповідного рівня, який за умови відсутності загальної військової повинності теж потребує значних ресурсних затрат. Така позиція не могла не позначитися і на висвітленні відповідних періодів, де автори постійно наголошують на цих проблемах, відстоюючи змішану систему зі збереженням загальної військової повинності.

Можна відзначити, що в цій праці також чи не вперше в українській історіографії подана повна картина окремих епох військової історії, зокрема Столітньої війни, Реконкісти, Тридцятилітньої та Наполеонівських війн. Зверну увагу на ще один цікавий факт: безперечно під впливом іншомовної літератури автори не оминули захоплення успіхами шведських і французьких військовиків та англійських флотоводців XVII–XVIII ст., подавши детальні біографи французьких маршалів епохи Людовика XIV і Наполеона, англійських адміралів та шведських генералів, які суттєво доповнюють поданий матеріал і роблять видання комплексним й універсальним.

Ще одна важлива проблема, порушена на сторінках видання, – чисельність військ та їхні втрати. В окремих місцях дослідники доклали справді титанічних зусиль. Із різних причин національні історіографії саме в цих питаннях відзначаються свідомими замовчуваннями та маніпуляціями аж до фальсифікацій. Російська, особливо сучасна, тут займає чільне місце. Тенденційність, що зростає, популярної літератури і сайтів взагалі не потребує коментарів, незалежно від мови та країни сайту.

Звичайно, найскладніший і найцікавіший для загалу – це третій том, де головне місце відведене двом Світовим війнам, дискусії навколо яких ще не швидко вщухнуть. Під час й опісля цих подій розгортався український визвольний рух, формувалися українські армії: Української Народної Республіки, гетьманського уряду, Українська Галицька й Українська повстанська, українські формування у складі іноземних. Українці становили значну частину військ Радянського Союзу, перебували в арміях Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Канади і США. Ще складніші проблеми: рух Опору, діяльність партизанів і підпілля, а також польсько-українське протистояння у Другій світовій війні, колабораціонізм.

Треба зазначити, що у третьому томі вперше в українській історіографії у повному обсязі розглянуто всі кампанії і битви на українській території під час двох світових війн, а також рух Опору всіх напрямів у Другій світовій і національно-визвольну боротьбу в 1917–1921 рр. та 1938 р. на Закарпатті. У деяких місцях відповідальний редактор залишив тексти різних авторів про однакові періоди, але вони лише доповнюють один одного. Відзначу також й рівний підхід до висвітлення радянського та національного рухів Опору, коректне й об'єктивне висвітлення результатів битв і кампаній тощо.

Звичайно, кількість дрібних огріхів через поспіх у доопрацюванні (томи виходили до Форумів видавців) у наступних двох томах не менша, ніж у першому,

на що звернув увагу А. Козицький. Те саме можна сказати і про окремі проблеми у викладі та трактуванні подій. Зокрема, штурм Ізмаїла в розвідці Л. Войтовича, опублікованій після виходу другого тому⁹, значно ширший і динамічніший. Цей же дослідник у новій статті, яка готується до друку у «Воєнно-історичному віснику» суттєво переглянув участь українських козаків у Тридцятилітній війні.

Зауважу, що самі автори розглядають своє дослідження як підґрунтя до подальшого розгортання української військової історіографії. Беручи до уваги висловлені, а також зауваження інших рецензентів, виникає закономірна думка щодо необхідності на базі цієї енциклопедичної праці створення справжньої першої Української військової енциклопедії, розширивши колектив авторами, які зможуть на відповідному рівні закрити всі інші нерозкриті проблеми й аспекти. Таке багатотомне видання цілком на часі і в його межах варто за прикладом польських колег видавати науково-популярні книги, присвячені окремим війнам, битвам та полководцям.

REFERENCES

1. Bauer, Yu., Van Tuil Kh. (2016). *Zamky, bitvy, bomby. Kak ekonomika obiasniaet voennuiu istoriiu*. Moscow [in Russian].
2. Beczek, M. (2019). Rec. Leontij Wojtowycz, Jurij Owsniński/ Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t. / wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hryciuka i in. Charków, 2017. T. 1: Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.). 894 d., il. [Review of the book: Istorii viin i viiskovoho mystetstva: v 3-kh t. by L. Voitovych, Yu. Ovsinskyi]. *Colloquia Russica*, 1 (9), 395–396 [in Polish].
3. Hornung, E., Kraus, R., & Warburton, D. (2006). *Ancient Egypton Chronology*. Leiden, Boston, Köln [in English].
4. Kozytskyi, A. (2019). Fundamentalne doslidzhennia istorii viin ta viiskovoho mystetstva. *Viiskovo-naukovi visnyk*, 31, 270–285 [in Ukrainian].
5. Musasy, M. (2017). *Kniha piaty kolets*. Moscow [in Russian].
6. Quốc Tuấn, Đào Duy Từ. (Ed.). (1977). *Binh thư yếu lược – Phụ: Hồ trưởng khu cơ*. Hanoi: Khoa học xã hội [in Vietnamese].
7. Sun-dzy. (2015). *Mystetstvo viiny*. Lviv: Vyd-vo staroho Leva
8. Voitovych, L. (2017). Shturm Izmaila: yak tse bulo naspravdi. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Istorychni nauky*, 54, 123–140 [in Ukrainian].
9. Von Beckerath, J. (1997). Chronologie des pharaonischen Ägypten: Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. *München Ägyptologische Studien*, 46 [in German].

⁹ Войтович Л. Штурм Ізмаїла: як це було насправді. *Вісник Львівського університету. Історичні науки*. Львів, 2017. Вип. 54. С. 123–140. [Фактично збірник вийшов у 2019 р. – С. К.].

DOI: 10.33402/ukr.2019-32-366-368

Галина КОБИРИНКА**Людмила РЯБЕЦЬ**

[Рец.]: Наталя Хобзей і її стезя, закосичена науковими думками, рідними словами... [на]: Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія. Львів, 2019. 832 с. (Серія «Діалектологічна скриня»)

Минув рік, як відійшла в інші світи незабутня і неповторна Наталя Хобзей. У переддень цієї сумної дати в серії «Діалектологічна скриня» побачила світ нова книга – така очікувана в науковому товаристві, книга, у якій викладено наукові світи Наталі Хобзей, книга, де переплелися радість і втіха для діалектолога, етнографа, історика й усіх поціновувачів рідного слова. Адже в одному виданні – солідному томі на понад 830 сторінок – колеги й родина дбайливо зібрали її творчий доробок, опублікований у наукових збірниках в Україні й за кордоном. Книга потішила і водночас засмутила, бо кожен із нас усвідомлює, що далі не буде... не буде зустрічей наживо, не буде цікавих доповідей, не буде щирої Наталиної усмішки, не буде лунати її: «Привітики!». Але є і будуть її праці, які спонукатимуть молодих діалектологів до реалізації нових творчих ідей, подарують крила й жагу пізнання таємничого світу слова.

Неординарна та своєрідна наукова спадщина Наталі Хобзей, як і багатогранна в наукових пошуках сама авторка – надзвичайно цікава й неповторна особистість. Вона мала багато уподобань у науці – Гуцульщина, міфологія, лексикографія, діалектне слово, і цей перелік можна продовжувати і продовжувати, але все це об'єднує любов дослідниці до особливої галузі мовознавчої науки – діалектології.

Видання відкриває тепле й зажурливе передслово упорядниці Оксани Сімович, яке ознайомлює читача зі структурою книги, та розповідь Тетяни Ястремської про наукові світи своєї багатолітньої колеги Наталі Хобзей, її ідеї, наукові проекти та захоплення.

У передслові зазначено, що поділ на частини інколи досить умовний, але видається цілком логічним. Книга складається із шести розділів: I. «Гуцулський все-світ»: слово і контексти; II. «Між світом і антисвітом»: демонікон; III. «Абї ни вийшло з пам'яти»: дієслово; IV. Мовний простір Львова; V. «Залюблені» в діалектологію; VI. Рецензії. Варто відзначити, що до деяких розділів подано епіграф, а то й не один, і ці дуже вдало дібрані мотто цілком відповідають змісту частини, котру відкривають, а головне – передають Наталине ставлення до проблеми, якій присвячений розділ. Важливо, що після назви кожної зі статей у книзі подано повну бібліографічну довідку про публікацію-джерело.

Перший розділ умістив низку статей, присвячених діалектній лексикографії – це праці про методикоу представлення діалектного слова в лексиконі, історію українського словництва, відомих словників (Олексу Бевку, Юрія Кміта, Івана Вагилевича та ін.), діалектні словники нового часу та нового формату, окремі лексикографічні праці з діалектології.

Другий розділ книги зацікавить не тільки мовознавців, оскільки в ньому зібрано Наталині публікації з етнолінгвістики: про духовний світ народу та представлення міфологічних назв у словниках. Важливо, що тут уміщено повний текст її етнолінгвістичного словника «Гуцульська міфологія» (2002), який сьогодні вже став раритетом. Назва однієї зі статей – «Духовна культура карпатського регіону крізь призму лексики» – передає дух публікацій, уміщених у цьому розділі. До того ж культура і мова мешканців Карпат – це те, що завжди вабило й повсякчас опинялося під пильним оком дослідниці.

Тривалий час у центрі уваги Наталі Хобзей було дієслово, дієслівна система та префікс *ви-* в гуцульських говірках і ширше – у говірках південно-західного наріччя. Вивчення цієї частини мови в діалектах, аналіз історичного й ареального аспекту в дослідженні дієслів із префіксом *ви-* вилилося в низку статей, уміщених у третьому розділі книги.

Четвертий розділ присвячений працям про мовлення мешканців рідного Наталиного міста – Львова. Це була її особлива любов, яку вона не приховувала і якою пишалася. Гостям із інших міст намагалася представити своє, рідне, якнайкраще, щоб кожен, хто побував у Львові хоч раз, полюбив його, як вона. Цей розділ чи не найменший за обсягом, але вміщені в ньому статті – це лише штрихи до аналізу ширшого мовного контексту львівського мовлення, представленого в іншій відомій праці. Свою ідею – зафіксувати особливості мовлення мешканців Львова ХХ ст. – Наталя реалізувала разом із колегами в чотирьох перевиданнях новітнього за своєю формою словника «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009, 2012, 2015, 2019). Джерелами його слугували насамперед власні спостереження авторок, а також художня та мемуарна література авторів-львів'ян. Особливість книги – не тільки тлумачення багатьох, іноді вже призабутих слів, сталих словосполучень, фразеологізмів, прислів'їв і приказок, а й розлогі цитати, у яких згадано про львівські традиції та звичаї, історичні події, особливості побуту. Герої цих мініоповідок – не лише вигадані персонажі, а інколи й відомі львів'яни.

Наталя Хобзей була залюблена в діалектологію, а знайшовши якусь цікавинку про відомих чи не дуже дослідників живого мовлення, прагнула поділитися новою інформацією з науковою спільнотою, тому логічно виокремлено у книзі п'ятий розділ, де вміщено статті про М. Шашкевича, І. Панькевича, О. Брока, М. Ломацького, М. Грицака, Я. Закревську й інших мовознавців. І це були не просто портрети науковців, а ґрунтовний аналіз їхніх праць, розповіді про їхню творчу лабораторію.

Ніколи Наталя Хобзей не залишалася байдужою до книги, наукового дослідження і завжди, прочитавши, поспішала розповісти про новинку колегам, а часто реагувала публікацією рецензії. Із таких – відгуків на появу, наприклад, «Словника закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» І. Сабадоша, «Говірок Чорнобильської зони. Системний опис», «Листування Івана Зілинського з Іваном Панькевичем» М. Мушинки тощо – сформовано шостий розділ аналізованого видання.

Цінне й те, що у книзі вміщено ретельно зібрану й упорядковану бібліографію самої Наталі Хобзей.

Допоможуть читачеві легко зорієнтуватися у виданні зведені довідкові покажчики: список населених пунктів (за сучасним адміністративним поділом), список умовних скорочень і скорочень мов та діалектів, а також список літератури і джерел.

«Абі ні вийшло з пам'яті» – назва одного з розділів книги, так почала своє передслово упорядниці цього видання Оксана Сімович. І це дуже символічно, оскільки справжнього науковця (а саме такою була Наталя Хобзей!) пам'ятають завдяки його працям, а книга «Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія», переконані, прислужиться і виведе в наукові світи ще не одне покоління науковців – мовознавців, етнологів, істориків та всіх залюблених у рідне слово.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Актуальні питання української історії	3
Мисак Наталія. «Молодіж не повинна укладатися в готові вже, вироблені шаблони ...»: Михайло Грушевський та українське студентство	3
Трач Віра. «Гігієна є мірилом культури»: українські фахові кола та гігієнічний рух у Львові на початку ХХ століття	22
Надрага Марта. Бібліотечна сфера у Другій Речі Посполитій: законодавче регулювання (1923–1939)	45
Фіногенов Олег. Західноукраїнське товариство Ліги Націй: створення, статутні завдання, перші кроки на міжнародній арені	55
Онишко Леся. Голодомор 1932–1933 років в Україні: основні етапи поширення інформації.	66
Ruda Oksana. Educational issue in the Polish socialist party activities during the interwar years of the 20 th century	86
Пагіря Олександр. Співпраця чехословацьких військових і «Карпатської Січі» у протидії диверсійним акціям Польщі й Угорщини проти Карпатської України (1938–1939)	97
Стасюк Олександра. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду	113
Ільницький Василь. Обставини загибелі провідника окружного проводу ОУН Закарпаття Дмитра Бандусяка	125
Муравський Олег. Галицька асамблея (1991): витоки, спекуляції, ухвали	139
Артимишин Павло. «Газові війни» Російської Федерації та України 2006 та 2009 років: візії української суспільно-політичної думки	149
До 100-річчя ЗУНР	175
Ляскович Роман. Мобілізації українського населення до війська ЗУНР: організація, проблеми, наслідки (листопад-грудень 1918 року)	175
Стукаліна Надія, Лук'янченко Світлана. Військово-політичні успіхи та прорахунки органів державної влади і військового управління ЗУНР у битві за Львів у польсько-українській війні 1918–1919 років.	186
Губський Сергій. Становлення та діяльність військової авіації в українських арміях (1917–1920): історіографічний нарис.	196
Виздрик Віталій, Мельник Олександра. Аграрна політика уряду ЗУНР (ЗОУНР)	211
Олійник Сергій. Подільська сторінка історії Української Галицької армії у спогадах сучасників.	222

Borchuk Stepan, Zasytko Maryana. ZUNR (West Ukrainian People's Republic) in encyclopaedic editions.	238
Воєнна історія	247
Ткачук Андрій. Участь Збройних сил України в системі колективної безпеки в державній політиці незалежної України.	247
Постаті	257
Сова Андрій. Участь Івана Боберського в Науковому товаристві ім. Шевченка напередодні Першої світової війни.	257
Хома Іван. Євген Коновалець і Листопадовий чин у Львові	266
Середюк Марія. Від самостійницьких гасел до нормалізації: громадсько-політична діяльність Володимира Целевича (1931–1939)	274
Романюк Михайло. Василь Кук: до біографії Головного командира УПА (1941–1954).	284
МОВОЗНАВСТВО	293
Дидик-Меуш Ганна. Сполучуваність vs комбінаторика для розвитку історії української мови.	293
Сокіл Богдан. До проблеми функціонування української мови в судах Східної Галичини (на матеріалах засідань Галицького сейму)	304
Галайчук Володимир. Борщ у ритуально-обрядовій та магичній практиці поліщуків Чернігівщини (за польовими матеріалами)	313
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО	
Гаврилів Тимофій. Територія само(в)пізнання: «Чар Марока» Софії Яблонської-Уден.	331
Прокіп Валентина. «Небуденна» жінка залізної вдачі: Олена Пчілка очима сучасників (на матеріалі спогадів про письменницю).	341
ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ	352
Пастух Тарас. [Рец.]: На перехресних стежках барокових перекладів	352
Козловський Сергій. [Рец.]: Перша українська військова енциклопедія: проект «Історія війн і військового мистецтва»	359
Кобиринка Галина, Рябець Людмила. [Рец.]: Наталя Хобзей і її стезя, закосичена науковими думками, рідними словами...	366

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. 372 с.

Літературний редактор

Наталія Галевич

Редактор анотацій англійською мовою

Поліна Костюк

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 17.12.2019. Ум. друк. арк. 24,95

Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 50 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18